

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXII. KÖTET

2010. 1–2. FÜZET

Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai
hollandiai diákveleik alatt a korai újkorban

+

Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről

+

Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)

+

Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között

+

A kolozsvári Marianum: rekrutáció és önréprodukció (1911–1923)

+

Szamosújvár iskolái és diáksága 1716–1919 között

+

„Templomok im épülve áll, / Kilencz szent Szüzeim”

+

Műhely

+

In memoriam

+

Szemle

+

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 2010
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176
Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 România, e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

Megjelent a

Szülőföld Alap

és a

támogatásával

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA-IDEA nyomdában
Felelős vezető
Nagy Péter

Monok István

Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban

A kora újkori magyarországi olvasástörténetről és az olvasmányanyagról elegendő forrással rendelkezünk, melyek ismerete az elmúlt negyed évszázad szervezett kutatásainak, illetve az új és a már régebben is ismert dokumentumokat rendszerező munkának köszönhető. A források első olvasása után kialakított átfogó kép természetesen csak vázlatnak, sok esetben inkább csak hipotézisnek tekinthető, vannak azonban biztos elemei. Most a dokumentumok módszeres feldolgozása, az egyes felmerült kérdések elméleti és összehasonlító vizsgálatok utáni tisztázása van soron. Összehasonlíthatjuk országon belül az egyes korszakokban népszerű olvasmányokat, azt, hogy mit olvastak az egyes régiókban az egyes szakmai vagy vallási csoportokhoz tartozók, mit a különböző társadalmi rétegek tagjai. Talán ennél is fontosabb a nemzetközi összehasonlítás: akár egyes országokat is egymás mellé állíthatunk, de tanulságosabb a magyarországi, előbb említett hasonlítási szempontokat követni. Ilyen összehasonlító elemzések elkezdődtek már a magyarországi arisztokratákkal és köznemesekkel kapcsolatosan, de olvasható hasonló elemzés a jogászokról és az orvosokról is. Mostani dolgozatunkban a Hollandiában tanult magyar diákok olvasmányanyagát jellemezzük és hasonlítjuk össze a máshonnan érkezettekével.

A magyar értelmiség képzése a kora újkorban csaknem teljes egészében külföldön történt. Különösen igaz ez a protestáns értelmiségre, hiszen számukra nem létezett országon belül felsőoktatási intézmény. A leideni egyetem megalakulása (1575) után a hollandiai felsőfokú tanulmányok egyre népszerűbbek lettek, de igazi lendületet az ide irányuló peregrinatio academica csak akkor vett, amikor a harmincéves háború második évében megszűnt a heidelbergi egyetem (1622), és az itteni tanárok és hallgatók jelentős része Franekerben folytatta munkáját. Az említett egyetemeken kívül Utrechtben, Groningenben, Harderwijkban és Deventerben találunk magyar beiratkozottakat az iskolák anyakönyveiben.¹ A magyarországi és erdélyi protestánsok (főként kálvinisták) és a holland rendek között a korszakban folyamatosan élénkek voltak a politikai kapcsolatok, és csekély mértékben léteztek gazdasági kapcsolatok is.

Az említett egyetemekre beiratkozott hallgatók olvasmányainak forrásait tekintve szerencsések vagyunk. Ez a szerencse részben szegénységünkől adódik: a kora újkori Magyarországon ugyanis nem beszélhetünk a könyvkereskedelemmel foglalkozó intézményrendserről, a vándor könyvárusok kínálata nem terjedt ki a tudományos könyvanyagra, a kereskedelemmel is foglalkozó könyvkötők, nyomdászok sem elsősorban a szakértelmiség (teológus, jogász, orvos

A tanulmány egy internetes közlemény bővített változata: <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>

¹ A számos közlemény közül, amely számba vette a hollandiai egyetemek magyarországi és erdélyi hallgatóit, itt csak a nagyobb összefoglalásokat említjük: Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1750*. Szeged 1992. JATE (Fontes rerum scholasticarum, IV); Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi Peregrinusok, Erdélyi diákok európai egyetemeken*. Marosvásárhely 1998. Mentor Kiadó; Kathon Géza: *A holland egyetemeken 1750-ig tanult magyar studensek kollektív névsora*. Kézirat; Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp. 2007. ELTE (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15); Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*. Bp. 2000. ELTE (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 3).

stb.) igényeire alapozta tevékenységét.² Ez vizsgálódásunk szempontjából azt jelenti, hogy a fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül azok, akik hollandiai egyetemeken képezték magukat, nagyrészt az ott megvásárolt könyveket hozták magukkal, tanulmányaik után csak nagyon csekély lehetőségük volt a könyvanyag kibővítésére. Vagyis a könyvjegyzék lényegében a hollandiai években kialakult ízlésvilágot, érdeklődést mutatja. A források egy része ráadásul pontosan megjelöli azt is, hogy hol vásárolták vagy hol olvasták az illető könyveket. Nézzük azonban, hogy hány könyvjegyzékkel számolhatunk elemzésünk megírásakor.

Először ismerjük meg két peregrinus főúr hollandiai olvasmányait. *Bethlen Mihály* (1673–1706) 1691 és 1694 között nagy európai körutazáson vett részt. A franekeri egyetemre 1692 végén iratkozott be. Naplójában feljegyezte³ az egyetem könyvtárában olvasott könyvek címét („Libri a me lecti in Academia Franeckerana Anno 1692 et 1693”). Tizenhat címet sorol fel, amelyekről rögtön feltűnik, hogy néhány kivétellel frissen megjelent művek. Az erdélyi főúri olvasmányokban a 18. század közepéig nagyon nagy helyet foglaltak el a teológiai művek, az egyházzervezéssel kapcsolatos munkák, hitviták. Bethlen Mihály könyvtáráról nem maradt ránk katalógus, nem tudhatjuk tehát, hogy ez a megállapítás mennyire igaz az ő olvasmányaival kapcsolatban. Az azonban bizonyos, hogy a Franekerben (illetve Hágában) olvasott könyvek nem ilyenek voltak. A kis jegyzék (16 tétel) sok tanulsággal szolgál, amelyek alapján a magyar diákok olvasmányai is jellemezhetőek. Rögtön a nyelvi összetétel. A magyar diákok, így Bethlen is, jól olvastak és beszéltek latinul. Ezen a téren jobban voltak nyugat-európai tanuló társaiknál. Bethlen is latin és német nyelvű könyveket olvasott. Jogi alaplások (Grotius, Matthaeus Polus, Ulricus Huberus) mellett két filozófiai munka (Corderius és Francis Bacon) és kortárs történelem. Egy mű – amelynek szerzőjét sem nevezi meg – nagyon nem tetszett neki: „Inutilis quidam difficilis liber ex Germanico expositus.”

Több tanulsággal szolgál a kis jegyzék két hungaricum tétele. *Otrokócsi Fóris Ferenc Origines Hungaricae*je (Franeker, 1693. RMK III. 3797) frissen megjelent mű, csodálkozhatnánk azonban, hogy miért szánt időt erre a főúr külföldön. Vélhetnénk, azzal a szándékkal vette meg, hogy otthon majd lesz ideje elolvasni. Úgy tűnik azonban, hogy a vásárlás sem volt ilyen egyértelmű, de az sem, hogy magyar tárgyú, külföldön megjelent mű magyarországi terjesztésére valaki gondolt volna. Ezt igazolja az a tény, hogy Bethlen Mihály 1693. november 17–21. napján olvasta nagyapja, Bethlen János 1664-ben Amszterdamban megjelent Erdély történetéről szóló művét (RMK III. 2238): „Historia Domini mei Avi lecta Hagae.” Ezek szerint a családnak Erdélyben nem volt meg ez a könyv? Elképzelhető. A naplóbejegyzés mindenképpen megerősít bennünket a már jelzett megállapítás igazában, vagyis a kora újkori Magyarország és Erdély könyvkereskedelmi rendszerének hiányában.

A másik főúr, aki diákként tartózkodott Hollandiában, Franekerben és Groningenben 1696-ban beiratkozott, *Teleki Pál* (1677–1731) volt. Olvasmányairól, könyvvásárlásairól fennmaradt naplója (1697), illetve Leonard Stick franekeri könyvkereskedő egy számlája (1696) tudósít.⁴

² Összefoglalóan: Pavercsik Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig.* = V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó, 295–340; Kókay György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Bp. 1997. Balassi Kiadó, 44–82.

³ *Bethlen Mihály útnaplója 1691–1695.* Sajtó alá rendezte Jankovics József, Bp. 1981. Helikon Kiadó; a könyvjegyzék: 40–41.

⁴ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja.* Levelek, számladások, iratok 1695–1700. Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa, Szeged 1989. JATE (Fontes rerum scholasticarum, III); a könyvjegyzékeket lásd külön is: ADATTÁR 16/3. p. 142–147; KtF I, 146; KtF V, 115, 119, 120.

A számla 12 könyvről és egy glóbuszról szól, a naplóban feljegyzett könyvcímek: Utrechtben 29 tétel, Leidenben 24 tétel, Amszterdamban 12 tétel, Franekerben 13 tétel, Rotterdamban 1 tétel és Hágában 1 tétel. A latin címek között egy német és egy francia is szerepel. Erdélyben arisztokrata körökben a magyarországihoz képest néhány évtized késéssel következett be a francia nyelv elterjedése. A későbbiekben külön kitérek még Descartes erdélyi recepciójára,⁵ de Teleki kapcsán rögtön megjegyzem, hogy Cartesius egy munkáját is megvette latinul, és Samuel Puffendorf több írása⁶ is szerepel a tételek között. Teleki vásárlásai (hollandiai olvasmányai) azonban alapvetően teológiai és filozófiai jellegűek, a történelem kizárólag egyháztörténetként van jelen ezeken a jegyzékeken. A Teleki család – hasonlóan több erdélyi arisztokrata családhoz – rákényszerült arra, hogy a 18. század elején megerősítse udvarainak egyházszerző, az egyházakat támogató funkcióját. Az 1690-ben a Habsburg Birodalomhoz nagyhercegségként csatolt Erdély protestáns egyházai – főként a kálvinista egyház – erős katolikus nyomás alá kerültek, amelynek ellensúlyozását az egyház önmagában nem tudta volna megoldani. Ezért érthető az az anakronizmus, amely egy ifjú arisztokrata olvasmányaiiban – és egyébként tanulmányaiiban is (teológia) – megnyilvánul. Tájékozódni akart korának kálvinista teológiai vitáiban, illetve az aktuális egyházszerzési kérdésekben azért, hogy otthon Erdélyben megfeleljen a rá váró feladatnak. A család generációkon át úgy fejlesztette könyvtárát (Gernyeszegen), hogy az a birtokaikon szolgáló kálvinista lelkészek és tanítók munkáját is segíteni tudja.⁷

Ezt az olvasmányízlést, összehasonlítva a más országokból érkező főnemesi diákokéval, archaikusnak mondhatjuk. Kortársai – egyébként már Nyugat-Magyarországon is – a történelmi, a jogi, a politikai, a földrajzi és a nyelvi képzésre koncentráltak, ilyen tárgyú könyveket olvastak elsősorban.⁸

A nem főúri származású hollandiai magyar diákok közül hatnak maradt fenn peregrinációs naplójában (Stambuch, Omniarium), hagyatéki összeírásában a vásárolt vagy olvasott könyvek jegyzéke az 1670 és 1725 közötti időszakból, és további háromnak hazatérte után különböző alkalmakkor írták össze könyvtárát. Csak azokat a jegyzékeket vettük számba, amelyek egyértelműen a hollandiai tartózkodás alatt szerzett könyvekről szólnak, vagy ahol bizonyíthatóan alig gyarapodott a kis bibliotéka a diákok hazatérte után.⁹ Így a könyvek jegyzékéből a diákkori kulturális horizontjukra is következtethetünk.

⁵ Összefoglalóan, bibliográfiákkal lásd *A karteziánizmus négyszáz éve – Four Hundred Years of Cartesianism – Quatre siècles de cartésianisme*. Szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor. Szeged 1996 [1997]. Pro Philosophia Szegediens Alapítvány (Ész – Élet – Egzisztencia, V), különösen Hajós József és Keserű Bálint tanulmányait.

⁶ A német egyetemek az angliai, a francia és a hollandiai eszmék közvetítésében is fontos szerepet játszottak. Vö. Heinz Schnepfen: *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*. Münster 1960. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, Bd. 6); Les littératures de langue allemande en Europe Centrale. Sous la dir. de Jacques Le Rider, Fridrun Rinner. Paris 1998. PUF (Perspectives Germaniques).

⁷ Monok István: *Olvásó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján*. = *Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged 1997. JATE BTK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35) 401–414.

⁸ Monok István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. Muratáj 2002, 51–66.

⁹ Ezért nem foglalkozunk az olyan jelentős egyéniségek olvasmányaiival, mint például Köleséri Sámuel (1663–1732), akinek több mint háromezer kötetes könyvtárát egy 1745-ből származó összeírásból ismerjük; közli Bertók Lajos: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954*. Debrecen 1954. KLTE, 396–436; KtF VII. 46.

Jászberényi Pál (1630-as évek – 1669),¹⁰ Utrechtben kezdte németalföldi tanulmányait (1656), majd Franekerbe iratkozott be 1657-ben. Rövid ideig Groningenben is tanult.¹¹ Nem tisztázott, hogy angliai tartózkodása után folytatni szándékozott-e egyetemi kurzusait Franekerben, mindenesetre javainak egy részét, így könyveit is ott hagyta, mielőtt a szigetországba utazott volna (1659). Londonban bekövetkezett halála (1669)¹² után az egyetem hivatalosan is összeíratta Franekerben maradt ingóságait.¹³ A felsorolt 120 könyvcím meggyőző bennünket arról, hogy Jászberényi kiváló érzékkel választotta ki könyveit a hatalmas kínálatból. Megőrizte egyetemi jegyzeteit és néhány, diáktársától kapott disputációs füzetet. Vett néhány mindenkorra szóló kézikönyvet: héber Bibliát, Petrus Ravanellus Bibliotheca Sacraját.¹⁴ Tanárainak, illetve a kortárs németalföldi kálvinista teológia alapműveit, függetlenül attól, hogy a szigorúbb, dordrechti irányhoz vagy a kortárs filozófiai áramlatok felé nyitottabbak közé tartoztak-e. Vett néhány szocianizmussal foglalkozó könyvet is, hiszen erről már otthon, Erdélyben is hallhatott. Feltűnő azonban az, hogy Petrus Ramusnak szinte valamennyi munkáját megszerezte (még az antik klasszikusokhoz írt kommentárjait is), Bartholomaeus Keckermann is kedvelt szerzője volt. Johannes Amesius és Johann Heinrich Bisterfeld filozófiai munkái mellett Johann Alsted az, akit láthatóan keresett. Sok az antik szerző, akinek modern kiadásait megvette, főként sztoikusok. Érdekes, hogy Erasmus munkáira is figyelt (két levelezéskötetet vásárolt), és még inkább magyarázandó, hogy Thomas Aquinatis két kötete miatt keltette fel érdeklődését. A politikai elméletek közül Christoph Besold egy művét vette meg.¹⁵ Összességében a kis gyűjteményről elmondható, hogy nem kezdő hallgató vásárolta. Tudta, hogy mi hiányzik otthoni könyvtárából, illetve azt, hogy mi az, ami őt magát érdekli. Ne feledjük el, hogy Jászberényi már elmúlt 25 éves, amikor megkezdte egyetemi tanulmányait, vagyis elegendő olvasottsággal bírhatott a könyvek világában való tájékozódáshoz.

Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) Utrechtben (1683), majd Leidenben (1685, 1687) tanult, de eljutott Londonba és Oxfordba is. Főként héber nyelvi tanulmányai voltak jelentősek, de más keleti nyelvekkel is foglalkozott. Utrechti filozófiai disputációi ismertek. Gyulafehérvárott is filozófiát tanított a kálvinista gimnáziumban. Omniáriuma összesen hat könyvjegyzéket őrzött meg számunkra.¹⁶ Az első jegyzéket Leidenben írta otthon hagyott 151 könyvéről. Ez a könyvanyag konzervatívnak mondható, hiszen a jelentős számú Magyarországon kiadott könyv mellett 16. századi svájci kálvinista teológusok és 17. század eleji heidelbergi szerzők művei vannak túlsúlyban. A második (csonka) jegyzék már hazatérte utáni (1689), ezt követi három, ugyancsak töredékes könyvlista, láthatóan azokról a könyvekről, amelyek tanulmányai befejezése után évekkel később érkeztek meg Erdélybe (Kolozsvárra, illetve Alvincre). Az utolsó jegyzék későbbi, a könyvtár katalógusának egy tisztázata: „Catalogus Bibliothecae

¹⁰ ÚMIL 900. (Varga Imre); MAMŰL IV. 428–429. (Dukkon Ágnes)

¹¹ Postma, Ferenc: *Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)*. MKSz 2006. 483–484.

¹² Jászberényi halála dátumát Gömöri György tisztázta (az ÚMIL és a MAMŰL 10. jegyzetben hivatkozott szócik-kei még 1678?-at jelölnek meg): *Magyar tanárok a 17. századi Londonban*. ItK 2004. 458.

¹³ Lásd a 10. jegyzetet, MKSz 2006. 485–489.

¹⁴ Genfben jelent meg Pierre Chouet-nél először 1650-ben, majd 1654-ben (a további kiadások későbbiek, mint ahogy Jászberényi becsomagolta könyveit Franekerben).

¹⁵ *Synopsis politicae doctrinae* – úgy gondolom, hogy a 6. kiadás volt leginkább elérhető számára, amelyik 1648-ban jelent meg Anszterdamban Janssoniusnál.

¹⁶ ADATTÁR 16/3. p. 223–264., KtF III, 90, 95, 98, 102, 122, 126.

meae recensitus Anno 1703 20 Octobris”. Sajnos ezt a jegyzéket nem fejezte be, így aki Kaposi Juhász olvasmányait kutatja, a hat jegyzék kompilálására kényszerül. A jegyzékekből mindenképpen képet alkothatunk arról, hogy milyen irányban bővült érdeklődése tanulmányai alatt. Közel háromszáz hollandiai kiadású kötet, sőt hat flamand nyelvű munka is volt könyvei között. Halálakor a magánkönyvtára összességében közel ezerkötetes lehetett.

Hollandiában és Angliában modern keleti nyelvészeti könyvtárat gyűjtött össze magának. Olvasott angolul, viszonylag sok angol nyelvű munkát is megvásárolt. Ezek is alapvetően a bibliai filológia, illetve a nyelvészet témakörében íródtak. Sok a matematika és a csillagászat is a könyvek között, és természetesen az is, hogy számos filozófiai és teológiai alapkötet is összegyűjtött. A cartesianus filozófiai vita mindkét csoportjának (pró és kontra) szerzői is előfordulnak a könyvtárban. Láthatóan gyűjtötte a könyveket, kevésbé olvasta. Tisztában volt vele, hogy Erdélyben nem sok módja lesz a gyűjtemény gyarapítására, legalábbis a modern kiadványokat nem tudja majd beszerezni.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) debreceni filozófus, a magyarországi karteziánus egyik kiemelkedő alakja. Leidenben 1685-ben, Franekerben 1687-ben és Utrechtben 1688-ban iratkozott be az egyetemre. Disputációin kívül írott legjelentősebb műve, a *Vita triumphans civilis* is Hollandiában, Amszterdamban jelent meg (1688. RMK III. 3491). Ajánlása Jacob Boreelnek és más amszterdami tanácsosoknak szól. Sajnálatos módon omniáriumának pont azok a lapjai hiányoznak, amelyeken könyveit sorolja fel, így a 173. tétellel végződő jegyzék csak a 117.-kel kezdődik.¹⁷ Az így megismert 57 könyvcím nem mutat igazán modern anyagot, de azt igen, hogy tulajdonosa módszeres könyvgyűjtő. A 16. századi kálvinista vezéregyéniségekkel kezdődően számos tekintély összefoglaló kiadásait megszerezte magának, vagyis Henricus Bullinger, Guilhelm Whitaker, Johannes Cocceius, Josua Stegmann, Nicolaus Arnold műveit. A modern héber és bibliai filológia eredményei (Johann Leusden, Jacob Altinga, Jean Buset) éppúgy megvoltak neki, mint Antoine Le Grand természetfilozófiája. Annak ellenére, hogy idézett műve a magyar Descartes-recepció kiemelkedő darabja, a karteziánus gondolkodók közül csak Christoph Wittichius neve fordul elő a töredékjegyzéken. Ellenfelei közül viszont Samuel Maresius és Gisbertus Voetius is képviselteti magát egy-egy munkával.

Bánffyhunyadi Abacs Márton (?–1737) kálvinista lelkész, Franekerben teológiát és filozófiát hallgatott (1694–1696), teológiai disputációja ismert. Az 1694-ben Franekerben vásárolt 78 kötet (66 mű) jegyzéke¹⁸ nagyon modern olvasmányanyagot tár elénk annak ellenére, hogy Abacs a kálvinista klasszikusok (Johannes Cocceius, Henricus Altingius, Franciscus Burmann) munkáit is megvette magának. A könyvek jelentős része a nyelvi, filológiai munka új eredményeit közlő kötet. Héber bibliák (Johann Leusden) és a héber nyelvtanulás alapjai (Johann Buxdorf), görög és latin modern vagy új kiadású kézikönyvek (Georg Pasor). A kortárs, modern kálvinista teológia alpművei (Hermann Alexander Röell, Hermann Witsius, Campegius Vitringa és az angol John Lighfoot) mellett jelentős karteziánus művek (Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, Jan van der Waeyen) is a könyvtárába kerültek. Az új racionalista filozófia vagy az ennek alapján megírt teológiai munkák is képviseltetve vannak: Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf.

Détsei János (?–1742) a franekeri egyetem diákja volt 1699–1700-ban. Református lelkészként szolgált élete végéig Erdélyben (Fogarás, Hunyad megye). Albumában négy, dátum nélküli

¹⁷ ADATTÁR 14. p. 321–324., KtF III, 114.

¹⁸ ADATTÁR 16/3. p. 269–271., KtF IV, 111.

könyvjegyzék található.¹⁹ Az első a „Belgiumból” érkezett könyvek (57 tétel). A negyedik jegyzék (46 tétel), amely feljegyzés könyvvásárlásról, sok tételében azonos ezzel. Bizonytalán a hollandiai tanulmányai alatt vásárolt könyvekről van tehát szó. A kálvinista teológia 17. század közepi és végi képviselői (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Hermann Witsius, Röell, Lighfoot) mellett a modernebb filozófia (Heidegger) is jelen van. A jegyzékek két legérdekesebb tétele azonban a karteziánus szerzők (Pierre Poiret, Jan van der Waeyen) jelenléte.

Szilágyi András (1683–1738) kálvinista lelkész 1712-ben iratkozott be Franekerben a teológiai karra. Életéről írott naplója ismert. Franekerben 52 könyvet (35 mű) vásárolt,²⁰ ezek címeit is feljegyezte említett naplójában. Láthatóan kézikönyveket, alapvető teológiai összefoglalásokat vásárolt. Campegius Vitringa, Hermann Alexander Roell, Hermann Witsius friss teológiai disputációi, Johann Leusden héber szoltárai mellett a Magyarországon nagyon elterjedt, Szilágyi tanulmányi idejére már klasszikusnak számító Johannes Cocceius és Henricus Altingius összegyűjtött műveit vette meg. Az angol gondolkodókat a Magyarországon ugyancsak népszerű Thomas Goodwin képviseli a kis gyűjteményben.

Mielőtt az eddigiekben ismertetett könyvtárakat összehasonlítanánk más nemzetek diákjainak hollandiai olvassmányjaival, megemlítünk még három, Hollandiában tanult magyart, akiknek hagyatéki összeírásából ismerjük a könyveit, és amely kis gyűjtemények általánosítható tanulsággal is szolgálnak.

Borosnyai János (1660–1715) kálvinista lelkész négy évig tartó peregrinációja alatt szerzett teológiai ismereteit. 1691-ben az Odera melletti Frankfurtban, 1692–1693-ban Franekerben, majd Angliában (London, Oxford, Cambridge) tanult. 296 könyvről 1698-ban készült jegyzék,²¹ tehát már hazatérte után. Teológiai kézikönyvtár, amelyben elsősorban az egyes szerzők „Opera omnia” kiadásai vagy nagyobb munkái találhatóak a 17. század elejétől kezdődően. Alapvetően kálvinista szerzők, de nem csupán ortodox reformátusok. Borosnyai olvasott franciául és feltehetően alapszinten angolul is. Nem csupán bibliája volt ezeken a nyelveken, hanem egy-egy teológiai, filozófiai traktátusa is. Anyagilag nem áthatott rosszul tanulmányai során, mert tanárainak vagy a kortárs karteziánus szerzőknek a műveit is rendszeresen megvásárolta.

Veled szemben a szegény diákok képviseli *Nánási András* (?–1708?), aki Bethlen Mihály kíséretében utazott Franekerbe, és iratkozott be az ottani, majd az utrechti egyetemre (1692). Könyveit 1708-ban írták össze.²² Jól látható, hogy Nánási csupán élt a lehetőséggel, hogy patrónusa mellett külföldi akadémiára járhatott, pénze nem volt vásárlásra. A jegyzéken felsorolt 31 könyv között a legérdekesebb tétel egy angol biblia, ezen kívül csak a 17. század elejének és közepének svájci, heidelbergi és hollandiai teológusainak munkáit láthatjuk. Nánási kortársai (vagy tanárai) egyetlen művel sem szerepelnek.

Csernátóni Gajdó Dániel (1696–1749) 1722 és 1725 között járt a leideni egyetemre. Könyveinek jegyzéke 1729-ből maradt ránk,²³ a könyvek tehát már keveredtek az itthon, illetve másutt beszerzettekkel. A 140 könyvből kétharmadnál többet biztosan leideni tartózkodásakor vásárolt: az egyetem professzorainak arcképgyűjteményét, bibliákat és az ahhoz kötődő kézikönyveket, valamint a kortárs hebraisták (Leusden, Johann Vossius) munkáit és sok tanáranak,

¹⁹ ADATTÁR 16/3. p. 281–287., KtF IV, 123, 130, 133, KtF VIII, 114.

²⁰ ADATTÁR 16/3. p. 156–157. KtF IV, 140.

²¹ ADATTÁR 16/3. p. 272–280., KtF III, 107, 128.

²² ADATTÁR 16/3. p. 155–156., KtF IV, 137.

²³ ADATTÁR 16/3. p. 160–164., KtF VII, 16.

Hollandiában még élő vagy a közelmúltban elhunyt professzorok műveit (Campegius Vitringa, Nicolaus Gürtler, Salomon van der Til, Johann Hornbeck, Röel, Jan van der Honert, Hermann Witsius, Antoine Le Grand). Az erdélyi Descartes-recepció szép adaléka Gajdó könyvjegyzéke, hiszen olvasta Christoph Wittichius és Jan van der Waeyen írásait.

Általánosságban tehát bebizonyosodott a bevezetőben leírt állítás: a magyarországi és erdélyi diákok számára különleges, életükben soha vissza nem térő alkalom volt könyvek vásárlására a külföldi egyetemen eltöltött néhány év. Ha anyagi erejük engedte, éltek a lehetőséggel, ha nem, meg kellett elégedniük a Kárpát-medencében elérhető, nem éppen friss szakirodalommal. Sokat segített tájékozódásukban, felkészülésükben a patrónus főúr könyvtára, amelyet Erdélyben még a 18. század közepén is használhattak a lelkészek és a tanítók.

Feltűnő az is, hogy a modern filozófiai irányzatok művei a magánkönyvtárakban lényegesen nagyobb súllyal vannak jelen, mint a kortárs iskolai könyvtárakban. Kiemelt példának volt Descartes és követői. A magánkönyvtárak jegyzékein alig találkozunk Samuel Maresius, Gisbertus Voetius vagy Peter David Huet névvel. Az arány éppen fordított az intézményi gyűjteményekben.²⁴

Összehasonlítva ezt a könyvanyagot a nem Magyarországról érkezett vagy helyi diákok olvasmányaival,²⁵ azt kell mondanunk, hogy nincs lényeges különbség. A különbözőségek a tanulmányok befejezése után keletkeztek: a hollandiai, az angol, a dán vagy a németországi diák szakmájának megfelelő könyvkinálattal számolhatott egész életére, ezért vásárlásaik szakmaspecifikusabbak voltak. Ha más témában kellett olvasniuk, el tudtak menni egy könyvtárba, vagy vásároltak a mindig gazdag kínálatból. A magyar diákok igyekeztek alapvető kézikönyveket, lexikonokat vásárolni, olyasmint, aminek használatával számos tudományterületre betekintést nyerhetnek. Vannak persze kivételek. Jászberényi Pál modern filozófiai érdeklődésű, vagy például Kaposi Sámuel is tudatosan gyűjtötte a matematikai, az asztrológiai irodalmat, a filozófiát és a teológiát. Könyvtára közel tízszerese volt az átlag erdélyi lelkész bibliotékájának. A nem magyar diákok többsége élete végére nagyszámú könyvet tudhatott magáénak. Az aukciós jegyzékek, a hagyatéki összeírások erről győznek meg bennünket.

Tanulmányunk befejezésekor utalunk arra, hogy a magyarországi diákok – már akik eljutottak a külföldi egyetemekig – nyelvi felkészültsége meglehetősen jó volt, gyakran túlszárnyalták hollandiai kortársaikat. A magyar anyanyelvük mellett gyakran tudták azt a kisebbségi nyelvet, amilyen környezetben Magyarországon éltek (német, szlovák), nagyon jól tudtak latinul, és a teológiai tanulmányaikhoz alapvető ismeretekkel bírtak az ógörög és ritkán a héber nyelvről is. A 18. században a nyitottabb gondolkodásúak megtanultak franciául is. Egy – talán kivételes – példa erre a nyelvi műveltségre a kassai származású Vilmányi Sámuel, aki 1779-ben halt meg, tanulmányai idején Franekerben. Hagyatéki összeírásakor könyveit 80 tételben vették számba.²⁶

²⁴ Vö. a református kollégiumi könyvtárak anyagával: ADATTÁR 14. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah), ADATTÁR 16/2. (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvárasrhely, Szászváros, Székelyudvarhely).

²⁵ Köszönetet mondok Paul G. Hofstijzer professzor úrnak, aki elküldte még kiadatlan előadását (International Gutenberg Conference, 2000, SHARP 8th Annual Meeting, 5. July 2000, Mainz) a leideni diákok 17. századi olvasmányairól. Lásd még Bangs, Jeremy D.: *Book and Art Collection of the Low Countries in the Later Sixteenth Century: Evidence from Leiden*. *Sixteenth Century Journal* 13(1982). 25–41; Davies, Joan: *Student Libraries in Sixteenth Century Toulouse*. *History of Universities* III(1983). 61–86; Diehl, Wilhelm: *Bibliothek eines Studenten der Theologie aus der Zeit um 1590*. *Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde*, Neue Folge, Bd. 3, 1908. 80–83; Michael, Friedrich: *Die Bücherei eines Schülers im 16. Jahrhundert*. *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Neue Folge, 10(1918/19). 70–71.

²⁶ Ferenc Postma: *Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi*. *MKSz* 2007. 233–241.

A könyvanyag nagyon modern teológiai ismereteket tükröz, a XVII. századi nagy protestáns helyi klasszikusok könyvei is alig tűnnek fel a jegyzéken. Volt görög szövegkiadása, héber lexikona, két, német nyelvű énekes-, illetve beszédeket tartalmazó könyve is. Emellett hét könyve holland nyelven és 32 cím (közel 40 kötet) franciául. Ez utóbbiak többsége morálteológiai tartalmú volt, vagyis nem filozófia, szépirodalom vagy éppen történeti mű. Saját szakmai fejlődése (kálvinista lelkész) érdekében tanult meg sok nyelven.

Rövidítve idézett művek

ADATTÁR 14. *Partiumi könyvesházak 1621–1730*. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György [= Bura László], Monok István, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András. Bp.–Szeged 1988. –MTAK, JATE (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)

ADATTÁR 16/2. *Erdélyi könyvesházak II*. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István, Szeged 1991. JATE (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)

ADATTÁR 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged 1994. JATE (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)

KtF I. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája, Összeáll. Font Zsuzsanna, Herner János, Kokas Károly, Monok István. Szerk. Monok István. Szeged 1981. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. I.)

KtF III. *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája, Összeáll. Herner János, Monok István, Szerk. Herner János. Szeged 1983. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. III.)

KtF IV. *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Font Zsuzsa, Herner János, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Kiss Éva, Kokas Károly, Latzkovits Miklós, Monok István, Rideg László, Varga András. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged 1985. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. IV.)

KtF V. *Magyarországi magángyűjtemények 1561–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Farkas Gábor, Gácsi Hedvig, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Latzkovits Miklós, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged 1989. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek V.)

KtF VII. *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged 1990. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek VII.)

KtF VIII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Zvara Edina. Szerk. Monok István. Szeged 1997. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek VIII.)

RMK III. Szabó Károly–Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár III-dik kötet*. Bp. 1896. Akadémiai Kiadó.

The Readings of Students from Transylvania and Hungary During their Study in the Netherlands in the Early Modern Age

Keywords: students from Transylvania and Hungary, reading, Netherlands, early modern age

Hungarian intellectuals in the early Modern Age was almost exclusively educated abroad. It is especially true about Protestant intellectuals since for them there was no higher education within Hungary. After the University of Leiden was founded (1575) getting university education in the Netherlands became more and more popular. However, peregrinatio academica in Holland gained real impetus when in the second year of the Thirty Years' War the University of Heidelberg was closed down (1622) and the majority of the professors and the students continued teaching and studying in Franeker. Apart from the universities mentioned we can find enrolled Hungarian students in the records of the universities of Utrecht, Groningen, Harderwijk és Deventer. Political contacts among Hungarian and Transylvanian Protestants (especially Calvinists) and Holland states were lively all through this period with some economical connections as well.

The present paper discusses the readings of two peregrinus aristocrats, (Mihály Bethlen (1673–1706), és Pál Teleki (1677–1731) during their studies as well as the readings of twelve students whose book lists survived in their peregrination diaries (Stammbuch, Omniarium) or in inventories of assets in the period between 1670 and 1725.

The few years spent at a university abroad for students from Transylvania and Hungary presented a unique opportunity never to return for buying books. If they could afford it they made good use of the opportunity. If they could not they had to manage with the not up-to-date literature available in the Carpathian Basin then. The library of their patron aristocrats helped a lot in their orientation (in Transylvania ministers and teachers were allowed to use these libraries until the middle of the eighteenth century). It is worth noting that modern philology books were more present in private libraries than in contemporary school libraries. Descartes and his followers were our main example in this regard. On the other hand, one can hardly find books by Samuel Maresius, Gisbertus Voetius or Peter David Huet in the booklists of private collections while their presence is much more felt in institutional libraries.

Comparing this body of readings with the books read by non-Hungarian or local students while they were studying there is no significant difference. This came after their completed their studies. The Dutch, the English, the Danish or the German students could count on having all the books needed in their field available for the rest of their lives so when they bought a book it was more specific to their discipline. If they wanted to read in a different field they could go to a library or buy one from the always rich variety of books on offer. The Hungarian students wanted to buy manuals and encyclopaedias with the help of which they would have an overview of several disciplines. However, there are exceptions like Pál Jászberényi's interest in modern philosophy or Sámuel Kaposi who intentionally collected books on mathematics, astrology, philosophy and theology. His collection of books was about ten times as big as the library of an average minister in Transylvania. The majority of the non-Hungarian students owned a great number of books by the end of their lives which is proved by auction lists and inventories of assets.

We have mentioned the fact that the Hungarian students – the ones who managed to go to universities abroad – were quite good in languages, often surpassed their Dutch fellow students. Apart from their Hungarian mother tongue they often spoke the language of the ethnic minorities (German, Slovak) they lived with in Hungary. They knew Latin very well and had basic knowledge of Ancient Greek, less often of Hebrew which was important for their studies in theology. In the eighteenth century the more open minded ones also learnt French. One exceptional case is Sámuel Vilmányi from Kassa who died while studying in Franeker in 1779. When making the inventory of his belongings after his death 80 books were listed. His readings were very modern theological books. Even the great local Protestant classic authors of the seventeenth century are only rarely listed there. He owned books in Greek, a Hebrew encyclopaedia, two German psalteria and sermons. There were also seven books in Dutch and 32 titles (almost 40 volumes) in French. These latter ones are mainly on moral theology, not philosophy, literature or historical piece. He learnt all these languages for his professional development (he was a Calvinist minister).

Pál Judit

Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről

A magyar társadalomtörténet-írás múltjáról és helyzetéről több átfogó elemzés is született az elmúlt két évtizedben,¹ ezek azonban nem érintették az erdélyi állapotokat.² Jelen, előszónak szánt írás sem pótolhatja a mulasztásokat, már csak terjedelmi okokból sem vállalkozhat az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzetének számbavételére. Mindössze néhány gondolatot kíván felvetni a kérdés kapcsán (és csak az erdélyi magyar történészek írásaira reflektál).

Közismert tény, hogy az 1989 előtti időszakban az ideológiai kényszer, az intézményi keretek eltorzítása, a cenzúra mind-mind nehezítette a történészek munkáját, a kisebbségi sorban levőket pedig még sokkal inkább, mint a többségieket. Nem véletlen, hogy sokan közülük félig-meddig kényszerpályára terelődtek, nem foglalkozhattak a szívüknek kedves szakterülettel, témákkal, ehelyett ideológiailag semlegesebb területek felé fordultak. Ahogy ezt Egyed Ákos fogalmazta meg egy interjú során: „A Ceaușescu-időszakban ugyanis látványosan megnehezedtek a kutatás feltételei, s nem lehetett megjelentetni kifejezetten magyar vonatkozású politikátörténeti feldolgozásokat, hacsak nem fogadta el az ember a hivatalos történetírás útmutatásait. Ezért elővettem korábbi gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti kutatásaimat, továbbfejlesztettem, továbbgondoltam azokat...”³

A fenti idézet egyszerre jelzi a buktatókat és az eredményeket. Hiszen ez a félig-meddig „kényszerpálya” több történész számára igen termékeny életszakasznak bizonyult. Bár elsősorban medievistaként szerzett hírnevet magának, a felsorolást Jakó Zsigmond nevével kezdetjük. Mályusz Elemér tanítványaként nyomtatásban megjelent első jelentős munkája – diszsertációja – is Mályusz település- és népiségtörténeti iskolájának volt egyik kiváló „terméke”.⁴ Ezt néhány további tanulmány és egy kiváló forrásközlés követte a háború alatt,⁵ de a háború után Kolozsvárt maradt Jakó Zsigmond is kényszerpályára terelődött – saját bevallása szerint is.⁶ Ugyan a középkori oklevélkiadás, az írás- és művelődéstörténet terén is kiválólt alkotott, de

¹ Benda Gyula: *A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái.* = Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Bp. 2006. 58–66; Kövér György: *Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” – tíz év után.* Századvég 1997. 4. sz. 43–52; Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján.* Századvég 2000. 17. sz. 117–141; A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről. Korall 2001 ősz-tél. 5–6. sz. 186–238. (Akik a körkérdésre válaszoltak: Bácskai Vera, Faragó Tamás, Gerő András, Granasztói György, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Ö. Kovács József, Kövér György, L. Nagy Zsuzsa, Tóth Zoltán, Vonyó József.); Csíki Tamás–Halmos Károly–Tóth Árpád: *A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig.* = Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Bp. 2003. 208–240. A kötetben az egyes aldiszciplínák helyzetét külön tanulmányok mutatják be.

² A fent idézett reprezentatív kötet magyar historiográfiát bemutató tanulmánya például egyetlen kilencsoros bekezdést szentel az erdélyi helyzetnek, de egyik zárójelben felsorolt történész munkája sem jelenik meg a tanulmány végén közölt bibliográfiában. Csíki–Halmos–Tóth: *i. m.* 222.

³ „...számomra a szülőfalu egyfajta laboratórium szerepét töltötte be”. Beszélgetés Egyed Ákossal. Készítette Pelyach István. Aetas 2000. 3. sz. 160.

⁴ Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp. 1940.

⁵ L. Uő: *A románság betelepülése az újkorban.* = Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei.* Bp. 1941. 118–141; *Újkori román települések Erdélyben és Partiumban.* = Deér József–Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok.* I. Bp. 1943. 508–571; *Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban.* = Szabó T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága.* Ds–Kolozsvár 1944. 70–130, 279–282; *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár–Pécs 1944.

⁶ „...pályám egy nagy kaland volt...” Beszélgetés Jakó Zsigmonddal. Készítette Lupescuné Makó Mária. Erdélyi Múzeum 2006. 3–4. sz. 19.

a szívéhez és érdeklődéséhez közel álló korábbi témáit az ismeretes körülmények miatt nem tudta folytatni. A szűkebben vett gazdaság- és társadalomtörténet terén azonban így is megjelent néhány úttörő tanulmánya.⁷ Egy másik témakör, amely felé tanítványai közül is többeket irányított, az iskola- és értelmiségtörténet volt.⁸ Juhász Istvánnal közösen tették közzé az újkori Erdély egyik legfontosabb értelmiségi utánpótlást biztosító intézményének, a nagyenyedi református kollégium diákságának 1848 előtti diáknévsorait, egyúttal Romániában elsőként modern társadalomtörténeti szempontok szerint dolgozva fel az adatokat.⁹ Szintén a Jakó Zsigmond nevéhez fűződik a 18. századi emlékirat-irodalom egyik gyöngyszemének, Rettegi György emlékiratainak társadalomtörténeti szempontból is kiválóan hasznosítható mintaszerű kiadása, amely egy új, magasabb szintre emelte az erdélyi kora újkori, újkori forráskiadást.¹⁰

Akinek viszont teljes munkássága az újkori társadalom- és gazdaságtörténet jegyében zajlott, Imreh István volt. A kolozsvári egyetem közgazdasági karának hallgatójaként Venczel József vonzaskörébe kerülve részt vett a bálványosváraljai falukutatói programban, amely Durkheim, Tönnies és más neves szociológusok, illetve a Dimitrie Gusti neve által fémjelzett szociológiai iskola nyomdokán haladt. Imreh István volt talán az egyetlen a romániai magyar történészek közül, aki a társadalomtudományok felől közeledett a történelemhez. Első nagyobb szabású munkája az 1950-es évek derekán rövid időt megélt sorozat (*Gazdaságtörténeti tanulmányok*) nyitó köteteként jelent meg.¹¹ Imreh Istvánt elméleti érdeklődése végigkísérte pályáján: a romániai elzártságból próbálta nyomon követni a történelemelmélettel foglalkozó munkákat, illetve a társadalomtudományok, különösen a szociológia terén megjelent módszertani újdonságokat, amelyeket részben beépített tanulmányaiba is. Munkásságának középpontjában a „rendtartó és törvényhozó” székely falu állt; ennek történetét, írásbeliségét, önkormányzatát boncolgatta;¹² de 1979-ben megjelent tanulmánykötete mutatja ennél lényegesen tágabb érdeklődési körét, amely kiterjedt a céhes életre, a manufaktúrák munkásaira, a városfejlődésre, de a hétköznapi élet kutatására is.¹³ A kvantitatív történetírással is kísérletezett: a hetvenes-nyolcvanas években Romániában is divatosá vált történeti statisztika területén is közölt néhány tanulmányt; Csetri Elekkel együtt feldolgozta a 18. század második felének és a 19. század elejének erdélyi adótabelláit.¹⁴

⁷ Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és kalini hamuzsírhuta története. Adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak és a nagybirtok ipari vállalkozásainak kezdetéről*. Buk. 1956; *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánsz-kori művelődésünk kutatásához.) = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Buk. 1957. 361–393; *Az erdélyi papírmalmok feudális-muskori történetének vázlata (XVI–XVII. század)* I. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Ser. Historica, 1962, nr. 2. 59–81.

⁸ L. Uő: *Az erdélyi értelmiség kialakulása. Probléma és módszer*. Korunk 1967. 1. sz. 20–27; *Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben*. uo. 2. sz. 216–224; *Iskolatörténeti feladatok*. Korunk 1980. 9. sz. 516–517.

⁹ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*. Buk. 1979.

¹⁰ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Közveteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1970.

¹¹ Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Adatok a XVIII. sz. végi és a XIX. sz. eleji székelyföldi nagybirtok gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról*. Buk. 1956.

¹² *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Buk., 1973; *A törvényhozó székely falu (1581–1847)*. Buk. 1983.

¹³ *Erdélyi hétköznapiak (1750–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Buk. 1979.

¹⁴ Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma. 1767–1821*. Buk. 1980.

Csetri Elek pályája is példázta a „romániai magyar történetkutatás göröngyös útjait” – ahogy ezt pályatársa, Egyed Ákos fogalmazta meg 80. születésnapján elmondott köszöntőjében.¹⁵ A megálmodott Wesselényi-életrajz helyett így kezdetben kénytelen volt a munkásmozgalom és a forradalmi mozgalmak történetével foglalkozni, de hamarosan érdeklődése a technikatörténet, a mezőgazdaság és infrastruktúra terén bekövetkezett 19. századi újítások, illetve a népesedéstörténet irányába fordult. Szintén neki köszönhetjük több nagyon érdekes 19. századi emlékirat, illetve napló feltárását. Ezek közül elsőként Wass Pál emlékiratait rendezte sajtó alá a *Kritérium* ún. „fehér sorozatában”,¹⁶ amelyben kiváló elbeszélő források egész sora jelent meg Erdély kora újkori és újkori történetére vonatkozóan. Bár csak 1990 után jelent meg – de átírásához jóval korábban hozzáfogott –, ide kívánkozik Gyulay Lajos gróf igen érdekes naplója válogatott részeinek kiadása is.¹⁷

Egyed Ákos disszertációjában szintén az erdélyi parasztság történetét boncolgatta a 19–20. század fordulóján. Szakítva a dogmatikus marxista történetírás néhány tételével, hangsúlyozta, hogy Erdélyben 1848 után nem a magyar nagybirtok volt a meghatározó, hanem a szántók több mint kétharmada kisbirtokosok tulajdonába került. A parasztság történetéhez a későbbiekben is többször visszatért. Nagy ívű tanulmánya, *A jobbágyrendszer és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben* alapvető jelentőségű nemcsak a parasztság 19. századi történetére, hanem az egész erdélyi társadalomtörténetre nézve is. Egyed Ákos aprólékos munkával számolta újra a felszabadított jobbágyok birtokába került földek mennyiségét, árnyalta a romániai történetírásban kialakult egyoldalú, torzító képet, és vázolta az erdélyi falvak tipológiáját, különös hangsúlyt fektetve a jobbágykérdés székelyföldi történetére.

Ezt az irányvonalat egészítette ki a 19. századi modernizációs és ezen belül urbanizációs folyamatok kutatása. A *Kritérium* Könyvkiadónál 1981-ben *Falu, város, civilizáció* címmel megjelent kötetében olyan témákat tárgyalt, mint a vasúthálózat kiépülése, az iparosodás és városfejlődés, illetve a sajátos etnikai alapon megosztott hitelrendszer működése Erdélyben.¹⁸ Ezek mind újszerű témák voltak Romániában, és a mai napig a kiindulópontját jelentik a hasonló kutatásoknak.

Több az erdélyi (magyar) társadalom történetéhez nélkülözhetetlen forrást adott ki ebben az időszakban Demény Lajos, Pataki József, Benkő Samu – aki a *Kritérium* már említett „fehér sorozatának” is kezdeményezője volt –, Magyar András és mások.¹⁹ Rajtuk kívül többen is foglalkoztak társadalomtörténeti témákkal, de a mostoha körülmények vagy a kutatást, vagy a publikálást (vagy mindkettőt) akadályozták. A *Kritérium* Könyvkiadónál 1979-ben megjelent *Művelődéstörténeti tanulmányok* írásainak jelentős része is részben vagy egészben társada-

¹⁵ Egyed Ákos: *Köszöntő*. = Pál Judit–Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik születésnapjára*. Kv. 2004. 5.

¹⁶ Wass Pál: *Fegyver alatt*. S. a. r. Csetri Elek. Buk. 1968.

¹⁷ *Gyulay Lajos napló. A forradalom és szabadságharc korából. 1848. március 5–1849. június 22.* I–II. S. a. r. V. András János–Csetri Elek–Miskolczi Ambrus. Bp. 2003; Gyulay Lajos: *Napló (1820–1848)*. Kv. 2003.

¹⁸ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Buk. 1981.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül: *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I–II.; *Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek*. Kiad. Demény Lajos–Pataki József. Buk. 1983–1985; Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. S. a. r. Benkő Samu. Buk. 1966; *Kemény Zsigmond naplója*. Kiad. Benkő Samu. Bp. 1966; Újfalvi Sándor: *Az erdélyi régibb és közelebbi vadászatok és vadak*. S. a. r. Benkő Samu. Bp. 1982; Újfalvi Sándor: *Emlékiratok*. S. a. r. Benkő Samu. Bp. 1990; Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*. I–II. Kiad. Demény Lajos–Magyar András. Buk. 1983–1985.

lomtörténeti vonatkozású. Egy kötetről még mindenképpen meg kell emlékezni a diktatúra időszakából. A fiatalon tragikus körülmények között elhunyt Dankanits Ádám posztumusz munkájáról van szó, amely egy tervezett nagyobb kötet fennmaradt részeként 1983-ban jelent meg Budapesten.²⁰ Ebben a magyar történetírásban az elsők között nyitott a mentalitástörténet irányába, és nyújtott igen érzékletes képet a kora újkori erdélyi változásokról, új témák (például az időhöz való viszony) és új szempontok bevonásával.

Ha a fenti kutatások inspiráló mintáira vagyunk kíváncsiak, akkor azt látjuk, hogy kétségkívül a Magyarországon szabadabb légkörben folyó kutatások is hatottak az erdélyi magyar történészekre, de a Romániában talán gyorsabban recipiált Annales-iskola hatása sem elhanyagolható. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni a két világháború közti magyar történetírás eredményeinek továbbéléséről sem, már csak azért sem, mert a parasztság kutatása volt a leghangsúlyosabb téma a társadalomtörténeti munkákon belül, ellentétben például Magyarországgal, ahol a várostörténet járt az élen, illetve már a hetvenes-nyolcvanas években megkezdődtek az elitkutatások is.

A történelemoktatás és a publikációs lehetőségek elsorvasztása következtében azonban a nyolcvanas években a helyzet érezhetően romlott. Az 1989-as rendszerváltás nyomán aztán egyszerre nyíltak meg az új lehetőségek, és törtek felszínre a problémák. Nem tartozik ugyan szorosan a témához, de néhány mondatban mindenképpen ki kell térni az erdélyi/romániai magyar történetírás 1989 utáni nehéz helyzetére. A kolozsvári egyetemen a magyar nyelvű történelemoktatást 1983-ban felszámolták, sőt a kimondatlanul is érvényesülő *numerus clausus* következtében 1989-re már csak egy-két magyar hallgatója volt az akkori évfolyamoknak, a magyar oktatók túlnyomó többsége pedig nyugdíjba vonult. Ilyen körülmények között 1989 után nagy nehézségek árán sikerült újraindítani a magyar nyelvű oktatást, de a társadalomtörténet nemhogy intézményesülni nem tudott, de – részben a tanrendi kötöttségek, részben pedig a diszciplína marginális helyzete folytán – még tantárgyként sem oktatták.²¹

Ugyancsak nagyrészt az 1989 előtti helyzet következményeként a román akadémiai kutatóintézeti hálózatban alig dolgozott magyar történész. Ezt a hiányt az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület sem tudta pótolni. Ráadásul az erdélyi magyar történészek egy része 1990 után az addig számukra „tiltott gyümölcsnek” számító politikatörténet felé tájékozódott. Amikor a nemrég elhunyt Csetri Elek professzor tíz évvel ezelőtt számba vette az erdélyi magyar történettudomány 1990 utáni termését,²² kilenc olyan doktori fokozattal rendelkező történészt számolt össze, akik gazdaság- és társadalomtörténeti témákkal, és kettőt, akik várostörténettel foglalkoztak. Ezek egy része azonban akkor már nyugdíjas volt, illetve alig publikált. A középnemzedék hiányát azóta sem tudta teljesen kiheverni az erdélyi történetírás. A társadalomtörténeti kutatások esetlegesek és szétforgácsoltak maradtak, nagyobb szabású,

²⁰ Dankanits Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Bp. 1983. A kézirat többi része az 1977. március 4-i földrengés során megsemmisült.

²¹ Társadalomtörténetet „hivatalosan” a 2007-ben beindult mesteri program keretében mindössze két éve tanít jelen írás szerzője; a román tagozaton pedig néhány éve mentalitástörténetet tanítanak. Történeti antropológia pedig csak a magyar irodalom és néprajz szakosok tanrendjében szerepel.

²² Csetri Elek: *Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról. 1990–2001.* = *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. Szerk. Tanczos Vilmos–Tökés Gyöngyvér. Kv. 2002. 278–304.

több történész bevonásával kialakított kutatási program nem létezett/ik. Módszertani szempontból pedig különösen nagy a lemaradás.

Ha csak a magyarországi helyzettel hasonlítjuk össze, akkor is láthatjuk a lemaradást: amíg az ELTE-n társadalom- és gazdaságtörténeti tanszék és doktori iskola működik, a miskolci egyetemen úgyszintén tanszék, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a Korall folyóirat jelenti az intézményes kereteket, addig Erdélyben ilyennel nem rendelkezünk. Ezenkívül több olyan alapmunka is megjelent, amely összefoglalja az addigi magyarországi kutatásokat, illetve az egyetemi oktatás számára jelent nélkülözhetetlen segédletet.²³

Hogy a sötét képet mégis árnyaljuk, vegyük számba nagyon röviden az utolsó két évtized eredményeit. Az idős nemzedék tagjai közül többen is folytatták társadalomtörténeti vonatkozású munkájukat (is); megjelent több tanulmánykötetük, forrásközlésük. Így például Kiss András tanulmányköteteinek egyik súlypontja a fejedelemség kori Kolozsvár hétköznapi élete.²⁴ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében Jakó Zsigmond irányítása alatt beindult műhely – később intézet – nagyszabású forráskiadási programba fogott.²⁵ A források feltárásának ő különleges fontosságot tulajdonított mind az erdélyi történetkutatás korszerűsítése, mind a fiatal kutatók szakmai képzése tekintetében. Ha az azóta eltelt két évtized mérlegét akarjuk megvonni, akkor azt mondhatjuk, hogy a forráskiadás amúgy is az egyik kiemelt területe maradt az erdélyi (romániai) magyar történetírásnak. Itt is érvényes azonban Benda Gyula megállapítása, hogy „egymásra torlódnak a befejezetlen vállalkozások, szinte mindig mindent előlről kell kezdeni”.²⁶ Legtöbbször olyan munkába kell fogni, amit nyugatabbra már a 19. század pozitívista történetírása elvégzett. Ezek nélkül a források nélkül ugyanis nem lehet megírni Erdély kora újkori társadalom- és gazdaságtörténetét, gondoljunk csak az utóbbi két évtized termésére: az *Erdélyi Királyi Könyvek* regesztáira, a *Székely Oklevéltár*ra, a kiadott emlékiratokra, városi tanácsí jegyzőkönyvekre, a kora újkori testamentumokra, a 18. századi székelyföldi összeírásokra, az ispotályok számadásaira, a vizitációs jegyzőkönyvekre vagy egyes nagy múltú középiskolák diáknevsorának közzétételére.²⁷ Szerencsés esetben ezek magyarországi vagy romániai

²³ Néhány, a 19. századra (is) vonatkozó kötet: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 1998; Bódy–Ö. Kovács (szerk.): *i. m.*

²⁴ Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk. 1994; Uő: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely 2003.

²⁵ A 27. lábjegyzetben említettekén kívül a programban szerepel többek között az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek, Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek, valamint a kora újkori vármegyei jegyzőkönyvek kiadása is, amelyeken Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Pakó László és Dáné Veronka dolgoznak (utóbbi azonban nem az EME keretében). Ugyancsak az EME támogatásával folytatódik Szabó T. Attila monumentális vállalkozásának – az *Erdélyi magyar szótörténeti tárnak* – folytatása, amely a kora újkori Erdély társadalomtörténetére nézve is nélkülözhetetlen forrás.

²⁶ Benda: *i. m.* 63.

²⁷ A teljesség igénye nélkül: *Az Erdélyi Fejedelmek királyi könyvei*. I–III. Kiad. Jakó Zsigmond, Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kv. 2003–2005; *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. III–VIII. Kiad. Demény Lajos–Pataki József–Tüdős S. Kinga. Bp.–Buk.–Kv.–Marosvásárhely, 1994–2006; Wolf Rudolf: *Torda város tanácsí jegyzőkönyve 1603–1678*. Kv. 1993; Kovács András: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Kv. 1998; *Erdélyi ispotályok*. I–III. Szerk. Horn Ildikó–Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely 2003; *Kolozsvári ispotály-számadások*. I. *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. II. *A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei*. Szerk. Flóra Ágnes. Bp. 2006–2009; Pál-Ántal Sándor: *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnévsorai*. Marosvásárhely 2006; Uő: *A székely székek a 18. században*. I–III. Marosvásárhely, 2007–2009; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. 1727–1737*. Kiad. Kovács András–Kovács Zsolt. Kv. 2002; *Erdélyi református zsinatok iratai*. I–IV. Kv. 2001; *A Sepsí Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790*. Kiad. Kolumbán Vilmos. Kv. 2005; *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. Kiad. Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd. Kv. 2003.

kutatókkal való együttműködés eredményei, de sajnálatos módon az ilyen esetek számítanak a ritka kivételnek. A pozitív példák között föltétlenül említésre méltó a diáknévsorok közzététele, amelyek többsége a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Régi Magyar Irodalom Tanszéke keretében Keserő Bálint irányítása alatt működő munkacsoport kezdeményezésére és támogatásával jöttek létre.²⁸ A Román Akadémia marosvásárhelyi kutatóintézetében Tonk Sándor és Szabó Miklós kezdett hozzá a külföldön tanult erdélyi diákok (peregrinusok) adatainak összegyűjtéséhez és feldolgozásához.²⁹ Talán ez az egyetlen olyan kutatás, amely termékenyítőleg hatott a román kollégákra is, az intézet Tonk Sándor távozása (majd korai halála) és Szabó Miklós nyugdíjazása után is folytatta és folytatja a munkát.

Megjelent néhány várostörténeti, a hétköznapi élet történetét taglaló munka is.³⁰ És lassan felnő egy új nemzedék, amelynek képviselőivel egyre gyakrabban találkozhatunk a szaklapok hasábjain.³¹ Nincsenek könnyű helyzetben: az itthon maradottak tanulmányaik során alig kerültek kapcsolatba a korszerű módszerekkel és elméletekkel, a külföldön tanultak/tanulók számára pedig sokszor a forrásokhoz való visszanyúlás jelenti a gondot, hogy mire is alkalmazzák a tanult módszereket és elméleteket. Végül mindkét csoport számára óriási problémát jelent a szakmában való elhelyezkedés. Üdvözlendő kezdeményezés ilyen szempontból a székelyudvarhelyi Areopolisz csoport, amely főleg fiatal történelemtanárokat, doktorandusokat tömörít, és amelynek évente megjelenő kiadványa jelentős részben társadalomtörténeti vonatkozású írásokat közöl.³²

Az is nagy kérdés, hogy mennyire épültek be a fenti eredmények a magyar és román történetírásba. A válasz lehangoló, hiszen az erdélyi (magyar) társadalomtörténeti kutatások eredményeinek nemhogy a nemzetközi beágyazottságáról nem beszélhetünk, de ez csak nagyon kis mértékben történt meg mind a magyar, mind a román történetírás vonatkozásában. A magyar történetírás elsősorban a „nagy öregek” – Jakó Zsigmond, Imreh István, Csetri Elek, Egyed Ákos – munkásságát ismerte (el), de nekik is csak részben sikerült beépülniük a magyar történetírásba. Román viszonylatban – annak ellenére, hogy románul is közöltek – talán még rosszabb a helyzet.³³ Jól mutatják az erdélyi magyar (társadalom)történet helyzetét, azaz sehová sem tartozását a Korall körkérdésére adott válaszok is: a magyarországi társadalomtörténészek nem reflektálnak az erdélyi magyar történetírás ilyen irányú eredményeire, a román helyzetet

²⁸ Bura László: *Szatmári diákok 1610–1852*. Szeged 1994; Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged 1994; Albert Dávid: *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága (1670–1871)*. Szeged 2005. (Fontes rerum scholasticarum, V, VI, VIII.)

²⁹ Tonk Sándor–Szabó Miklós: *Erdélyiek egyetemjárása a kora újkorban 1521–1700*. Szeged 1992; Szabó Miklós a munkát a budapesti Szőgi Lászlóval folytatta tovább: Szabó Miklós–Szőgi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely 1998.

³⁰ Lásd például: Tüdös S. Kinga: *Erdélyi hétköznapiak*. Bp. 2003; Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtartás és kultúra*. Marosvásárhely 2001; Uő: *Megidézett múlt*. Kv. 2008.

³¹ Néhány társadalomtörténeti vonatkozású kötet: Dáné Veronka: *Az önagsága széki így deliberála. Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Kv. 2006; Gyarmati Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. Kv. 2005.

³² *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. I–VIII. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Róth András Lajos. Székelyudvarhely 2001–2008.

³³ Azt is érdemes lenne elemezni, hogy a magyar történetírással ellentétben a román történetírás csak nagyon kis mértékben fogadta be a „klasszikus” társadalomtörténetet; 1989 után – és részben előtte is – francia mintára sokkal inkább a mentalitástörténet és az imagoológia hódított teret.

elemző Constantin Iordachi pedig szintén egyetlen mondattal sem tért ki erre.³⁴ Úgy tűnik, az erdélyi magyar történészekre sokkal inkább illik a sziget-, mintsem a hid-metafóra.

E rövid áttekintés nem vállalkozott a 20. századdal foglalkozó munkák áttekintésére,³⁵ így nem érintette pl. a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Műhely (KAM) tevékenységét sem. Mindaddig azonban az egyetlen átfogó munka, amelyik az erdélyi/romániai társadalomtörténet egy korszakát tárgyalja, a pályáját a KAM keretében, a kommunikációs antropológia jegyében kezdő Gagyi József tollából született.³⁶ Nagyon sok azonban még a feladat, a hiánylistát akár oldalakon keresztül lehetne sorolni.

A rengeteg fehér folt azonban ösztönzőként is hathat a fiatal generációra. Az erdélyi magyar – ifjú és idősebb – történészeknek egyaránt meríteniük kell (és lehet) az előző generáció eredményeiből, ugyanakkor kapcsolódniuk kell az új nemzetközi törekvésekhez, különösen ami a módszertani megújulást illeti.³⁷ Az elméleti érdeklődés hiánya itt nem vezetett olyan termékeny vitákhoz, mint Nyugaton. Míg a többség még mindig a régi vágásban műveli a történelmet, a fiatalabb nemzedékre is jószerint az elméleti és módszertani eklekticizmus jellemző: az „új kultúrtörténet” (new cultural history) és a „hagyományos” társadalomtörténet bizonyos elemei egyszerre vannak jelen – ha egyáltalán jelen vannak – írásaikban.

Az utóbbi években a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán több olyan szakdolgozat is született, amely társadalomtörténeti témát dolgozott fel. A 19. század vonatkozásában kiemelt szerepet kaptak az elitkutatások (városi és megyei elitek), illetve a politika és az oktatás társadalomtörténete. Nem a legújabb tudományos divatok követéséről van szó, hanem olyan alapvető kutatásokról, amelyeket Erdély vonatkozásában eddig senki sem végzett el. Jelen számban négy volt diákom, pályája elején álló fiatal kutató ilyen témájú írása kerül a közönség elé – jelezve remélhetőleg egyrészt a folytonosságot, másrészt pedig ösztönzést nyújtva a fiatal generáció számára a társadalomtörténeti kutatások elmélyítésére.

³⁴ Constantin Iordachi: *Társadalomtörténet a román történetírásban: örökség, új utak és kihívások*. Korall 2002. május. 7–8. sz. 190–199.

³⁵ A 20. század vonatkozásában fontos kezdeményező szerepe volt Bárdi Nándornak, az egykori Teleki László Intézet kutatójának az erdélyi társadalomtörténeti kutatások beindításában. Időközben megjelent néhány fontos munka többek között Oláh Sándor, Gagyi József, Gidó Attila, László Márton, Hunyadi Attila, Novák Zoltán, Lónhart Tamás és mások tollából.

³⁶ Gagyi József: *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Marosvásárhely 2009.

³⁷ Jellemző, hogy például a történeti antropológia meghonosításában elsősorban a fiatal magyar irodalom szakos kollégák – Tóth Zsombor és Szabó Levente – jártak az élen. Úgyisintén sokat tett ilyen irányban a Magyar Néprajz és Antropológia tanszék is, ahol szintén sokkal inkább nyitottak ilyen irányban, mint a „konzervatívabbnak” bizonyuló történészek. Érdekes ilyen szempontból Keszeg Vilmos több munkája, így például a legutóbb megjelent: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kv. 2008.

Ferenczi Szilárd

Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)

Az 1867-es kiegyezést követően Magyarországon szükségessé vált egy politikai kompromisszum a vármegyei berendezkedés és a polgári szellemben kiigazított közigazgatási államrendezés félútján. Előbb azonban el kellett különíteni az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, amit *A bírói hatalom gyakorlásáról* szóló 1869:IV. tc. rögzített. Ezután következhetek a vármegyei rendszert megreformáló, valójában azokat a központi hatalomhoz viszonyított önállóságukban korlátozó törvényhatósági szabályzatok, melyek a közigazgatást önkormányzati és állami ügyekre választották szét, és amely rendezés hatékonyságát a magyar politikai erők idővel felismerték.¹ Az 1862. évi osztrák községi törvény másolatának egyik sajátossága azonban évtizedekre megosztotta a politizáló közvéleményt.

Rajner Pál belügyminiszter 1870 májusában a kiegyezés után összehívott első parlament (1869–1872) elé terjesztette a törvényhatóságok új szervezetét szabályozó törvényt, amelynek keretében a legtöbb adót fizetők és vagyonuk számára nagyobb politikai befolyást biztosító javaslatot a nagyobb arányú közteherviselés méltányosságával indokolta. A kormányon levő Deák-párt – még a párton belül is fellépő ellenkezés dacára – az év nyarára a törvényt nagy többséggel elfogadta.² A korábbi vagyoni cenzuson alapuló választó- és képviseleti jogot ezúttal felváltotta a nagy vagyonok tulajdonosait automatikus képviseleti joggal felruházó viriliz-törvény, amely lényegében a képviseleti eszme vereségét is jelentette,³ hiszen korlátozta az ellenzéki függetlenségi párt politikai befolyását – melynek tömegbázisát a vagyontalan közép-nemesség és kismemesség alkotta –, és a vagyoni helyzet stabilitása esetén hatékonyan tartósította a fennálló hatalmi helyzetet.⁴

Az 1870:XLII. tc. (*A köztörvényhatóságok rendezéséről*) és az 1871:XVIII. tc. (*A községek rendezéséről*) határozták meg a törvényhatósági bizottságok összetételét, amelyek felerészben a törvényhatóság területén legtöbb adót fizető állampolgárokból, felerészben választottakból álltak. Az adókönyvek adatai alapján év végére összeállított „virilis-listákra” a legnagyobb egyenes állami adót és személyes kereseti adót fizető személyek kerültek fel. Ezek elsősorban felnőtt, írástudó, az önkormányzat területén állandó lakhellyel és országgyűlési választójoggal rendelkező férfiak lehettek. A férj vagy apa adójába a feleség, illetve a kiskorú gyermek adója is beleszámított, ha a vagyonukat ő kezelte. Az értelmiségiek adóját kétszeresen vették figyelembe. Ide tartoztak a tanárok, lelkészek, lapszerkesztők, mérnökök, orvosok, gyógyszerészek, okleveles ügyvédek, „tudorok”, bányatisztek, erdőtisztek, gazdatisztek, kereskedelmi- és iparkamarai tagok, tudományos akadémiai tagok.⁵ Év végén a pénzügyigazgatóságtól lekért legnagyobb adózókat tartalmazó nyers lista alapján a törvényhatóságok igazoló választmánya az

Részletek a *Kolozsvár legnagyobb adófizetői, különös tekintettel az értelmiségi elite 1872–1917* című, 2009 nyarán a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán megvédett szakdolgozatból.

¹ Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)* (a továbbiakban Kozári). Bp. 2005. 196–202.

² Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917* (a továbbiakban: Vörös). Bp. 1979. 8.

³ Juhász Erika: *Nyilvános- és háttérpolitizálás: a Deák-párt és a Tisza-kormány konzervatív ellenzéke*. Bp. 2006. 6–7.

⁴ Uo.

⁵ *Magyar Törvénytár 1869–1871* (a továbbiakban: MTt). Bp. 1896. 211–221, 280–294.

értelmiségek adójának kétszeres beszámításával új sorrendet alakított ki, amelyet közszemlére kifüggesztettek, megadva a lehetőséget a korrigálásra.⁶ A lista tartalmazta a legnagyobb adót fizetők nevét, foglalkozását, lakhelyét, fizetett adóját (egyszeres vagy kétszeres szorzóval) és a beszámítás jogcímét. A sorrend összeállításakor az azonos mennyiségű adót fizetők között sorshúzással döntöttek, a kétszeresen beszámított adók fizetői előnyben részesültek.⁷ Így hát a virilizmus nem tekinthető teljes mértékben konzervatív intézménynek, hiszen az értelmiségek ily fokú megkülönböztetése utat nyitott a szellemi erő képviselőinek is. A korábbi, egyoldalúan nemesi kiváltságú politika világába ezáltal erőteljes polgári elemek vegyültek és rendelkeztek befolyással.⁸

A virilizmus kolozsvári forrásai. Módszertani megjegyzések

Kolozsvár az 1870-es törvényhatósági jogszabály értelmében szabad királyi városból törvényhatósági jogú várossá alakult át,⁹ majd az 1886-os törvénnyel státusa megerősítést nyert,¹⁰ így a korszakban végig az maradt. Kolozsvár törvényhatósági bizottságának igazoló választmánya 1872-ben először állította össze a virilisek névjegyzékét, amely az 1873-as évre volt érvényes.

Az alábbi elemzés alapvető forrásai a kolozsvári levéltárban mikrofilmen fellelhető, évente összeállított viriliszjegyzékek, amelyek általában a városi közgyűlési jegyzőkönyvek két-két lapját foglalják el. A jegyzékek személyi összetétele az egymást követő években nem sokat változott, ezért kilenc kiemelt mintaév alapján készítettem időmetszeteket. Az ötvenkénti vizsgálatot azonban nem lehetett teljes mértékben követni, ugyanis a levéltár anyagában az 1875–1882 időszak közgyűlési jegyzőkönyvei restaurálásra szorulnak és egy ideig nem kutathatók. A vizsgálódást rögtön az első két, 1872-es és 1873-as névsorral kezdtem, a további vizsgált évek pedig 1886, 1889, 1895, 1900, 1905, 1910 és 1917 voltak.

A viriliszjegyzékek forrásértékét a helyi elite vonatkozóan számos körülmény kérdéssé teszi.¹¹ Úgyszintén a módszertani nehézségek sorába tartozik a foglalkozások korabeli és mai megnevezése közti különbségek áthidalása, amit az 1875. évi XXIX. törvénycikkben (*A keresetadóról*) felsorolt foglalkozások alapján állítottam össze.¹² Kategorizálásom fő- és alcsoportok szerint így alakul:

1. föld- és házbirtokosok – földvagyon és épített ingatlan után adózó tulajdonosok és bérlők;
2. vállalkozók – valamilyen hasznat hajtó üzletet vezető a) iparosok és gyárosok, b) kereskedők és vendéglátó-iparosok, c) bankigazgatók, d) építészek;
3. hivatalnokok – a közigazgatási, gazdasági, egészségügyi, oktatási és kulturális intézmények tisztviselői és az állami hivatalnokok, akik állandó fizetéssel vagy nyugdíjjal rendelkeztek;

⁶ Kosján László: *A virilis-jegyzékek elemzésének néhány kérdése.* = *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum.* Eger 1993, 152.

⁷ MTt 1869–1971. 214.

⁸ Kozári 212.

⁹ MTt 1869–1871. 220.

¹⁰ MTt 1884–1886. Bp. 1897. 1.

¹¹ Vö. Vörös 9–11; Gyáni Gábor: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői 1888–1941.* Történelmi Szemle 1977, 3–4. sz. 626. Lásd erre László Lóránt tanulmányát ebben a számban.

¹² MTt 1875–1876. Bp. 1896. 84–85.

4. értelmiségiek – mindazok gyűjtőhelye, akik szellemi tevékenységet folytattak, szabad-foglalkozású, illetve állandó fizetéssel vagy nyugdíjjal rendelkeztek: a) orvosok és gyógyszereszek, b) ügyvédek, c) papok, d) tanárok, e) színházi alkalmazottak és újságírók.

A különböző kategóriákba sorolt személyek nem minden esetben szerepelnek a különböző listákon ugyanazon foglalkozással. A leggyakrabban előforduló átfedés a házbirtokosok és vállalkozók, illetve tisztviselők főcsoportjai között tapasztalható, amikor az egy évben, illetve éveken keresztül kereskedőként, iparosként vagy hivatalnokként feltüntetett személyek más alkalommal háztulajdonosként jelennek meg. Ez egy esetben okoz kivételesen feltűnő változást a csoportok számarányait illetően, az 1905-ös névjegyzékben, amikor is egy tisztviselőt, egy építész, egy bankigazgatót, két vállalkozót és három vendéglőst háztulajdonosnak tüntettek fel, ezzel mintegy 44 százalékkal megnövelve az első kategória létszámát.¹³ Mindez azal magyarázható, hogy a „földbirtokos” vagy „háztulajdonos” megjelölés a korban előkelőbb volt, és természetesen mindannyian rendelkeztek föld- vagy háztulajdonnal, ezek birtoklása státusszimbólumnak számított. A felszín alatt azonban egyfajta vagyonosodási folyamatot is jelez(het) e státusváltás.

A kolozsvári virilizmus létszám- és szerkezetváltozása

A bizottság tagjainak számát a lakosság száma alapján szabályozták. Az 1870–71-es törvények megszabták, hogy a vármegyékben, székekben, kerületekben és vidékekben minden 500, törvényhatósági joggal felruházott városokban minden 250 lakos után egy bizottsági tagot számoljanak.¹⁴ Kezdetben a körülbelül 25 000 lakosú Kolozsvár törvényhatósági bizottságának létszámát 100-ban határozták meg (ebből 50 volt virilista).¹⁵ 1873-ban a tulajdonképpeni népesedéshez viszonyítottan kiigazították,¹⁶ és a viriliszjegyzéken szereplő tagok létszáma ötvenről ötvenháromra módosult. Egy következő változást minden bizonnyal az 1880-as népszámlálás okozott,¹⁷ ugyanis az ekkorra már 30 363 lelket számláló városnak nagyobb képviselőtestületre lévén joga, százhatról száztizenkettőre emelkedett a létszám (a virilisek esetében ötvenháromról ötvenhatra). E keret tovább már nem változott, annak ellenére, hogy a város polgári lakosságának száma a következő harminc évben közel a duplájára nőtt.¹⁸

A tárgyalt időszakban összesen 295 virilisz szerepel a névjegyzékeken. Mintegy 144, azaz közel fele csupán egyszer fordul elő, nagy részük kisiparos, kereskedő és egyetemi tanár, de találunk szép számban házbirtokosokat és tisztviselőket is. 77 személy, azaz több mint egynegyede két mintaévben szerepel, 36-an (12%) háromszor, 26 személy (közel 9%) négyszer, négyen (1,5%) ötször vannak jelen, míg ketten hat alkalommal és négyen (1,5%) hét mintaévben töltenek be virilisi helyet. Ez utóbbiak közül hárman – Babos Sándor órás, később házbirtokos, dr. Vályi Gábor egyetemi tanár, valamint Trandafir Miklós királyi pénzügyi fogalmazó – 1886-ban

¹³ Román Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatósága – Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale. Törvényhatósági Bizottsági jegyzőkönyvek (a továbbiakban: TBjk). A 14-1-85-180-as mikrofilm 00148- és 00149-es lapján.

¹⁴ MTt 1869–1871. 212.

¹⁵ TBjk. A 14-1-85-166-os mikrofilm 00243-as lapján.

¹⁶ Sz. kir. Kolozsvár város törvényhatósági szabályrendelete. Az 1870-es évi XLII. országos törvénycikk alapján. Kolozsvárt, 1873. 99.

¹⁷ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. I. kötet: A népesség főbb adatai. Bp. 1912. 812.

¹⁸ 1910-ben Kolozsvár népessége 58 481 fő (sz.m.). Lásd uo.

jelennek meg és 1917-ig, több mint 30 éven keresztül virilisek. Rucska János ügyvéd és házbirtokos közel négy évtizeden keresztül (1872–1910) a legelőkelőbb helyek valamelyikét foglalja el a virilistákon.

1. táblázat
A kolozsvári virilisták (póttagokkal) adóbeszámítás szerinti megoszlása
az 1872–1873. években

	1872	%	1873	%
Egyszeresen	39	53	23	39
Kétszeresen, ebből				
iparkamarai tag	7	9	12	20
mérnök, tisztviselő	3	4	3	5
ügyvéd	12	17	11	19
klérus	4	5	3	5
orvos, gyógyszerész	8	11	5	8
MTA tagság	1	1	2	3
Összesen	74	100	59	100

A teljes adatbázis alapján nincs általánosítható domináns csoport. Megállapítható azonban, hogy Kolozsváron (a virilisjegyzékek adatait véve alapul) a föld- és házbirtokosok, valamint a vállalkozók csökkenő létszámával egyenes arányban nőtt az értelmiségi képviselet, elsősorban az egyetemi tanárok jelenléte a város vezetésében. Ezáltal a földvagyonból származó jövedelem csökkenésének és a hagyományos elit (birtokosok) háttérbe szorulásának lehetünk tanúi. A vizsgált virilisjegyzékekről kitetszik ugyanakkor, hogy egy kezdeti fellendülés után a kereskedők és vendéglátó-iparosok vagyonosodása az 1895-ös évet követően stabilizálódást mutat. Az 1900-as év a legkiegyensúlyozottabb a csoportok képviselete szempontjából. Míg ebben az évben nagyfokú erősödés tapasztalható az értelmiségi réteg részéről a korábbi évekkel szemben, addig a vállalkozók és iparosok esetében az addig tapasztalt, töretlenül szolid képviselet kissé megtörni látszik.

2. 1. táblázat
A kolozsvári virilisták (póttagokkal) foglalkozási megoszlása
az 1886–1895 közötti időszakban

		1886	%	1889	%	1895	%
1	Föld- és házbirtokos	6	10	12	19	15	24
2	Gyáros és iparos	7	11	9	15	7	11
	Kereskedő és vendéglős	19	31	18	29	14	22
	Bankigazgató	–	–	1	2	–	–
	Építész	1	2	1	2	2	3
3	Tisztviselő	11	18	8	13	9	14
4	Orvos, gyógyszerész	6	10	5	8	4	6
	Ügyvéd	5	8	1	2	5	8
	Klérus	2	3	1	2	3	5
	Tanár	5	8	5	8	4	6
	Színházigazgató, újságíró	–	–	1	2	–	–
Összesen		62	100	62	100	63	100

2.2. táblázat
A kolozsvári virilisták (póttagokkal) foglalkozási megoszlása
az 1900–1917 közötti időszakban

		1900	%	1905	%	1910	%	1917	%
1	Föld- és házbirtokos	9	15	19	28	6	9	7	11
2	Gyáros és iparos	7	11	4	6	8	13	6	10
	Kereskedő és vendéglős	12	19	8	12	8	13	10	16
	Bankigazgató	2	3	–	–	1	2	3	5
	Építész	2	3	1	1	2	3	2	3
3	Tisztviselő	5	8	10	15	6	9	8	13

	1900	%	1905	%	1910	%	1917	%	
4	Orvos, gyógyszerész	2	3	2	3	3	5	4	7
	Ügyvéd	7	10	3	4	3	5	3	5
	Klérus	3	5	2	3	3	5	3	5
	Tanár	14	23	18	27	24	38	15	25
	Színházigazgató, újságíró	2	3	–	–	1	2	1	2
Összesen	65	100	67	100	64	100	61	100	

A legmagasabb adóösszeg a kilenc vizsgált jegyzékből 4 esetben járt listavezetői státussal, a többi 5 alkalommal a kétszeres beszámítás alapján kevesebb adót fizető személyek kerültek a lista élére. E szempontból a legnagyobb eltérés az 1872-es névjegyzéken tapasztalható, amikor egyszeresen számított 643 forintos évi adója Biasini Domokosnak hatodik helyezést biztosított a 16 forinttal kevesebb adót fizető Rucska Jánossal szemben, aki ügyvédi diplomájának köszönhetően az első helyre került. Előfordult ugyanakkor, hogy az egyszeresen számított adóösszeg csupán pótlistas helyezésre futotta, míg a kisebb adójú, ám okleveles személyek virilistákká válhattak. Erre több példát találunk a korszak végén, 1910-ben és 1917-ben, amikor az oklevéllel rendelkező virilis és póttagok aránya 57%, illetve 66% volt az egyszeres beszámításúakkal szemben.

A virilisták nemzetiségi és felekezeti összetételét illetően nem rendelkezünk hiteles adatokkal; a vizsgálatot csak más források bevonásával lehetne elvégezni. Annyi azonban elmondható, hogy a magyarok mellett elsősorban zsidó (és talán német) származásúakat találunk a névsorban, de akadnak szép számban örmények is. A vizsgált években három román virilis is felbukkan a jegyzékeken, mindhárman az értelmiségiek csoportjában: Vasile Roșescu görögkeleti esperes 1872-ben és 1886-ban, Vasile Almășan 1900-ban, dr. Aurel Isac (az ismert politikus és író, Emil Isac édesapja) pedig 1900 és 1917 között.

A továbbiakban sorra veszem a foglalkozási csoportokat, kiemelve az egyes kategóriák főbb jellemvonásait, elemezve a mintaévek alapján megfigyelhető folyamatokat.

Föld- és házbirtokosok

A 295 virilis közül a vizsgált években összesen 46-an fizetnek adót ház-, illetve földtulajdon, avagy ezek bérlése után. Mivel 1872–73-ban a névjegyzéken egyszeres adóbeszámítással szereplő személyek mellett nincs megjelölve a birtoklási jogcím, az elemzést e kategória esetében az 1886-os jegyzékkel kezdem. A kezdeti létszámnövekedést követően a korszak végén erőteljesen megfogyatkozni látszik a föld- és házbirtokosok száma (míg 1895-ben 15-en, 1917-ben már csak 7-en vannak), ugyanakkor a „földbirtokosi” cím 1905 után teljesen kikopik a listákról. Mint már említettem, ez évben találunk háztulajdonosi minőségben nyolc olyan személyt, aki a korábbi években más kategória képviselőjeként szerepelt.

Az arisztokraták közül gróf Mikó Imre volt országgyűlési képviselő és közlekedési miniszter minden bizonnyal a város területén található földbirtokai és díszes ingatlanjai után fizetett adójával került az 1873-as évi jegyzékre. Ugyanazon jegyzéken Jósika Lajos báró neve

is feltűnik, ő további két évben is szerepel, 1886-ban és 1889-ben. Fia, Jósika Sámuel Kolozs megyei és kolozsvári főispáni állásáról való lemondása után került a jegyzékbe 1889-ben. Földbirtokosként szerepelnek még: gróf Bethlen Gergely 1886–1889-ben, gróf Esterházy János 1889–1895 között, míg gróf Béli Ákost 1905-ben, báró Petrichevich-Horváth Emilt az 1917-es névjegyzéken találjuk.

Gyárosok és iparosok

E kategória létszáma mindvégig a virilisi jelenlét középmézőnyében maradt, de pontosabb adatok hiányában az 1872–73-as éveket nem lehet a többivel együtt elemezni. A további évek listáinak élmezőnyében találjuk két-két alkalommal Varga Dániel tímárt és Weisz Mór szeszgyárost.

A gazdag tímár mellett felbukkan a 45 év alatt még számos szabó, üveges, órás, mészáros, lakatos, cipész, pék és asztalos, egy kályharakó és egy általánosan „vállalkozó”-nak minősített iparos. A nagyiparosok is minden évben felkerültek a jegyzékre, ám ők általában az első 15 hely valamelyikét foglalták el, mint a már említett szeszgyáros. Közöttük az 1877-ben elhunyt (Z)Sigmond Elek az 1872–73-as névjegyzékeken szerepel első ízben egyszeri adóval, a következő évben iparkamarai tagságából kifolyólag kétszeri szorzóval. Sigmond volt az 1853-ban megnyitott Külső-Magyar utcai szeszgyár társ-, 1865-től pedig egyedüli tulajdonosa.¹⁹ Halála után fiai, Sigmond Dezső és Ákos örökölték az akkori idők egyik legnagyobb kolozsvári gyártelepét. A Sigmond testvérek ebben az időszakban jelentős földvagyonnal is rendelkeztek, 193 kataszteri holdas birtokuk a város területén 1893-ban a nyolcadik legnagyobbak számított.²⁰

Különös adószámítást figyelhetünk meg Reitter József esetében, aki gyufagyárát Parajdról 1895-ben visszaköltöztette Kolozsvárra (1900-ban a gyár már több mint 200 munkást foglalkoztatott).²¹ Reitterrel az 1905-ös névjegyzéken találkozunk először, majd még egyszer 1910-ben. Amikor 1917-ben harmadszor is felbukkan, 3237 forint 8 krajcáros adója kapcsán különöse válik, hogy testvére, Reitter Aladár mérnöki oklevele folytán a József adójának kereken duplájával ér el ugyanakkor bizottsági tagságot (az ő adója megkettőzve pontosan 6474 frt 16 kr).²² Az egybeesésre magyarázatot a jegyzék nem szolgáltat, így feltételezhető, hogy mindketten a gyufagyár tulajdonosaiként kerültek a virilisták közé, és ezt az igazoló választmány elmulasztotta feltüntetni. A nagyiparosokat még Hirsch Ödön szeszgyáros (1910–1917) és Kiss Sándor olajgyáros (1886–1910) képviselte a törvényhatósági bizottságban.

A vizsgált években egyetlenegyszer találkozunk (megnevezett) jogi személy képviselőjével. Az 1910-ben nagykereskedőnek számító Szántó Bertalan a Dréher cég részéről 1905-ben huszadikként van jelen a névsorban (a cég kereskedelmi és iparkamarai tagságából kifolyólag 1178 forintos adója duplájával, mely összeg egyszeri beszámítással csupán pótlistai helyezést biztosított volna a sörforgalmazó cégnek).²³

¹⁹ Gaál György: *Magyarok utcája*. Erdélyi tudományos füzetek 221 (a továbbiakban Gaal: *Magyarok*). Kvár 1995. 134.

²⁰ Baross Károly és dr. Németh József (szerk.): *Magyarország földbirtokosai*. Bp. 1893. 365.

²¹ Nagy Róbert: *Infrastruktúra és iparfejlődés Kolozsváron a dualizmus korában*. Korunk XVII. évf. (2006) 4. sz. 90–94.

²² TBjk. A 14-1-85-186-os mikrofilm 00537-es lapján.

²³ Uo.

Kereskedők és vendéglátó-iparosok

E két, merőben hasonlatos foglalkozást üzöket a kor szellemében társítottam, mivel a vendéglátónak is ízléssel és eladásvágygal kellett prezentálnia kínálatát. A két üzletvezető csoport a vállalkozók körének legnépesebbje a virilislistákon.

Az 1872–73-as években ezt a kategóriát nem lehet különválasztani az iparos-gyáros csoporttól, mivel mindkettőt iparkamarai tagsággal jelölik csupán. A későbbi évekből azonban sikerült azonosítani két kereskedőt és egy vendéglóst. Ha legtöbb esetben a jegyzékeken nem jelölik is a termékkereskedés pontos válfaját (találkozunk pusztán kereskedő, vállalkozó, magánzó megnevezéssel egyaránt), a nagy- és kiskereskedések az árucserre elég széles palettáját fedték le. Fűszerkereskedést a vizsgált években a virilisták közül hárman üztek, lisztraktára ugyancsak három virilisnek volt, és általában vett élelmiszert ketten árusítottak. Az 1895-ös listán szerepel Csíky Antal dohány- és Szathmáry Elek ékszerárus, 1886-ban Tauffer József bőrkereskedő, míg szövettel Sárge Kristóf kereskedett 1900–1905-ben. Az 1895–1905-ös időszakban, a nagy építkezések idején nem meglepő, hogy két fakereskedőt is találunk ifj. Varga Dániel és Betegh Péter személyében. Üveget ugyanekkor – és a korábbi években – Molnár József árusított. 1886-ban egy zálogház-tulajdonos is található a virilisek sorában Kirschner Jakab személyében, és 1895-ben Baumschweig Emil mint zsidó helyezkedik el a lista végén.

A vendéglátóipar a dualizmus korában fejlődött a város arculatának egyik meghatározó elemévé. A kávéházak és italmérések voltak azok a helyek, ahol először mutatkozott a legmagasabb társadalmi réteg (arisztokrácia) és a középosztály keveredése. A kor első vizsgált virilisjegyzékein, 1872–73-ban két vendéglátással foglalkozó vállalkozó is azonosítható: a Tauffer kereskedőcsalád cukrász tagja, Tauffer János²⁴ és a később vendéglősként két jegyzéken is szereplő Plihál Ferenc, aki a Pannónia Szállodát működtette a Bel-Magyar utca sarkán. A Pannóniát Plihál Ferenc halála után a Bánffy-palotában kávéházat fenntartó Nagy Gábor vette át és Központi Szálloda néven 1891-ben felújítva megnyitotta.²⁵ Nagy Gábor a vizsgált időszak három jegyzékén szerepel, kétszer házbirtokosként (1905, 1917) és egyszer vendéglősként (1910). Cukrászdája az 1889-ben jelentkező Stámpa Kerestélynek volt a főtéren, az 1895-ös évben virilista Kikaker Boldizsárnak pedig szintén a főtéren kávéháza. Az 1910-ben bizottsági tag Taussig Alajos és az 1917-ben nagy adót fizető Fészl József a New York Szállodában voltak érdekeltek.

Bankigazgatók és építészek

E két csoportot egyazon alfejezetben tárgyalom, mivel képviselőinek személyi jelenléte a vállalkozók kategóriájában a legalacsonyabb. A két foglalkozás 1872–73-ban a virilisek között nem jelenik meg. Bankigazgatók a foglalkozást is feltüntető hét névsor közül mindössze négy alkalommal szerepelnek. A kezdeti 1889-es megjelenésüktől 1917-ig összesen hét személyről van szó, akiket bankigazgatói minőségben csupán egy jegyzéken találunk, a további

²⁴ Gyarmati Zsolt: *A hátszág félnyilvánossága: Kolozsvári kávéházak 1914–1918*. Korunk 3. évf.(2000) 6. sz. 106–118

²⁵ Gyarmati Zsolt: *Kávéházak a dualizmuskori Kolozsváron*. Korunk XIV. évf. (2003) 5. sz. 25.

felbukkanás háztulajdonosi adófizetésüknek tudható be. Ez részben annak is jele, hogy a bankok vezetőségében gyakran történt személycsere. Kőváry László történész, statisztikus az, aki a Kisegítőpénztár élén 1889-ben a legmagasabb helyezést éri el, ekkor is mindössze 18. a sorban. 1872-ben és a későbbi években, 1898 és 1900-ban házbirtokosi mivoltában találjuk a virilisek között, azonban szerepe Kolozsvár fejlődésében nem merült ki csupán a törvényhatósági bizottságban való névleges jelenlétben, hanem jelentős szerepe volt a város fejlesztésében.²⁶

Építészből összesen négyet találunk a vizsgált hét évben, azonban e kategória jelenléte a virilisek között állandó. Maetz Frigyes nevével 1886-ban és 1889-ben találkozunk. Miután építkezési vállalatát az 1890-es évek elején Endstrasser Benedeknek adta át,²⁷ virilisi helye is cégutódjára szállt, akinek nevét a 1895–1900-as jegyzékek őrzik. Vele egyszerre, mindkét évben Reményik Sándor költő édesapja, Reményik Károly is szerepel a névsorban. Reményik még kétszer, 1910-ben és 1917-ben Czakó Lajossal együtt képviseli az építészek csoportját.

Hivatalnokok, képviselők

Ritkán fordul elő, hogy több mint két mintaévben találkozunk egy hivatalnokkal, ez nagyjából a hivatalban maradás legkevesebb öt, legtöbb tíz évét jelenti. Az 1872-es és 1873-as jegyzékeken – több információ hiányában – három mérnök-tisztviselő azonosítható, részben feltüntetett foglalkozásuk, részben a későbbi névsorokban való ismételt felbukkanás alapján: Heigel József mérnök (1886–1889-ben királyi mérnök), Reinisch Ágoston bányahivatalnok és Frenzl Dénes királyi sókamurai főnök.

Az országos törvényalkotásban részt vevő kolozsváriak közül kiemelhetjük a már említett Sigmund Dezsőt, aki országgyűlési képviselői tisztségben három névjegyzéken is szerepel az 1886–1895. években. Magasrangú állami hivatali beosztásából leköszönt és visszavonult Feilitzsch Artúr báró nyugalmazott (földművelésügyi) miniszterként szerepel az 1910-es és 1917-es névsorokon. A helyi érdekeltségű, de központilag kinevezett hivatalnokok száma volt a legmagasabb. Találunk köztük királyi közjegyzőket (a végig bírói oklevél-tulajdonos Dorgó Albert 1895–1910-ben és Schilling Rudolf az 1886–89. években), királyi táblai tanácselnököket (Fekete Gábor 1900–1910, Hegyes Miklós 1905 és báró Szentkereszthy Zsigmond, a nagyváradi királyi tábla nyugalmazott elnöke 1917²⁸) és törvényszéki bírókat (Szász Béla 1886–1895, Papp Leontin 1905).

A tisztviselők közül K. Biasini Domokos pályája érdemel megkülönböztetett figyelmet. A gyorskocsiszolgálatot fenntartó, 1869-ben Kibédi előnévvel nemességi rangot kapott²⁹ kereskedő-vendéglős a virilistestületben 1873-ban mint iparkamarai tag foglalt helyet, és egészen 1889-ig – mint királyi tanácsos – szerepelt a virilisek között. Adóját az első és utolsó évet leszámítva iparkamarai tagságából kifolyólag duplán számították, és ezekben az években végig az első hat helyezés valamelyikét tudhatta magáénak.

²⁶ Egyed Ákos: *Kőváry László – a városépítő polgár. = Kolozsvár 1000 éve, egy konferencia előadásai.* Szerk. Dáné Tibor Kálmán et alii. Kvár 2001. 176–182.

²⁷ Gaal: *Magyarok* 105.

²⁸ Pál Judit: *Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén* (II.). Korunk XX. évf. (2009) 4. sz. 74.

²⁹ Kempelen Béla (szerk.): *Magyar nemesi almanach.* (a továbbiakban Kempelen). Bp. 1910. 18.

Értelmiségiek

Az ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, tanárok, lelkészek, színházi alkalmazottak és újságírók gyűjtőcsoportja a teljes időszakon keresztül a legnépesebb (1910-ben csak egyetemi tanárok 24-en szerepelnek a listán). Adójuk – a nyilvánvaló elírások ellenére – kétszeres beszorzással nyújtott virilis státust, és ritkán fordult elő, hogy nevük mellett a tulajdonképpeni foglalkozás helyett házbirtokosi minőségben tüntessék fel őket, ha pályafutásuk végén nyugdíjba vonultak, ami jelzi azt, hogy ez a réteg nem tudott jelentős vagyont szerezni szellemi tevékenységéből.

1872–73-ban az értelmiségi foglalkozásuk száma összesítve: 23 ügyvéd, 7 pap, 13 orvos és gyógyszerész. Egyetemi tanárok ekkor még nem szerepelnek, hiszen a Ferenc József Tudományegyetem ezekben az években alapozta meg tanári karát a helyi, vidéki és fővárosi tudósokból.

Professzorok az 1886-os évet követően kerültek egyre többen a törvényhatósági bizottságba. Legstabilabb képviselőjük dr. Vályi Gábor, aki 1872-ben 28 évesen került a jog- és államtudományi kar statisztika katedrájára Marosvásárhelyről.³⁰ 1886-ban jelenik meg a virilisták között és 1917-ig az aktív és nyugalmazott professzorok legtehetősebbjének egyike Majális utcai házával. Kétszer a jogi kar dékánja és egyszer az egyetem rektora (1900/1901) volt.³¹

A jogi és államtudományi karon a korabeli magyar jogtudomány több neves egyetemi professzora oktatott. Dr. Kolosváry Sándor, a magyar magánjog professzora és dr. Óváry Kelemen jogtörténész ugyanazon évben, 1900-ban kerültek a virilisjegyzékre, és mindketten 1917-ig töretlenül tagjai a képviselőtestületnek. Együtt szerkesztették a *Magyar Törvénytár* millenniumi kiadását (Budapest, 1897–1900), és ugyancsak együtt gyűjtötték össze és rendezték sajtó alá a vármegyei és városi statútumokat (*Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*, Budapest, 1888–1904 I–VIII.). Az orvosi karon oktatott dr. Davida Leó boncnok, aki az 1900–1917. években volt törvényhatósági bizottsági tag. Az 1903-ban nemességet kapott³² professzornak köszönhető nagy részben az egyetem főépületének felépülése 1901-ben.³³ A matematika és természettudományi kar tudósainak köréből leghosszabban tartó virilis tagsága dr. Fabinyi Rudolf vegytanprofesszornak volt (1900–1917).

Kolozsváron a korai, 1872–73-as évekből két ügyvéd bukkan fel újra az 1886 utáni névjegyzékeken. Rucska János az 1886-os ügyvédi foglalkozását a továbbiakban házbirtokosra „cserélte”, és 1910-ig tartó szereplésével összesen közel 40 esztendeig volt virilis, Züllich István pedig mint nyugalmazott alispán tért vissza 1886 és 1889-ben. Az 1886-os évet követő 7 mintaévben az ügyvédek száma kisebb-nagyobb ingadozással 3–7 között alakult, és 1889-et leszámítva (amikor egyetlen ügyvéd került virilis helyre, és amikor az általánosan vett legkevesebb kétszeres adóbeszámítással találkozunk) mindig az élmezőny közelében találjuk őket. Az ügyvédek legstabilabb képviselője dr. Aurel Isac, aki négy mintaévben is jelen van a virilisek sorában 1900–1917 között (1933-ban az egyik Györgyfalvi-negyedi utcát róla nevezték el; ma Bistriței). Őt követi Kőváry Mihály (1886–1895), Haller Rezső (1886, 1895, 1900), Náthán Salamon (1886, 1900, 1905), Deáky Albert (1895, 1900) és Szacsvey Dénes (1895, 1900).

³⁰ Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. (A továbbiakban: Gaal: *Egyetem*) Kvár 2001. 25.

³¹ Uo. 110.

³² Kempelen 30.

³³ Gaal: *Egyetem* 35–36.

Az orvosok csoportját virilisként kilencen képviselik a vizsgált években, magas létszámuk összefügg az egyetem mellett számos klinika és gyógyintézet létezésével. Dr. Szombathelyi Gusztáv 1886-ban nyugalmazott városi főorvosként jelenik meg, ő már az 1872–73-as években szerepelt a lista középmezőnyében. Az 1886-os évvel kezdődően Mihály László városi, három évre rá kerületi orvos, és még egyszer, 1895-ben találkozunk nevével, ekkor azonban már házbirtokosként.

A gyógyszerészek tábora kevésbé népes, azonban egyes képviselői jóval hosszabb ideig tudtak megmaradni a virilisek között, mint orvos társaik. Legnagyobb példája a családi stabilitásnak ifj. és legifj. dr. Hintz György. Az édesapa 1872-ben jelenik meg először, és 1886-ig volt virilis. Legifj. Hintz György gyógyszerési képesítést a kolozsvári orvosi karon szerzett 1896-ban,³⁴ azután átvette a főtéri patika vezetését, és 1889-től kisebb-nagyobb megszakítással 1917-ig volt virilis.

1872-ben a virilisek által képviselve volt négy felekezet (római katolikus, görög katolikus, evangélikus, református), azonban a későbbi években a létszám sosem lesz teljes. Míg katolikus plébános az 1905-ös évet kivéve minden évben van a listán, és minden esetben megelőzi a többi egyház képviselőjét (kivéve 1889-et, mikor nincs „konkurenciája”), addig Vasile Roșescu görög katolikus esperessel egyedül az 1886-os névjegyzéken találkozunk még. Miután 1895-ben a névjegyzéken megjelenik Ferencz József unitárius püspök is, 1917-ig állandó jelenlétével biztosította felekezetét a törvényhatósági bizottságban. Szász Gerő esperes, Nagy Lajos lelkész, valamint dr. Kenessey Béla püspök 1895-től voltak bizottsági tagok a református egyház részéről.

Végül a művészetekhez legközelebb álló és a virilisek sorában a legszűkebb csoportot megfigyelve tapasztaljuk, hogy Kolozsváron a lapszerkesztés/lapkiadás és színházi tevékenység is tudott megfelelő anyagi alapot teremteni. E csoport neves képviselői voltak Korbuly József és Magyary Mihály a sajtó, N. Bölöny József és Janovich Jenő pedig a színház berkeiből. Magyary Mihály 1900-ban tűnik fel a virilisek jegyzékén mint lapszerkesztő. 1882-től volt az *Ellenzék* napilap szerkesztője/tulajdonosa és a Franklin Nyomda tulajdonosa. Az ungvári születésű Janovich Jenő 1905-ben kerül a kolozsvári színház élére, és azt 1930-ig vezette. Ő teremtette meg az erdélyi filmgyártást, az első magyar nemzetközi filmes sikerek is az ő nevéhez fűződnek. Több mint 60 játékfilm forgatókönyve, rendezése vagy gyártása őrzi Janovich kézjegyét, és nála töltötte „inaséveit” Korda Sándor és Kertész Mihály.³⁵

Láthatjuk, hogy a helyi értelmiség, ha nem volt is teljesen egyenjogú partnere a gazdasági és politikai elitnek, neves és jómódú képviselői kiemelkedő hírnevet hoztak Kolozsvárnak, ugyanakkor a város társadalmának megbecsült tagjai voltak. A virilisek körével egy további, alaposabb és több szempontra kiterjedő tanulmányban szándékozom foglalkozni.

Összegzés

Áttekintve a negyvenöt év virilisek névjegyzékének nyomán kirajzolódó társadalmi szerkezeti változásokat, megállapíthatjuk, hogy a virilisek listák többé-kevésbé pontos képet szolgáltatnak a korabeli Kolozsvár gazdasági-vagyoni szerkezetéről. A 30 ezernél népesebb magyarországi

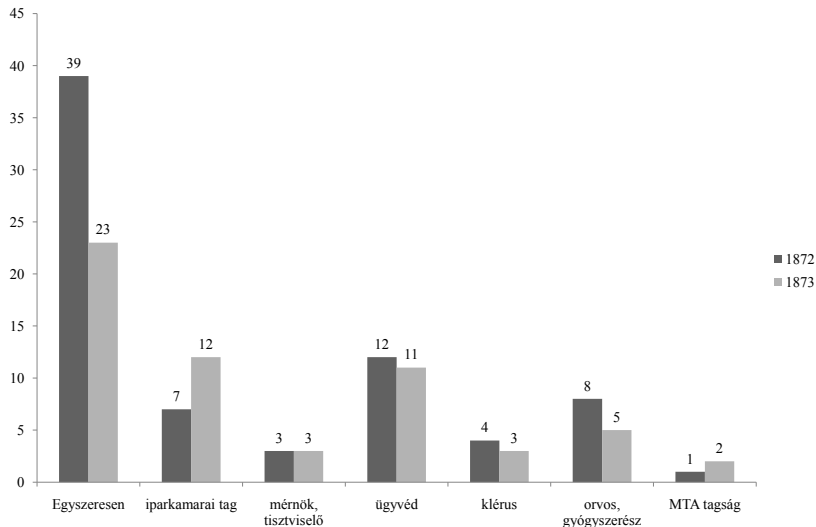
³⁴ Uo. 27.

³⁵ Jordáky Lajos: *Az erdélyi némafilmgyártás története*. Buk. 1980. 114–117.

városok sorában a kétszeres adóbeszámítás jogán képviseleti tagságot nyert személyek aránya Kolozsváron messze az országos átlag fölött volt.³⁶ A vagyonos értelmiség ezáltal nagymértékű szemléleti megújulást hozott a törvényhatósági bizottságba, ugyanakkor biztosítva volt az iparosok és kereskedők súlya is a város vezetésében. Míg tehát továbbra is megmaradt egy nemesi-arisztokrata többségű országgyűlés, Kolozsvár dinamikus fejlődését – a többi magyarországi törvényhatósági és rendezett tanácsú városhoz hasonlóan³⁷ – egy polgári forrású jövedelmekhez kötött önkormányzati testület biztosította.

Az értelmiségi réteg meredeken ívelő létszámnövekedése, valamint az iparosok és kereskedők csoportjainak nagyarányú jelenléte a fejlődés, az urbanizálódás és az általában vett polgárosodás útjára terelte a várost. Az 1872-ben alapított egyetem a korabeli Magyarország nagyszámú magasan képzett szakemberét vonzotta a városba – később maga is hozzájárul az értelmiségi elit utánpótlásához –, és ezzel a szellemi élet meghatározó központjává tette Kolozsvárt. A virágzó szellemi központ pedig további társadalmi rétegeket vonzott a városba. Így emelkedhetett meg a lakosság száma is a vizsgált időszakban közel a kétszeresére, és ugyanennek tulajdonítható a bankok és takarékpénztárak elszaporodása. A polgárság újonnan épített otthonai, a családi villák, bérházak és középületek, valamint a város nagyfokú közművesítési befektetései³⁸ nagymértékben hozzájárultak a város arculatának átalakításához, a ma is ismert városkép kialakulásához. Megszületett hát a szűk nagypolgárság mellett az a vagyonos középréteg, amely erőteljes város- és társadalomalakító szerepet akart és tudott volna vállalni Kolozsvárt.

1. grafikon

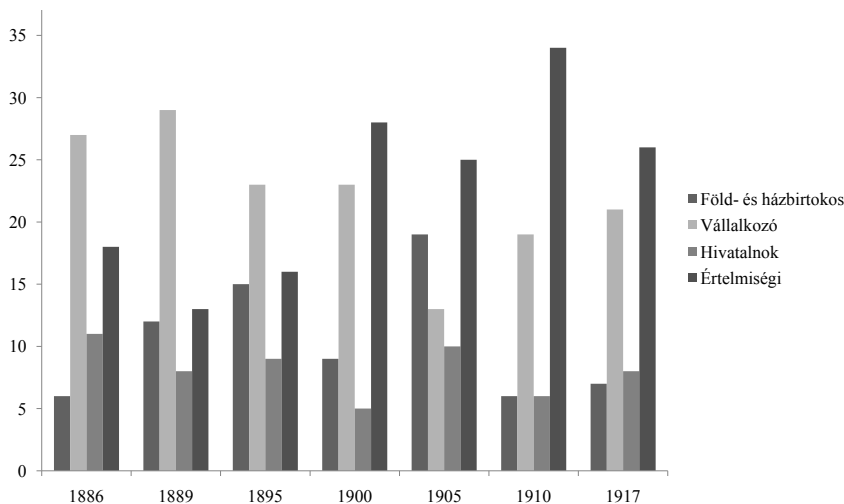
³⁶ Gyáni Gábor: *A középosztály és a polgárosodás múltja, különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre*. Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Szerk. Pál Judit, Fleisz János. Csíkszereda 2001. 171.

³⁷ Kövér György–Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2006. 117–118.

³⁸ Egyed Ákos: *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900)*. = *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Debrecen 1997. 101–115.

2. grafikon

A négy foglalkozási főcsoport (póttagokkal) előfordulása az 1886–1917 közötti időszakban

Contributions to the Highest Taxpayer's History of Kolozsvár (Cluj-Napoca) 1872-1917

Keywords: highest taxpayers, contribution, Kolozsvár – Cluj, virilist-system, new administrative law

In 1870 the government of Hungary introduced the so-called virilist-system as part of the new administrative laws. This system was based on the concept, that half of the government seats of counties and cities were reserved for the highest taxpayers of those administrative units. (The other half of local government positions were filled according to election results.) The term “virilists” refers to those men of the elite, who automatically entered the local governments due to the high tax figures they paid. The intellectuals have been taken into account with their doubled tax amount. At the time the system seemed conservative, but by this differentiation the intellectual power began to dispose of local decisive influence, turning the wheels to liberalism in general, and to urbanization in particular.

In Kolozsvár there were 50 to 56 virilists in the local government between 1872 and 1917 –in annually renewed hierarchy – mostly merchants, artisans, industrialists and intellectuals (university professors in general). Naturally, property owners and officials of the central government represented by the traditional elite (aristocrats) persisted, but their number decreased in time in favor of the progressing bourgeois elite. In the spirit of the age, along with the rapid growth in wealth and political influence, and by the appearance of banks and the general prosperity the town showed, more and more intellectuals, merchants, solicitors, architects, bankers and industrialists of the bourgeoisie went into real estate, and with the taxes they paid on those properties and their income, they became virilists. The face of town rapidly changed, attracted other social groups to the – by now – city, and in 40 years the population’s number doubled. Thus, and by the growing number of schools, theaters, cinemas, newspapers on one hand, and the presence of hospitals and scientific laboratories on the other, Kolozsvár gained its fame of being a cultural, educational and scientific center this part of the country.

László Lóránt

Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között

Az alábbiakban egy olyan helyi elitcsoport történetének ismertetésével próbálkozunk meg, amely döntéseivel közvetlen módon befolyásolta a dualizmus kori Erdély negyedik legnagyobb városának – Marosvásárhelynek – életét és fejlődését.

A helyi elit tagjai, a *virilisek*, mint a döntési jogkör birtokosai, befolyással bírtak helyi szinten az egymással szoros viszonyban levő gazdaság, politika és kultúra különböző ágai felett. A csoport heterogén jellegéből adódóan a gazdasági hatalom nem járt együtt szükségszerűen társadalmi megbecsüléssel, azonban a tágabb értelemben vett politikai hatalom gyakorlásához gazdasági háttérre volt szükség.

Az 1870. és 1871. évi közigazgatási törvény

A kiegyezés után szükségessé vált az összhang megteremtése a helyi közigazgatás és az országos törvényhozás között. Az uralkodó kezében meghagyott széles döntési jogkör egyfajta kettősséget eredményezett a legfelső vezetésben, ennek szükségszerűen tükröződnie kellett az irányítás alsóbb szintjein is. Ennek leglátványosabb formája a virilizmus intézménye volt.

A törvényhatóságokról, amelyekbe a szabad királyi városok és vármegyék tartoztak, az 1870: XLII. tc. rendelkezett, a községekről pedig az 1871: XVIII. tc.¹ A törvény értelmében, az adó mennyiségének függvényében, rangsort állítottak össze a törvényhatóság területén a legnagyobb adófizetőkről. A városi képviselőtestület felét ennek a rangsornak az élén állók alkották, függetlenül attól, hogy egyszeresen vagy kétszeresen számították be az adójukat. Az 1886: XXII. tc. ezen annyit változtatott, hogy lehetővé tette jogi személyek, nagykorú hajadonok, özvegyek és elvált nők felvételét a legtöbb adót fizetők közé, azonban ez utóbbiak csak egy férfi megbízottjuk által gyakorolhatták jogaikat a képviselőtestületben.

A tanulmány előzménye egy 2003-ban a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia karán dr. Pál Judit vezetésével írott szakdolgozat, melynek címe *Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916*. Jelen tanulmány ennek egy rövidített és szerkesztett változata. A könyvészetben szereplő művek egy része itt nem jelenik meg a lábjegyzetekben, azonban pótolhatatlan forrásai voltak kutatásomnak. Ezek közül csak néhányat sorolok fel: az elitkutatásra vonatkozóan C. Wright Mills: *Az uralkodó elit*. Bp. 1962; Baranyai Béla: *Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán. 1870–1930*. Acta Universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth nominate, Series historica XIV., Magyar történelmi tanulmányok V. Debrecen 1972; Gyáni Gábor: *A középosztály és a polgárosodás múltja, különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre*. = Pál Judit–Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténelmi tanulmányok*. Csíkszereda 2001; Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Bp. 1989; illetve a városi jogra és Marosvásárhely történetére vonatkozóan Nagy Ferenc: *A magyar városi jog*. Bp. 1912; Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében*. Bp. 1976; Pál-Antal Sándor: *Székelvásárhely*. = Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós (szerk.): *Marosvásárhely történetéből*. Marosvásárhely 1999; Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda 2003.

¹ Mindkettőben azonos volt, hogy az önkormányzat testületének felét választották, a másik felét a közigazgatási egység legtöbb egyszeresen adót fizető polgáraiból állították össze. A leglényegesebb különbség az volt, hogy a törvényhatóságok országos ügyekben is állást foglalhattak, a kormánnyal és a képviselőházzal pedig közvetlenül érintkeztek.

Az új közigazgatási törvény széles ellenérzéseket váltott ki bizonyos körökben, a vármegyék még 1872-ben is tiltakoztak ellene. Elítélték a virilizmust mint antidemokratikus intézményt, az erkölcsi érték hiányát és a véletlen szerencse játékát sejtették mögötte.² Ugyanakkor az értelmiségiek kétszeres adóbeszámítása lehetőséget teremtett arra, hogy ők is bekerülhessenek nagyobb számban a virilisek soraiba. Ez egyfajta egyensúlyt eredményezett azáltal, hogy „mesterséges” bejuttatásuk a gazdasági elit soraiba előnybe helyezett néhány olyan személyt, aki magasabb iskolázottsága révén esetenként más értékrendszer szerint ítélte meg a várost érintő problémákat. A kereskedelmi és iparkamarák tagjainak ugyancsak kétszeres adóbeszámítása hasonló célok érdekében történt.³

A virilizmus rendszere Erdélyben 1918-ig maradt fenn, Magyarországon viszont túlélte az első világháborút, sőt idővel „demokratizálódott”, tudniillik a virilizmus keretén belül is bevezették a választásokat.⁴

Források és módszertani megjegyzések

Kutatásom alapját a Marosvásárhely legnagyobb egyenes állami adót fizetőiről összeállított viriliszjegyzékek adják, amelyek a városi közgyűlések jegyzőkönyveiben található meg, illetve alkalmasszerűen a helyi sajtó is közölte őket. Vizsgálódásomat nem tudtam kiterjeszteni az 1870-es évekre, mert 1878 előttről hiányoznak a viriliszjegyzékek. Ahhoz, hogy pontos eredményeket kapjunk, ismernünk kell a személy nevét, a viriliszjegyzékbeli pozícióját, egyszerűen vagy kétszeresen számított adóösszegét, valamint foglalkozását.

Mivelhogy 1880 után a virilisek jegyzékei hiánytalanul fennmaradtak,⁵ ötévenként választottam ki egy-egy ilyen jegyzéket,⁶ ezzel egyfajta rendszerességet próbáltam elérni. Metszeteim a következő évekből származnak: 1881, 1886, 1891, 1896, 1901, 1906, 1911, 1916.

Marosvásárhely esetében a lakosság számának megfelelően 1886-ig a városi tanács ötven képviselőből állt, ennek fele volt virilisz. A lakosság növekedésével a képviselők száma ötvenkettőre emelkedett, ebből huszonhat virilisz, illetve az 1911-es és 1916-os jegyzékek már harminckilenc virilisz nevét tartalmazzák.

A kutatás során elsősorban Vörös Károly – a magyarországi ilyen jellegű kutatások úttörője – és Gyáni Gábor módszertani eredményeit és forráskritikai felvetéseit vettem figyelembe. Ezek jól hasznosíthatók voltak a marosvásárhelyi virilizmus kapcsán is.

Felmerült a kérdés: milyen biztonsággal használhatók ezek a jegyzékek? A következőket állapíthatjuk meg a két említett szerző nyomán mint hiányosságot:

1. Az egyenes adók végösszege nem fejezi ki pontosan a megadóztatott személy tényleges vagyoni helyzetét.⁷ Többek között azért nem, mert a különféle adóalapok eltérő kulcs szerint számítanak. Az adóösszeg emellett nem tartalmazza az adófizető összes vagyonalapját sem,

² Tóvári Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. Nyíregyháza 1997. 18.

³ Uo. 20.

⁴ Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2001. 221.

⁵ Lásd a Román Országos Levéltár Maros Megyei Fiókja (Arhiva Națională a României Filiala Județeană Mureș) (a továbbiakban: ROL), Marosvásárhely város, 117/49. sz. Tanácsai Jegyzőkönyvek 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1915.

⁶ Ezek mindig az előző évi tanácsai jegyzőkönyvben szerepelnek.

⁷ Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp. 1979.

hiszen az adózott jövedelemben nem tüntették föl a részvénytársaságokba investált tőkét, a részvénytársaságok jövedelmét és a személyes osztalékot.

2. A jegyzék összeállításánál csupán az illető törvényhatóság területén fekvő vagyon, azaz az adóalap utáni adóösszeget számították.

3. Számosan a kellő vagyoni alappal rendelkezők közül nem vétették föl magukat a jegyzékre. Részben amiatt, mert nem voltak közéleti ambícióik, vagy mert nem akarták a nyilvánosság elé tárni vagyoni helyzetüket, esetleg a többi törvényhatóságban fellelhető vagyonuk alapján – a törvény rendelkezésének megfelelően – nem kerülhettek föl a jegyzékre egyszerre több törvényhatóságban is.⁸ Mindezek mellett meg kell említeni, hogy a feleség vagyona is a férj adójába számított. Ugyanakkor az egyetemi végzettséget igazoló oklevéllel rendelkező értelmiségiek és azok a kereskedők és gyárosok, akik a Kereskedelmi és Iparkamara tagjai voltak, kétszeres adóbeszámítás alapján kerültek fel a virilisek jegyzékébe, kizorítva olyanokat, akik esetleg nem léptek be ebbe az érdekvédelmi szervezetbe.

Mindezek ellenére – ha helyesen kezeljük a forrásanyagban rejlő információkat, és figyelembe vesszük a fentieket – ez nem okozhat súlyos torzulásokat.

A módszertani nehézségek között kell még megemlítenünk a különböző foglalkozásúak társadalmi kategóriákba való besorolását. A kellő információk hiányában nem elemezhettem a legapróbb részletekig a különböző foglalkozási csoportokat, ezért a Gyáni Gábor által használt modellt vettem alapul,⁹ négy fő csoportot különítve el:

földbirtokosok;

vállalkozók: iparosok és gyárosok, bankigazgatók, kereskedők;

tisztviselők;

értelmiségiek.

Tanulmányomban nem határol(hat)tam el ennyire a feltüntetett négy kategóriát, mivelhogy egyes csoportok között széles átjárás, átfedés van. Több gyáros kereskedéssel is foglalkozott, egyes kereskedők hol kereskedőként, hol földbirtokosként tüntették fel magukat, és számos értelmiségi és tisztviselő vett részt pénzügyes csúcsvezetésében, de ugyanúgy kereskedők és gyárosok is.¹⁰

A foglalkozás megjelölésénél tiszteletben tartottam az illető virilis az évi fő jövedelmi forrás után feltüntetett bevallását. Földbirtokosokon azokat a személyeket értem, akik adóösszegük döntő többségét a város adminisztratív területén levő földbirtokból származó jövedelem után fizették.¹¹ Az iparosok és gyárosok kategóriájába soroltam a gyártulajdonosok mellett a szeszfőzőket és a vendéglősöket is. A kereskedők körébe tartoznak az áruaktárral rendelkezők, de az élelmiszer- és ruházati cikkeket forgalmazó kiskereskedők is. A tisztviselők csoportjába egyaránt beletartoztak a banki tisztviselők, a közigazgatási tisztviselők és az államhivatalnokok. Az értelmiségiek csoportján öt foglalkozási kategóriát értek: ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, papok és tanárok.

⁸ Gyáni Gábor: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. Történeti Szemle 1977. 3–4 sz. 626.

⁹ Uo. 627.

¹⁰ Lásd a Mihók-féle Magyar Compass, illetve a Nagy Magyar Compass a vizsgált évekre vonatkozó adatait.

¹¹ Lásd *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. II. kötet. *Gazdacimtar: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadása*. Bp. 1897; Baross Gábor (szerk.): *Magyarország földbirtokosai*. Bp. 1893.

A marosvásárhelyi virilizmus szerkezetváltozásai

Az alábbiakban a kiválasztott mintaévekben szereplő virilisek összetételének szerkezetváltozásait tárgyalom, kiemelve az egyes kategóriák főbb jellemvonásait, az ötéves periódusok változásait és végül az egész korszakra vonatkozó egyetemes jellegű módosulásokat.

A nyolc mintaév virilisei között végig domináns szerepben a kereskedők rétege állt, utánuk szám szerint az értelmiségiek következtek, majd az iparosok és gyárosok. A tisztviselők csoportja végig alulreprezentált maradt a harmincöt év alatt: számuk egyről négyre emelkedett, de ezt az értéket sohasem lépte át. A földbirtokosok száma a virilisek között végig három-négyre volt tehető, leszámítva az 1881. évet, amikor is hat személy jelenik meg ilyen minőségben, viszont a következő mintaévben közülük három újból a kereskedők sorát gyarapította. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a „földbirtokos” megjelölést előkelőbbnek tartották, és természetesen mindnyájan rendelkeztek bizonyos földterülettel, ez státusszimbólumnak számított.¹² A bankigazgatóság mint fő jövedelmi forrás csak az 1906-os évben jelenik meg, 1916-ban már három személy képviselte ezt a kategóriát.

Ritkábban került be az első öt közé egy-egy értelmiségi (ügyvéd, orvos, lelkész) vagy tisztviselő. Itt megint kivételt képezett az 1881. év, amikor az első öt között a fent említett négy földbirtokos és egy katolikus főesperes szerepelt. Rá öt évre az összetétel már három kereskedőre, egy földbirtokosra és egy plébánosra módosult. 1901-ben az arány hasonló volt, a földbirtokost egy ügyvéd cserélte le. 1916-ra ez a kategória teljesen kiszorult az élről, a virilislista élén két gyárost és három kereskedőt találunk.

A tárgyalt időszak százhuszonnyolc virilise közül valamivel több mint 50% csak egy vizsgált mintaévben volt virilis – ez hatvanöt vizsgált alanyt jelentett, nagy részük kereskedő, illetve értelmiségi volt. Harminckettő személy, tehát pontosan 25% két mintaévben is szerepelt, tizennégy pedig – majdnem 11% – háromszor jelent meg, kilenc személy (7%) négyszer, három személy (2%) ötször és egy személy (0,78%) hatszor szerepelt a virilisjegyzékeken. Ez utóbbi eset azt jelenti, hogy az illető – Bucher Károly kereskedő – több mint huszonöt évig volt virilis. A földbirtokosok közül egyedül Marosi Ödön szerepelt hosszabb ideig, 1896–1916 között. Csupán a birtokából származó jövedelem alapján is több mint húsz évig volt virilis. Semmilyen nyilvános banki vagy gazdasági érdekeltséggel nem rendelkezett. Az értelmiségiek állandó tagok voltak a virilisek között, sőt egyesek jelentős ideig, illetve előfordult, hogy a család több tagja is szerepelt bizonyos ideig.

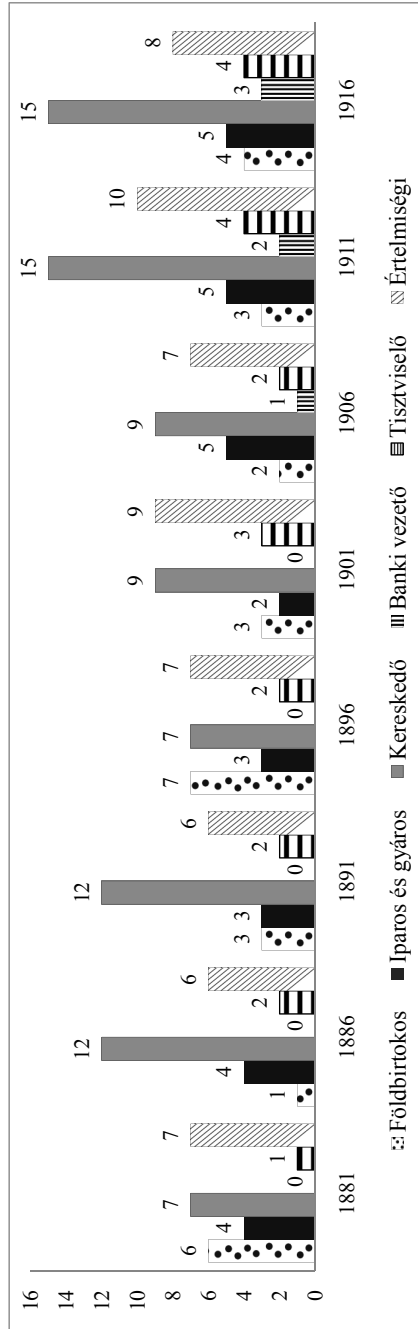
A legnagyobb adófizetők nemzetiségi összetételét tekintve – a város túlnyomórészt magyar jellegéhez képest – elég színes képet kapunk. A legalább kétgenerációs marosvásárhelyi családok esetében a virilisek között a magyarok mellett elsősorban német származásúak és kisebb számban zsidók jelennek meg. Az 1848 után a városba betelepülő jövendőbeli virilisek között a magyarok mellett nagyjából egyenlő arányt képviseltek a feltehetőleg zsidó és német származásúak, idővel azonban az előbbiek kerültek többségbe. Ugyanakkor néhány örményt is találunk. Ezek mellett akadt egy jelentéktelen számú román származású kisebbség, amint az a népszámlálási adatokból is kiderül.¹³

¹² Gyáni Gábor–Kövér György: *i. m.* 223–236.

¹³ RÖL 120/49.

1. A viriliseket alkotó különböző társadalmi rétegek évenkénti megoszlása

	1881		1886		1891		1896		1901		1906		1911		1916	
	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%
Földbirtokos	6	24	1	4	3	11,53	7	26,92	3	11,53	2	8	3	7,69	4	10
Iparos és gyáros	4	16	4	16	3	11,53	3	11,53	2	8	5	19	5	12,82	5	13
Kereskedő	7	28	12	48	12	46,15	7	27	9	34,61	9	35	15	38,46	15	38
Banki vezető	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,84	2	5,12	3	8
Tisztviselő	1	4	2	8	2	7,69	2	7,69	3	11,53	2	8	4	10,25	4	10
Értelmiségi	7	28	6	24	6	23	7	27	9	35	7	27,92	10	25,64	8	21
Összesen	25	100	25	100	26	100	26	100	26	100	26	100	39	100	39	100

Földbirtokosok

A táblázatok segítségével vizsgálva a virilisek összetételét bizonyos folyamatokat lehet észrevenni. 1881-ben a földbirtokosok a virilisek 24%-át teszik ki, de ipari, kereskedelmi és banki érdekeltségeik is vannak. Öt évvel később már csak egy személy jelenik meg mint földbirtokos (4%), viszont az előbbi hatból hárommal a kereskedelem szférájában találkozunk. 1891-ben a földbirtokosok száma három, ez 12%-os részesedést jelent, 1896-ban pedig hét, ami 27%-ot tesz ki a virilisek teljes számából. Az 1881-es állapotokhoz képest az változott, hogy a földbirtokosok szinte teljesen hiányoznak a banki és ipari érdekeltségekkel rendelkezők közül. 1901 és 1916 között a négy vizsgált évben a földbirtokosok száma kettő és négy között váltakozik, ez 8–12% részesedési arányt jelent. Úgy tűnik, jövedelmük egyedül a mezőgazdasági termelésből származott.

A 20. század elején az 1881-es állapothoz képest az tapasztalható, hogy a földvagyont egyre kevésbé biztosította a viriliszjegyzékre való felkerülés lehetőségét. Bár a listán szereplő földbirtokos virilisek száma elvileg nem változik, egyre hátrább szorulnak, teret engedve a többi kategóriának. A földvagyont már nem biztosít elegendő jövedelmet – csak a legnagyobb birtokkal rendelkezőknek – a legnagyobb adófizetők közé való kerüléshez, viszont még mindig státusszimbólum marad, ezzel magyarázható a kereskedők és gyárosok kezén koncentrálódó egyre nagyobb földvagyont.¹⁴ Speciális esetet képez a földvagyont vállalkozói jellegű felhasználása. Hatalmas jövedelemre tettek szert azok a marosvásárhelyi zsidó származású kereskedők, akik személyesen vagy családjuk által bekapcsolódtak a tömeges méretű erdőfelvásárlásokba és kitermelésekbe, mint például Grün Izsák, Farkas Mendel, Farkas Herman.¹⁵ Utóbbi kettőnek családjára a kor szokásához híven báróságot vásárolt.¹⁶

Vállalkozók

Iparosok és gyárosok

Az iparosok és gyárosok száma végig alacsony maradt a virilisek között, 8–12% között váltakozott. Bár a gyárpar az évtizedekben alakult ki Marosvásárhelyen, csak igen kevesen jutottak be az ebből származó jövedelmük alapján a legnagyobb adófizetők csoportjába. 1896-ban került be először egy gyártulajdonos – Farkas Mendel személyében – az első öt közé, igaz, akkor egyből az első helyre. Őt a következő mintaévben, 1901-ben Bürger Albert váltja fel az első pozícióban. 1916-ban már két gyáros foglalja el az első két helyet, mindkettő gyártulajdonosa mellett kereskedelemmel is foglalkozott, és banki érdekeltségekkel rendelkezett.

1881-ben a négy gyáros 16%-os aránnyal a kereskedők, értelmiségiek és földbirtokosok csoportja után következett. 1886-ban – bár arányuk ugyanaz – már a harmadik legnagyobb kategóriát alkották. 1891-ben és 1896-ban három személlyel, illetve 12%-os részesedéssel voltak jelen a jegyzéken. 1906–1916 között öt iparost, illetve gyárost találunk a legnagyobb adót fizetők között 19%-os, illetve 13–13%-os részesedéssel. Itt újra meg kell jegyezni, hogy a gyárosok-iparosok kategóriájában voltak számon tartva a vendéglősök is, akik ugyan elég jelentős

¹⁴ Baross Károly (szerk.): *Magyarország földbirtokosai*. Bp. 1893. 419–430.

¹⁵ Uo. 425–427.

¹⁶ Dr. Gerő József: *A királyi könyvek*. Bp. 1940. 17.

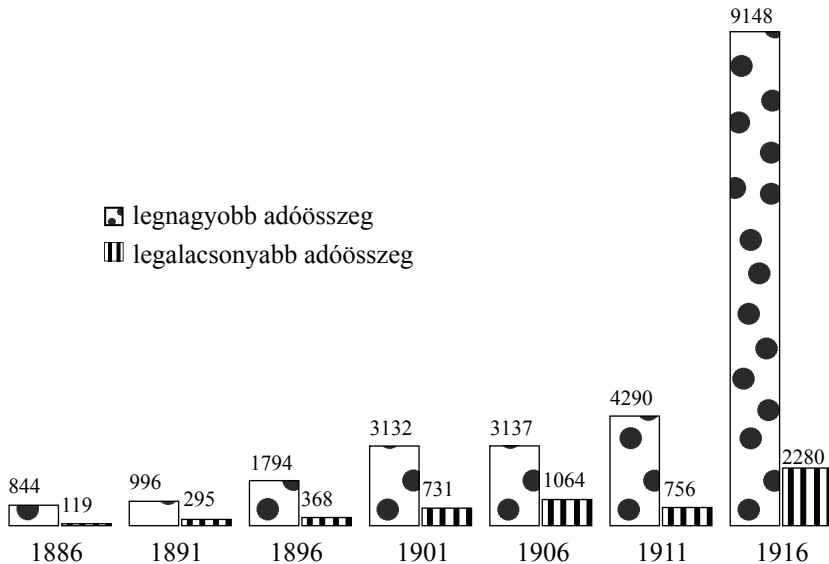
jövedelmmel rendelkeztek – gondolok itt Lorber Sándorra, aki 1891-ben a virilisjegyzéken az első, öt évvel később pedig a negyedik –, de kimondottan ipari termeléssel nem foglalkoztak.

Meglepő jelenség, hogy más magyarországi városokkal összehasonlítva itt a gyárosok és iparosok, annak ellenére, hogy nagy részük ipari kamarai tag volt, nem bírtak jelentős befolyással más gazdasági szférára. Végig volt ugyan némi kapcsolatuk, illetve érdekeltségük a kereskedelem területén, azonban csak Bürger Albert folytatott széles, mindent átfogó gazdasági tevékenységet. Bürger sörgyárosként került 1891-ben a virilisek listájára, ekkor még tizennyolcadik, öt évvel később hatodik, majd a következő mintaévekben végig az első. Pozícióbeli előrelépésével egyszerre növekedett a gazdasági élet számos területére kiterjedő birodalma. Négy bank és kereskedelmi vállalat igazgatótanácsában szerepelt, 1899-ben majdnem nyolcszáz hold földet bérelt, és az 1910-es években több mint húsz marosvásárhelyi ház tulajdonosa volt. 1915. június 15-én boroskrakkói előnévvel nemességet kapott. Hozzá hasonló, de azért messze elmaradó érdekeltségekkel csak Baruch Aladár (kőolaj-finomító) rendelkezett.¹⁷ A kereskedők ennél sokkal nagyobb arányban voltak jelen ipari és banki érdekeltségekben.

Nem utolsó szempont a két legnagyobb jövedelmű csoport – az iparosok és kereskedők – egyszeres adójának összehasonlítása. A legrelevánsabb példa az 1916-os lehet, amikor az első két helyen szereplő gyáros adója eléri, enyhén meg is haladja a 19000, illetve a 15600 koronát, az őket követő kereskedő háromszor kisebb adóval (5050 korona) követi a második legnagyobb adófizetőt. Az ötödik helyen szereplő kereskedő adója már nem éri el az 5000 koronát, a tizenkettedik dr. Leibeger Emilé pedig 2000 korona alatt van. Mindez azt mutatja, hogy egy alig négy-öt fős csoport kezében koncentráltak a legnagyobb jövedelmek, de még köztük is számottevő aránytalanságok voltak.

A virilisek által fizetett adóösszeg növekedését a következő grafikon szemlélteti.

2. A legnagyobb és legalacsonyabb egyszeres adó a vizsgált mintaévekben

¹⁷ Uo. 33.

Kereskedők

A kereskedők csoportja a vizsgált időszak egészében a legnépesebb táborot alkotta. 1881-ben a hét kereskedő 28%-os aránya még egyforma volt az értelmiségiek csoportjával, 1886-ban azonban már tizenkét kereskedő szinte a virilisek felét (48%-ot) tette ki. 1891-ben ugyancsak tizenkét kereskedő a virilisek 46%-át adja, 1896-ban hét kereskedő 27%-kal megint egyenlő volt számbelileg az értelmiségiekkel, 1901-ben és 1906-ban kilenc kereskedő 35%-os arányt képviselt, 1911-ben és 1916-ban pedig tizenöt kereskedő 38%-ot jelentett.

Gazdasági szempontból a legkomplexebb csoportot alkották, állandóan jelen voltak más gazdasági ágazatokban is, egyesek jelentős földbirtokkal rendelkeztek. A század első felében születettekre jellemző volt egyfajta „birtokra való visszavonulás” az 1890-es években. Ugyanezt Gyáni Gábor a hódmezővásárhelyi virilisek kapcsán is megállapítja.¹⁸ Ugyanakkor aktívan részt vettek a bankok és egyéb pénzüzetek vezetésében, igazgatói és vezérigazgatói helyeket is betöltve. Ilyen volt Bucher Miksa, aki a marosvásárhelyi Takarékpénztár igazgatóhelyettese volt 1891-ben. Fia, Károly ugyanennél az intézménynél hosszú ideig vezérigazgató, úgyszintén a marosvásárhelyi Cukorgyár Rt. felügyelőbizottságának tagja. Csíki Károly kereskedő a Takarékpénztár igazgatója, majd vezérigazgatója volt.

A kereskedők egy része banki osztalékaik révén, részvényeik után és földbirtoklásuk alapján valószínűleg jóval nagyobb jövedelemmel rendelkezett, mint ami az adóösszeírásban szerepel. Ezzel szemben sokan közülük csak kétszeres adóbeszámítás alapján (általában mint a Kereskedelmi és Iparkamara tagjai) tudtak a virilisek közé kerülni.

Bankigazgatók

A bankigazgatók csoportja a legszűkebben képviselt csoport. 1901-ig egyetlen személy sem képviseli ezt a kategóriát, mivelhogy addig a bankigazgatók vagy nem kerültek fel a banki jövedelmük alapján a jegyzékre, vagy elsősorban más jövedelem után adóztak. 1906 az első év, amikor egy személy képviseli ezt a kategóriát, 1911-ben kettő, 1916-ban pedig három személyt találtunk 8% részesedéssel a virilisek között. Csekély számuk ellenére indokoltnak láttam külválasztani őket a többi csoporttól, mert befolyásuk a város gazdasági életére meghatározó volt egy olyan periódusban, amikor az egész Marosvásárhelyt gyakorlatilag átépítették, és kialakították a központi rész ma is látható arculatát. E munkálatokhoz az állam mellett a bankok biztosították az anyagi alapokat. Ezek a személyek ugyanakkor jelentős ipari és kereskedelmi részvényekkel rendelkeztek, mi több, egyes bankigazgatók más pénzüzetek igazgatótanácsában is szerepelnek. Ilyen volt Tauszik B. Hugó vagy Fehrentheil Gusztáv lovag, aki az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank Rt. vezérigazgatósága mellett felügyelőbizottsági tagja volt 1916-ban a Marosvásárhely és Vidéke Cukorgyár Rt.-nek, igazgatósági tagja és vezértitkára az Erdővidéki Bányagyár Rt.-nek, és ugyancsak igazgatósági tagja a Marosmenti Szőlőoltvány Szövetkezetnek.

Tisztviselők

A tisztviselők csoportja többnyire a magyarországi általános képnak megfelelően polgári és nemesi háttérű családokból származott. Egyikük sem tudott két mintaévnél tovább

¹⁸ Gyáni Gábor: *i. m.* 631.

megkapaszkodni a virilisek között. Foglalkozásuk alapján találunk köztük királyi táblabíró, főispánt, polgármestert.

Számuk a következőképpen alakult: 1881-ben egy tisztviselő 4%-os aránnyal, 1886–1896 között két tisztviselő 8%-os aránnyal, 1901-ben három tisztviselő 12%-os aránnyal és 1911-ben és 1916-ban négy-négy tisztviselő 10%-os aránnyal szerepel a virilisek között. Származásuknak megfelelően az első két mintaévben csak birtok után bír egy-egy tisztviselő jövedelemmel. 1901 után is csekély marad a gazdasági életben való érdekeltségük, jobbára bankokban töltöttek be igazgatótagsági posztokat. Kivételt Bernády György polgármester képezett, aki banki kapcsolatai mellett kereskedelmi érdekeltséggel is rendelkezett, és a város meghatározó személyisége volt.

Értelmiségiek

Az értelmiségiek csoportja a kereskedők után a legnépesebb társadalmi csoport volt a virilisek között. Öt foglalkozási kategóriát találunk: ügyvéd, orvos, gyógyszerész, tanár és végig egy római katolikus apátplébánost. A katolikus plébános mint a katolikus egyház képviselője vett részt a város vezető testületében. Gazdasági vállalkozásokban sohasem szerepelt, de a politikai szférában annál aktívabb volt.¹⁹ 1881-ben a hét értelmiségi 28%-os aránnyal egyforma erőt képviselt számbelileg a kereskedők csoportjával. Számuk 1886-ban és 1896-ban hat (24%, illetve 23%), 1896-ban újra hét (27%), 1901-ben kilenc (35%), 1906-ban hét (27%), majd 1911-ben tízre növekedett (26%), 1916-ban pedig a nyolc értelmiségi 21%-át tette ki az összes viriliseknek. Tehát egy a virilisek valamivel több mint negyedét kitevő csoportról van szó. Arányuk – egy évet leszámítva (1901-ben 35%) – gyakorlatilag alig változott, illetve 1906-tól enyhe csökkenő tendenciát mutatott.

Ugyanakkor – első látásra meglepő módon – a kereskedők után ez az a csoport, amelyik a legnagyobb érdeklődést mutatta a gazdasági élet iránt. Itt elsősorban az ügyvédekre gondolunk, de mind a három foglalkozási kategória arányát felülmúlva képviseltették magukat bankok, ipari vállalatok és kereskedelmi vállalatok igazgatóságában. 1881-ben a hét értelmiségi közül csak egy gyógyszerész és egy orvos tűnik fel a pénzügyi vezetőségében, egyikük bankigazgatóként, a másik igazgatósági tagként. A már említett Burdács Alajos gyógyszerészről van szó, aki az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank egyik igazgatója volt,²⁰ a másik pedig dr. Csíki József, aki ugyanennél a banknál volt igazgatósági tag. Utóbbi a város kulturális és politikai életében is fontos szerepet játszott: 1881-ben az országgyűlési választáson az egyes választókerület elnöke volt, 1880-ban pedig a „Dalkör” elnöke lett.

Ugyanekkor megfigyelhető egy később is többször előforduló jelenség: az ügyvédek, mindamelllett hogy a szabadfoglalkozású értelmiségiek kategóriájába vannak besorolva, ügyvédi praxisuk mellett másodfoglalkozásként bankoknál voltak jogtanácsosok. Ilyen például 1886-ban a harmadik helyen található Benkő József, aki ügyvédként a marosvásárhelyi Takarékpénztár Rt. jogtanácsosa volt. Az 1896-ban feltűnő nagyváradi zsidó származású Schönstein Gyula ügyvéd az 1901-es és 1906-os mintaévekben az ötödik a virilisek jegyzékén. Bár az 1906-os Compass

¹⁹ Kovács Ferenc főesperes 1881-ben a Szabadelví Párt jelöltje volt a városban az országgyűlési választásokon, de alulmaradt Lázár Ádámmal szemben.

²⁰ 1886-ban Burdács Alajosnak bankigazgatósága mellett ipari érdekei is voltak, az Erdővidéki Bányaegetlet Rt. igazgatósági tagja volt.

nevét nem említi, egy évvel később ő jegyzi be a Polgári Hitel- és Takarékszövetkezetet, melynek 1911-ben már a vezérigazgatója.

Az értelmiségiek szempontjából nem érdektelen az, hogy a népszámlálási adatok alapján e csoport illeszkedik be leginkább házasság által a helyi közösségbe.²¹ Míg a kereskedők sok esetben csak negyvenes éveikben vagy még később alapítanak családot, az értelmiségiek, a tudáselit ilyen problémákkal csak elvétve találja szemben magát. Ez talán azzal magyarázható, hogy a biztos állás és jövedelem kiküszöböli a kereskedők esetében fennálló, vagyonosodáshoz szükséges tíz-tizenöt évet.

3. Az egyszeres és kétszeres állami adó aránya

év	virilisek száma	egyszeres adóbeszámítás	kétszeres adóbeszámítás	ebből értelmiségi tisztviselő, banki alkalmazott	ebből iparikam. tag (keresk., gyáros)
1881	25	17	8	8	-
1886	25	15	10	8	2
1891	26	14	12	9	3
1896	26	10	16	9	7
1901	26	6	20	12	8
1906	26	6	20	10	10
1911	39	14	25	16	9
1916	39	10	29	15	14

Néhány következtetés

Végezetül elmondhatjuk, hogy a megvizsgált harmincöt évben egy szerves folyamat lezajlását sikerült megvizsgáljunk, amelyből visszatükröződnek a kapitalista típusú gazdaság fejlődésének helyi sajátosságai. Tanúi lehetünk a földvagyonból származó jövedelem csökkenésének és a hagyományos birtokos elit háttérbe szorulásának. Ugyanakkor megfigyelhetjük egy újjgazdag iparos- és kereskedőréteg gyors anyagi fellendülését, egy olyan rétegét, amely a kapitalizmus törvényeinek megfelelően él, de a földvagyon és a rangot státusszimbólumnak tekinti, utánozza az arisztokrácia szokásait.

²¹ ROL 120/49..

Más városok virilisszerkezetével összehasonlítva az általam vizsgált mintát, eltérő eredményeket kapunk, de ebből csak Marosvásárhely gazdasági specifikumára következtethetünk. Budapest nem megfelelő viszonyítási alap olyan szempontból, hogy világváros, hatalmas ipari és kereskedelmi központ. Míg például Budapesten számos bérháztulajdonos szerepel a virilisek között,²² Vásárhelyen ez a kategória teljesen hiányzik, hisz hiányoznak a bérházszerű építmények is.

Hódmezővásárhelyen, Magyarország harmadik legnagyobb dualizmus kori városában a földbirtokosok aránya a virilisek között meghaladja az 50%-ot (1888-ban 79%), ez Gyáni Gábor szerint a gazdaság agrárszerkezetére utal.²³ Am Marosvásárhelyhez hasonlóan a földbirtokosok itt sem vállaltak aktív szerepet bankok és egyéb gazdasági intézmények vezetőségében, az értelmiség ellenben arányához mérten (30% 1915-ben) túlréprezentált volt.²⁴

Miskolcon, egy fejlett ipari és kereskedelmi központban furcsa jelenséggel találjuk szembe magunkat. Míg Marosvásárhelyen az évi egyszeres adó konstans módon emelkedett, addig Miskolcon ingadozó tendenciát mutat. Ott 1885-ben 1547 korona volt a legnagyobb egyszeresen befizetett adóösszeg, 1890-ben pedig már 8334 korona. 1909-re 4045 koronára esett vissza a legnagyobb adó, 1917-ben pedig 4979 korona volt.²⁵ Marosvásárhelyen – egy gyengébb gazdasági potenciállal rendelkező városban – 1916-ban a befizetett legnagyobb adó szinte négyszeresen haladta meg az 1917-es legnagyobb miskolci adóösszeget, de a következő nyolc marosvásárhelyi adója is meghaladta az 5000 koronát. Mindezekből a példaként felhozott összehasonlításokból az derül ki, hogy egységes séma nem létezett, de ez érthető, hisz a városok gazdasági és társadalmi szerkezete is különbözött.

Áttekintve a harmincöt év fejlődését, az alábbi összefoglaló gondolatokat fogalmazhatjuk meg:

1. A virilizmus, a helyi társadalom felső szintje a város gazdasági-vagyon szerkezetének koncentrált kifejeződése.

2. A kereskedők csoportja végig a legnépesebb réteg maradt a virilisek között, őket szám szerint az értelmiségiek követték. Ez a polgárosulás, az urbanizálódás szerencsés jele.

3. A pár száz hold termőfölddel rendelkező virilisek háttérbe szorultak, ez a hagyományos gazdasági struktúrák átalakulását jelzi, azt, hogy előtérbe került az ipar és a kereskedelem.

4. Az értelmiség – ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek – markáns jelenléte a legnagyobb adófizetők között a város társadalmában betöltött fontos szerepükre is rávilágít.

5. A város virilistáinak a fenti időmetszetek egymásutánjában elvégzett vizsgálata a csoport lassú, a helyi gazdaság szerkezeti specifikumát követő átalakulására világít rá. Ez a tendencia a vizsgált időszak második felében némileg felgyorsul.

²² Vörös Károly: *i. m.* 39.

²³ Gyáni Gábor: *i. m.* 627.

²⁴ Uo. 640.

²⁵ Tóvári Judit: *i. m.* 27.

Details about the Highest Taxpayers (Virilists) in Marosvásárhely

Keywords: highest taxpayers, Marosvásárhely/Tg. Mureș, contributions, high level of local society

The aim of this study is to review the history of a local social stratum, namely the one whose decisions indirectly influenced the life and development of the fourth largest Transylvanian city, Marosvásárhely.

After the 1867 Austro-Hungarian compromise the need to harmonize local administration and national legislation became obvious. The considerable decision making power of the monarch resulted in a sort of duality in high leadership and this had to be reflected on the lower levels of governance. The most spectacular form of this process was the institution of virilists, meaning that while half of the local government was elected, the other half was assembled by those who paid the highest amount of taxes.

Municipalities, including free royal towns, such as Marosvásárhely were legally bound by law XLII from 1871, while towns with a regular council by law XVIII from 1871.

In the 35 years included in this research (1881-1916) one can clearly trace an organic process reflecting the characteristics of a capitalist economic development, respectively its Transylvanian and Hungarian nuances. We are witnesses to the decrease of wealth resulting from landowning and the decline of the traditional landowner elite. At the same time one can perceive the rise of a new social strata, that of craftsmen and merchants who live according to the rules of capitalism, regard the land and title as status symbols and imitate the aristocratic habits, but only a part of their wealth results from landowning.

Reviewing the social changes as seen on the taxpayers' level of the mentioned period, there are some conclusions to be drawn:

1. Virilism, the high level of local society is the expression of the city's economical-financial construction.
2. Merchants are the best represented group among the virilists of Marosvásárhely, next to them are intellectuals. These are the lucky signs of urbanization and rise of the middle class.
3. Virilists who own several hundred acres of land are gradually overshadowed. This indicates the change in traditional economic structures. Industry and trade are gaining ground.
4. The almost exclusive presence of intellectuals – lawyers, physicians, chemists – reveals their importance in society.
5. The longitudinal examination of the city's virilists reveals a high degree of social mobility. This tendency speeds up in the second half of the researched period. The same process is traceable in other Hungarian cities.

Sántha Emese

A kolozsvári Marianum: rekrutáció és önreprodukció (1911–1923)

A 20. század eleji magyar társadalom még a polgári korszakban végbement iskolahálózati fejlesztések ellenére is nevelési és oktatásügyi nehézségekkel küszködött. Különölegesen alakult az erdélyi oktatásügy helyzete, elsősorban az itt élő három nemzet helyzetéből adódó különbségek miatt. Mindhárom más magatartást tanúsított a kultúra iránt, más-más kulturális örökséget hozott magával, és természetesen a mindenkori államhatalom hozzáállása is befolyásolta iskolaügyük alakulását.

A kiegyezés után a magyarosítás szolgálatában bontakozott ki az állami iskolák építésének folyamata, így a magyar népoktatás fejlődését aktív politikával segítette elő a magyar államhatalom. Erős iskolázottsági hullám jellemezte ekkor a székelységet, ahol kétszeresére nőtt az iskolalátogatók száma az egykori erdélyi összlakossághoz képest.

A középfokú oktatás terén történt korszerűsítés és egységesítés a neoabszolutista hatalmat dicséri, majd a dualista állam iskolaépítési politikája teljesíti ki az erdélyi iskolahálózatot. Természetesen a nagy múlttal és hagyománnyal rendelkező tanintézetek megmaradtak, és az egykori központok továbbra is megőrizték vezető szerepüket (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely). Ezek az intézmények vállalták fel a későbbi román nemzetiségi elit néhány tagjának oktatását is.

A szászok iskolahálózata széles körű volt, gazdasági erejüknek köszönhetően ezt végig fenntartották, és sikeresen hárították el a magyarosítási törekvéseket azzal, hogy nem szorultak állami segílyre. Majdnem teljesen megszűnt köreikben az analfabetizmus, minden községben iskolát tartottak fenn, emellett volt 5 gimnáziumuk és 2 tanítóképzőjük is.

A románok a 19. század második felében próbálkoztak elmaradottságukon valamelyest javítani, de Erdélyben a balázsfalvi, brassói és naszói gimnáziumon kívül újabbat nem sikerült felállítani. A kiegyezés utáni évtizedben lendült fel a román népiskolai rendszer, de rövid egy évtized múlva a magyarosító politika és a törekeny gazdasági helyzet miatt számos román iskola zárta be kapuit. Így a románok körében volt a legmagasabb az analfabetizmus aránya. Középszintű oktatásuk 5 gimnáziummal működött, így – jóval számarányuk alatt ugyan, de – a románok magyar tannyelvű gimnáziumokat is látogattak.

A magyarországi iskolahelyzet alakulása eltér a nyugat-európaiaktól. Míg ott a fejlődés szerves volt, addig Magyarországon sokkal fejlettebb volt az elitiskolák hálózata, mint az alsóbbaké. Karády Viktor összehasonlítása szerint a Monarchiában Magyarországon (beleértve Erdélyt is) volt a legnagyobb a reáliskolák és gimnáziumok száma az egységnyi népességhez viszonyítva. Ehhez képest az elemiiskola-hálózat és ezzel együtt az olvasni és írni tudás elmaradt az európai átlagtól.¹ A középiskola az asszimiláció legfontosabb intézménye a soknemzetiségű

Jelen írás a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán 2006-ban megvédett szakdolgozat rövidített és átdolgozott változata.

¹ Karády Viktor: *A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon.* = *Iskola és társadalom.* (Szerk. Sasfi Csaba) Zalaegerszeg 1997. 19–35.

Magyarországon, ezzel magyarázható az erős összefüggés a középiskolai tanultság és a többnyelvűség között. Ezért erősen alulképviselt a magyarság az asszimilációra beállt allogénekkel szemben a kiegyezés utáni magyar középiskola-hálózatban.²

Ilyen viszonyok között merült fel égető kérdésként a 19. század végén a lányok oktatása. Nemcsak az állami leányiskolák felállítása történt meg, az egyház is részt vállalt ebből a kihívásból, „mert [...] a világ nem áll. Rohán fejlődésében a nőmozgalom ma már le nem tagadható történelmi tény, amellyel nekünk számolni kell, amelyből nekünk hiányozni nem szabad”³. A női képzést az egyház azért is vállalta fel, „mert az iskola az egyház leánya, akitől elszakadva [...] az emberi tévedéseknek játékvá lesz”⁴. Mint az erdélyi oktatás és kultúra vitathatatlan központja, ebben a kérdésben is Kolozsvár töltötte be a vezető szerepet; legfontosabb női oktatási intézménye az 1911-ben a Ferenc József út 33–35. szám alatt felállított „Marianum tan- és nevelőintézet” volt.⁵ Az iskola felszenteléséről a korabeli lapok is tudósítottak.⁶

A Marianum felszentelése 1910. december 10-én történt meg, bár az intézmény néhány tagozata már előzőleg is működött. Az első, 1911–12-es tanévtől kezdve az intézmény hat tagozatot működtetett: az elemi leányiskolát, a polgári leányiskolát, a női kereskedelmi szaktanfolyamot, a női felső kereskedelmi iskolát, a háztartási iskolát és a leánygimnáziumot.

Dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyire hozható összefüggésbe a társadalmi háttér és a tanultság, illetve a társadalmi boldogulás. Ezt a problémát a Marianumot 1911–1923 között látogató hallgatók társadalmi hátterének, vallásának, apjuk foglalkozásának fényében szeretném megvilágítani, vagyis arra a kérdésre válaszolnék, hogy kik jártak ebbe az intézménybe, milyen anyagi, társadalmi és kulturális tőkével rendelkeztek, van-e összefüggés családi hátterük és tanulmányi előmenetelük között, illetve mennyire sikerült kiemelkedni, ha csak keveseknek is, környezetükből, mennyire tudtak felzárkózni az „értelmiségi elit”-hez mindazok, akik nem onnan származtak. A vizsgálat érdekességét abban látom, hogy női tanintézetéről van szó, amely a század eleji viszonyok között próbálkozott ugyan felzárkózni a kor elvárásaihoz, a hagyományos fiúintézetek mellett azonban még „kezdőnek” számított a képzésben.

Felvetődik ugyanakkor az a kérdés is, hogy Kolozsvár mint kulturális centrum mennyire és hogyan töltötte be ezt a szerepét Erdély viszonylatában, valamint hogy mennyire tudtak a kolozsváriak élni a helyben adódó és magas szintű képzést biztosító iskolák hálózatának lehetőségével. Az elmúlt években meghonosodott városhierarchizálási törekvések alapján Kolozsvár elsősorban a központihely-elmélet⁷ megközelítése szerint tölt be előkelő helyet Budapest,

² Uo.

³ Dr. Hirschler József beszéde a Marianum felszentelésén, 1910. december. *Emléklapok a Marianum történetéből*. Kvár 1927. 13.

⁴ Dr. Farkas Lajos beszéde az intézet felszentelésén, 1911. *Emléklapok...* 15.

⁵ Az iskola a kolozsvári római katolikus Egyházközség Iskolaszékének fennhatósága alatt állt, vezetése a Notre Dame Iskolanővérek tiszte volt. Az építési költségek fedezésére a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól felvett kölcsön szolgált, a tervet Hübner Jenő készítette, az építkezés Spáda János vezetése alatt folyt. *Emléklapok...* 7.

⁶ Az Újság 288. (12.évfolyam, 1910. december 13.) számában olvasható: „a modern nőnevelésnek új irányaira adja meg ezzel áldását a római katolikus egyház [...] bölcsen belátva, hogy a modern élet új irányai és az egyetemes művelődés a jövőendő női nemzedéktől is többet követelnek [...] az új női nemzedéket is fölfegyverezni kívánja a kor szellemével mindig lépést tartani tudó katolikus egyház.”

⁷ Ez az elmélet Walter Cristaller német tudós nevéhez fűződik, és nem annyira a város funkcionális szerepét hangsúlyozza, mint inkább a városi alapfunkciók térbeli kiterjedését. A 19–20. század fordulójának városkutatásában

Pozsony és Zágráb után,⁸ azonban sem a népesség számának alakulása, sem a gazdasági funkció alapján nem hangsúlyos Kolozsvár szerepe a századelőn. A századfordulón a város arculata is művelődési súlyával összhangban változott. Nagyarányú építkezések, a Nemzeti Színház, az 1872-ben alapított egyetem központi épületei, a kolozsmonostori Mezőgazdasági Akadémia és más intézmények tették Kolozsvárt rangos oktatási és kulturális központtá.

Az időhatárokat azért e két dátumhoz kötöttem, mert 1911-ben nyílt meg hivatalosan minden tagozatával a tanintézet, és ez az az esztendő, amelytől kezdődően megtalálhatók a diákokra vonatkozó források. A felső határt aszerint állapítottam meg, hogy melyik az az év, amikor az 1911-ben iskolát kezdők már befejezték tanulmányaikat, így mindazok bekerültek vizsgálódásom középpontjába, akik 1911-ben már a Marianum tanulói voltak, akkor is, ha nem első elemiben jártak már.

A felső határként megállapított 1923-as esztendő más szempontból is változásokat hozott az intézmény életében: kénytelen volt négy tagozatát bezárni, és állami rendelkezés értelmében csak a magyar nemzetiségű, római katolikus vallású lányokat taníthatta. Ugyanekkor olvadt be a polgári iskola a gimnázium alsó tagozatába, hiszen a román állam által kidolgozott tantervnek megfelelően mindkét intézmény ugyanazt az anyagot tanította növendékeinek, ezért fenntartása szükségtelenné vált. Diákjainak száma is erősen visszaesett ebben az időszakban, ennek oka elsősorban a természetes szaporulat erőteljes csökkenésében keresendő, de nem utolsósorban az általános anyagi helyzet megrendülésében, amely a gyermekek taníttatását erőteljesen korlátozta. Így az általam vizsgált időszak tekinthető egyféleképpen a Marianum virágkorának is: növendékei számának és az iskola általános felszereltségének, anyagi helyzetének szempontjából mindenképpen legsikeresebb időszaka volt.

Forrásként a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjának a Marianumra vonatkozó állományait használtam, és mivel ezek csak az elemi, a polgári, a gimnázium és a felső kereskedelmi tagozatra terjednek ki, kimarad a vizsgálatból a kereskedelmi és a háztartási tanfolyam. A levéltárban őrzött előmeneteli naplók szolgálták fő forrásként, ezekben különös figyelmet a tanuló születési helyének, vallásának, apja foglalkozásának szenteltem.⁹

A vizsgálódás alanyai mindazok a lányok, akik 1911 és 1923 között a Marianum elemi, polgári, felső kereskedelmi, illetve gimnáziumi tagozatának valamelyikét látogatták. Így egyetlen évfolyamról, az 1911-ben iskolát kezdőkről alakul ki teljes kép, a többi osztályokat csak egy, kettő, illetve három évig követtem végig. Az elemiben összesen 218 személyről van szó, ez a nagy szám annak tudható be, hogy magas a migráció aránya. Az elemi iskola 4 éve alatt 1911 és 1915 között összesen 64 új tanuló kezdte el tanulmányait a különböző évfolyamokon, és 41 lány vett búcsút a Marianumtól. Ezek közül néhánynak a sorsáról a Marianum elemi iskola jegyzőkönyveiből értesülünk. Tudunk 17 lányról, akik általában betegség miatt kimaradtak vagy esetleg elköltöztek, 3-an magántanulói státusba kerültek, nem nyert osztályzatot 5, ismétlő 7 lány, 3-at pedig magaviseletük miatt eltanácsoltak. Eképpen 6 személy van, aki

Beluszky Pál állított fel egy városhierarchia-rendszert az elmélet alapján, lásd Beluszky Pál: *A polgárosodás törékeny váza. Városhálózatunk a századfordulón. Tér és társadalom 1990/3–4.* 14–53.

⁸ Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp. 1998. 57.

⁹ A Marianum elemi iskolájának iratait a Román Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatósága 1121-es állomány-szám alatt őrzi, a polgári iskola előmeneteli naplói a 167, a gimnáziumé a 166, míg a felső kereskedelmi iskoláé a 195-ös számú állományban lelhetők fel. (A továbbiakban RALKmIg.)

„nyomtalanul“ eltűnt. A vizsgálatba mind a 218 személyt felvettem, elsősorban azért, mert nem találtam olyan kritériumot, amely alapján egységesen kizárhatnám bármelyik csoportot is, például azokat, akik egy idő után iskolát váltottak. Ezek között volt ugyanis, aki csak utolsó évben távozott, mások csak egy évig jártak az iskolába, volt aki betegség miatt hagyta abba tanulmányait, míg az ismétlők feltűntek a következő évfolyamban. Így mindenki, akinek bármely rövid ideig is köze volt a Marianumhoz, bekerült a vizsgálatba.

Mivel céloom az 1911-ben iskolát kezdők lehető legnagyobb részének vizsgálata, a polgári iskola diákjai között is őket próbáltam szemmel tartani, így mindazok a lányok fókuszpontba kerülnek, akik 1912 és 1918 között annak diákjai voltak. Ez esetben jóval több diákról van szó, hiszen a polgári iskolában minden évfolyamon két párhuzamos osztály működött elég nagy létszámmal. Természetesen az elemi végzőknek csak bizonyos hányada került át ide, más részük a gimnáziumban folytatta tanulmányait, néhányan pedig teljesen más iskolában. A polgári iskola magasabb szintű tanulmányokra nem készített elő, innen csak középszintű szakiskolába lehetett továbblépni, ezért is érdekes lehet annak vizsgálata, hogy ki szánta gyermekét ilyen pályára, és ki volt az, aki a gimnáziumi tanulmányok révén próbálta meg gyermeke társadalmi felemelkedését elérni. Ami első látásra szembeötlik, az a hatalmas méretű iskolaváltoztatás a polgári iskolában végzett tanulmányok ideje alatt. Bár a két párhuzamos osztály léte egymágában is nagyszámú diákra utal, mégis feltűnő, hogy összesen 560 lány járt több-kevesebb ideig a négy évfolyam valamelyik osztályába, ez egy átlag 70-es létszámú osztályt jelentene. Természetesen 45–49 a maximális létszám, a nagy számok itt is a fluktuációból adódnak. Ezekhez a nagy számokhoz képest elenyésző azok aránya, akik az elemi négy osztály elvégzése után a polgáriban folytatták tanulmányaikat, összesen 75 volt elemista került át a polgári iskolába. Az egykori elemi iskola tanulóinak tehát még a fele sem folytatta itt tanulmányait. Két olyan eset volt, amikor tanév közben egy diák a gimnáziumból a polgári iskolába iratkozott át, tehát az intézményen belül történt átjárásról van szó, egyébként a kimaradóknak a Marianum keretein belül nyoma veszett.¹⁰

A hároméves képzést és érettségi oklevelet biztosító felső kereskedelmi iskola diákjait a fenti szempont szerint sajnos nem sikerült elemezni. Arról a szempontról van szó, ami esetleg támpontot adhatott volna ahhoz, hogy mennyire jellemző rájuk az önreprodukción. Az anyaghoz való hozzáférés hiányában nincs adat arra vonatkozóan, hogy ki milyen családi környezetből származott, mivel foglalkozott apja/gyámja. Elmaradt így eme szempont szerinti vizsgálat, ezt azonban azzal próbálom kárpótolni, hogy néhányukról más adatok segítségével tárom fel, hogy mennyire sikerült beilleszkedniük, szakmai téren elhelyezkedniük.

Azoknak az évfolyamoknak a diákjai, amelyekkel foglalkozom, elég kis arányban folytatták tanulmányaikat a felső kereskedelmi iskolában, a 4 évfolyamról összesen 38 lány választotta ezt. Természetesen ezek közül nem mindenki volt a Marianum diákja már elemitől, azoknak a száma, akik végig „kitartottak” az intézmény mellett, mindössze 5. Kettő az egykori másodikból, hárman a harmadikból maradtak mindvégig (érettségiig) a Marianum diákjai. Ez a szám természetesen nem veszi figyelembe a gimnázium diákjait, hiszen az elemiből még néhányan ott folytatták tanulmányaikat, egy részük valószínűleg szintén az érettségiig.¹¹

¹⁰ RÁLKmIg F 167. 8, 11, 13, 15, 17, 18–22 sz.

¹¹ RÁLKmIg F 195. 12, 15, 17 sz.

1919-ben – amikor az első, általam vizsgált évfolyamnak érettségiznie kellett – a felső kereskedelmiben 32 diák fejezte be tanulmányait. A következő tanévben 2 párhuzamos osztály végzett 39, illetve 41 (összesen 80) diákkal, ezekből 78-an érettségiztek le. A 41-es létszámú felső kereskedelmi osztály 37 tanulója szerzett érettségi oklevelet 1921-ben, majd az utolsó vizsgált évfolyam 47 diákja 1922-ben teljes létszámban leérettségizett. Az érettségizettek lesznek azok, akikkel a továbbiakban foglalkozom, tehát összesen 194 személy. Származási helyük, iskolázottságuk és későbbi boldogulásuk vizsgálatát végeztem el, bár az utóbbi szemponthoz sajnos nem sikerült mindenkiről adatokat szerezni.

A gimnázium nyolcéves képzést nyújtott és érettségi oklevelet biztosított a nyolc év elvégzése után. Továbbtanulási lehetőségük volt mindazoknak, akik itt leérettségiztek, éppen ezért nem egy példa van rá, hogy miután elvégezte valaki a kereskedelmi felsőiskolát, a gimnáziumban is letette az érettségi vizsgát. Mindezek ellenére a gimnázium nem feltétlenül elitképző intézmény, hiszen elég magas azok aránya, akik nem jutottak el az érettségi vizsgáig,¹² nagyrészt amiatt, hogy esetleg négy osztály elvégzése után abbahagyták tanulmányaikat. A gimnáziumi diákokra is jellemző ilyenformán az erős iskolaválogatási magatartás. Célom itt is azoknak a figyelemmel követése, akik annak idején az elemi, illetve a polgári diákjai voltak. Ugyanazon szempontok szerinti vizsgálatnak vettem alá őket, mint az előbbieknél.

Azok száma, akik a Marianumban kezdték az elemi, és a gimnáziumban folytatták, nagyon kicsi. Összesen 29-en léptek át az elemiből vagy a polgáriból a gimnáziumba. Akik elemi után rögtön a gimnáziumban folytatták tanulmányaikat, 19-en vannak, a többiek akár a négy polgári elvégzése utáni különbözeti vizsgákkal, akár az első polgári után kerültek át ide. Ezek a diákok elvégezték a gimnáziumot, érettségi vizsgát is sikeresen tettek. A gimnáziumi diákok száma, akikre a vizsgálat kiterjed, 147.¹³ A vizsgált személyek nem mindegyike érettségizett, az érettségi oklevéllel rendelkezők száma mindössze 92. Ezek közül ketten nem álltak vizsgára, a többiek pedig még valamikor a nyolc év folyamán kimaradtak. Későbbi pályafutásukról csak nagyon keveset sikerült kideríteni, egyikük a Sorbonne német–francia szakos hallgatója volt 1928-ban, ketten pedig orvostanhallgatók.¹⁴

Ezek után következzenek a vizsgálat részletes eredményei.

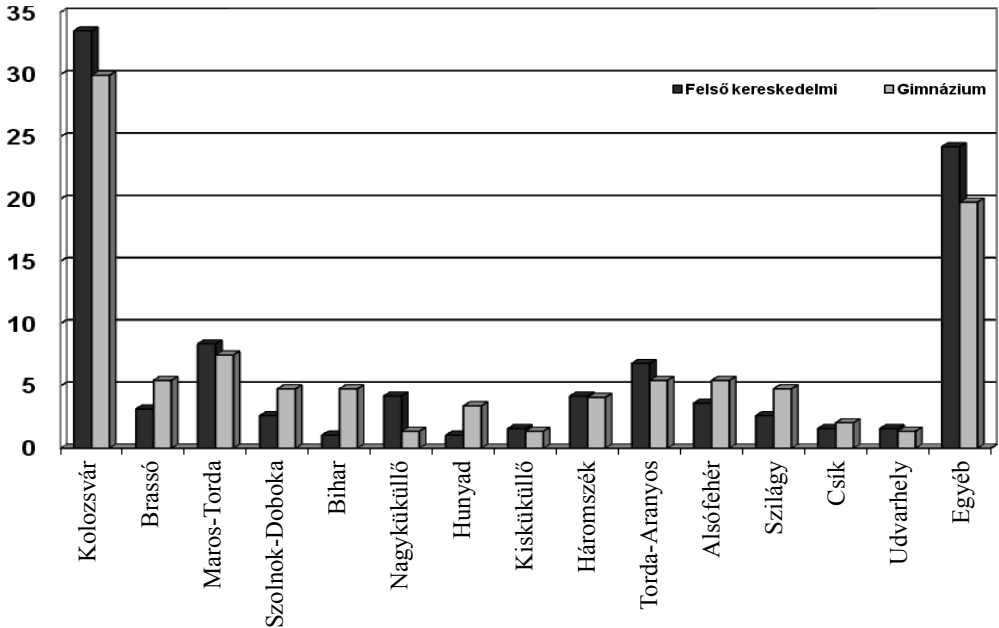
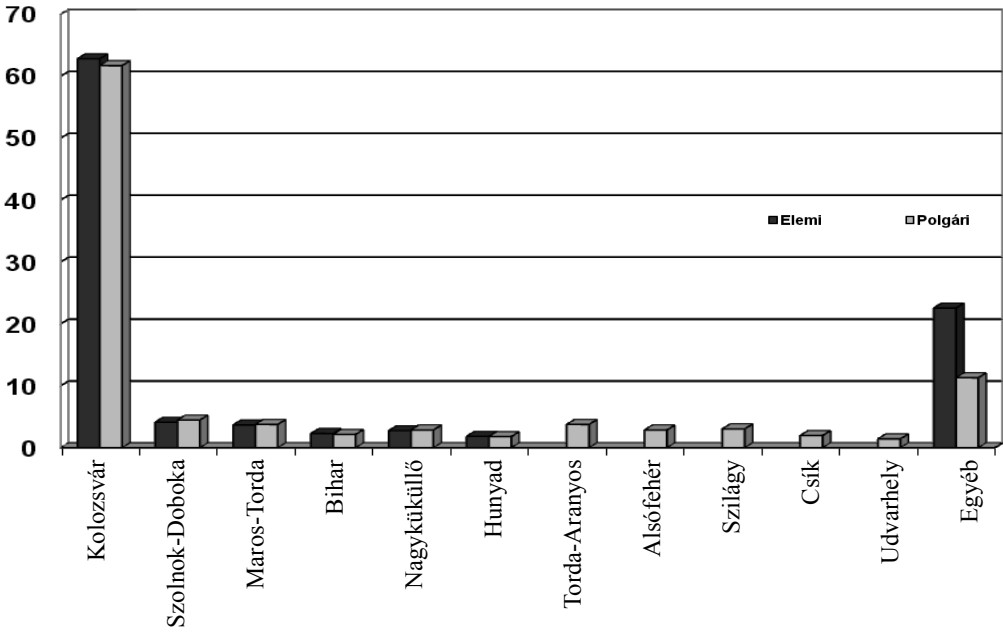
A Marianum diákságának összetétele születési hely szerint

Erre a kérdésre a választ azért keresem, hogy kiderüljön, mennyire fontos az iskola létezése egy adott településen ahhoz, hogy a szülők gyermeküket iskoláztassák. Feltevésem szerint elemi iskolába általában lakhelyükön járatják gyermekeiket a szülők, de a Marianum meglehetősen nagy kiterjedésű szomszédos vidékről vonzott tanulókat. Az iskola diákjainak származási helyéről a következő grafikonon tájékozhat. A jobb áttekinthetőség érdekében a származási helyre vonatkozó adatokat két külön táblázat tünteni fel, az elsőben az elemi és polgári, a másodikban a felső kereskedelmi iskola és a gimnázium tanulóinak származási adatai láthatók.

¹² Kovács I. Gábor–Kende Gábor: *A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskolázatása*. Korall 2002. szeptember. 176.

¹³ RÁLKmIg F 166. 9–13.

¹⁴ RÁLKmIg F 166. 14.

Feltűnő, hogy az elemiben dominál ugyan Kolozsvár mint származási hely, viszont a tanulók felét alig haladja meg azok száma, akik kolozsváriak (59,1%). Elemi iskoláról lévén szó, tehát 7–12 éves gyermekekről, ez elég magas arány, ezért valószínűnek tartom, hogy az illető tanulók nagy része családotul Kolozsváron élt már legalább iskolás korától. Azok közül, akik később csatlakoztak a Marianum elemi iskolájához (64 diák), 23 érkezett más helység iskolájából, a többiek mind valamelyik kolozsvári elemi iskolának voltak a tanulói. Három lányról derült ki, hogy az intézet bentlakója volt, hatan pedig kolozsvári rokonnál vagy ismerősnél laktak, valószínű, hogy a fennmaradó 14 lány szintén állandó kolozsvári lakos volt.¹⁵

A születési helyük alapján történt vizsgálatból következtetésként levonható, hogy körülbelül ugyanakkora arányban voltak helyi illetőségűek a polgári iskola diákjai (61,7%), mint az elemi tanulói (62, 8%). Származási helyüket illetően a két tagozat diákjai nagyjából ugyanonnan kerültek ki, a polgáriban már messzebb születettek is nagy számban voltak, ezek viszont nagyon különböző területekről érkeztek, a szórás nagy és sok egyedi esettel találkozunk, így nem mondható el, hogy az iskola vonzáskörzete nagy összefüggő területre terjedt volna ki. Csökkent a budapesti születésűek aránya (3,21%-ról 0,89%-ra), valamint a máramarosi és krassó-szörényi illetőségűeké – ez utóbbi táblázatban már nem is szerepelnek. Ugyanez a helyzet a békési, zalai, nyitrai, ugocsai, trencsényi, turóci stb. származású lányokkal, akik igen kis arányban vannak képviselve. A szomszédos vidékekről azonban szép számban érkeztek tanulni vágyók, ezek között újként megjelent Maros-Torda és Alsófehér megye. Kolozsvár és szűkebb környéke a diákoknak kevéssel több mint felét adta, ez mindkét tagozaton nagyjából állandó jelenség.

Már első látásra feltűnik, hogy a felső kereskedelmi tagozat diákjai között a kolozsváriak aránya majdnem felére csökkent, vagy talán inkább az, mennyire megnőtt a máshonnan származók aránya. Ez azzal magyarázható, hogy magasabb szintű képzésről lévén szó, egyrészt a diákok is idősebbek és önállóbbak már, valószínűbb, hogy máshol tanulnak, mint születési helyük. Valószínűleg színvonalasabb oktatásra tartottak igényt, ezért látogatták ilyen szép számban a kolozsvári iskolát. Speciális oktatási intézményről lévén szó, ilyen csak kevés helyen volt, tehát ide vonzotta messze földről a tanulni vágyókat.

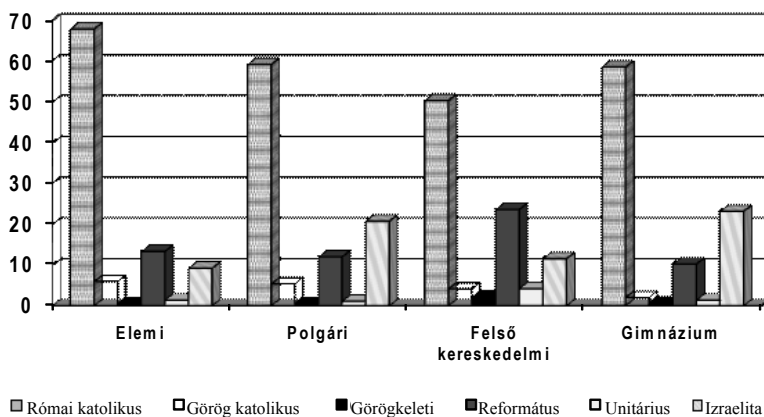
Hogy előzőleg hol tanultak a felső kereskedelmis diákok? Nagy részük szülőhelyén vagy egy közeli településen, állami polgáriban végzett nyolc osztályt; a Marianum egykori polgáris diákjaiból mindössze 38-an kerültek át ide, ez majdnem 20%-os arány (19, 8%). Egyházi vagy valamelyik szerzetesrend által működtetett iskolából mindössze 12 érkezett, egy református polgáriból, a többiek a váradi, gyulafehérvári, szebeni ferences, szilágysomlyói, nagybecskereki, szebeni, sátoraljaújhelyi római katolikus polgári iskolákból.

A gimnázium esetében – ha nem is egyenlítődik ki a mérleg – mindenképpen jóval színesebb már a paletta; Kolozsvár mint születési hely többségben van még, de erősen kiegyenlítődik az egyéb vidékek közötti arány. Természetes, hogy a közelebbi, elsősorban a szomszédos megyék szülőttei vannak többen, de Háromszék, Hunyad és Brassó is erősen reprezentált. A lánygimnáziumok ügye a 19. század végén még heves vita tárgya volt Magyarországon, az első ilyen intézmény csak 1896-ban nyílt meg Budapesten. Ebből is látszik, hogy mivel egy nagyon ritka iskolatípusról van szó, amely iránt viszont megvolt az igény, messziről vonzotta a tanulni vágyó leányokat.

¹⁵ Uo.

Felekezeti megoszlás

Bár az első római katolikus női középiskoláról van szó, a Marianum kezdettől fogva nyitott volt a nem római katolikus diákok számára is, így vallási szempontból elég színes képünk van, annak ellenére, hogy a katolikus egyház működtette és tartotta fenn. Külön hitoktatója volt mindegyik felekezetnek, akkor is, ha ezeknek igen kis számú tagja látogatta az iskolát. A tanulók vallási megoszlásáról az alábbi grafikon tájékoztat:

Az elemiben döntő többségben voltak ugyan a római katolikus vallásúak, nem elhanyagolható azonban a 13%-os református jelenlét, sem pedig a majdnem 10% izraelita kisdíák. Különösen azért érdekes ez, mert elemi iskolát mindkét felekezet működtetett Kolozsváron, sőt izraelita iskola kettő is volt: egy ortodox és egy neológ. A görög katolikus és görögkeleti vallásúakról kezdetben azt feltételeztem, hogy román anyanyelvűek, de mivel erről mindössze két esetben találtam megjegyzést, a nemzetiségi hovatartozás kérdésének vitatását nem tartottam célszerűnek. A keleti rítusúak esetében a románt még ismert idegen nyelvként sem tüntették fel az előmeneteli naplók, a névelemzés sem minden esetben volt célravezető, emiatt ezt a kérdést nem tárgyalom.

A polgári iskola adatait vizsgálva feltűnő eltérést az elemi iskolához viszonyítva a római katolikus és az izraelita vallás adataiban láthatunk. Míg az előző felekezetekhez tartozók visszaesést mutatnak (67,8%-ról 59,10%-ra), a zsidók több mint 10%-os gyarapodást mondhatnak magukénak (9,17%-ról 20,7%-ra). A többi vallás nagyjából ugyanakkora arányban képviselteti magát, mint az elemiben. Az izraelita vallásúak egyrészt a kolozsvári ortodox izraelita iskolából, illetve a kongregációs izraelita népiskolából, nagyjából azonban állami elemiből vagy polgáriból kerültek át a Marianumba. Volt köztük olyan is, aki előzőleg is már római katolikus elemibe járt, ha az nem is a Marianum volt.

A felső kereskedelmi iskola diákjai között feltűnően magas a reformátusok aránya: a Marianum egyéb tagozatainak tanuló reformátusokhoz képest itt majdnem kétszer többen tanultak, mint az elemiben és a polgáriban. A többi – protestáns és görögkeleti – vallás képviselői

is jóval nagyobb arányban voltak képviselve, mint az elemiben, valószínűleg ehhez a tanítás világias jellege is hozzájárult. Erőteljesen visszaesett viszont az izraeliták és a római katolikusok aránya. Különösen érdekes kérdést vet fel az első kategória elmaradása, amelynél családi háttere miatt is igazolt lenne magasabb arányú részvétele. A huszonkét zsidó lány közül egyetlenegyéről tudjuk, hogy valamelyest ebben a szakmában helyezkedett el, az 1922-ben érettségizett Stóber Rózáról van szó, aki a szamosújvári Mercur Kereskedelmi Rt. levelezője lett. Egyébként a Marianumba járó zsidó lányok nagy részének nyoma veszett, még kilencen adtak hírt magukról 1928-ban, ezek közül hat férjhez ment, egy szüleivel élt, és nem vállalt munkát, és mindössze kettő dolgozott hivatalban.

A gimnáziumi tanulók vallási megoszlását tanulmányozva ismét feltűnik, hogy megduplázódott az izraelita vallásúak száma, ez a már általánossá vált nézetet támasztja alá, miszerint a zsidók az oktatási intézményekben felülreprezentáltak voltak. A protestánsok között természetesen továbbra is a reformátusok vezetnek, de az ő arányuk általában megfelel a demográfiai helyzetnek, azaz lakosságon belüli arányuknak. Hogy a zsidók esetében ennyire eltér a kereskedelmi iskolát és a gimnáziumot látogatók aránya, ez még további magyarázatra szorul. A Karády Viktor által végzett kutatások szerint az elméleti iskolákban, illetve az elitképző intézményekben voltak jelen arányukhoz viszonyítva nagy számban.¹⁶

Az apa/gyám foglalkozása szerinti megoszlás

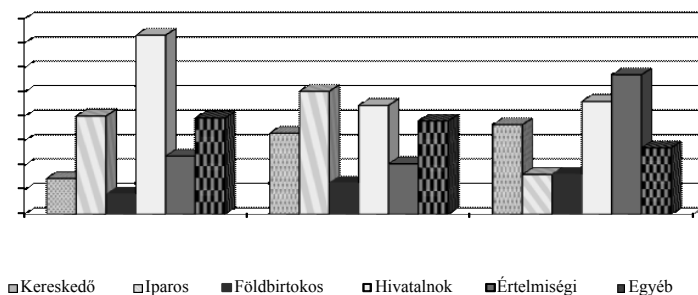
A 20. század elején a magyarországi iskolarendszer közel sem volt demokratikus, de az oktatás már nem egy szűk réteg kiváltsága volt, ezért tettem fel a kérdést, mennyiben csak a jómódú, esetleg az értelmiségi családok járták gyermekeiket egy jól felszerelt, jól képzett tanerőkkel működő iskolába. Természetesen az elemi iskola még nem számít elitképzőnek, sőt még a polgári sem készített elő magasabb tanulmányokra, feltételezem viszont, hogy azok a szülők iratták a Marianumba lányait, akik hosszabb távú tervként azok alapos tanítását tűzték ki célul. A diákokat apjuk/gyámjuk foglalkozása szerint a következő csoportokba soroltam:¹⁷

1. Kereskedő: kereskedő, ügynök, vendéglős, szállodás, korcsmáros.
2. Iparos: gyáros, vállalkozó, üzlet-, bérkocsi-tulajdonos, fodrász, kádár, pék, szabó, szállító, aranyműves, kőműves, asztalos, géplakatos.
3. Földbirtokos: földbirtokos, földbérlő, gazdatiszt.
4. Hivatalnok: hivatalnok, erdész, egyházi szolgáló, MÁV-hivatalnok, pénztárnok, ellenőr, kalauz, postai alkalmazott, távíró, titkár, könyvelő.
5. Értelmiségi: orvos, tanár, ügyvéd, mérnök, bíró, lelkész, főjegyző, hírlapíró, tanító.
6. Egyéb: földműves, foglalkozás nélküli, nyugdíjas, magánzó, börtönmester, szobrász, mozdonyvezető, katona, rendőr, utazó, napszámos, nincs adat.

Hogy melyik kategória mennyire képviseltette magát a Marianum tanulóinak szülei között, a következő grafikonból derül ki. Adatok hiányában a felső kereskedelmi tanfolyam diákjainak társadalmi hátterére nem térek ki, így csak az elemi, polgári és gimnáziumi diákokra vonatkozó információk kerültek be a vizsgálatba.

¹⁶ Karády Viktor: *Magyar kultúrfőlény vagy iskolázási deficit?* (Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről 1882–1915). Korall 2002. szeptember. 137.

¹⁷ Az általam megállapított kategóriákhoz kiindulási pontot a következő tanulmány szolgáltatott: Lengvári István: *A Pécsi Ciszterci Főgimnázium tanulói (1851–1911)*. Korall 2002. szeptember. 149.

Az elemibe járók szülei között erősen reprezentált a középosztály: elsősorban a hivatalnokok, de a kispolgárság (iparosok) is, az értelmiségiek csak a harmadik helyen állnak. A gazdasági elit (kereskedők, földbirtokosok) kisebb arányban található meg a fenti táblázatban. Az „egyéb” kategóriába soroltak között kiemelkedik a magánzók és a mozdonyvezetők nagy száma, a 40-ből ők 19-en, illetve 13-an vannak.¹⁸ Utóbbi nyilván azzal magyarázható, hogy Kolozsvár jelentős vasúti központ volt, a MÁV-nak itt nagy javítóműhelye is működött.

Összevetve az elemi iskola diákjainak adataival, a polgárisok esetében kiegyenlítődni látszik a hivatalnok és iparos réteg aránya. Míg az elemisták szülei között majdnem kétszer annyi hivatalnok volt, mint iparos, ez esetben a két adat már nagyon közelít egymáshoz. Megkétszereződött viszont a kereskedő szülők aránya, és felvetődik a kérdés, hogy mennyiben függ ez össze az izraelita vallásuk számának növekedésével. Az izraelita vallású diákok 36%-nak apja valóban kereskedő (116-ből 42 személy), tehát mindenképpen korreláció van a két adat között, még ha nem is teljes mértékben. Vallási szempontból a vizsgált alanyok (az elemi, illetve a polgári diákjai) összetétele változott: az izraeliták jelenléte erősödött meg szemmel láthatóan a katolikusok rovására. Ezzel hozható valamelyest összefüggésbe az a tény is, hogy a gyermekek szülei között túlreprezentált a kereskedői réteg, amelynek tagjai az elemi iskolában nem közelítették meg a hivatalnokok és iparosok számát, most viszont ez a három kategória mindegyike majdnem egyharmados arányban van jelen. A polgári iskolások szülei között a kereskedőknek 55,9%-a izraelita vallású volt (93-ből 52).

Az „egyéb” kategória sem ugyanazt az eloszlást mutatja, mint az elemi iskolásokon végzett vizsgálatkor, míg ott a mozdonyvezetők voltak a legnagyobb arányban (19,2%), ez esetben a gyermeküket egyedül nevelő özvegy édesanyák voltak egyértelmű túlsúlyban (30,8%).

A felső kereskedelmi iskola esetében nincs adat a szülők foglalkozására nézve, emiatt a Marianum ezen részlege kimarad a szülők társadalmi státusának a vizsgálatából.

A gimnáziumba járók adatait elemezve beigazolódni látszik az elmélet, miszerint a gimnázium az értelmiségi elitképzés eszköze volt. Háromszorosára nőtt az értelmiségi szülők száma az eddigiekhez képest, és minden más foglalkozásnál erősebben reprezentált ez a kategória. A hivatalnok- és kereskedőréteg is elég magas arányban volt jelen, erősen csökkent viszont az eddig tapasztaltakhoz viszonyítva az iparosok aránya. Ha csak az érettségi oklevéllel rendelkező 92 diákon végezzük el ezt a vizsgálatot, ebből 36 szülő értelmiségi (39,10%), 16 kereskedő (17,39%), 10 hivatalnok (10,86%), 9 iparos (9,78%), 5 földbirtokos (5,43%), 16 (17,39%)

¹⁸ RÁLKmIlg F 1121. 3–7 sz.

pedig egyéb foglalkozású. Ezek között tehát még magasabb az értelmiségi családból érkezők aránya, így egyértelműen bizonyítható, hogy az értelmiségiek körében jelen volt az önreprodukcióna való törekvés, gyermekeik a lehető legmagasabb szintig próbálták eljutni az oktatás folyamatában.

Néhány következtetés

A modern társadalom önreprodukcióna elengedhetetlen összetevője az a szocializálódást elősegítő, olykor felvállaló hálózat, amelynek legfontosabb szervezete az iskola. Az iskolakötelezettség bevezetése és az iskolakötelezettségi korhatár fokozatos kitolódása az iskola mint önreprodukcióna tényező fajsúlyát növelte.

Az elemi iskola a kötelező, társadalmilag megkívánt elemi tudást, az írást, olvasást, számolást közvetíti, míg a középiskola már bizonyos szintű szaktudást is ad, amely – egy esetleges érettségi oklevél megszerzése esetén – egyúttal utat nyit az elitbe való integrálódásnak a hagyományos nemesi elitől távol esők számára. Magyarországon ezenkívül vitathatatlan a középiskola asszimilációs és akkulturációs szerepe is.

A Marianum Római Katolikus Tan- és Nevelőintézet négy tagozatának évfolyamain végzett vizsgálat alapján egyértelmű, hogy Kolozsvár viszonylag messzire ható vonzáskörzettel rendelkező kulturális és oktatási központ volt, a szomszédos megyékből nagyobb arányban származtak diákjai, de távoli vidékekről is szép számmal voltak látogatói az intézménynek.

A diákok vallási megoszlását figyelve szembetűnik az izraelita vallásúak magas aránya, különösen a gimnáziumban. Magyaráztként a Karády Viktor által felállított elmélet szolgálhat, mely szerint a középiskola az asszimiláció legfontosabb intézménye a dualista Magyarországon. Valószínűleg ennek tudható be a zsidók erős felülreprezentáltsága a gimnáziumokban és polgári iskolákban a lakosságban fennálló számarányukhoz viszonyítva.¹⁹

Arra a kérdésre keresve választ, hogy mennyire meghatározó a szülők esetleges felsőbb iskolázottsága gyermekeik iskoláztatásának kérdésében, nyilvánvalóvá vált, hogy gimnáziumba, vagyis az elitképzés alapfeltételének tekinthető iskolába többségben értelmiségi szülők küldték gyermekeiket, míg az elemi és polgári iskola nyolc osztályát elsősorban a középkategória gyermekei látogatták. Világossá vált az is, hogy az érettségi diplomával rendelkezők nem igyekeztek feltétlenül továbbtanulni, nagy részük még munkába sem állt, tehát még a 20. század elején erősen érvényesült a hagyományos női szerepfelfogás. A lányok tömegesebb munkába állására az első világháborút követően került sor. Sajnos elég kevés egykori növendékről sikerült kideríteni, hogy milyen sorsra jutott, az egykori gimnazistákról pedig alig három utóéletéről tudunk. Azok mindhárman egyetemet végeztek, joggal feltételezhető tehát, hogy a gimnáziumban érettségi vizsgát tevőknek nagyobb része tanult tovább, mint amennyire fény derült valójában. Igazolódik tehát az a feltevés, hogy az iskoláztatásnak nemcsak a helyben levő iskola megléte a feltétele, hanem a szülők (ez esetben az apa) előzetes kulturális tőkéje, tanulási szokása.

Bár a kereskedelmi iskola szakmát tanított az oda járóknak, azok nagyobbik része – az ismert adatok fényében legalábbis úgy tűnik – mégis megmaradt a háztartás vezetése mellett, és igen kevesen álltak munkába. A dolgozók nagy része hivatalnoki, tisztviselői, tehát beosztott munkakörben dolgozott, alig páran vették kézbe sorsukat és lettek önálló vállalkozók.

¹⁹ Karády: *Magyar kultúrfölény...* 137.

Figyelembe véve a kort ez egyáltalán nem meglepő, sőt elég szép eredménye a Marianum megnyitáskor meghirdetett „politikának”.

A kolozsvári Marianum elemi, polgári, felső kereskedelmi iskolájának és gimnáziumának vizsgálata a már általánosságban ismert eredményekhez képest nem hozott forradalmian új eredményeket. Az elemi és polgárit, tehát nyolc osztályt végzettek aránya megfelel a korban elfogadott normáknak, a gimnáziumot végzettek esetében pedig egyértelműen kimutatható az értelmiség önreprodukcióna való törekvése, itt volt ugyanis a legnépesebb az értelmiségi háttérrel rendelkezők aránya. Lányokról lévén szó, nyilván a lehetőségeik jóval szűkösebbek voltak, mint a fiúk esetében, és részben a továbbtanulás motivációja is különbözött. Ennek kimutatására azonban az általam használt források nem alkalmasak. Elmondható tehát, hogy a kolozsvári Marianum diáksága illeszkedik a korban fennálló tendenciákhoz. Természetesen ez a próbálkozás időben és térben is roppant kicsi szelete az erdélyi társadalomtörténeti kutatásoknak, és további kérdéseket és potenciális kutatási irányokat vet fel.

Students' Social Background in the Marianum Roman Catholic School of Kolozsvár

Keywords: Marianum Roman Catholic School of Kolozsvár; students special background

This study's aim is to find a connection between students' social status and their educational choice, as well as their origins and later carrier. The research was carried out on pupils of the Marianum Roman Catholic School in Kolozsvár who studied there between 1911 and 1923. The aspects taken into consideration were: place of birth, religion and father's occupation. These students attended the Marianum elementary and secondary school or its upper commercial course in the above mentioned period.

Their place of birth was important in order to determine Kolozsvár's cultural and educational role in Transylvania. As far as the city's cultural magnetism is concerned, the results show that its importance as educational centre was quite widespread. Its attendants came mostly from neighboring areas, but there were also students from far away. The older the students, the higher the rate of those who came from remote regions.

I considered students' religion important in order to find out about different religions' educational tendencies. Transylvania's educational system was characteristic due to its colorful religious map. Most churches had their own schools and also people of different religions had different educational background, therefore I tried to establish a connection between pupils' religion and their educational choices. The most conspicuous result was the high number of Jewish students which fits in with the tendencies of those times observed in Hungary, namely that Jews were over-represented in educational institutions compared to their population rate.

The father's occupation was considered relevant in order to determine which social categories aspired to an intellectual status. While in the elementary school most children came from middle class families, those who graduated from high school were mostly children of the intelligentsia. Therefore one can assume there was a considerable degree of reproduction within the high social strata.

As a conclusion, it can be stated that the results obtained from this study mostly fit in with the results seen in Hungary for the same period. This leads us to believe that this educational behaviour represented a general tendency for the whole of Transylvania.

Lukács Klára

Szamosújvár iskolái és diáksága 1716–1919 között

A társadalmi integráció és mobilitás szinte minden idők egyik legfontosabb eszközének bizonyul a tudás, illetve az iskolázottság mértéke szerint. A hagyományos társadalmakban elengedhetetlen tényező volt elsősorban a születés által elnyert társadalmi státus, azonban a vertikális társadalmi mobilitást a tanultság tette lehetővé, még akkor is, ha ezt ritkábban laikusként, legtöbb esetben az egyház keretein belül lehetett elérni. Az ipari forradalom következtében létrejött modernizációs folyamatok egyik fő ágának tekinthetjük az oktatási rendszerek átalakulását, az oktatás egyre szélesebb körökre való kiterjesztését. A nyugat-európai modernizációs áramlatok, még ha némi késéssel is, de mindig elérték Erdélyt, amely többnemzetiségű régióként, sajátos formában ugyan, de nyitott volt a kulturális hatásokkal szemben. Az oktatás kérdése a felvilágosult abszolútizmus korszakában került az államhatalom látókörébe, addig az egyházak vállalták fel az iskolák fenntartását. Az 1777-ben Magyarországra és Erdélyre is kiterjesztett tanügyi reform (Ratio Educationis, illetve Norma Regia) szabályozta a tanítási módszert, a tanítók képzését, az iskolák felállításának, felszerelésének módját. Az állami próbálkozás azonban a gyakorlatban nem teljesedett ki Erdélyben. A népoktatás továbbra is alapvetően az egyházak által fenntartott iskolák keretein belül folyt, a Gubernium a bécsi rendeleteket a már fennálló sajátos keretekhez igazította: például egyházi fennhatóság alatt rendezte a tanítók fizetésének és felülvizsgálhatóságának körülményeit (kepefizetés szabályozása, esperesi vizitáció).¹ Hogyha áttekintjük a Ratio Educationis magyarországi bevezetésének hatásait, a tananyag szerkezetének és az iskolába jutás feltételeinek szemszögéből ez nem igazán valósított meg forradalmi változásokat az oktatás területén.² Később, a 19. század folyamán az 1848-as Eötvös-féle közoktatásügyi törvényjavaslatok, az 1850-es években az osztrák kultuszminisztérium oktatást szabályozó rendeletei, az 1867 és 1868-as oktatást érintő törvények, az 1877-es, Treffort Ágoston nevéhez fűződő népiskolai törvénymódosítások, majd az 1891-es közoktatásügyi törvények emeltek a magyarországi oktatást európai szintűvé.

Szamosújvár történetének alapvető eleme az örmények gerlai uradalomba való betelepülése a 17. század utolsó évtizedeiben, eleinte kisebb mértékben, majd a II. Rákóczi Ferenc által vezetett felkelés leverését követő népességmigráció részeként az örmény családok nagyobb számban költöztek az uradalom területére. IV. Károly császár által 1726-ban kibocsátott oklevél biztosította számukra a latinul Armenopolisnak nevezett település városi rangra való emelését. Sikeres gazdasági tevékenységük eredményeként – az örmények jelentős szerepet játszottak Erdély kereskedelmében, ők monopolizálták annak legjövödelmezőbb ágát, a marhakereskedelmet. Szamosújvár Erzsébetvárossal együtt a 18. század végén a szabad királyi városi rangot is elnyerte – egyedüli esetként a 18. századi Erdély történetében; ezt azonban az erdélyi rendek majd csak évtizedekkel később ismerték el. A város az örményeknek köszönhetően virágzott fel, de már kezdetektől fogva más etnikumú lakosai is voltak. Ezek aránya fokozatosan növekedett, illetve a gazdasági viszonyok változásával együtt a foglalkozási szerkezet

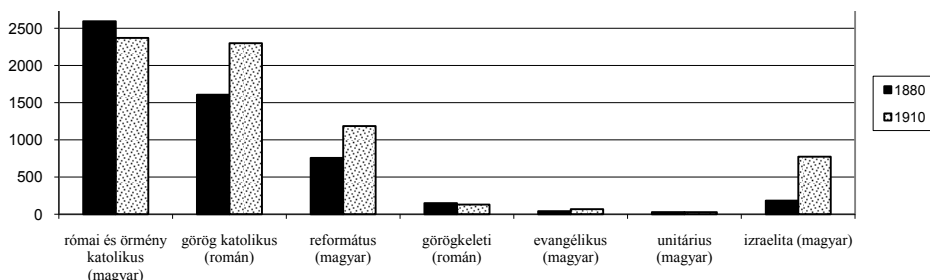
Jelen írás a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán 2009-ban megvédett mesteri dolgozat rövidített és átdolgozott változata.

¹ Keszei András: *A középfokú oktatás felekezeti változatai a 19. század első felében* = Kővér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Bp. 2006. 13. (a továbbiakban *Zsombékok*)

² Uo. 550.

is átalakult. A 19. századra az örmény tímáripár hanyatlásnak indult, a marhakereskedelem úgyszintén, így a város elvesztette dinamizmusát, és fokozatosan besimult az általános erdélyi képbe. A századfordulóra Szamosújvár foglalkozási szerkezete jóformán semmi különbséget nem mutatott a hasonló nagyságú erdélyi városokhoz képest.³

Az általam vizsgált időszakban Erdélyben két alkalommal történt népszámlálás: 1880-ban, illetve 1910-ben.⁴ Az alábbi grafikonban megfigyelhető a város népességének nemzeti-felekezeti megoszlása.

Jelen írásomban röviden bemutatom a szamosújvári örmény oktatási intézmények történetét, valamint levéltári források (elsősorban a felvételi és előmeneteli naplók)⁵ felhasználásával elkészített adatbázisban szereplő diákság személyes adatai alapján megkísérlem felrajzolni ezen iskolák vonzáskörzetét, valamint elemzem a diákság anyanyelvi, felekezeti, társadalmi összetételét a 19. század végén.

Az *elemi iskola* forrásanyagát illetően: a Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára és Levéltárában megőrzött egyetlen anyakönyvön kívül, amely az 1873–1909-es időszakot fogja át, a Román Állami Levéltár állománya az 1909-es évtől tartalmaz erre vonatkozó levéltári dokumentumokat. Mivel a kötelező oktatás részét képezte az elemi elvégzése, az általam elemzett szempontok szemszögéből a teljes korszak nem eredményezett volna újdonásokat, így csupán az 1873 és 1892 közötti 19 éves időszakot dolgoztam fel.

A *tanonciskola* ipari, illetve kereskedelmi részeinek 1883–1907 közötti időszakát vizsgáltam meg a Román Országos Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatóságánál őrzött 1883–1907 közötti előmeneteli naplók segítségével.

Az *algimnázium* emberanyagának ismerete fontos lett volna, azonban a Román Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatóságánál a leltárban szereplő 1861 és 1895 közötti nyilvántartási anyakönyvet adminisztratív okokra hivatkozva nem tudták a rendelkezésemre bocsátani, így csupán az 1889-es évtől kezdődő előmeneteli naplókra hagyatkozhattam.

A középszintű oktatást biztosító legfontosabb tanintézetek, mint a *leánypolgári*, valamint az állami *főgimnázium* esetében a dualizmus kori teljes működési időszakát feldolgoztam a

³ Pál Judit: *Örmények Erdélyben a 18–19. században*. = Öze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Piliscsaba 2006. 27–38.

⁴ *Erdély településeinek vallási adatai (1880-1941)*. II. köt. Bp. 1996. 446.

⁵ A Román Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatóságának (RÁLKmIg) és a Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára és Levéltárának a forrásjegyzékben jelölt állagai.

Román Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatóságának 908-as, illetve 904-es állagaiban található érettségi anyakönyvek, valamint előmeneteli naplók alapján.⁶

Az alábbi ábra is jelzi a feldolgozott periódusokat:

Az elemzés során megjelenő grafikonok által bemutatott összehasonlítások megértésének érdekében magyarázatként fontos meghatározni az általam használt fogalmakat, amelyekkel társadalmi csoportokba soroltam be az apákat, foglalkozásuk alapján. Az elitbe soroltam azokat az apákat, akik a város vagy a járás vezetésében fontos szerepet tölthettek be, mint országgyűlési képviselő, szolgabíró, járásbíró, táblabíró, főjegyző, rendőrkapitány, katonatiszt, fegyházparancsnok, nagybirtokos, ispán, állomásfőnök, postamester vagy gyáros. Az értelmiségi kategóriába kerültek az ügyvédek, orvosok, gimnáziumi tanárok, lelkészek, tanítók, állami és magántisztviselők (pl. bankhivatalnok, körjegyző, bírósági írnok stb.), míg a következő csoportot a kereskedők (kis- és nagykereskedők egyaránt, mert nem lehetett a bejegyzésekre alapozva meghatározni a vagyoni szintjüket) alkották. A negyedik csoportot az iparosok, a földműves kisbirtokosok és a fegyőrök⁷ képezték, míg az ötödikbe a szolgákat és napszamosokat számoltam bele, azért, hogy érzékeltessem a kor szemléletét, amely szerint az iskolázottság fontos az érvényesülés szempontjából, és ennek érdekében némelyek – számukra komoly – áldozatokat is képesek voltak hozni. Az ötödik kategória jelöli azokat, akikről egyáltalán nem találtam adatot a foglalkozásukat illetően.

Az örmény katolikus elemi fiúiskola

Adatok maradtak fenn, amelyek fényében már az örmények városalapítását hivatalosan biztosító oklevél megszerzése előtt, 1716-ban működött az örmény katolikus fiúiskola két kántortanító vezetésével.⁸ Ez képezte az alapját a később kifejlődött szamosújvári iskolahálózatnak. Az elemi iskola tehát a város alapításával szinte egyidejűleg jött létre. 1789-ben *scola trivialis* volt, amelynek az 1777-ben kiadott Ratio Educationis által előírt elemi oktatást kellett biztosítania. Eleinte a főtemplom cintermében felépített helyiségben működött, majd 1855-ben az elköltöztetett, Károly Ferdinánd nevét viselő 51. ezred katonanevelő iskolája által felszabadított épületbe helyezték át.

A város 1812-ben algimnáziumot nyitott meg, az elemi követően *grammatica* és *syntaxis* osztályokat felállítva. 1819-ben volt egy sikertelen fejlesztési kísérlet a *rhetori* és *poesis* osztályok hozzáfűzésével, azonban az iskolát végül is csak 1822-ben szervezték át ötosztályossá. Az

⁶ RÁLKmIg F 908, F 904.

⁷ Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. Internet: <http://mek.oszk.hu/04700/04755/>. A szamosújvári vár körülbelül az 1780-as évektől működik fegyintézetként. A vizsgált korszakban az állami fizetés és a vele járó nyugdíj felemelkedési lehetőség volt főleg a földnélküli parasztok számára.

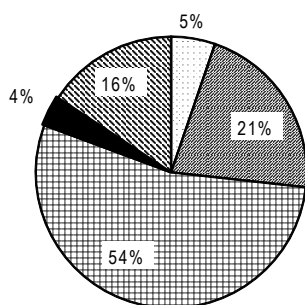
⁸ Kádár József: *Szamosújvár szabad királyi város, a vár és uradalom története*. Dés, 1903. 9–10, 43.

algimnázium 1849-ben az elemi osztályok kivételével (melyek szerves részét képezték az algimnáziumnak) megszűnt. 1856-ban a három elemi osztályt kiegészítő negyedik osztály létrehozásával alakult ki a század végén is ismert négyosztályos elemi.⁹ Ezek mintájára hozták létre különben az első állami elemi iskolákat 1873-ban olyan vidékeken, ahol nem létezett ilyen intézmény.¹⁰

Az általam elemzett felvételi napló, amely az 1873 és 1892 közötti diákságot (az adott időszakban az iskolában 972 gyermek tanult) segített rekonstruálni, tartalmazta a diákok nevét, születési évét és helyét, vallását, apja nevét, valamint legtöbb esetben az apa foglalkozását. A kapott információk alapján nem igazán lehet megállapítani azt, hogy milyen mértékben tartották be a szülők a gyermekek iskoláztatásának kötelezettségét. Az iskola diákságának származás és vallás szerinti megoszlása arra a tényre enged következtetni, hogy Szamosújvár az Erdélyi Mezőség területén élő románság számára is fontos oktatási központnak számított. A város kulturális vonzókörzete Szolnok-Doboka vármegye területén kimondottan azon településeket foglalta magában, amelyek lakossága túlnyomórészt vagy nagy arányban román volt már a 19. század második felében. A magyar – nem szamosújvári – diákság jó része Désről, Magyarlaposról és a magyar többségű településekről származott. Meglepő, hogy a fiúelemi tanulóinak 51%-a nem szamosújvári, hanem olyan településekről származott, amelyek anyanyelven oktató népiskolákkal rendelkeztek.

Önmagában a más településen való taníttatás költségeinek a felvállalása utal arra, hogy a minőségi oktatás az elemitől kezdve a társadalmi rétegek közötti mobilitás lehetőségét, illetve az értelmiségi önreprodukció eszközét jelentette. Ez kiemelkedően érvényes a román tanítók és lelkészek mentalitására, hiszen az apák foglalkozása szerinti megoszlás elemzésekor megfigyelhetjük, hogy azok többségükben nem a lakóhelyükön taníttatták gyermekeiket (csupán 3 származott a városból), hisz a diákok 11%-át kitevő tanító, lelkész, illetve a 21%-ot kitevő földműves szülőtől származó gyermekek közül 71–80% volt román. Azt hihetnénk, az elemi szintű oktatás kötelezőségének tükrében az apa foglalkozásának ismerete a társadalmi hovatartozás mutatója, azonban nem releváns, mert nagyjából a lakosság társadalmi rétegződését reprodukálja. Ez azonban mégsem teljesen igaz, mint az alábbi grafikon is mutatja.

Az elemi iskolások társadalmi megoszlása

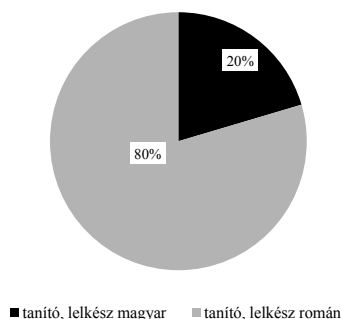

■ elit ■ értelmiségi és kereskedő ■ iparos és kisbirtokos (földműves), fegyőr
 ■ szolga, napszámos ■ azonosítatlan

⁹ Kádár: *i. m.* 42–43.

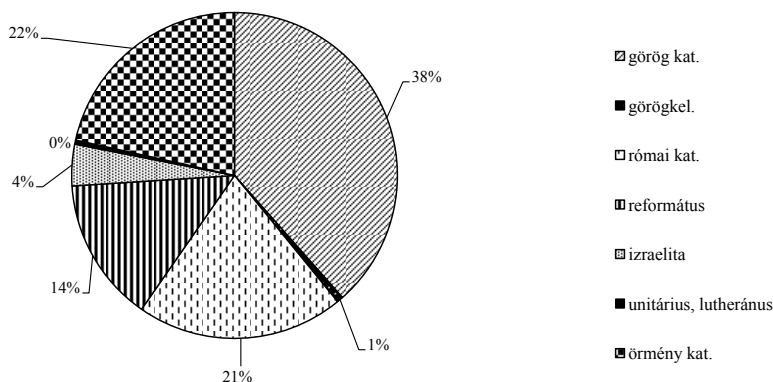
¹⁰ Watanabe Akiko: *Mennyire voltak „államiak” az állami elemi iskolák a kora dualizmus korában?* = *Zsombékok*. 575.

A tanítók, lelkészek anyanyelv szerinti megoszlása

Az anyanyelvi-felekezeti megoszlás nem tükrözi teljesen a népszámlálási adatok alapján kibontakozó képet: az adott időszakban az iskolában tanuló 972 gyermek 39%-a román, egy olyan városban, ahol 1880-ban a város lakosságának 31%-a, 1910-ben pedig már 35,4%-a volt román nemzetiségű.¹¹ Hogy a lakosság és gyermekek felekezeti megoszlása nem fűdi le egymást, annak tudható be, hogy az iskolát sok vidéki gyermek látogatta, ezek többsége pedig román volt.

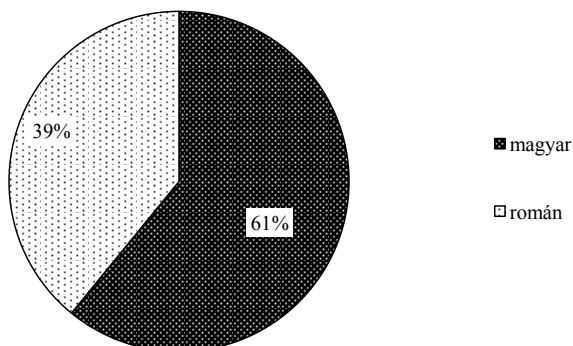
Az elemi iskola diákjainak felekezet szerinti megoszlása

Mivel a románok görög katolikusok vagy görögkeletiek, az izraeliták, illetve a többi nagy történelmi egyházhoz tartozó gyermek pedig magyar anyanyelvű, az etnikai megoszlás nyilvánvaló:

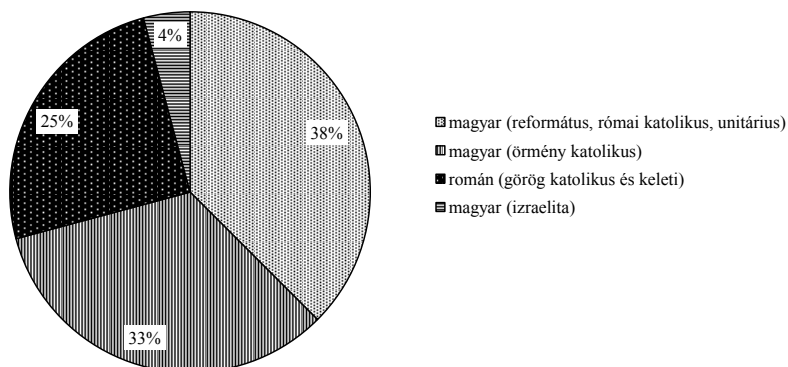
¹¹ *Erdély településeinek vallási adatai (1880–1941)*. Közzéteszi E. Varga Árpád. II. köt. Bp. 1996. 446. (a továbbiakban: *Erdély településeinek*)

Az elemi iskolások anyanyelv szerinti megoszlása

Megvizsgálva a rendelkezésemre álló adatokat kiderült, hogy a 972 diákból 143, azaz 14,7% tanult tovább az algimnáziumban (1889–1894 között), és hogy a 266 diákból, aki 1880–1885 között született, és a szamosújvári elemibe járt, csupán 9% tanult tovább később a főgimnáziumban.

A továbbtanulók anyanyelvi-felekezeti megoszlása

A városnak volt *leányiskolája*¹² is. A leányok tanítását a város alapításától kezdődően 1850-ig az örmény katolikus apácák a zárdában végezték, majd 1855-től két tanítónő foglalkozott velük. 1894-től volt saját épületük. Igazgatójuk a fiúkéhoz hasonlóan a város plébánosa volt. A leányiskola diákságát adatok (pl. felvételi naplók) hiányában nem tudtam feldolgozni, mert róluk nem őriznek forrásokat a levéltárak.

¹² Kádár: *i. m.* 45.

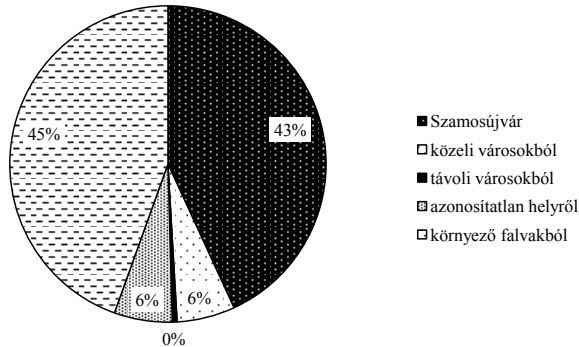
A tanonciskola

A tanonciskola először vasárnapi iskolaként indult 1855-ben, majd 1883-tól szervezték át, és Voith Gergely igazgatásával nyílt meg.¹³ 1890-től dr. Mártonfi Lajos volt az alsó fokú ipariskola igazgatója. A négy osztály (előkészítő és három osztály) végigjárása azonban nem mindig volt kötelező, ennek eldöntése valószínűleg a tanuló előbbi képzettségének, felfogóképességének és tanulmányosságának gyorsaságától is függött. Az 1903-as számadások alapján ezen alsó fokú ipariskola 1245 koronás támogatást élvezett a város részéről.¹⁴ Nyilvántartásuk 1885-től maradt fenn, a diákság névsorát 1908-ig dolgoztam fel a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókjában őrzött 157-es állag alapján.

Ipari tanonciskola

Az ipari tanonciskola alapvetően kiegészítő oktatást biztosított azon fiatal fiúknak, akik valamely szamosújvári iparshoz álltak be mesterségtanulás céljából inasnak. Legnagyobb hangsúlyt az erkölcsi nevelésre helyezték, azonban a hiányos elemi szintű ismeretek pótlását szabad rajzzal, illetve mértani rajzzal egészítették ki. Amint az alábbi ábrából is kiderül, a 809 tanonc többsége nem a városi lakosok gyerekeiből, hanem vidékről származott, és valószínűleg részben szülőhelyük iparosává váltak később.

A tanoncok földrajzi származás szerinti megoszlása

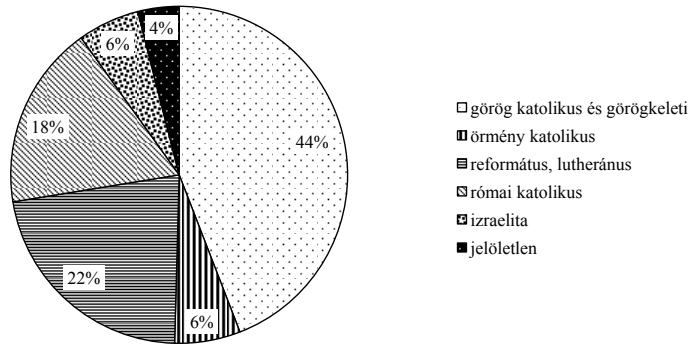

Érdekes megfigyelés, hogy gyakori az egy családból származó 2–4 fiú inaskodása ugyanazon időszakban különböző mestereknél. Ugyanakkor rendkívüli népszerűségnek örvendett az ilyenfajta képzés a román etnikumú lakosság körében; amint az alábbi ábra is mutatja, az adott időszak valamennyi tanoncának 44%-a román volt.

¹³ Uo. 46.

¹⁴ Uo. 76.

Az iparostanoncok felekezet szerinti megoszlása

Az iskolát látogató serdülőknek a tanult szakmákban való megoszlása a kor piaci igényeire is rávilágít. Valamennyi faluban szükség volt olyan mesterséget ismerőkre, mint a cipész-, csizmadia- (különböző szakmát jelölnek), kovács-, asztalos-, szűcs-, szabó-, kerekes- stb. mesterségekre, amelyek vagy családi hagyományként apáról fiúra szálltak, vagy az alacsonyabb társadalmi rétegek számára a kispolgárság szintjére való felemelkedést jelentették.

A tanulók szakmák szerinti megoszlása

Szakma	Diákok száma	Szakma	Diákok száma	Szakma	Diákok száma
ács	8	könyvkötő	3	kerékgyártó, kerekes	41
asztalos	82	kosárkötő	1	kocsifestő	1
azonosítatlan	8	kovács	84	kocsmáros	1
bádogos	19	lakatos	25	kőműves	20
borbély	2	mészáros	3	szobafestő	12
cipész	102	nyerges	1	szűcs	62
cserépkészítő	1	nyomdász	26	vendéglős	5
csizmadia	170	órás	3	kéményseprő	8
cukrász	5	pék	6	szíjgyártó	1
fazekas	18	pincér	1	szítás	1
férfiszabó	12	pipacsináló	1	kárpitos	3
fodrász	23	pléhes	2	szabó	45
kádár	1	rézműves	2		

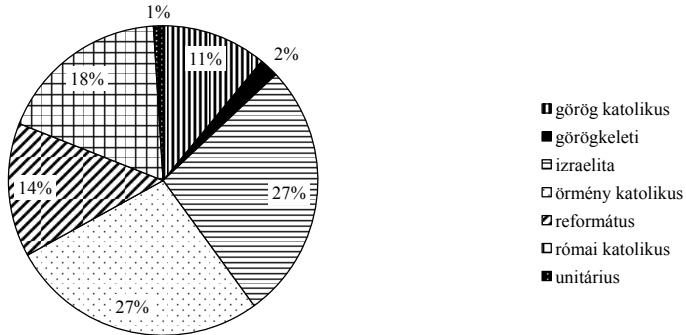
Kereskedőtanoncok

A kereskedőtanoncok oktatása az iparosokéhoz hasonlóan történt, s részben mert társadalmilag valamivel magasabban álló rétegnek számítottak a kereskedők, részben pedig mert a

foglalkozás megkívánta, tanításuk is magasabb szintű volt: az írás és olvasás ismerete elengedhetetlen volt, s a számtanra is nagyobb hangsúlyt fektettek.

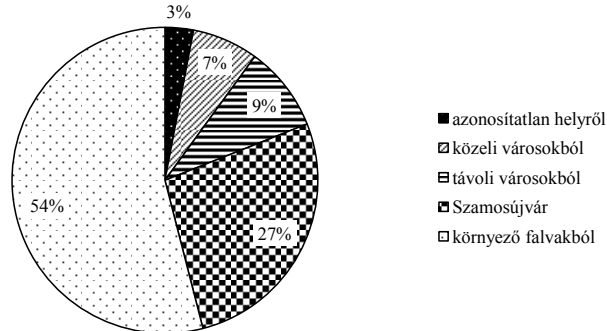
A korszak ismeretében, amint azt az alábbi grafikon is alátámasztja, ezt a mesterséget többnyire az örmények és a zsidók űzték Erdélyben. Az iskola adatainak alapján gyermekeik egyenlő arányban jelentkeztek tanoncnak a szamosújvári kereskedőknél.

A kereskedőtanoncok felekezet szerinti megoszlása

Hasonlóképpen láthatjuk, hogy a környező fálvak boltosai, kereskedői szinte teljes mértékben vagy örmények vagy zsidók voltak (mindkettő egyazon helyen nem volt jelen), mert a 100 kereskedőtanonc 54%-át tették ki ezek gyermekei, amint a felekezet szerinti megoszlás is jelezte.

A kereskedőtanoncok földrajzi származás szerinti megoszlása

A névsorokat tartalmazó táblázat alapján név szerint rekonstruálható a századforduló táján működő kereskedőréteg is (lásd a függelékben).

Az inaskodás és a tanonciskolai képzésben részesülő diákok által ott töltött időszak felmérése azonban nem világít rá teljes bizonyossággal a tanonckodáshoz elengedhetetlenül szükséges évek számára, mert egy viszonylag mobilis rétegről lévén szó könnyen változtattak nem csupán mestert, de lakhelyet, iskolát is. Valószínű, hogy a diák képességeinek is függvénye volt az adott mesterség megtanulásához szükséges idő, és a hosszabb ideig inaskodó, legénysorba jutó fiatal nemegyszer az otthoni nincstelenség miatt vállalta a hosszabb idejű inaskodást.

A leánypolgári

A leányok középszintű oktatásának nagymértékű hiányosságai már a 19. század végére nyilvánvalóvá váltak. Az első állami felső leányiskola Budapesten jött létre 1875-ben.¹⁵ Szamosújvár közelében csupán 1910-ben nyílt meg a kolozsvári Marianum keretében az első leánygimnázium, amely azonban csak fokozatosan fejlődött fel nyolcosztályúvá.¹⁶ Ennek értelmében a lányok magasabb szintű képzésére nem sok lehetőség nyílt, a polgári elvégzése jelentette az egyetlen lehetőséget. A fiúk esetében, bár a polgári iskolák nem váltak be mint egzisztenciateremtő stratégiai eszközök, a lányok esetében népszerűségnek örvendtek. Az itt folyó rendszeres és gyakorlati ismereteket biztosító oktatás miatt a nők számára a társadalmi pozíció javítását eredményezte a polgári elvégzése. Az 1890-es évektől a századforduló utáni első évekre telítődtek a közép- és magántisztviselői állások, a bérek pedig nagymértékben polarizálódtak, az éretlmségek 40–45%-a került a létminimum alá. A férfiak házassági életkora rendkívül kitolódott, és megnőtt a hajadonok száma. A családok képtelenné váltak ezek eltartására, szükségessé vált tehát a nők munkavállalása.¹⁷ A polgári elvégzése lehetőséget biztosított számukra arra, hogy a kistisztviselői állásokat megpályázhassák.

A szamosújvári leánypolgári működését előbb magániskolaként engedélyezték 1898-tól, Domonkos Károly igazgatása alatt, de 1903-ban már csak egyetlen IV. osztálya volt. Az állami leánypolgári 1901 szeptemberében nyílt meg két tanárral (Domonkosné Solti Mária és Kepri Szilvia), majd évenként bővült négyosztályossá. Az úgynevezett Lánocs-házban helyezték el az iskolát, majd 1902-ben költözött át a leányelemi emeletére.¹⁸ Az előbbit a város 1903-ban 960 koronával, míg az állami leánypolgárit 2250 koronával támogatta.¹⁹

Az a tény, hogy a közelben csak Kolozsváron létezett polgári, illetve leánygimnázium, az iskola nagy vonzerőt jelentett a környező falvak értelmiségi és kisbirtokos rétegei számára. A lányok oktatására azonban vidéken nem volt azonosan magas az igény, mint a fiúk esetében. Ez látszik igazolódni a földrajzi származás vizsgálatából, amelyből kitűnik, hogy jóval magasabb arányú volt a szamosújvári diákok (51%) száma.

¹⁵ Müller Ildikó: *Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: a budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium.* = *Zombékok.* 692.

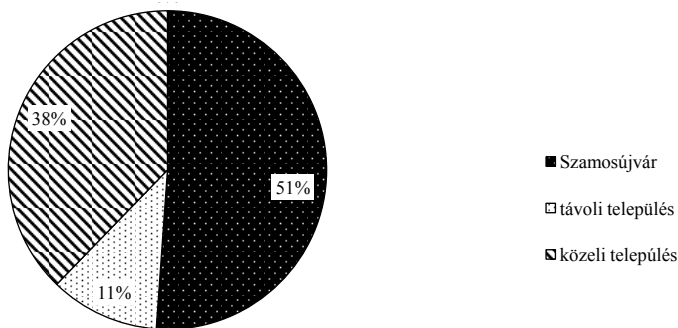
¹⁶ Sántha Emese: *A kolozsvári római katolikus Marianum iskola növendékei 1911–1923.* Kvár 2006. (államvizsgadolgozat, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem–Filozófia Kar). 5.

¹⁷ Müller: *i. m.* 683.

¹⁸ Kádár: *i. m.* 46.

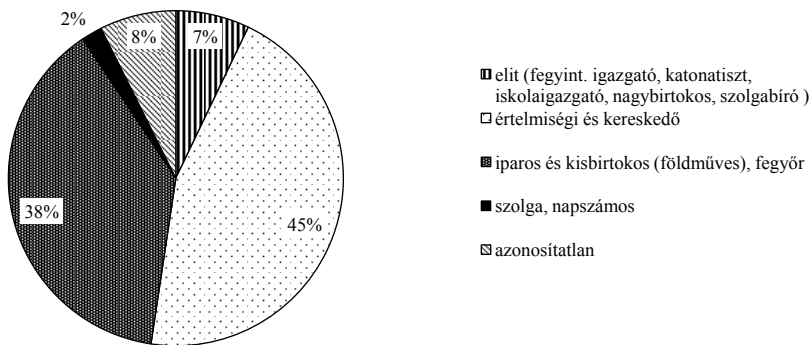
¹⁹ Uo. 76.

A leánypolgári diákjainak földrajzi származása

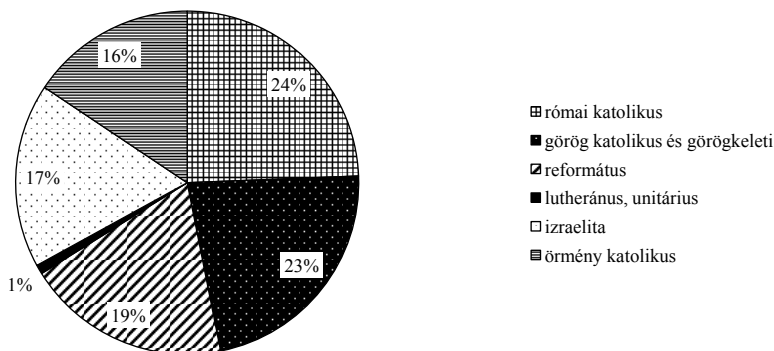
A leánypolgári társadalmi összetételéből azt látjuk, hogy a tanulók több mint 90%-a helyi elit, a kereskedők, az értelmiség és a középosztály alsó rétegéből származott. Alapvetően a felsőbb társadalmi osztályból származók számára a gimnázium alsó négy osztályát „helyettesítette”, amennyiben a lányok számára ez is megfelelő képzésnek tűnt a csak igen kevés helyen működő lánygimnázium helyett, míg az iparosok és kisbirtokosok (földművesek) gyermekeinek lehetőséget jelentett a kisebb tisztviselői állások betöltésére vagy a tanítóképzőbe való beiratkozásra.

A leánypolgári diákjainak társadalmi összetétele

Meglepő, hogy a román lelkészek és tanítók gyermekei az összes diák 9%-át teszik ki, míg a magyar lelkészek és tanítók lányai csupán 4%-ban képviseltették magukat. Tehát a román értelmiség mint társadalmi szegmens és az izraelita felekezetűek (17%) felülreprezentáltan jelennek meg a többiekhez viszonyítva.

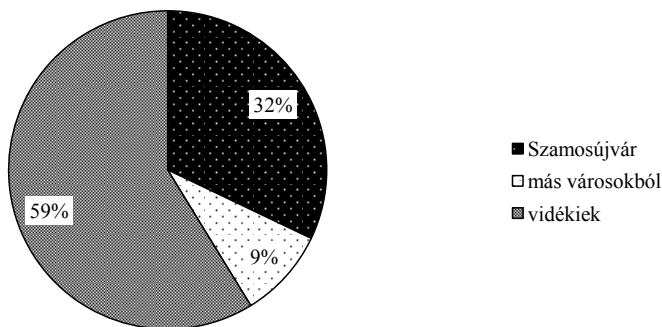
A leánypolgári diákjainak felekezeti megoszlása

Az algimnázium

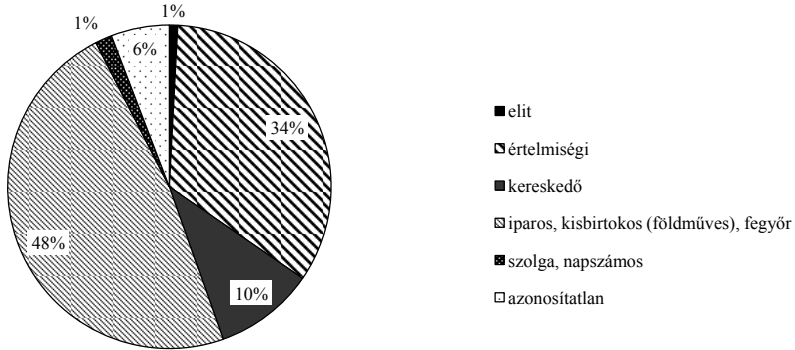
Az algimnázium – amint már említettem az elemi fiúiskola tárgyalásakor – 1849-ben megszűnt. A város 1861-ben elhatározta egy négyosztályos algimnázium felállítását, amelyet a fő-kormányshéz 10658. számú engedélye alapján 1862-ben indítottak el. 1898-ig az elemivel egy-azon épületben működött, amíg felépült az új helyiség. Az algimnázium diákságát 1887–1894 közötti időszakra vonatkozóan dolgoztam fel, azaz egészen a főgimnázium létrehozásáig. Az adott időszak elemzése alapján látható, hogy Szamosújvár vonzáskörzete az elemihez hasonlóan főként Szolnok-Doboka vármegye falvaira terjedt ki.

Az algimnázium diákjainak földrajzi származás szerinti megoszlása

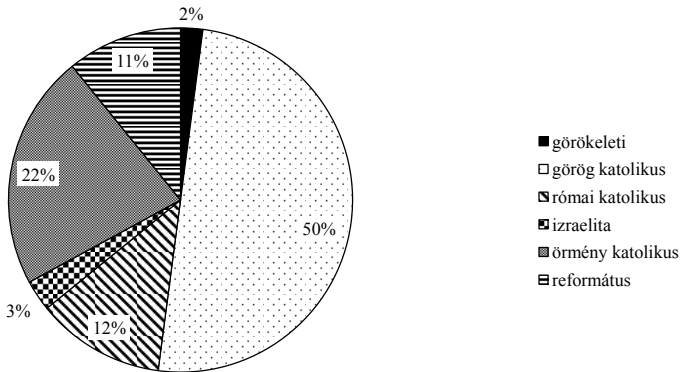
Az apa foglalkozása szerint behatárolható társadalmi rétegek közül az alsó középosztálybeliek és az értelmiségiek azok, akik a közelebbi algimnáziumban taníttatták gyermekeiket (vidéki tanító, lelkész, iparos, saját földjét művelő kisbirtokos, kereskedő), amely képzés a kishivatalnoki állások betöltésére elég volt, bár a tanulmányok további folytatásának lehetőségét sem zárta ki.

Az algimnázium diákságának társadalmi összetétele

A vallás alapján behatárolható etnikai összetétel is arra vet fényt, hogy a románságon belül társadalmi és kulturális felemelkedés ment végbe a 19. század végére, a diákság 52%-a román vidéki tanító, lelkész, illetve kisbirtokos gyermeke volt.

Az algimnázium diákjainak felekezet szerinti megoszlása

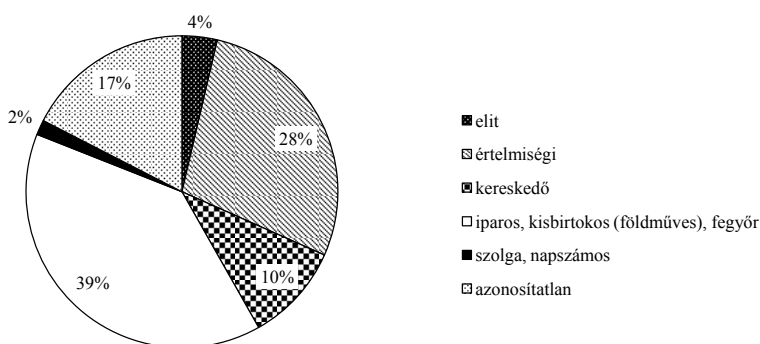

A főgimnázium

A főgimnázium Szamosújvár város és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által megkötött szerződés következményeként jött létre 1894-ben, amelynek alapján a város vállalta az otthont adó épület felépítésén és felszerelésén kívül a fenntartáshoz szükséges évi 9040 forintos hozzájárulást, míg másrésztől az állam átvállalta a már meglévő algimnázium nyolcosztályúvá fejlesztését, valamint a tanárok fizetését és egy örmény nyelvet tanító tanár alkalmazását.²⁰ A város az 1903-as költségvetésében a főgimnáziumot 18 081 koronával támogatta, és 200 koronával járult hozzá a szegényebb diákok tandíjának fedezéséhez.²¹ Az intézmény 1919-ig tartó problémamentes működéséig dolgoztam fel a benne tanuló diákság (1219 beiratkozott diák) összetételét.

A főgimnáziumban tanuló diákok társadalmi összetételének vizsgálata alapján megállapítható, hogy 24 év alatt a diákság szinte egyharmadának (27%) nem lehet megállapítani a származását, azonban több mint 40%-uk értelmiségi, illetve a város vezető rétegéből származó. A 29%-ot kitevő iparosok (beleértve a magánzóként megjelölötteket, amely fogalom vagy iparost vagy kisvállalkozót fed, pl. pogácsás) és kisbirtokkal rendelkező földművesek (valamint a cselédek, szolgák) gyermekei a főgimnázium elvégzésével az értelmiségi vagy a hivatalnokrétegbe való felemelkedés lehetőségét célozták meg. Ők a Szamosújvárt érettségizőknek csupán a 20%-át (100 diák) tették ki.

A főgimnáziumi diákok társadalmi megoszlása

Az oktatási intézmények tanulóinak nemzetiségi összetétele egy olyan térségben, ahol már a 16. századtól fogva rendkívül színes az etnikai kép, fontos társadalmi és kulturális változás mutatója lehet. A nemzetiségi arányok és a politikai törekvések (pl. az asszimiláció elősegítése) összefüggésének vizsgálatát is elősegítheti az említett szempont szerinti elemzés. Sok esetben történészek azon állítása, amely szerint a század eleji oktatáspolitikára arra törekedett, hogy minél magasabb arányban asszimilálja a nemzetiségeket, nem feltétlenül felel meg a valóságnak ebben a városban. Úgyszintén nem érvényes Karády Viktor hipotézise sem, ő ugyanis

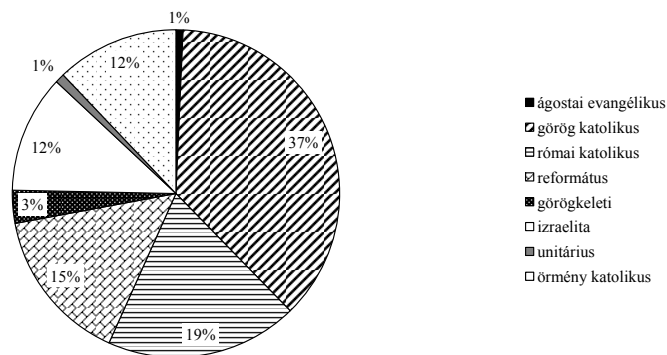
²⁰ Kádár: *i. m.* 46–47.

²¹ Kádár: *i. m.* 76.

a nemzetiségek nyelvének ismeretét az asszimilánsoknak vagy az asszimiláció útján megindultaknak tulajdonította.²² Az oktatás nyelve ugyan a magyar volt, de azon évfolyamokban, ahol feljegyezték a diákok anyanyelvét is, meglepő módon magas arányú azok száma, akik magyar nemzetiségűek voltak, mégis ismerték a körülöttük élő nemzetiség anyanyelvét (amelyet nem tanítottak).

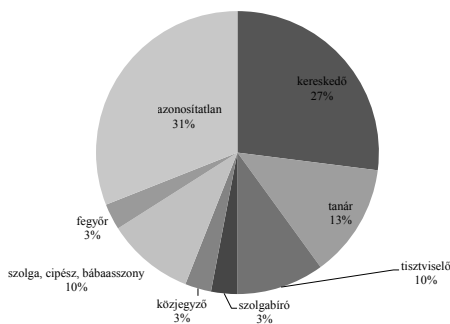
A románság kulturális és társadalmi felemelkedésének jele az a tény, hogy a főgimnáziumban való jelenlétük egyenesen arányos a városban élő románság létszámával.

A főgimnázium diákságának felekezet szerinti megoszlása

Az 1289 beiratkozott diák közül csupán 505 érettségizett le. A lemorzsolódás okai között ott találhatjuk a kimaradást (bármilyen okból: betegség, anyagi gondok stb.), a más iskolába való eltávozást vagy a nem megfelelő teljesítményt. Az említett diákok között 30 lányt találtam, akik a nyilvános órákat nem látogatták, a főgimnáziumot magánvizsgák letételével végezték el, és azután érettségiztek le. Az érettségiző lányok származásának részletesebb vizsgálata fényt derít arra, hogy mely társadalmi réteg tartotta fontosnak a lányok taníttatását:

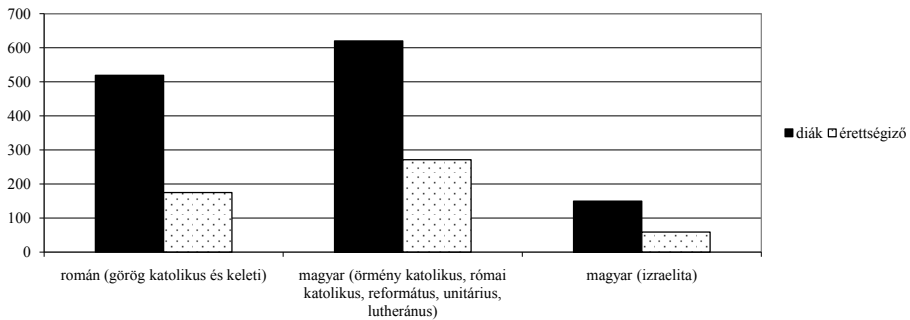
A főgimnáziumban érettségiző lányok társadalmi megoszlása

²² Karády Viktor: *Magyar kultúrfőlény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915)*. Korall 2001. tavasz–nyár. 3–4. sz. 129–144.

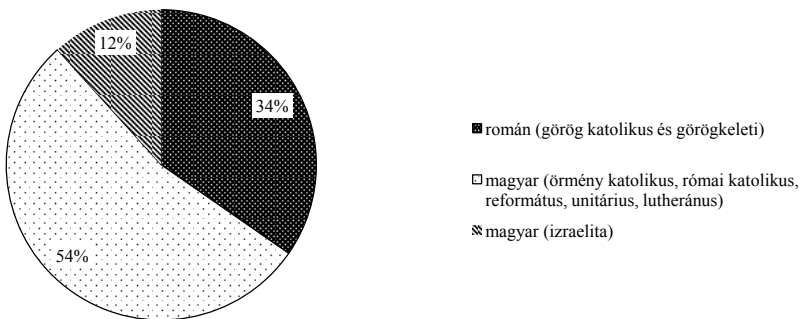
Tanulságos annak összevetése is, hogy a különböző nemzetiségi-felekezeti csoportok milyen arányban végezték el a középiskolát. Az összlétszám (40% román, 48% magyar, 12% zsidó) és az érettségizők aránya a következőképpen változik a nemzetiségi-felekezeti megoszlás szempontjából:

A főgimnázium összes diákjának, illetve érettségizőjének aránya és anyanyelvi-felekezeti megoszlása

Figyelembe véve a szamosújvári 1910-es népszámlálási adatokat,²³ amelyek szerint a görög-keleti és ortodox felekezetű (román anyanyelvű) népesség aránya 35,4%, a reformátusok, római katolikusok, unitáriusok, illetve lutheránusok (magyar anyanyelvű) együttes aránya 53,2%, az izraelita (magyar anyanyelvű) felekezetűeké pedig 11,3% volt, és hogy a diákság tetemes része vidéki származású, megállapítható, hogy Szamosújvár esetében a lakosság etnikai képét feltáró felekezeti megoszlás tükröződik a diákság felekezeti összetételében is. Ugyancsak fontos észrevétel, hogy az érettségizők aránya is szinte tökéletesen megegyezik a lakosság összetételének arányaival, kivéve – szokásos módon – az izraelita felekezetűek felülreprezentáltságát.

Az érettségizők aránya anyanyelvi-felekezeti szempontok szerint

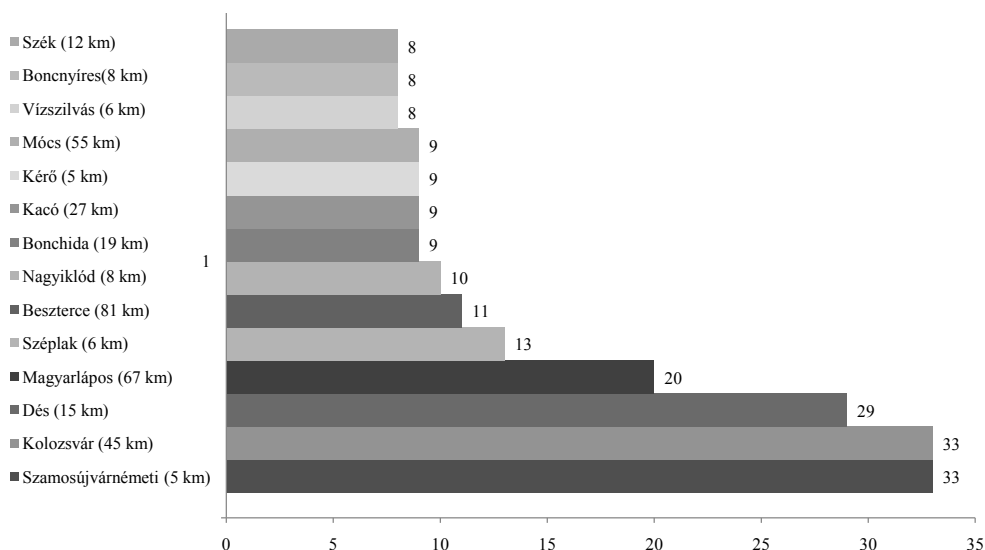
Szamosújvár kulturális vonzókörzetére derít fényt a földrajzi származás vizsgálata. A következő táblázatban a legtöbb diákot adó településeket soroltam fel:

²³ Erdély településeinek vallási adatai. 446.

Települések neve	Települések száma	Diákszám
Zsuk, Szépkenyerüszentmárton, Somkerék, Oláhlápos, Mohaly	5	6
Búza, Csákiigorbó, Girolt, Katona, Néma, Ördöngösfüzes, Noszoly	7	7
Vízszilvás, Szék, Boncnyíres, Bethlen	4	8
Bonchida, Gyergyószentmiklós, Kackó, Kérő, Mócs	5	9
Nagyiklód	1	10
Beszterce	1	11
Óradna, Széplak	2	13
Magyarlápos	1	20
Dés	1	29
Kolozsvár	1	33
Szamosújvár	1	401
Más települések összesített adatai	207	1
Más települések összesített adatai	67	2
Más települések összesített adatai	39	3
Más települések összesített adatai	13	4
Más települések összesített adatai	12	5

A gimnázium legalapvetőbb mértékben a közvetlen közeli térségből vonzotta a tanulni vágyókat, a legtöbben egy 67 km-es sugarú térségből származtak (különleges kivételt képez Beszterce, ahol viszonylag sok örmény származású család élt), amint kiderül az alábbi ábrából:

A főgimnázium diákságának felekezet szerinti megoszlása

Következtetések

A dualizmus korában végbemenő gazdasági és kulturális változások hozzájárultak az oktatási rendszer fejlődéséhez is. Az iskolahálózat nagymértékű kiépítésének korszaka ez, amelynek az örmények által alapított és lakott város is próbált minden téren megfelelni. Elemi szinten már a 18. század elejétől folyt az oktatás mind a fiúk, mind valószínűleg a lányok számára is. A 19. század végére sikerült a legmagasabb rangú középiskolát is létrehozniuk, a főgimnáziumot. Valamennyi iskola az örmény vezetésű város pozitív hozzáállásának köszönhető létezését (anyagi támogattságát), hisz az állami gimnázium fenntartásának is tetemes részét a város fedezte. A szamosújvári iskolahálózat kiépítésének célja a gazdasági és társadalmi igényeknek való megfelelés volt. Ennek értelmében a várost a környék kulturális központjának tekintette minden társadalmi réteg.

Az iskolák diákságának vizsgálatából azonban nem derülnek ki a kor és hely jellemzőitől radikálisan eltérő eredmények. Az alábbi táblázatból, összevetve valamennyi iskola diákságának társadalmi összetételét, megállapíthatjuk, hogy az iskolázottság mértéke tükrözte egyrészt a kor szellemiségét, másrészt az egyes társadalmi rétegek gazdasági helyzetét, presztízsét, illetve a társadalmi státusz javításának vagy megőrzésének igyekezetét. Míg a kötelező elemi oktatásban részt vevők a város társadalmi összetételét képezik le, a magasabb szintű oktatásban a hangsúly már a középosztály és az elit irányába tolódik el.

Iskolák	Helyi elit	Értelmiségi és kereskedő	Iparos, kisbirtokos (földműves), fegyőr	Szolga, nap-számos	Azonosíthatatlan
Fiúelemi	5%	22%	53%	4%	16%
Leánypolgári	7%	46%	38%	2%	7%
Algimnázium	5%	40%	47%	2%	6%
Főgimnázium	9%	33%	29%	2%	22%

Az etnikai-felekezeti szempont szerinti elemzés kimutatta, hogy a szamosújvári iskolákban nem történt semmiféle nemzetiségi vagy vallási alapon való szelekciója a diákságnak, sőt a Mezőség román elitje (tanítók, lelkészek, gazdagabb birtokos parasztok) már az elemi szintű tanítással céljából a városba küldte gyermekét, miközben a falvak nagy részében létezett (felekezeti román tannyelvű) népiskola.

A tanonciskolák részben a környező falvak, részben a város iparosrétegének biztosította a szakember-utánpótlást.

Az algimnázium és a leánypolgári alapvetően a(z) (alsó) középosztály igényeit figyelembe véve általános műveltségen kívül a kishivatalnoki állások betöltéséhez szükséges képzést nyújtott, de ugyanakkor az első lehetőséget is biztosította a továbbtanuláshoz.

A főgimnázium megnyitásával a város vonzásköre még inkább növekedett, és egy körülbelül 65 km-es sugarú körzetre terjedt ki.

Az iskolák első világháborút követő utóélete folyamatos küzdelemmé vált a nemzeti és nyelvi túlélés szempontjából a magyar anyanyelvű lakosság számára. A radikális változások korszaka kezdődött meg, leginkább az oktatás területén. Az 1918–1919-es tanév még a magyar

fennhatóság alatt kezdődött, s bár december elsejétől a hivatalos kapcsolat a magyar kormánnyal megszűnt, az tovább folyósította az oktatók és tisztviselők fizetését a Consiliul Dirigent számlájára.²⁴ A trianoni hatalmváltást követően az elemi iskola mint örmény katolikus tanintézet nem zárt be, és az anyanyelven való oktatás egyedüli mentsvárává vált Szamosújváron, hiszen minden állami iskola nyelve román lett. A főgimnáziumot és a leánypolgárit is államosították, megfosztva az anyanyelven való középiskolai oktatás lehetőségétől a város magyar, illetve örmény származású, de magyar anyanyelvű lakosságát. Külön érdekesség az 1925-ös oktatási törvény magánoktatásra vonatkozó cikkelye, amely kimondta, hogy a magánúton tanulóknak is az állami intézményekben kellett levizsgáznuk az év végén, más vizsgát a román állam nem ismert el.²⁵ A tanárok nagy része Magyarországra távozott, aki pedig maradt, annak szembe kellett néznie az új rendszerbe való integrálódás nehéz feladatával (az államnak való hűségessé feltételei, a nyugdíjhoz való jog megvonása stb.), ez azonban már egy másik tanulmány témája lehet.

Students from the Armenian Schools of Szamosújvár (Gherla)

Keywords: Armenian school of Szamosújvár–Gherla, students, social background

The present thesis presents the analyses of students from the Armenian schools of Gherla. As work method it was used, in first hand, the re-enactment of the list of students at the schools under study, upon the archive resources from the Romanian National Archives Cluj County Department and the Parish Archives and Library of the Armenian-Catholic Church from Gherla. The so gathered information was analysed after. This analysis presents in subdivisions the short history of each school, the comparison of data's based on the perspective of geographical, social (father's profession) and ethnic origin (religion).

The schools in question:

Armenian-catholic elementary school for boys (information about the girls were not found) – between 1873-1892

Professional school for crafts and commerce – between 1883-1907

Middle school for girls – between 1901-1919

Lower School for boys – between 1889-1894

High school for boys – between 1894-1919

The final conclusion of this research was that the Armenian schools from Gherla had an important socio-cultural impact in the region (51% of the elementary school pupils, 53–73% of the professional school students, 68% of the boys from the middle school, and 69% of the students of the high school were not from Gherla). The ethnic percentage of students from Gherla shows that each ethnic group was represented according to the percentage in the community.

It is important to notice that for the Romanian elite (priests, educators and land owners) these schools were an important factor for their socio-cultural emergence.

²⁴ Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalmváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*. Bp. 1996. 44.

²⁵ Uo. 76–77.

Fried István

„Templomtok ím épülve áll, Kilencz szent Szúzeim”

(Kazinczynak Poetai berke, Győr 2008)

A századik születésnapját ünneplő győri Kazinczy Ferenc Gimnázium szép ajándékkal lep-
te meg önmagát és a Kazinczyról elnevezett *Szép magyar beszéd verseny* 43. országos dön-
tőjének diák és tanár résztvevőit. A hosszabb előkészület után 1813-ban megjelentetett, a
Kazinczy Ferenc által kiadott Dayka Gábor-verskötettel egybekötött, a nyelvújításnak minősí-
tett küzdelemben számottevő fordulatot hozó mű Kazinczy Ferenc versfordításainak és úgyne-
vezett eredeti verseinek gyűjteményét adja. S bár – mint levelezéséből tudhatni – a széphalmi
mester megjelölte, fordításainak hol keresendő az „eredetije”, első alkalommal történt, hogy
a szerkesztő Gecsei Kolos és a közreműködő Horváth Krisztina a Kazinczy-szövegek mellett
közreadja, párhuzamosan szemlélteti a görög, a latin, az olasz és a német szövegeket; s így
kettős célt érnek el: tekintetbe véve az eddigi kutatásokat, az olvasónak módja nyílik össze-
hasonlítani a fordításokat az eredetivel, illetőleg egyelőre mellőzve a szakirodalmat, lehetővé
válik Kazinczy Ferenc válogatásának, átültetéseinek minősítése, „immanens” fordításélele-
tének értelmezése. Immanensnek mondható, mivel ezáltal nemcsak az 1780-as esztendőktől
kibontakozó, vitákban módosuló nézetek levél- és/vagy értekező prózai változatainak szemléje
végezhető el, hanem maguk a fordítások árulkodnak a megoldásajánlat „hogyan”-járól, így a
fordításelemzésből volna visszakövetkeztethető az az „elmélet”, amely Földi Jánostól Bajza
József, más vonatkozásban Döbrentei Gáborig váltotta ki a kortársak ellenkezését, természe-
tesen más kortársak helyeslését. Két tényezőtől nem tekinthetünk el. Kazinczy Ferenc ugyan
látszólag különösebb probléma nélkül lenne köthető a német klasszicizmushoz, valójában (az
erőteljes, olykor némi egyoldalúságról tanúskodó) német kulturális túlsúly ellenére mindig a
magyar irodalom helyzetét, az irodalmi szükséglet „korparancsát”, a nyelvi lehetőségeket tar-
totta szem előtt. Alig feledhető, hogy nemrég zajlott le a prozódiai vita, viszont Csokonai élet-
művére még nem kínálkozott megfelelő rálátás (hiszen verseinek csak egy részét ismerhették a
kortársak), Berzsenyi éppen feltűnt, Batsányi távol volt, Kisfaludy Sándor olvasókat szerez egy
bizonyos típusú irodalomnak, más típusútól azonban eltérít. Kazinczy Ferenc meglehetősen
tudatosan tervezte a magyar irodalom jövőjét, elégedetlen volt nem pusztán a magyar irodalom
külföldi ismertségével, hanem az irodalmi nyelv helyzetével is, sürgette az irodalmi élet meg-
szervezését (lényegében a 18. századi eszme, a tudós-író-közletársaság, lebegett szeme előtt, a
pennacsaták ösztönzése a kritikairás révén: a levelezés sem egyszerű kapcsolattartás, hanem
az irodalomlétesítés szolgálatában áll): ennek érdekében alakította a magyar irodalom hagyomá-
nytudatát. Jellemző módon egy lírikus és egy prózaíró (prózaíró) műveinek kiadásával,
Dayka Gábor és Báróczi Sándor példának állításával, általuk egy követendő kiadói stratégia
elfogadtatásával. Ennek kiegészítése önmaga megjelenítése versek és versfordítások révén: ezt
célozza a *Poetai berek*. Ám azzal, hogy ez a gyűjtemény egy kötetben jelent meg a Dayka-
versekkel, szigorú és világos jelzéssel szolgált: egy irodalmi sor vezetőddé be a magyar iroda-
lomba, egykor divatos szavakkal élve: hagyomány és újítás egymásból, egymásra következése.
Ám talán még ennél is több: a Dayka-versek olvasása előkészítheti a Kazinczy-törekvések értő

befogadását, míg a Kazinczy-kötet rész egy pontosabb, korszerűbb Dayka-olvasáshoz segíthet (Kazinczy egyébként a Dayka-versek kiadásáról Csokonaival is értekezett, Dayka-értékelése Kölcsey nézeteiben visszhangzott).

Egyszóval a *Poetai berek* másféle költészet/irodalom-elképzelést sugallt, mint amit akár Kisfaludy Sándor hívei, akár Csokonai „ünneplői” költészetnek, irodalomnak hittek. Emellett a magyar és az európai irodalmak egységéről tanúskodott, antik és „modern” (így Klopstock, Herder és Goethe) megfeleléseiről, hiszen mintegy verstani és hangnemi (retorikai, poétikai) változatként sorakoznak egymásután a különféle helyekről származó versek, verssé alakítva Herder lírizáló prózáját (is). Jóllehet a (világ)irodalmi kronológiát figyelmen kívül hagyja a kötet szerkesztő Kazinczy, azt azonban nem, hogy az általa népszerűsítendőnek gondolt tónusokra egy-egy példát találjon, s a „világirodalmat” (noha a szó nem létezett, a fogalmi gondolkodás is csupán a hazai meg a külföldi irodalmat konfrontálta, de az epigrammai megfogalmazás, Pest-Buda tája s az emberiség közös hazaként emlegetése nem a szétválasztásnak, hanem az össze/egybelátásnak kedvez) olyannak láttatja, amelyben a saját és a másik (nyelvű) együtt alkot valami példászerűt, követésre méltót. S noha az újabb kutatás a „grácia-esztétika” hatásos jelenlétét igazolta – elsősorban a fogság előtti Kazinczy műveit bemutatva –, a *Poetai berek* tanúsíthatja, hogy megőrizve a „kecses”-sel jelölt széptani-poétikai hozadékot, egy jóval teljesebb spektrum honosítását vállalja. Méghozzá aszerint, mennyire árnyalja, gazdagítja, hozza közelebb „Európához” a magyar költészetet.

Az olvasóhoz intézett előszó visszafogottsága feltűnőnek minősíthető, mondatnyi utalás emeli a látótérbe a correctio elvét, ugyanakkor pesti triászának (Horvát István, Vitkovics Mihály, Szemere Pál) első lapra írása a hasonló gondolkodásúakból létesített-létesítendő csoportalkotási szándék jelződése; Kazinczy üzeni az érdeklődőknek (és a gáncsoskodóknak, ez utóbbiakról a levelezésből nyerhetünk adatokat), hogy nem magános kezdeményezésről van szó, az ajánlás szerint Kazinczy mögött ott sorakozik az újabb nemzedék három képviselője, akiket a kötetnek ez a része közvetlenül megszólít. Annál is inkább, mivel a kötet magyar és világirodalmi „tablója” tartalmazza az újabb nemzedék érdeklődési körébe vágó irodalmat (is), noha a levelezésből tudjuk, hogy a kötetet méltató Döbrentei nagyon finoman jelzi fenntartását.

Ami az anyagot és elrendezését illeti, a *Poetai berek* számadás a megtejt költői útról (episztolák nem kerültek a kötetbe, az epigrammák külön könyvben jelentek meg), de egy ízlésalakulásról is, erről a beavatottak számára az átdolgozások jeleznek, nem utolsósorban költészetismereti fejlődéstörténetéről: ennek kitűnő bizonyítéka, hogyan lép Goethe Kazinczy művészeti/poétikai elgondolásainak középpontjába, illetőleg miként lesz a *Poetai berek* egyik főszereplője. A leginkább az ízlés terén megtett útról emlékeznek meg a kortársak, valamint az utókor. Döbrentei Gábor 1813. június 13-án írja: „A Poetai berekben gyönyörködve láttam Goethe darabjai szerencsés általtételét. A kor örömeit kár volt megváltoztatni. A boldog bolondoskodás sokkal elragadóbb. De szeretem minden darabban a tiszta nyelvet, mellyet magas Ízlés formált.” Jóval később Vörösmarty Mihály terjeszti be a „nyelvtudományi osztály” részéről (posztumusz) akadémiai jutalomra Kazinczy Ferenc verseit. Indoklása szerint a versek „mind tartalmok becsére, mind különféleségeik gazdagságára, mind különös csinajok- s tisztaságokra nézve literatúránkban igen díszes helyet foglalnak el, a fölött Kazinczyt mint egy új hon teremtőjét s ízlés tekintetében koránál előbb járót [...] nem gondolom méltatlanság nélkül elmellőzhetőnek”. Vörösmarty érvelését aztán átvette a jelentést készítő bizottság, amelybe Vörösmartyon kívül Kis János, Bitnicz Lajos, Bajza József, Fáy András és Stettner György

tartozott. A végső fogalmazvány kiemeli: „a sokat szenvedett s literaturánkért egy élet fáradalmait feláldozott Kazinczy” művét méltatja. „S így midőn Kazinczyt lyricusaink legjelesb egyikének tartjuk, talán nem gyanítjuk, ha azt merjük állítani, hogy a formák különbözése-gére senki vele nem mérkőzhetik.” A Kazinczy-kutatás két ponton kapcsolódott Döbrentei, Vörösmarty és a bizottság állításához:

1) az irodalmi ízlés újjítója volt;

2) a lírai műfajok sokféle változatát sikeresen művelte, még akkor is, ha átdolgozásai olykor kevésbé erős szöveget eredményeztek.

Néhány megjegyzést azonban meg kell tennünk.

1) Viszonylag kevés azoknak a fordításoknak száma, amelyek a Kazinczyéval egybevetethetők volnának, Anakreon-átültetései mellé a Földi Jánoséi, Horatius-tolmácsolása mellé a Virág Benedeké tehető; a Lessing-vers Kazinczy készítette szövegét maga hasonlította össze a Verseghyével. De például Klopstock, Herder vagy Goethe magyar nyelvét neki magának kellett kikísérleteznie, tegyük hozzá nem eredménytelenül. S ha a mai szemlélőnek feltűnik Kazinczy küszködése egy olyan költői nyelvvel, amely megteremtésre várt, és amely körül a viták még jó darabig nem szüntek meg, a kortársak és a közvetlen utókor méltánylását nem bizonyosan kell indokolatlannak tartanunk. S bár Kazinczy lírai nyelve kevésbé változatos, elgondolása a magyar költészet színesítésére, korszerűsítésére messze nem mondható eredménytelennek; olykor valóban túlfordít, körülményesebb és terjedelmesebb az eredetnél, még az általa oly becsült Goethe-versek esetében is, a műfajok körének kiszélesítése, differenciálása sikerként könyvelhető el. Időnként „prózaibb”, mint az eredeti, ám ízlése megóvja az általa oly nagyon bírált szertelenségektől.

2) A nem túlságosan vastag kötetrészen nincsen túl sok szerző, mint ismeretes, a német irodalom dominál, de a válogatás Kazinczy ízlését dicséri. Akad ugyan egy-két mára elfelejtett költő, egészében azonban német irodalmi szemelgetése lényegében ma is vállalható lenne. Goethe-„kultusza” eléggé egyedi saját korában, Goethén keresztül egy költői magatartást, a klasszika „akarást”, egy új irodalmi korszak bevezetését célozza meg; ennek érdekében fordít többfelét Goethéből, a legnagyobb hatással azt a jambikusnak tekinthető szabad verset, amelyet elsősorban a messze nem veszélytelen Prometheusz-óda képvisel.

3) Első pillantásra mehökkentő lehet, hogy az 5 „eredetinek” elismert verssel szemben 21 német nyelvből átültetett vers áll. Részint Kazinczy fordítói programjának ez ugyan megfelelni látszik, ám nem tekinthetünk el attól, hogy egyrészt eleve válogatást ígért a saját versekből, másrészt tervei között szerepelt egy reprezentatívabb „saját vers”-kötet kiadása, amelybe minden bizonnal belevette volna legsikeresebb és valóban legérdemesebb műfajait, az episztolákat meg az epigrammákat, ízlésének a leginkább adekvát megjelenítőit, nem utolsósorban verstani-stilisztikai, a mentalitást illető meg retorikai, irodalom- és nyelvtörténeti tárgyú vonatkozásokkal teljes – didaktikától sem mentes, sőt a tanító költemény sajátosságaival rendelkező – alkotásait. A *Poetai berek* olyan utópisztikus „hely”, ahol a múzsák találkozóira hívják híveiket, tekintet nélkül arra, mely nyelven hozzák létre verseiket. A közvetítő a fordító (interpres), aki miközben kiteljesíti a nemzeti irodalom rendszerét, más szóval a differenciálatlan irodalmak közül a differenciáltabb-ba törekszik emelni, úgy hiszi, egyszerre lesz részese két rendszernek: fordításaival érzékelteti a másik irodalom szerzőinek alkotói módszereit, ám ezeket honosítja, integrálja a megtervezett anyanyelvi (irodalmi) rendszerbe. Ilyen módon saját

versek vegyülnek a fordított versek közé, a saját versek előadási módja szembesül a fordított versekével. Ezen az úton jöhet létre a saját meg a másik között a kiegyenlítés.

4) Kazinczy meg volt győződve arról, hogy a magyar nyelvnek és irodalomnak a német nyelv és irodalom 18. századi útját kell járnia. E meggyőződésének több okát jelölhetjük meg. A legprózaibb talán az, hogy az idegen nyelvek közül Kazinczy németül tudott a legjobban, minek következtében számára a leginkább hozzáférhetőek a német versek, regények, drámák lettek. A következő okként az jelölhető meg, hogy a Habsburg Birodalom keretei között egyelőre (?) ugyan rövid ideig volt a német a hivatalos nyelv, de a (nemcsak politikai, hanem kulturális) főváros Bécs volt, továbbá a protestáns diákok számára a német egyetemek nyitották meg a továbbtanulásra a lehetőséget. Magyarországon a többnyelvűség több vidékre volt jellemző, miként az is, hogy „német szóra” német nyelvű városokba küldték a gyerekeket. Kazinczynak ifjúkori élménye volt a német nyelv (például Eperjesen, Késmárkon), illetőleg a német nyelvű irodalom (Gessner, Wieland). Megismerve a német irodalmat, belesodálkozva a Goethe révén (első ízben a Wertherrel) európai jelentőségűvé váló költészetbe/regényírásba, az európaivá válás közelebről szemlélt útja tetszett föl előtte, ennek követését tűzte ki a maga céljául, erre akarta rábírní kortársait. Kezére játszott a német irodalom antikvitás-élménye, a Göttingából Magyarországra eljutó klasszika filológia, valamint Winckelmann művészetelmélete: mindez része lett a német irodalom klasszicista, majd klasszikus-romantikus korszakának, kiváltképpen annak az évtizednek (1795–1805), amelynek jelentős hányadát Kazinczy ugyan börtönben töltötte, de 2387 napos fogsága sem tántoríthatta el (neo)klasszicista fordulatától. Ilyen módon a német irodalom mélyebb megismerése pályamódosításának lett ösztönzője. Itt most Bécs-élményéről nem szólnék (a bécsi poéta Michael Denis verseinek bevalogatása a *Poetai berek*be a hangnemi változat miatt érdemel figyelmet), ellenben annál inkább arról, hogy úgy vélte és hirdette, a magyar irodalom a németnyelvűség közvetítése segítségével törhet be az európai irodalmak közé, a bécsi és a németországi folyóiratok recenziós rovatának kihasználása ebből a célból a feladatmegjelölések egyike, maga is élt ezzel a lehetőséggel.

5) Annyit még a válogatás létrejöttéhez hozzá kell tennem, hogy Kazinczy világirodalmi tájékozódását megszabta, milyen könyvekhez tud egyáltalában hozzájutni. Ez részint anyagi kérdés volt, noha szép és jó könyvekre sosem sajnálta a pénzt, vele kapcsolatban használható a „könyvkultúra” kifejezés. Részint azonban cenzurális kérdés: elsősorban azt tudta megvenni, amit beengedtek a hatóságok a birodalomba. A cenzurális viszonyok erősen szigorodtak az évek folyamán. És Kazinczy anyagi helyzete sosem változott kedvezőre.

Nagyjában-egészében igaz, hogy Kazinczy költészetesztétikáját „ellentmondásosnak” minősíthetjük (de vajon melyik jelentékeny költőt nem?). Ugyanis a szigorúbban megfogalmazott elveknek a *Poetai berek* nem mindenben felel meg, sem Boileau-nak, sem Sulzernak, sem más, sűrűbben forgatott, normatív „poétika”-i előírásnak a kötet *egésze* nem engedelmeskedik. A helyenként érvényesített „grácia”-esztétika eleve túllép a merev szabályokon, a kecses, a kellemes nem feltétlenül van műnemhez kapcsolva, az átültetett Goethe-versek legalább három költői elképzelést fordítanak az alakulóban lévő magyar ódai, dalszerű költői nyelvre, miközben a jambikus szabad versek is inkább a lehetőségek végleteit prezentálják mint összefogott tézisek szem előtt tartásával történő alkotást. A távoli előzmény, a pindaroszi óda éppen csak fölsejlik, csupán annyira, hogy más (például Ungvárnémeti Tóth László) ösztönzésével szolgáljon, fordulna közvetlenül Pindarosshoz, vagy a Goethe–Kazinczy-példán felbuzdulva hozza létre a maga változatát, amely egészen Petőfi Sándorig fog hatni. Azaz: miközben Kazinczy

határozott mozdulatokkal védi és hirdeti a költő nyelvteremtő jogát, a nyelv- és stílusújítás poétikai megalapozottságát, azonközben egyszerre tartja magát a retorikai-poétikai előírásokhoz (Ciceróhoz, Horatiushoz stb.), és valósítja meg a maga szabadságát e téren. Horatius fordításakor versformát változtat; mint arra utaltam, a költői prózát verssé tördelve, versszerűségét hangsúlyozva írja át. Herder *Die Morgenröthéjét* (A Hajnal) visszagörögösi (Aurora helyett Éoszt ír), a próza tömörségét mintha oldaná, és a tanító modor némi hangsúlyozásával alkot egyensúlyt a kecses és a célszerű „esztétikája” között, miközben a felülrétorizálástól (szakralizálástól) sem tartózkodik. Érdemes egy pillantást vetni az eredeti és a Kazinczy készítette zárlatra, hogy lássuk, a túlfordítás miként szolgálja a magyar költői nyelv fordulatát a poeticitás látványossá tétele érdekében. Ilyen módon a fordítói szuverenitás kerül az előtérbe, a fordító irodalmi szükséglete szabja meg a fordítói „hűség” mértékét. A versbe szervezés ennek következtében a „költőiség” átértelmeződése.

Herder

Aurora verschwand, aber ihr Bild glänzte fortan den Mädchen in jeder Thräne des Thaus wieder. Sie priesen sie nicht mehr als die glücklichste der Göttinnen, weil sie die schönste sey, und wurden weise durch ihr Exempel.

Kazinczy

*Ezt mondta Éosz, s eltűnt hirtelen.
De minden harmatcseppben a leányok
Ujúlni láták a szent tünetet.
Legboldogabbnak, mert legszebb vala,
Már nem nevezték többé, s oktatása
S példája után bölcsőbbek lettenek.*

Más probléma vetődik föl, ha az egyik Denis-átültetés egy rövid részletét szemléljük. Töprenghetünk, mit ír bele, mit hagy el a fordító, ám mindez annak érdekében történik, hogy az izgatott hangvétel, a felkiáltójeles előadás megmaradjon. S ami fontosnak tetszik, s itt tetten érhető, a játék a szórenddel. Korábban Baróti Szabó Dávid alkalmazkodott a latin nyelvű vers szabadabb szórendjéhez, s az első változat újító akarásában még Arany János is lelt elismerésre méltót, a kötetben Kazinczy igyekezett megvalósítani a kötetlen szó- és mondatrend kínálta „szokatlant”, amelyet ezúttal nem kötött össze a kecsessel (mint egy epigrammájában). A szabálytalanságot nem a poetica licentia hitelesíti, hanem az eredeti előadás hív érzékeltetésére törekedés.

Denis

*Nacht! Stürme! Feindliche Geschwader!
Die kommen, sind Meeregebieter,
Sind kalte Busen ohne Furcht.
Sind Albions Abkunft.*

Kazinczy

Éj! Szélvész! Őszvesküdt Sereg! Haszontalan!

*Tengernek urai, a kik itten jőnek!
Nem ismer mellyek rettegést!
Álbionnak magzatai!*

Harmadik szövegpróbaként Goethe *Künstlers Morgenliedjének* (Művész reggeli-dala) első két szakaszát idézem. Divatos szóval élve, igazi „kihívás” Kazinczy számára, hogy az ódai-ivá emelkedő dal retorizáltságára, az antik-szakralizáló megszólalásra fordítással reagáljon, és ennek révén a (magyar) neoklasszicizmus nyelvi lehetőségeit kitapogassa. A feladat nem könnyű: a szavak rövidítését szorgalmazó Kazinczy szembekerül Goethe összetett szavaival, és az időtlenségbe emelt én megalkotottsága ugyancsak differenciált nyelvszemléletet igényel. Kazinczy a magyar nyelv akkori rétegzettségéhez képest állja a próbát, 1813-ra elfogadható és méltányolható variánst produkál.

Goethe
*Der Tempel ist euch aufgebaut,
Ihr hohen Musen all',
Und hier in meinem Herzen ist
Das Allerheiligste.
Wenn morgens mich die Sonne weckt,
Warm, froh ich schau' umher,
Steht rings ihr Ewigelebenden
Im heil'gen Morgenglanz.*

Kazinczy
*Templomtok im épülve áll,
Kilencz szent Szűzeim,
S e szív, mint Szentek Szentje, kész
Elfogni titeket.
Midőn hajnaltt felébredek,
Vig kedvvel és heven,
Örökké-élők, ragyogva ti
Körülttem állatok.*

A *Poetai berek* többszörösen betöltötte azt, amire alkotója szánta. S ha fogadtatása a kortársak részéről inkább azt előlegezte, hogy a nyelvújításnak nevezett küzdelem újabb állomáshoz érkezett, nem hagyott kétséget: a magyar költői nyelv egyre alkalmasabb még a goethei költészet átültetésére is. „A kötet az új magyar ízlés vízvázasztója lett” – írta találóan Kerényi Ferenc. Beszédes, hogy a Kazinczy és a „neológusok” ellen írt pamflet, a *Mondolat* címlapját többen látták (látjuk) úgy, mintha a *Poetai berek* címlapjára volna utalás.

“Your temples, look, stand ready-built here / Nine saint Virgins of me.” (Kazinczy’s Poetic Grove, Győr, 2008)

Keywords: Ferenc Kazinczy, Hungarian neologist, poems, translations

This study discusses a volume which originally appeared in 1813, then recently has been re-edited. The book includes a volume of the poet Gábor Dayka and some original poems and translations from Ferenc Kazinczy, the well-known Hungarian neologist. The new edition – according to Fried – reaches two goals: on the one hand the reader has the possibility to compare the translations with their original versions, on the other hand one can interpret Kazinczy’s talent for selection and translation. Fried emphasizes that Kazinczy’s main interest was always the situation of the Hungarian literature, the possibilities of the language and he insisted on the organization of the Hungarian literary life. The writer of the study accentuates the fact that the neologist wanted to introduce the Hungarian literature into the European flux through the German language. The volume is a proof that the contemporary stage of the Hungarian language was already suitable for translating Goethe. Dayka’s poems help the reception of Kazinczy, and the texts of Kazinczy create a new dimension for the Dayka-interpretation.

MŰHELY

Schmidt Dániel

A lehetőség mint logikai és ontológiai kategória

Valószínűleg kevés olyan fogalom akad a filozófia történetében, mint a lehetőségfogalom, amely elválaszthatatlanul összefonódott a lét értésének változatos formáival, s mindmáig feltáratlan eredetű praktikussága és magától értetődősége okán általában is a gondolkodás nélkülözhetetlen eszközévé vált. A fogalom „karrierje” azonban nem praktikussága és magától értetődősége miatt figyelemre méltó (ezen az alapon ugyanis még a *kopula* is dicséretes sikertörténetet tudhat magáénak), hanem azért, mert azon kifejezetten filozófiai alapterminusok egyike, amely nem csupán rendkívüli kognitív-szemantikai töltöttsége, hanem lényegi genezise által a legközelebbi rokonságban áll a lét fogalmával. Éppen e rokonság folytán csak fenntartásokkal beszélhetünk a lehetőség filozófiai „sikertörténetéről”, de nem azért, mert rokona rossz hírt hoz rá, hanem mert e rokonság genealógiája a családi vonások között sajátos, csakis erre a rokoni kapcsolatra jellemző „rendellenességeket” állapíthat meg.

A lehetőség genealógiájának műveléséhez rögvest az a kissé ijesztő – és sokakat feltehetőleg e munkától véglegesen eltántorító – felismerés társul, hogy gyakorlatilag nincs különbség a fogalom áthagyományozott és ez utóbbi folyamatban szüntelenül változó értelem-története, valamint a filozófia története/története között. Nincsenek bezáruló narratívák, telítődött indexek és mindent lefodó kataszterek. Ha mindezek adva lennének, akkor fölöslegessé válna a lehetőség értelemkérdése, sőt talán az értelme is. Ennek az állapotnak alaposabb felmérésével az is nyilvánvalóvá válik, hogy önmagában annak belátása nem készíthet az értelemkérdés megfogalmazására vagy eddigi írásos előfordulásainak vizsgálatára, hogy ez az értelem-történet lezárulatlan, s ekkor az értelem további módosulásainak egy vélhetően szerencsés kiteljesülésre, megvilágosodásra irányuló végtelen játéktereként áll előttünk. Továbbá az sem válhat a lehetőség filozófiai kutatásának alapindítékává, hogy annak története megannyi megoldatlan, mindmáig rejtélyes feladványt tartogat számunkra. Mindezek az indítékok csak járulékosan kísérhetik a kutatást, mint az értelem kifejtéséhez megelőlegezetten társuló félig-meddig alkalmas segédeszközök, apró örömök, bosszúságok és a szinte mindent túlélő remény. A felsoroltak egyike sem képes azonban a kutatásnak elégséges alapját képezni abban az értelemben, ahogyan az értelemkérdés lényegi természete azt számunkra feltárja.

Dolgozatomban nem törekszem a modalitások s ezen belül a lehetőség problémátörténetének részletes és szisztematikus leírására, hiszen ezt már többen is elvégezték. Több mint említésre méltó itt August Faust 1932-ben megjelent monumentális, *Der Möglichkeitsgedanke: systemgeschichtliche Untersuchungen* című vállalkozása, amelynek két kötetében Faust a legapróbb részletekbe menően áttekinti a görög, valamint a keresztény lehetőségfogalom/fogalmak

E tanulmány kidolgozását az Európai Szociális Alap által 2007–2013 között társfinanszírozott „A doktori képzés mint fő tényező a társadalmi-gazdasági és humán tudományi kutatások fejlődésében” POSDRU 6/1.5/S/4 szerződés alapján elnyert támogatás tette lehetővé.

történetét. A szóban forgó munkát korabeli recenziók azon utolsó német nyelvű szubsztanciális monográfiák közé sorolják, amelyek részben¹ újkantiánus indíttatásból a metafizikai alapkérdések szisztematikusan történeti feltárására törekedtek. Faust is kimondottan a kritikai filozófia alapkérdéseitől mint lehetőségkérdésektől (Möglichkeitsfragen; pl. miként lehetségesek szintetikus a priori ítéletek? stb.) ihletve és a filozófiának lehetőségtudományként való wolffi meghatározását komolyan véve fordul a lehetőségfogalom története felé. Művében – amely bizonyos részletkérdések jelentőségének megítélésében fent megállapított ihletettsége folytán esetenként nemkívánatos hangsúlyeltolódásokat, hiányosságokat tartalmaz – a lehetőségfogalmat elsősorban nem mint pusztán formállogikai következményt vizsgálja, hanem azokat a háttérben működő ontológiai, etikai és vallásos eredetű problémákat igyekszik feltárni, amelyek együttesen vezettek a lehetőségnek mint látszólag pusztán formállogikai kérdésnek felbukkanásához.

August Faust példáján is látható tehát, hogy a lehetőség problémája többet érdemel a technikai jellegű kérdéseket általában megillető figyelemlél, s hogy ennek elterjedtebb és látszólag ismertebb fogalma, amely e látszólagosságából következően „pusztán” logikai problémaként nyomul előtérbe, csak egyfajta mellékterméke a léttel, az étellel kapcsolatos metafizikai kérdéseknek.

Faust rendkívül értékes rendszertörténeti munkássága dacára is a lehetőség és általában a modalitások a filozófia legelfeledettebb problémái közé sorolhatók, azonban ez a nagymértékű megfeledkezés Ingetrud Pape szerint egyáltalán nem esetleges. Pape megítélése szerint ugyanis egyetlen filozófiai probléma sem ment át olyan áttekinthetetlen fejlődésen, és ugyanakkor nincs még egy olyan eseménydús múlttal rendelkező probléma, mint a modalitások problémája, amely egyben a metafizika története megértésének kizárólagos előfeltétele is, hiszen minden központi metafizikai kérdés a lét modális struktúrájával kapcsolatos döntést implikál.²

Ingetrud Pape *Tradition und Transformation der Modalität* című műve hallatlanul fontos adalékokkal járul hozzá a probléma rendszertörténeti megragadásához. Legsajátabb érdeme, hogy – August Fausttal ellentétben – a problémát valóban a maga szisztematikusan egészében mint modalitásproblémát vizsgálja, s így kutatásának történeti territóriumát adekvátan tudja szűkíteni és fűdni. Ennek következtében a lehetőséggel kapcsolatos vizsgálódásai többnyire az újkor modalitáselméleteire korlátozódnak, hiszen a modalitás ma ismert specifikus terminológiai használata először Kantnál jelenik meg, és ettől kezdődően válnak a megismerés, ítélet és létezés modális meghatározottságai a ‘modalitás’ gyűjtőneve alatt egységes problémakomplexummá. Természetesen a tárgyterületnek ez a leszűkítése minden igazolt legitimitása ellenére sem mentes az önkényességtől, hiszen a modalitásprobléma gyökerei (és máig megoldatlan rejtélyei, apóriái) a felvilágosodáson, a skolasztikán túl a görögökig s kiváltképp Arisztotelész lehetőségfogalmáig nyúlnak – értelemszerűen nem abban a letisztult formában, ahogyan azok a *Tiszta ész kritikájából* vagy Hegel *Logikájából* váltak ismertté.

¹ Az újkantiánus modálfilozófiát a maga ténylegességében és a rá jellemző módosulásaiban Hermann Cohen, különösen pedig Paul Natorp képviseli. Natorp *Philosophische Systematik* c. művében sajátos modalitáselméletet dolgoz ki, amelynek egyik alapvető kategóriája, a lehetőség megszűnik meghatározatlan valóságnak vagy a lét és a nemlét közötti átmenetnek lenni, alapkategória, *plena potentia* lesz: „Warum ist dies die erste Kategorie? Weil sie die Erstheit, den Ansatz, Anhub zum Sein und Sinn selbst bedeutet, de Grund selbst alles Gründens und Gegründetseins.” Paul Natorp: *Philosophische Systematik*. Hamburg 1958. 93.

² Ingetrud Pape: *Tradition und Transformation der Modalität*. Erster Band. *Möglichkeit und Unmöglichkeit*. Hamburg 1966. 18.

Arra való tekintettel, hogy valóban kiváló, a lehetőségproblematika mélyére hatoló történeti munkák léteznek, a dolgozat nem e történet reprodukálásának szándékával jött létre, hanem elsősorban a filozófiai lehetőségfogalom szűkebb történetében uralkodó két alapértelmének (a logikainak és reálisnak) belső összefüggéseit az ontológiai lehetőségfogalom genezisének kérdéskörébe ágyazva vizsgálja.

A szisztematikus-történeti referenciamunkák sora olyan művekkel, elméletekkel egészül ki, amelyek a modalitás tradíciójának kritikai reflexiójából nőttek ki. Ide sorolhatjuk mindenkéltől Natorp és Nicolai Hartmann egynémely vonatkozásban rokonítható³ modalitáselméleteit. Olyan elméletekről van itt szó többnyire, amelyekben valóban lezajlik a modalitások, valamint a lehetőség szó szerint vett transzformációja. Dolgozatomban nagyobb figyelmet Nicolai Hartmann elméletének, hagyománykritikájának szentelek, amit a *Möglichkeit und Wirklichkeit*-ben⁴ dolgozott ki részletesen.

Hartmannnak a modalitásokkal kapcsolatos törekvése tulajdonképpen ontológiai programjának magját képezi annyiban, amennyiben az alapvető – de a Kant utáni bölcseletben többnyire túllógicizált – létkategóriákat „eredeti” ontológiai környezetükbe ülteti vissza. Harcát nem csupán a 19. századi értelmezésekkel vívja, hanem magával a dologgal is: az értelmezése szerinti metafizikai alapkérdésekhez az ún. modálanalízis segítségével lehatolva a reállt belső ontológiai aspektusát próbálja kifejezni.⁵

Anélkül, hogy Hartmann nézeteinek helyességét illetően állást foglalnék, néhány hipotézisét tézisem szempontjából kulcsfontosságúnak vélem. Ezek közül a legfontosabb, álláspontom szerint, az a kitüntetett figyelem, amiben a megarai iskola *κυριεον λογος*-ként, mestergondolatként elhíresült tézisét részesíti. Tézisemet megvilágítandó visszautalnék itt Pape gondolatára, miszerint minden centrális metafizikai kérdés és állásfoglalás egy a lét modális struktúrájával kapcsolatos döntést implikál. Úgy tűnik, hogy ezt a döntést Arisztotelész – elhatárolódva a megaraiaktól – a *Metafizika* Θ-ban hozza meg⁶ – a lehetőség és a valóság határozott elkülönítésével.⁷

Hartmann Arisztotelész lehetőségfogalmával kapcsolatos álláspontja egyetlen tömondatára redukálható: a pusztá képesség csak részlehetőség.⁸ A dolgozatomban annak eldöntéséhez próbálok támpontokat találni, hogy ez valóban így van-e. Ugyanis amennyiben igaz ez a kijelentés, kérdés, hogy milyen módon tettünk szert a lehetőségnek egy teljesebb fogalmára, és mennyiben képezhet az ún. *Totalmöglichkeit* ellentmondásmentes és életképes alternatívát? A fenti szálon induló vizsgálódás a problémakomplexumot teljes egészében mozgásba hozza.

³ Kutatásom szempontjából lényeges egybeesés éppen a lehetőség modalitásának mindkettejükénél kiemelt szerepe.

⁴ Nicolai Hartmann: *Möglichkeit und Wirklichkeit*. Berlin 1938.

⁵ „Die Modalanalyse dringt in das Gefüge von Möglichkeit und Wirklichkeit, Notwendigkeit und Zufälligkeit ein und gewinnt aus dem eigenartigen Verhältnis, welches die Modi im Zuge des Weltgeschehens miteinander eingehen, den ontologischen Innenaspekt des Realseins als solchen [...]” Uo. III.

⁶ Hintikka egyenesen azt állítja, s ezzel izgalmas elemzések útját nyitja meg, hogy a *Metafizika* Θ és ezzel egyetemben Arisztotelész „modalitáselméletének” *raison d'être*-je a Θ-t megelőző könyvekben található szubsztanciátana, amely önmagában véve nem áll ellentmondásban az eleai és megarai tanokkal. Jaakko Hintikka: *Analyses of Aristotle*. New York 2004. 78.

⁷ Utalva a megarai mestergondolatra: „Az ilyen állítások tehát megsemmisítik úgy a mozgást, mint a keletkezést.” 1047a Arisztotelész: *Metafizika*. Ford. Halasy-Nagy József. Szeged 2002. 225.

⁸ „Die bloße Fähigkeit ist eben nur Teilmöglichkeit.” Hartmann: *i. m.* 184.

A valós és a lehetséges összetartozásának megarai tézise és utólete Arisztotelész Metafizikájában (Θ 1046b)

A „megarai-affaire” a modálontológia történetének egyik legvitatottabb pontja, és több értelmezés alapján is az ontológiai lehetőségfogalom bölcsőjének tekinthető, mert Arisztotelész többek között éppen a megarai tézis elutasításával és cáfolatával szélesíti *δύναμις*-fogalmának értelmét oly módon, hogy az attól kezdve már nemcsak az általában vett kinetikus erő hordozójaként, hanem a létre vonatkozó, azt teljesebben és változatosabban artikuláló fenoménként működik.⁹ Arisztotelész alap gondolata – amely ma már annyira magától értetődőnek tetszik – az, hogy a lehetőségnek és valóságnak valami különbözőnek kell lennie, és nem azonosnak, mint ahogy a megaraiak gondolták.¹⁰

A polémiát a lét tudományának kontextuális rendjébe szervező *Metafizika* Θ a szubsztanciáról szóló könyvek (*Z*, *H*, *Θ*) része, amely mindamelllett az arisztotelészi „modálontológiai” kutatás főbb momentumait a legösszesszedettebb formában tartalmazza. Nyilván nem ez az egyetlen hely az arisztotelészi műben, amely a lét modalitásainak elméletét érvényesíti, de az rendszeres kifejtésben egyedül itt található meg. Hipotézisem, amelynek alátámasztását a kommentáriróladalom számos helyével el tudom végezni, nem a kényelem vagy leszűkített problémaérzékenység következménye, hanem annak belátásából származik, hogy a Θ tárgyalandó helye a metafizika történetének legnehezebb¹¹ döntését dokumentálja. Ennek tételes bizonyítását nem fogom prezentálni, csupán jelzem a legfontosabb elméleti-kritikai leágazásait, amelyek között a fennálló különbözőségek és helyenkénti radikális ellentétek modálontológiai paradigmákat takarnak. Ahogy ezt felvázoljuk, a döntés nehézsége az itt előtérbe nyomuló fenomén kifejtésének elhatározásában oldódik fel, illetve abból köszön vissza.¹²

„Vannak azonban némelyek, mint pl. a megaraiak, akik azt állítják, hogy valaminek csak akkor van lehetősége, ha valóban tevékeny, mert ha nem tevékeny, akkor lehetősége sincs [...]”¹³ Így hangzik a megarai tézis Arisztotelész tolmácsolásában. Elsőre és a Θ 3. fejezetében olvasható cáfolat tükrében a probléma alig érdemel nagyobb figyelmet, mint amennyit pl. a természetfilozófusok nézeteinek szentelünk, azaz olyan, mintha egy egyszerű, mellékszereplőknek kijáró „játszottak még” megállapítás volna. A megarai tézis az ilyen típusú felcímkézésnek

⁹ „Das ‚Können‘ bezieht sich nicht mehr nur auf ‚Bewegung‘, sondern auf ‚Sein‘.” Josef Stallmach: *Dynamis und Energeia. Untersuchungen am Werk des Aristoteles zur Problemgeschichte von Möglichkeit und Wirklichkeit*. Meisenheim am Glan 1959. 29.

¹⁰ Θ 3. 1047 a 18. „Hinter dieser scheinbaren Selbstverständlichkeit liegt [...] die Aporie des ontologischen Möglichkeitsdenkens. [...] So ist dieser Möglichkeitsgedanke auch von seiner ersten reflexen Erfassung und ausdrücklichen philosophischen Formulierung an bis in unsere Tage nicht unbestritten geblieben.” Stallmach: *i. m.* 62. Fontos gondolat, hiszen azt támasztja alá, hogy ez a magától értetődőség az itt kifejtett ontológiai lehetőségfogalom univerzális-kognitív rögzülésére utal, amely valószínűleg már csak e magától értetődősége folytán sem maradhatott teljesen észrevétlenül. A lehetőségnek oly módon való elgondolása, amely nem ütközik az arisztotelészi paradigmával (mármint ezzel a magától értetődőséggel) ebben a lerögzült univerzális keretben mozog.

¹¹ A nehézsége nem abban áll, hogy ezt a döntést bárki vagy éppen Arisztotelész nagy kínok között hozta volna meg, hanem abban, hogy közvetlenül az igaz lét megnyilatkozásának gátlója vagy elősegítője lehet.

¹² Ezt a kifejtést is végigkövetjük a *Metafizika* tulajdonképpeni ontológiai lehetőségfogalmának kidolgozása mentén: *ἐπι πλεον*. Vö. e tanulmány 2. fejezetével.

¹³ Arisztotelész: *Metafizika*. 1047 b29 *Εἰσὶ δὲ τινες οἱ φασιν, οἷον οἱ Μεγαρίκοι, ὅταν ἐνεργῇ μόνον δύνασθαι, ὅταν δὲ μὴ ἐνεργῇ οὐ δύνασθαι.*

a dolog természetéből fakadóan ellenáll, de nem azért, mert elvont fogalmiságában korszerű (noha téves) ontológiai tézisnek minősül, hanem azért, mert egy alapvető létfenoménről, a lét modális szerkezetéről mond, illetve egy vita kiindulópontjává válva mondat *valamit*.¹⁴

A vita tulajdonképpen a *δύναμις* értelméről¹⁵ és valóságáról folyik, ami ebben a fázisában az ontológiai lehetőségfogalom általunk részben ismert, illetve feltárandó értelemhorizontjának csupán aporetikus melegágyát képezi. A *δύναμις* valóságossága pedig úgy válik problémává mint a mozgás princípiumának (*ἀρχὴ κινήσεως ἢ μεταβολῆς*) hatóköre. A kérdés, hogy amennyiben a valóságos a jelenlevő, a tulajdonképpeni jelenlét (Anwesenheit, *παρουσία*), akkor a *δύναμις* mennyiben tekinthető valóságosnak, ha nincs (még) mozgás, vagyis ha jelenlétét minden kétséget kizáróan csak a másban (*ἐν ἑτέρῳ*) megnyilvánuló tevékeny valóság, a megvalósulás mutatja meg? Arisztotelész gyakori példája alapján a ház építésében, illetve magában a ház elkészültében (ebben az egyedi másban) nyilvánul meg igazán az építész ebbéli képessége, az ti. hogy az építés képességével ténylegesen rendelkezik (*εχειν*). Am a *δύναμις* a vele való *bírásban* van jelen, és nem kizárólag a megvalósulásban megnyilvánuló tapasztalható kéznéllet révén, amely itt a ház elő-állítottságának princípiumaként, tulajdonképpeni megépítésén végigmozgó-mozgatott létező valóságaként ismeretes; a *δύναμις*-szal való rendelkezés által a *δύναμις* tehát a természeti hatásra, az eszes cselekvésre és alkotásra képesben és általában a lehetségesben, a *δυνατὸν*-ban is sajátos módon, de nem szembeszököően van jelen. Következésképp a mozgásként értett lehetőség valósága, az *energeiá*nak a mozgásra szűkített értelme – ez tehát az az általános értelmezési keret, amelyben a megaraiak maguk is mozognak – a tevékeny valóság (*energeia*) szembeötlő jelenlétének (*Anwesenheit*) vagy távollétének, hiányának (*Abwesenheit*) ontikus érvényességén múlik; ha nincs ez a mozgás, a *δύναμις* valósága is kérdésessé válik. Az ebből származó paradoxon egyik lehetséges megoldása a következő: „Aristoteles kann dieser These nur so begegnen, daß er zeigt: Nichtvollzug einer *δύναμις* ist nicht schon Abwesenheit; und umgekehrt: Vollzug ist nicht einfach nur Anwesenheit. Darin liegt grundsätzlich: Das Wesen der Anwesenheit muß voller und wandelbarer und nicht in der bisherigen weiten und unbestimmten Allgemeinheit verstanden werden, wie das von Seiten der Megariker geschieht. Das Wesen des Seins verlangt eine ursprünglichere Aufhellung und Fassung; das ist die innerste Tendenz des ganzen Kapitels.”¹⁶

¹⁴ „Ist man allerdings schon stillschweigend unter sich übereingekommen, wie unsere Philosophieprofessoren und -historiker, daß hier jetzt längst gelöste Fragen unbeholfen, aber sophistisch hin und her gezerrt werden, dan sieht man nicht ein, warum für die Auslegung dieser veralteten Streitereien irgendeine Anstrengung aufgebracht werden soll. Aber wir wollen das auch nicht verlangen. Es wäre schon zuviel verlangt, wenn diese fortgeschrittenen Herren nur eingestehen sollten, sie verstünden nicht, was da steht.” Martin Heidegger: *Aristoteles, Metaphysik Θ 1-3. Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft*. Frankfurt am Main 1990. 181. „Egyesek már hallgatólagosan megállapodtak abban, amint tették ezt filozófiaprofesszoraink és -történészeink, hogy itt rég megoldott kérdések esetlen, de szofisztikus ide-oda raskogatása történik, ezért nem látják be, miért szükséges bármilyen erőfeszítést tenni egy ilyen porlepte vita kifejtésére. Ezt azonban mi sem követeljük meg. Már annak megkövetelése is sok lenne, hogy ezek az előrehaladott urak belássák: semmit nem értenek abból, amiről itt szó van.” (Fordítás tőlem – S. D.)

¹⁵ Lásd e tanulmány 2. fejezetét.

¹⁶ „Arisztotelész ezzel a tézissel oly módon helyezkedik szembe, hogy megmutatja: a *δύναμις* nem-lefolyása (Nichtvollzug) még nem távollét, és viszont: a végbemenés nem egyszerűen csak jelenlét. Ennek alapja, hogy: a jelenlét lényege teljesebben és változóbban értendő, nem pedig az eddigi tág és meghatározatlanul hagyott általánosságában, mint ahogyan azt a megaraiak teszik. A lét lényege egy eredendőbb megvilágítást és megragadást követel meg; ez ennek a fejezetnek a legfelsőbb törekvése.” (Fordítás tőlem – S.D.) Heidegger: *i. m.* 184.

Heidegger interpretációja szerint itt egy olyan alapvető létfenomén megvilágításának a követelménye merül fel, amely túlmutat a *δύναμις κατα κίνησιν* „jó görög”¹⁷ fogalmi keretein: hiszen a megarai gondolat az erőt kizárólag megjelenő közvetlenségében és hatásfolyamatában ismeri el, olyanként, ami csak önmaga lefolyásában megnyilvánulva, *post factum* nevezhető valóságosnak. A probléma a lét lényegének eredendőbb megvilágítását és megragadását követeli meg: a lét lényege a jelenlét lényege, amely a megarai gondolkodásban meghatározatlanul és általánosságban hagyott háttérét képezi a *δύναμις* lefolyásának, folyamatának. S noha a felek egyetértenek azt illetően, hogy a *δύναμις* valósága a mozgás, Arisztotelész nem fogadhatja el az erő valóságának csupán megvalósulási folyamatára való korlátozását. Ezáltal ugyanis megmagyarázhatatlan maradna a megvalósulás folyamatát, a megvalósulást megelőző tiszta (ontológiai) lehetőség státusa. Heidegger kérdése, amellyel Arisztotelészt követve¹⁸ lényegében továbblép a terméketlennek, szofisztikusnak látszó paradoxonon, a megaraiak számára rejtve maradt alapfenomént veszi célba: „Wie begegnet nun Aristoteles der megarischen Gleichsetzung von Wirklichkeit einer Kraft und Verwirklichung derselben im Vollzug: auf welchem Wege zeigt er, daß Nichtvollzug nicht schon Abwesenheit ist?”¹⁹ Mi van tehát a „visszatartott” *δύναμις*-szal, amely megelőzi a megvalósulás lefolyását? Milyen úton-módon lehet megmutatni, hogy egy lehetőség megvalósulásának le-nem-folyása még nem a lehetőség távolléte vagy hiánya?

Heidegger szerint²⁰ ha nem a polémia tényére, a szembenállásra, hanem arra figyelünk, amit Arisztotelész ezen a helyen mint pozitív fogalmaz meg, e pozitív-explikatív hozzáállás eredményeinek bőséges halmazát találjuk. Először is a *δύναμις sajátos* valóságát pillantjuk meg, amely Arisztotelésznél hangsúlyozottan a vele való bírás, rendelkezés (*ἔχειν*), a nem kizárólag konkrét és mindenekelőtt szembeötlő megvalósulás (*Am-Werke-sein*).²¹ A képességgel való rendelkezés fenomenálisan begyakorlással alakul át, s a birtoklás a képesség kezelése és igazgatása lesz a gyakoroltság tágabb értelmében.

Még mielőtt gondtalanul belemerülnénk azoknak az egzisztenciális alapfenoméneknek a felmutatásába, amelyeket Arisztotelész-interpretációjában Heidegger jelzett, fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon a megarai-kérdés ezzel kielégítő megoldást kapott-e. Valóban úgy áll a helyzet, ahogy azt Brogan is állítja: „the Megarians miss and are not capable of understanding”²² (Kiemelés tőlem – S. D.) Valóban képtelenek lennének megérteni a megaraiak, hogy egy adott képesség megvalósulását és annak lefolyását megelőzően is egy bizonyos formában adott kell

¹⁷ Uo. 182.

¹⁸ Valamint az Arisztotelész által csak példában (1046 b32 – a 2) jelzett fenomént részletesen explikálva.

¹⁹ „Hogyan szembesül Arisztotelész egy erő valóságának és a végbemenés során történő megvalósulásának megarai azonossá-tételével: milyen módon mutatja meg, hogy a nem-végbemenés egyben nem jelent távollétet is?” (Fordítás tőlem – S. D.) Uo. 184.

²⁰ Uo. 188.

²¹ „Aristoteles leugnet nicht das ἐνέργειαν, das Am-Werke-sein al eine Weise, wie die δύναμις wirklich ist, aber er leugnet, daß dieses die einzige und die grundlegende Weise der Wirklichkeit einer Kraft ist.” Uo.

²² „What the Megarians miss and are not capable of understanding is the being of movement as transition, *Übergang*. Because they collapse the difference between *dunamis* and *energeia* they are unable to account for the relationality of things and for the possibility of movement.” Walter A. Brogan: *Heidegger and Aristotle. The twofoldness of being*. State University Press New York. 2005. 133. Annak ellenére, hogy Brogan szinte minden tekintetben kiválóan elemzi a kérdést Heidegger *Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft* c. előadásának mentén, úgy vélem, hogy az ilyen kategorikus állásfoglalás ebben a vitában egyrészt eltávolodik a kérdező-nyitottság követelményétől, amely Heidegger előadása minden ízében megfelel, illetve ezáltal megszünteti a középpontban álló probléma aporetikus jellegét is.

legyen? Vagy inkább itt a lehetőség jelenlétének és valóságának olyan elgondolásáról van szó, amely nem a mozgás és a keletkezés tagadásához vezet el, hanem annak – az egyedi mozgásokat a létezés egészébe integráló és ennek köszönhető (de nem egyszerűen valami meghatározatlan általános, *unbestimmte Allgemeinheit*) átfogó – affirmálásához? Úgy vélem, hogy ezeknek a kérdéseknek a felvetésével jutunk el ténylegesen annak a problémának a középpontjába, amelyet a régiek általában mint „*Möglichkeitsgedanke*”-t próbáltak tetten érni. Az ontológiai kutatásnak azon területe ez, ahol nem a megoldások, hanem a kérdések vannak túlsúlyban. Az e területre jellemző kérdésekből rajzolódnak ki ugyanis azok a differenciált kutatási irányok, amelyek egyrészt a *Metafizika* centrális törekvésében, a lét értelmének megvilágításában (valamint értelemszerűen lehetőségként és valóságként értett „kétoldalú” létgondolat kifejtésében), másrészt a lét egészére vonatkozó intuíciók alapozó kifejezéskísérletében testesülnek meg. A fentiek értelmében két modálontológiai paradigmáról beszélhetünk, amelyeknek közös előfeltevése, hogy a jelenlevő mindenképp valóságos, ám a még-nem-jelenlevő és a már-nem-jelenlevő létmódjával kapcsolatban eltérő nézeteket tartalmaznak. A dolog természetéből fakadóan ez a különbség tulajdonképpen az ontológiai lehetőség struktúráját érinti, amelynek szerves alkotóeleme a lehetőség még-nem-léte, a léttel és nemléttel szembeni kezdeti indifferenciája, a hiányléte, a valóságra való vonatkoztatottsága, a kezdeti indifferenciájának megszüntetése a megvalósulás által és kontingenciája.²³ Látható tehát, hogy a jelenlevő bizonyos aspektusai kapcsán áll fenn nézeteltérés; Heidegger szerint a megarai tézis tulajdonképpeni hiányossága nem abban áll, hogy a lehetőség valóságát kizárólag annak végbemenésébe, lefolyásába helyezi, hanem hogy ez a végbemenés (*Vollzug*) itt egyoldalúan és nem teljes lényegében van megragadva.²⁴ A megvalósult lehetőséget jelenlétként és a megvalósulás előtt állót távollétként értelmezni lehetséges, de annál pontosabban domborítja ki a *δύναμις* sajátos valóságát a praxis megszerzésének és gyakorlásának vagy a gyakorlatnak mint olyannak általában vett értelme. Heidegger a *Vollzug-Nichtvollzug* formális és oda nem illő spekulációkra is alkalmat teremtő fogalmakat az *Ausübung-Einübung/Eingeübtsein* fogalompárra cseréli az értelmezésben: a *δύναμις* tevékenység avagy megvalósulás előtti valósága a gyakorlottságban, egy techné bírásában (*ἔξει τὴν τέχνην*) van visszatartva, amely a maga során rendszerint nem lehet semmivé, csak kivételesen válhat elfeledetté, elvesztetté szerencsétlenség vagy akár az idő következtében.²⁵ A *δύναμις* hiánylétét három fenomén jelzi: *λήθη, πάθος, χρόνος*,²⁶ amelyek a maguk során szoros kapcsolatban állnak a képesség megvalósulásának három értelmével: 1) a képesség tulajdonképpeni jelenlétével, 2) a lefolyással magával és 3) a lefolyásban elő-állítottal.²⁷

²³ Vö. Stallmach: *i. m.* 55. skk.

²⁴ Heidegger: *i. m.* 191.

²⁵ Uo. továbbá vö. *Metafizika* 1047 a2.

²⁶ Brogan is felfigyel arra, hogy Heidegger a vitatott problémát az idő kérdésével társítja, sőt nevén nevezve a dolgot tovább is megy, és az erő „Ausübung”-ját megelőző valóságát (közel sem elsőként) *khairológiai időbeliségnek* nevezi: „At the heart of *dunamis* in Aristotle’s sense, which involves the ceasing and withdrawing of practice, where the *dunamis* is drawn up into itself, is what I would like to call chairological temporality. [...] This *khairós* which is other than *chronos* always involves ceasing, disruption, rupture, the breaking off of activity.” Brogan: *i. m.* 133. Ehhez lásd még Virgil Ciomos: *Platón „A Perzsa” versus Arisztotelész „A Görög”*. Kellék 1997/8–9. 39–48.

²⁷ Vö. Heidegger: *i. m.* 190. Az erő folytonosságának, ti. valóságának alapja a *techné* időfolytonossága (*ἀει γὰρ ἔστιν*), az egyedi lefolyások keletkezése és elmúlása, ugyanakkor az adott képesség feledés vagy szerencsétlenség útján elszenvedett elvesztése vagy az idő rendje szerint zajló elmúlás a semleges *χρόνος* előterében zajlik. A tiszta lehetőség a képesség értelmében sajátos időbeliséggel rendelkezik.

Az eddigi fejtegetések alapján minden arra utal, hogy a *Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft* Arisztotelész pozitív hozzájárulásai alapján a lehetőség és valóság értelmében vett lét időbeliségének explikálását tűzi ki céljául, mindazt, ami a *Metafizika Θ*-ban kifejtetlenül alkotja a *συμβαίνοντα ἄποπα*-t (a megarai tézis értelmetlen következményeit) felsoroló apagogikus cáfolatát. Stallmach Arisztotelész fő antitézisét a „még-nem”-tézisnek nevezi: amely alapján ami még nincs, az már elő van készítve a már létezőkben, és nem akármilyen létfeltételekkel áll összhangban, hogy így bármi lehetségessé váljon, hanem meghatározott feltételekkel.²⁸ Ha a fenti eljárás mód szabálya szerint abból indulunk ki, hogy ezek a feltételek nem adóttak, akkor a folyamatban olyan törések keletkeznek, amelyek nemcsak a mozgást és a keletkezést számolják fel, hanem az idő folytonosságát is. Ha azonban a kérdést egyetemes lehetőségfeltétele, az idő alapján vizsgáljuk, akkor világossá válik, hogy ennek a diszkontinuitásnak a felmerülése valamilyen összefüggésben áll a vitatott fenomén-meghatározások alapját képező időkonceptióval is. Nem azonos struktúrát mutat a *khronosz* és a *kairosz*, mint ahogy nem ugyanabban az értelemben beszélünk pillanatról a mozgás mértékeként meghatározott idő és a kellő pillanat esetében sem. Jóllehet Arisztotelész ezzel tisztában volt, mégsem adott pontos útmutatást azt illetően, hogy a természet indifferens időfolyamába milyen törvényszerűségeknek engedelmessé illeszkedik a léleknek és az abból kiinduló cselekvéseknek ez a specifikus időisége. Kutatásomban ennek a kérdésnek két vetülete is rendkívül fontos: orientatív szemponttá válik a lehetőség aporetikájának távlati kifejtésében, amely során azt a hipotézist támasztanám alá, hogy a megarai „értetlenség” háttérben részben az idő meghatározatlansága áll. Másrészt Arisztotelész „hermeneutikai aktualitását” ennek az apóriának egzisztenciális meghaladás-kísérletére vezethetjük vissza.

Az arisztotelészi δύναμις többértelműsége

Az arisztotelészi δύναμις-fogalom első és a legkönnyebben fellelhető definíciója tételesen a *Metafizika Δ* könyvében található, ahol a szöveghely funkciójának megfelelően azok az értelmek is említésre kerülnek, amelyek a fogalommal valamilyen vonatkozásban állnak, vagy mert köznyelvi használatuk okán magyarázatra szorulnak. Ennek értelmében megtudhatjuk, hogy közismertebb formájában δύναμις-nak mondjuk (*λέγεται*), illetve nevezzük a mozgás és változás elvét, amennyiben az egy másban végbemenő mozgás, illetve változás, vagy egy olyan létezőben végbemenő, amit másnak tekintünk (*ἀρχή κινήσεως ἢ μεταβολῆς ἢ ἐν ἑτέρῳ ἢ ἢ ἑτέρῳ*).²⁹ Hogy ez a meghatározás valóban arra vonatkozna, amit mi Arisztotelésztől mint „lehetőség-definíciót” elvárunk, felettébb kétséges, hiszen – Stallmach megfontolandó észrevétele szerint³⁰ – egy elv, ami másra oly módon van hatással, hogy abban változásokat idézzen elő, a mi fogalmunk szerint nemcsak hogy nem pusztán a lehetőséget nem jelentheti, hanem egyenesen valóságos, sőt valóságosabb, mint bármi más (önmagában tekintve a négy ok egyikének, a ható-oknak az értelmét fedi le). A másik szempont, amiért ez a meghatározás nem tekinthető az

²⁸ Vö. Stallmach: *i. m.* 63. A cáfolat említett strukturális elemének kiemelése egyfajta előkészítése is annak a kritikának, amit Stallmach Hartmann *Realgesetze* fölött fejt ki a továbbiakban.

²⁹ 1019 a15.

³⁰ Stallmach: *i. m.* 23.

ontológiai lehetőségfogalom definíciójának, az, hogy a létezőről való beszéd (*λέγεται τὸ ὄν*)³¹ nem korlátozódhat kizárólag a mozgás területére.

A *δύναμις* tehát, amit általában ‘lehetőség’, ‘kéesség’, ‘potencia’, ‘potencialitás’ szavakkal fordítunk, egyik értelme szerint a mozgás és változás elve, *ἀρχή*-ja, amely a létezők között „működő” sajátos relationalitást, illetve az adott létező formai kiteljesedését fejezi ki: a ház épülésével vagy elkészültével bizonyosodhatunk meg ugyanis a házépítés *δύναμις*-áról, ami e mesterség birtokolt tudása, s amely persze nem a házban található, hanem az építész rendelkezik vele. Ugyanakkor a téglákban és a cserepekben is megvan az a *δύναμις*, amelyet a ház lehetőtlétének nevezhetünk.

A *δύναμις* mozgás elveként való meghatározása nyújtja itt azt az értelmet, amit a szakirodalom röviden *κατὰ κίνησιν*-ként,³² a mozgás értelmében vett jelentésként emleget.³³ A *δύναμις* elvontabb, úgynevezett ontológiai értelmét bevezető, jórészt az Arisztotelészt megelőző fogalomhasználat³⁴ összegzésének³⁵ is tekinthető jelentés végül is ez, aminek elemzésével Arisztotelész a Θ -t kezdi, noha már kezdetben leszögezi hogy a létre irányuló vizsgálódásaiban ez a legkevésbé használható.³⁶

Maradjunk továbbra is a *κίριος ὄρος*-nál, a *δύναμις* alapjelentésénél.³⁷ Hiszen amikor a *δύναμις* többértelműségéről beszélünk, akkor nem a különböző és változatos görög (fogalommagyarázó szótárakban is fellelhető) jelentéssokaságra koncentrálunk, hanem az alapjelentésből kinövő megannyi kérdésnek és esetleg a gondolatmenet lezáratlanságára vagy helyenkénti inkonzekvenciájára való gyanakvásunknak, valamint legfőképpen az értelmezés talajtalanságába gyökeret eresztett értetlenségünknek szeretnénk hangot adni.

Arisztotelész maga sem törekszik arra, hogy irodalomtörténeti beszámolót nyújtson a *δύναμις*-szal való vonatkozást nélkülöző (*οὐ κατὰ δύναμιν*)³⁸ jelentésekről, ám mégis megemlíti néhányat (a Θ -ban szám szerint kettőt) az ismertebb használatok közül, amelyeknek ajánlott a vizsgálódásból való kizárása. Ezek egyike a geometriai *δύναμις*,³⁹ amely csak elnevezésében hasonlít (*ὁμωνύμως λέγονται*), a másik pedig részben a logikai lehetőség és lehetetlenség, aminek kizárása a vizsgálódásból az előbbinél sokkal bonyolultabb, főként azért, mert keveredik a lehetőségnek legköznapibb értelmével is: lehetséges, ami megtörténhet, lehetetlen pedig, ami nem történhet meg. A fennmaradó többi használati mód valamilyen vonatkozásban részét képezi annak az értelemezésnek, ami a létező folyamatban álló létmódját írja le. Az alapjelentés árnyalatainak összességét a leginkább nem maga a meghatározás egyesíti, hanem a kutatás

³¹ 1045 b32.

³² Lásd 1046 a2 és 1048 a25.

³³ Vö. Stallmach: *i. m.* 12.

³⁴ A fogalom „előtörténetével” kapcsolatban lásd még Gheorghe Vlăduțescu: *O enciclopedie a filosofiei grecești*. Buc. 2001. 467. skk. „Putere, Putință, Potență” szócikkét, amely már címében is utal arra, hogy a *δύναμις* Arisztotelészt megelőző görög fogalomnak egyik uralkodó jelentése az *erő*.

³⁵ „Wenn wir auf Bewegungen hinblicken, begegnet uns Bewegtes. Und wir sprechen dann (unwillkürlich) von Kräften, die das Bewegte bewegen, und ebenso von Tätigkeiten, die am Werke, bei der Arbeit (ἔργον) sind.” Heidegger: *i. m.* 50. Eszerint a mozgáson alapuló jelentés a létezők mint mozgottak, erők és tevékenységek sokféleségére irányul. A kutatás azonban nem szóródhat szét ezen a sokféleségen.

³⁶ 1045 b35

³⁷ 1020 a1

³⁸ 1019 b34

³⁹ 1046 a8

horizontját alkotó lét és annak egysége⁴⁰ jelentéseinek sokféleségében: „Ami sajátsterű értelemben vett lehetőség, [...] nevét egy első dologra vonatkoztatva kapja [...]”⁴¹

Valóban ez a vonatkozottság lehet az egyetlen irányadó szempont a lehetőség ontológiai meghatározásában, vagyis nem arról van szó itt (mint ahogy Ross⁴² is állítja), hogy Arisztotelész „egyre több figyelmet fordítva” a dolgok fejlődésére (és szinte véletlenszerűen) a lehetőség és a valóság értelmében vett létezőről beszél, hanem az *oúsia* kutatásának szükségszerű fejleményeként jut el ide, amely utóbbi a létkérdésből a lét tudományának alapkérdéseként egy úgynevezett *úsziológiai redukció*⁴³ során az eredeti értelemben vett létező kategóriáinak és alapvető létmódjainak meghatározását veszi célba.

A *δύναμις* másik, különösen közkedvelt jelentése a ‘képeség’, ‘erő’. Bizonyítéka annak, hogy Arisztotelész soha nem függetleníti magát teljesen a régiek erő-képzetétől, ami éppen a *δύναμις* előbb említett meghatározásában van: az számára is megőrzi *arché*-jellegét. Ám ez a megőrzés csupán addig elég, amíg átvezet az ontológiai lehetőségnek ahhoz a meghatározatlanul hagyott fogalmához, amire az *ἐπι πλέον*⁴⁴ utal. Stallmach ennek a különbségnek a szemléltetésére a képeség és a lehetőség szerint értett *δύναμις*-t két ponton különíti el: *a*) a képeség az, ami önmagából abba mehet át, amire képes; míg a lehetőség önmagából (*aus sich heraus*) nem tud annak valóságába átmenni, aminek lehetőségét képezi; *b*) amikor egy képeség hatást „fejt ki”, az általa előidézett változás egy másban található; a lehetőség megvalósulása folyamán keletkező változás azonban nem egy másban, hanem éppen a lehetséges létezőben történik egy neki megfelelő valósághoz való felemelkedés (*Aufhebung*) révén.⁴⁵

A képességként értett *δύναμις* egy radikális felfogásában Arisztotelész mind fizikájában, mind ontológiájában (ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről) a képességről mint olyan intrinszikus tulajdonságformáról beszél, ami egy individuális létezőt arra képesít, illetve diszponál, hogy önmagában vagy egy másban változást idézzen elő, vagy valami meghatározott egyeddé váljon.⁴⁶ Ez már csak azért is problematikus, mert ilyen intrinszikus képességek feltételezése a – maguk is aktív vagy passzív lehetőségekből álló – lehetőségfeltételek teljes körének adottságával (ami ugyancsak lényeges előfeltevése ennek a szemléletmódnak) a képességként értett lehetőség azonnali és automatikus⁴⁷ megvalósulását eredményezné – mely Arisztotelész ontológiájára erőltetve meglehetősen determinisztikus világgépet mutatna. Ráadásul azáltal, hogy elvonatkoztatunk az ontológiai lehetőségtől úgy, hogy közben azt egy tényállásra vagy

⁴⁰ Vö. Heidegger: *i. m.* 52.

⁴¹ Arisztotelész: *Metafizika*. 1047 b8; 221.

⁴² Sir David Ross: *Arisztotelész*. Bp. 2001. 237.

⁴³ Ted Sadler: *Heidegger and Aristotle. The Question of Being*. London 1996. 48. A kifejezés arra vonatkozik, hogy az általában vett létkérdés, amely talán még a görögöknél is az *Umgangssprache* szokványos esete lehetett, Arisztotelésznél éppen a *πολλαχῶς* tárgya lesz, s amit nem szerencsésen mint szubsztanciát fordítottak és értelmeztek. Ezért Sadler szerint az *ousiological reduction* a kezdete annak a folyamatnak, amit Heidegger létfelejtésként ragad meg, noha az *oúsia*-ra redukált kérdés még mindig (sőt lényegében a legmagasabbrendű tudományos étiósznak megfelelően) hordozza azt az eredeti értelmet, ami a szubsztanciából mint *lêtre* való *vonatkozás* hiányzik.

⁴⁴ 1046 a1

⁴⁵ Stallmach: *i. m.* 24. sk.

⁴⁶ Vö. Michael-Thomas Liske: *Inwieweit sin Vermögen instinsische dispositionelle Eigenschaften? (Θ 1–5)*. = Christof Rapp (Hrsg.): *Metaphysik. Die Substanzbücher (Z, H, Θ)*. Berlin 1996. 253–288. 256. Ahol Liske kérdése: mennyiben tekinthetőek a képességek intrinszikus tulajdonságnak? Annak ellenére, hogy Liske sok tekintetben helytálló értelmezést végez, kérdésvetéseit a modális realizmussal rokonítják.

⁴⁷ Egyébként a hartmanni *Realmöglichkeit* is éppen ezt a következményt hordozza.

kijelentésre vonatkozó modális fogalomként, a *δύναμις*-t pedig tulajdonságként értelmezzük, mintha épp attól foszتانánk meg ezeket a fogalmakat, aminek árnyalására hivatottak. A képességek (egy részének, mint pl. a velünk születetteknek – *δυνάμεων συγγενῶν*⁴⁸) intrinszikus meghatározottsága vitathatatlan, de ennek belátásából a lehető-létet pusztá tulajdonságra redukálni egyáltalán nem indokolt.

Az *ἐπι πλεον* állításában van egy rendkívül fontos momentum, amelyről többnyire nem vesznek tudomást az értelmezések, vagy csak körülményesen, kerülőúton jutnak annak belátásához, ami itt megfogalmazódik. Általában különösnek szokták tartani, hogy miután a *δύναμις*-t Arisztotelész a mozgás és változás elveként határozza meg, azonnal ellentmondani látszik magának, amikor kijelenti, hogy a lehetőség és valóság sokkal messzebb terjed, mint a mozgás területe (ami persze nem zárja ki, hogy ezek a fogalmak egymás meghatározásában kölcsönösen „közrejátszanak” – mint ahogy a mozgás definíciója is „klasszikus” fordításban a lehetőségre a megvalósulását/valóságát mondja). A magyarázat fölöttebb egyszerű: a *δύναμις* régi, de megtartott értelmével a *‘δύναμις και ἐνέργεια’*-értelemösszefüggést állítja szembe. Csakis ezek együttese haladhatja meg a mozgás területét. S így érthető lesz a stalmachi különbségtévesztés képesség és ontológiai lehetőség között: az előbbi ugyanis az önmagában vett *δύναμις*, az utóbbi a lehetőség szerint létező, a *δυνάμει ὄν*.

A *δύναμις* és *ἐνέργεια* a létezőnek sajátos kölcsönviszonyban álló értelmek, amelyek nem önállóak,⁴⁹ és csak ebben a relációban válnak a létezés folyamatszerűségének kifejezőivé. Ennek az értelmi vonatkozásnak a csomópontjában és erőterében az individuális létező áll. Amikor tehát a *δύναμις* értelmeiről beszélünk, arra törekszünk, hogy a létező mint mozgó és változó kinetikus valóját egy olyan elv alapján ragadjuk meg, amely nemcsak erre a mozgatott létre, hanem magára a létező létre vonatkozik. A létező létre irányuló tekintet a létező „háttérben” nemcsak a mozgatott létet mint befejezetlen, célba nem ért megvalósulást pillantja meg, hanem a meghatározatlanból *eidos* szerinti meghatározottá válást és a nem processzuális tevékenységet is.⁵⁰

Az ontológiai lehetőség, amely az eleai-megarai és a platóni létfogalmak felől közismert okokból megragadhatatlan, a *Metafizikában* mint *δυνάμει ὄν* jut kifejezésre. Ez azonban már nem a *δύναμις* egyik bevett használatmódja, hanem a létező létének, az *οὐσία*-nak értelme.⁵¹ Pontosabban mi az, amit a *δυνάμει ὄν* ilyen értelemként magán hordoz? A pusztá képességről általában elmondható, hogy mint a mozgás elve mindig egy *transeunt* mozgás⁵² kiindulópontját képezi, ugyanúgy, ahogy az építész mesterség képessége is az elkészült házban, tehát nem magában az építésben idézi elő azt a változást, ami alapján ítélnünk róla. A lehetőség szerint létező azonban nem kényszerül erre az áttételezésre: saját benső elve⁵³ alapján valósul meg, de oly módon, hogy megvalósultként már nem azonos azzal, amit lehetőség szerintinek nevezünk:

⁴⁸ 1047 b32

⁴⁹ „Die Bedeutung von »Energeia« und damit auch die gesuchte »brauchbare« Bedeutung von Dynamis sind nicht je für sich, sondern nur aus der Korrespondenz zueinander erfassbar.” Stallmach: *i. m.* 28.

⁵⁰ Vö. *Θ* 6. Lásd még Liske: *i. m.* 264.

⁵¹ Stallmach is megjegyzi, hogy a *dünamei* on helyett a *dünamis*szből könnyen lehetett volna egy ‚lehetséges’ vagy ‚lehető’ jelentést alkotni, így azonban végigkövethető az a gondolati erőfeszítés, amely az adott filozófiai ‚terminológiából’ a ‚dünamei on’-ban megjelenő ontológiai lehetőségfogalmat teremti. Vö. Stallmach: *i. m.* 30.

⁵² Vö. uo. 42.

⁵³ Vö. 1049 a15

a láda nem pusztán fa, hanem csak abból való.⁵⁴ Ám ezt megelőzően – és a láda példája már csak ezért sem teljesen helyénvaló itt – valami csak úgy lehet külső feltételektől független, azaz saját elve következtében megvalósulni képes lehetőség szerint létező, ha a létét irányító elv a *természet* vagy az *ész* hatása. Lehetőség szerint létező (értsd: lehetséges) ezért az, aminek megvalósulásához nincs szükség további (sajti vagy rokoni – *προσγενέσις, άπογενέσις*) keletkezésre.⁵⁵ Ezért még a ház is könnyen tekinthető lehetőség szerint létezőnek, ha a fentiek értelmében léteéhez minden szükséges feltétel adott. És itt már sejthető az a problémahorizont, aminek a megarai tézis apropóján végbemenő elkülönítésével Hartmann a lehetőségfogalom egészen sajátos alakjának kidolgozásába kezd.

A logikai és ontológiai szféra elkülönülése és az érvényesség problémája

A *Metafizika* Θ-t a modálfilozófia történetét meghatározó mérföldkönek is tekinthetjük, hiszen ebben Arisztotelész egyrészt a lehetőség és a tevékeny valóság ontológiai fundálását fejt ki, másrészt a megarai tézis⁵⁶ elutasítását tartalmazza, valamint egy erre épülő modállogikai fejtegetést,⁵⁷ amely a megarai tézis cáfolatának (és egyben a létmodalitások extenzionális igazságfeltételeinek, valamint néhány modális törvény a *Metafizikába* való beágyazásának) közismert helye. A következőkben néhány kardinális aspektusát vázoló Nicolai Hartmann abbéli törekvésének, hogy az ontológiai modalitásokat megtisztítsa a logikai vonatkozásoktól, sőt egyenesen visszafordítsa azokból eredeti ontológiai értelmükre. Az ontológiai modalitások effajta kezelése intenciójában nagyon hasonló a heideggeri fundamentálonológia módszereszményéhez – annak ellenére is, hogy a modálanalízis sokszor homlokegyenest eltérő eredményekhez vezet.

A modális logika tárgyterülete, az a tartomány, amely kutatásának ez a tudomány magát szentelte, az ítélet modalitásainak – e tudomány történetében megnyilvánuló – egyre szélesedő köre. Az ítélet modalitásai (*Urteilsmodi*) nem a kijelentés tartalmi módosulásait hordozzák,⁵⁸ hanem az állítás bizonyosságának, érvényességének nüanszeit jelzik: ennyiben asszertorikus, problematikus és apodiktikus ítéletekről beszélnek. A lehetőség logikai modalitását a hagyomány szerint a problematikus ítélet fejezi ki; ez az ítélettípus nem apodiktikus érvényű. A felsorolt három ítélettípus az érvényesség mint olyan meglétének, problematikusságának vagy abszolút bizonyosságának besorolását hivatott lehetővé tenni, ezért a logikai modalitás egyfajta érvényességmodalitásként (*Geltungsmodalität*) az ítélet érvényességének ontológiailag tisztázatlan eredetű státusára hívja fel a figyelmet.

Az ítéletérvényesség ontológiai státusának tisztázása a hagyományos modális logika tárgykörével kapcsolatos kérdések, nehézségek és apóriák szisztematikus feltárását is eredményezheti: milyen értelemben származékos (amennyiben tényleg az) a logikai modalitás, mi képezi az ítélet móduszainak az alapját? A *Metafizika* alapján e kérdések triviálisnak tűnhetnek, hiszen itt

⁵⁴ Magától értetődő itt természetesen a lehetőség szerinti létezőnek és az anyagnak mint passzív princípiumnak itt nem tematizált feltétele azonosága. Ehhez lásd még Heinz Happ: *Hyle. Studien zum Aristotelischen Materie-Begriff*. Berlin 1971. 705. skk

⁵⁵ 1049 a10

⁵⁶ 1046 b 29 – 1047 a 29

⁵⁷ 1047 b

⁵⁸ Hartmann: *i. m.* 15.

kimondottan létmodalitásokkal van dolgunk; a kijelentés pedig, amelynek extenziója fennálló vagy nem fennálló létmodalitás, igazságérték-hordozó, és csakis ilyenként jöhet számításba.

Az ítélet érvényességének logikai meghatározottságai, az érvényességmódusok olyan szillogisztikus operátorok, amelyek annak ellenére, hogy a logikai szféra intenzionális-atemporális vonásaival rendelkeznek, azaz bármilyen létérvényesség artikulálásától mentesülnek,⁵⁹ mégis egyedülálló módon letisztult, temporalizáló struktúraegészet alkotnak. A logikai modalitások – Hartmann megállapítása szerint – utólag az ontológiai kategóriákra nézve is termékenyítő hatással voltak, hiszen a „logikai szférában” történik meg valóban az általában vett modális kategóriák letisztult elkülönülése és kiegészülése a szükségszerűség modalitásával.⁶⁰ Ez a letisztultság többnyire a struktúra elemeinek kapcsolatában mutatkozik meg, s nem jellemző az érvényesség természetének és hatókörének megítélésére. Az utóbbi homályosságából fakadhat a *de re* és *de dicto* hosszadalmasan vitatott ellentéte is.

Ami érvényes, az mindig állapot-, helyzet- és körülményfüggő, konkrét ontológiai módozataiban mégis időtlen, ideális vonatkozás, tiszta reláció. Az ítélet érvényessége mint egyedi vonatkozás egy tudatállapotnak, ismerethalmaznak, kultúrának adekvát keresztmetszeti komponense. Ez az érvényességfogalom, amely egyúttal Hartmann *Geltungsmodalitätjének* alapjául is szolgál, a reállehetőség szükségszerű és koegzisztens feltételeinek formális indikátora. Ennek következtében kérdéses, hogy mennyiben létezhet önmagában vett érvényes ítélet, kijelentés vagy ige.

A *Metafizika* Θ textusában a logikai érvényesség külön útja éppen a hamisság/hazugság (*ψευδος*) és a lehetetlenség viszonya által válik felismerhetővé: *οὐ γὰρ δὴ ἐστὶ τὰυτό τὸ ψευδος καὶ τὸ ἀδύνατον*.⁶¹ A lét valamilyen értelemben már mindig is átszűrődik a kijelentésen, amely itt mint hazugság, hamis állítás a létmódusok előterében mégis áttetszővé válik. Elhamarkodott lenne ebből arra következtetni, hogy ez az áttetszés a létmodalitások abszolút prioritását mint a logikai módusok alapját és ez utóbbiak származékos voltát igazolja. A transzparenssé válás, az intenzitáskülönbség esszenciális különbségre is utalhat, amely nem zárja ki a kölcsönviszonyt, a lényegükben eltérő kategoriális meghatározottságok ide-oda áramlását a két „régio” között. Kutatásunk szempontjából, amelynek az a célja, hogy módszertanilag előkészítse a lehetőséget mint egzisztenciális-ontológiai struktúraegész szisztematikus (és ezzel egyetemben rendszertörténeti) feltárását, ennek a kérdésnek csak annyiban van relevanciája, amennyiben hozzájárul a létmódusok problematikájának átfogóbb megértéséhez.

Az *ἀδύνατον* a (valami) létezés(ének), valóság(ának) lehetetlenségét jelenti, és az adott szöveghelyeken⁶² kiújuló aporetikája, amely egyrészt a megarai téziszből, másrészt a nem létező

⁵⁹ „Die Modi sind [...] keine Abstufungen des Seins [...]” Uo.

⁶⁰ „und so kommt es, daß in der Logik sich zuerst ein Geklärtes Gesamtbild und ein eindeutiger Begriff der »Modalität« überhaupt herausbildet.” Uo.

⁶¹ 1047 b13. Halasy-Nagy József fordításában: „nem egy tehát a hazugság és a lehetetlenség.” = Arisztotelész: *i. m.* Hogy az ítélet számára milyen igazságvonatkozást jelent a *ψευδος*, lásd bővebben Heidegger GA. Bd. 54. vagy in Uő: *Parmenide*. Buc. 2001, ahol a *ψευδος* lényegében az elrejtés, az elrejtett lét modalitása, s ugyanakkor a benne létező elrejtés szimultán leleplezés, megmutatás, megjeleneni engedés.

⁶² 1046 b 24 – 1047 a 20 (a megarai tézis lehetetlen következményeinek cáfolata) és 1047 b 14–30 (a lehetetlenség kifejezése erős kondicionálissal), amely utóbbinak vélegletekig kimerítő analitikus elemzését lásd *Aristotle Metaphysics Book Θ*. Transl. and Commentary by Stephen Makin. Oxford 2006. 82–96, ahol az Arisztotelész érvelésében szereplő A és B szükségszerű komposszibilitását két módon magyarázza: a) adott időben és feltételek között A és B esete fennáll, vagy b) adott időben és feltételek között A és B lehetséges. Függetlenül attól, hogy Arisztotelész levezetése helyes vagy

lehetőségének problematikusságából ered, a modálfilozófia legnagyobb és mindmáig megoldatlan rejtélyére figyelmeztet: mit jelent a lehető-lét; valóban van a valóságosan létező létének akár összetett feltételkomplexumban is megragadható „csírállapota”, amelyből idővel egy kiteljesült létbe bontakozhat, de amelyben „létezve” még nem kiteljesült valóság (*entelecheia*)? A megarai tétel – amit Hartmann később a lehetőség reáltörvényeként értelmez⁶³ – ezt a csíra-létet állítja: csak akkor lehetséges valami, ha valóságosan létezik, és megfordítva: ami valóságos, csak az lehetséges – mint ahogy Hartmann is a reálfeltételek összadottságát tekinti ontológiai lehetőségnek. A *κριεῦων λόγος* alapján semmi nem lehetséges, ami nem valóságos, vagy a jövőben nem válik azzá. Az Arisztotelész előtti „mestergondolat” megértése már nem is lehetséges a cáfolója mesterművére, a *Metafizikára* építkező modálfilozófia eszköztárával, csupán annak megértése, hogy mi az, amit a megaraiak nem értenek meg (nem véletlen, hogy Arisztotelész értelmetlennek nevezi a megarai tézis következményeit). Mindamelllett a megértést az is megnehezíti, hogy a tézis kidolgozója meglehetősen szofisztikus argumentációt alkotott hozzá.⁶⁴

Az érvényesség mint az ítélet érvényesítettsége vagy tulajdonképpeni vonatkoztatása lesz a szillogizmus *szűnje*, noha a szillogizmus alaposabb szerkezeti analízise kimutatja, hogy annak egyes típusai *ratio essendivé* válhatnak.⁶⁵ Arisztotelésznek az *Első analitikában* kifejtett álláspontja szerint ugyanis feltétlenül igaznak az a szillogizmustípus tekinthető, amelynek terminusrendje egybecseng (*übereinstimmt?*) a faktikus valósággal. Így néhány *locus* megzavarni látszik a logikának mint önálló tartománynak kezdetben tiszta képét: lehetséges az önmagában szükségszerű, szillogizmuson túli kijelentés, mint pl. az *a priori* természettörvény (de ide sorolható minden önmagában vett modális kijelentés vagy elkülönült kijelentéssokaság is).⁶⁶ A lehetőség szempontjából ez azt jelenti, hogy még nem kiélezett a *possibile logicum* és a *possibile reale* szembenállása.⁶⁷

A modális „kategóriák” ezen tisztázatlanságát használja ki a hartmanni kritika, mondván: a logikai predikatív lét csak a kijelentésben előálló, pusztán a gondolattal vonatkozásban álló lét, amely nem követelhet önálló helyet az elsődleges (reális és ideális) létmódok között.⁶⁸ A modális kijelentés egyetlen létvonatkoztatottsága maga a kopula, amelynek módusai tisztán logikailag nem ragadhatók meg, sőt nem is teljesíthetik eredeti küldetésüket. Lényegében itt már nem is Arisztotelész a vitapartner, hanem Kant az ő posztulátumaival, amelyeknek Hartmann szerint elsősorban módszertani funkciójuk van, s ezek felelősek az ismeretmódusok

sem, bizonyos, hogy itt nem a kompozibilitás a főszereplő, hanem az *ádóvatov*, a létezés lehetetlensége. Ez az erős vagy szükségszerű kompozibilitás pedig nem más mint A és B mint két *dünamei* on reállehetősége.

⁶³ Hartmann: *i. m.* 174. sk.

⁶⁴ Uo. 187. alapján rekonstruálva Diodórosz Kronosz két premisszából indul ki: a) a múlt szükségszerűen valóságos; b) lehetségesből nem következhet lehetetlen. Továbbá tegyük fel, hogy ami elmúlt, az megváltoztathatatlan, tehát másféle tkp. lehetetlen. Ám azt mondhatjuk, hogy mielőtt még megvalósult, azaz amikor még jövőbeli volt, másféle is lehetséges volt. Ennek elfogadásával egy lehetségesből idővel lehetetlen lesz, ami a második premisszának ellentmond.

⁶⁵ „Überhaupt erklärte Aristoteles nicht, warum gewisse Sätze und Verhältnisse zwischen Sätzen notwendig sind. Er weiß sehr wohl, daß es Sätze gibt, die gültig, aber doch nicht Syllogismen sind: »Das Notwendige erstreckt sich weiter als der Schluß, denn jeder Schluß ist etwas Notwendiges, aber nicht jedes Notwendige ist ein Schluß.« [Analytica Priora I 32, 47 a 22–35] Es springt in die Augen, daß Aristoteles hier das Gesetzmäßige in der Natur mit der logischen Folgerichtigkeit verwechselt.” Ingemar Düring: *Aristoteles*. Heidelberg 2005. 90.

⁶⁶ *Analytica Priora* I 30, 46 a 8; lásd még Düring: *i. m.* 90.

⁶⁷ Vö. Hartmann: *i. m.* 14.

⁶⁸ Vö. uo. 17.

– az érvényességet megalapozó – primer, azaz ontológiai értelmének folyamatos eltűnéséért. A modális kategóriák érvényességét ugyanis Hartmann szerint nem lehet a feltételekkel való megegyezés (*Übereinstimmen* – értsd itt mint az empirikus gondolkodás posztulátumainak alapfeltétele) által mint kifejezetten reflexív fogalommal megállapítani.

Hartmann a kanti *Übereinstimmung* helyébe a *Getragenseint* állítja, s ennek következtében az általa propagált ontológiai lehetőség nem a feltételekkel való megegyezés, hanem a feltételkomplexumból mint ontikus tényállásból ugyanazzal a létérvénnyel való nem logikai, hanem ontikus következés lesz. Pape szerint ez a megfogalmazásbeli különbség az ‘*Übereinstimmung*’ és ‘*Getragensein*’ között mutatja azt az áttörést, ami a lehetőségfogalomnak ebben az új történetében végbement.⁶⁹

A létrégiók dualizmusa; az arisztotelészi lehetőség „kísértetléte”

„Die bloße Fähigkeit ist eben nur Teilmöglichkeit.“⁷⁰ Nicolai Hartmannnak ez a kijelentése az arisztotelészi *δύναμις*-tannal kapcsolatos ellenvetéseinek rövid foglalata, amely két dolgot is elárul szerzőjéről: először azt, hogy Arisztotelész lehetőségfogalmát képességként érti, és azt is, hogy ez a képesség csak részlehetőség, a lehetőségnek legfőbb egy alkotóeleme. Csak most válik igazán célszerűvé annak taglalása (amire futólag a *δύναμις* Arisztotelész által használt értelmeivel foglalkozó részben már utaltam), hogy a létező léteire vonatkoztatni az önmagában vett *δύναμις*-t értelmetlen, mert így legfőbb a mozgóról mint mozgó vagy mássá levő entitás különböző, csak fázisszerűen megragadható tulajdonságairól állapítunk meg valamit, és nem a létezésben kitartott, a *φύσις* működésével együtt „fennálló” (*ὕπαρχειν*) sajátos jelenlét egységéről. Hiszen az *ἐνέργεια* mint a létező kéznéllete is elsősorban nem viszonyfogalomként, hanem önálló viszonyként fogható föl, ami egyszer a lehetőség és mozgás, máskor – még ha analógiásan is – az úszia és az anyag között áll fenn.⁷¹ Ezért amikor lehetőségről vagy lehetőlétezőről beszélünk – természetesen az arisztotelészi értelmét szem előtt tartva, akkor azt egy tág princípiumproblematika horizontján kell elvégeznünk, amelynek általános keretét – ahogy a *Metafizikából* kiviláglik – a természet és a lehetőség azonos nembe tartozása⁷² alkotja.

Eltekintve ettől az egyedi kijelentéstől és összes implicit következményeitől, meg kell vizsgálnunk a hartmanni kritika néhány előfeltevését, amelyek az ontológiai lehetőségfogalomnak a megarei vitában is megnyilvánuló aporetikája mögötti létfelfogásra utalnak.

Hartmann esetére különösen igaz, hogy a modalitások problémájának ontológiai vizsgálata olykor a tradícióval szembeni vagy attól elhatárolódó állásfoglalásra⁷³ kényszerít, amely tradíciónak egy s más felrható – mint ahogy Hartmann is nehezményezi, hogy az elmúlt korok elmulasztották kitermelni a kritikai ontológiát, a magánvaló létjellegének szisztematikus feltárását.⁷⁴ Amennyiben valóban érvényes a meglátása, miszerint a filozófia mind ez ideig a

⁶⁹ Ingetrud Pape: *Zur Problemgeschichte der Modalität des Werdens.* = *Kant-Studien*, Bd. 48. Heft 2. 1956/57. 324–343. 341.

⁷⁰ Hartmann: *i. m.* 184.

⁷¹ 1048 a

⁷² 1049 b8 *καὶ γὰρ ἡ φύσις ἐν ταῦτῳ γένοι τῆ δυνάμει.*

⁷³ „Az elmúlt korok rendszerépítőitől eltérően, sőt tudatosan szembehelyezkedve velük [...]” Nicolai Hartmann: *A kategóriaelemzés céljai és útjai.* = Uő: *Lételméleti vizsgálódások.* Bp. 1972. 197.

⁷⁴ Vö. Nicolai Hartmann: *Nézeteim rendszeres kifejtése.* Uo. 124.

metafizikai problémák rendszertelen aporetikáján is csak látszólag verekedte át magát, vagy éppenséggel megbukott a fenomenológiai vizsgán, mert megfeleledkezett a jelenség mögötti magánvalóról, akkor valóban van még munka.

A lehetőség fogalom- és problémátörténetének ekképpen szituált kritikai értelmezése kapcsán három lényeges vonatkozást említenék meg:

1. a lehetőség (létmódusának) tudományrendszeri hovatarozása tisztázatlan;
2. az 1. következtében a lehetőségfogalom is áldozatául esik a spekulatív előfeltevések szakadatlan hullámzásának, és problémaként nem csupán megoldatlan marad, hanem meg sincs igazán ragadva mint probléma;⁷⁵
3. a lehetőség nem önálló kategória.

Ezt a három vonatkozást nem szándékozom iskolás tagoltságában, pontról pontra haladva vizsgálni, hanem a további gondolatmenet irányadó szempontjaiként adtam itt meg. Ha a lehetőség fogalmának a filozófiai alapdiszciplínák körében való elhelyezhetőségét vizsgáljuk, be kell látnunk, hogy nem is annyira annak eldöntése a lényeges, hogy ez a modalitás inkább logikai vagy ismeretelméleti, netán ontológiai, hanem hogy ezt problémaként érdemesebb az értelme felől faggatni és hagyni, hogy annak a tartalma legyen ebben a kérdésben az irányadó. S ez utóbbi elemzés – a probléma aporetikájának teljes arzenáljával – rácáfol majd mindenféle osztályozási kísérletre, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy a probléma kibontakozó tartalma másnak bizonyul, mint a hagyományos felvetési módjai.

Az ontológiai módszertannak ez a felvázolása (ami nagyon sarkítva egyezik a hartmanni elképzeléssel is), annak ellenére, hogy nem ragaszkodunk a területet megillető problémák megoldhatóságához, arra figyelmeztet, hogy az apória nem a kiúttalanságot és a megoldás lehetetlenségét jelzi, hanem az adott problémának a tartalmát alkotja. Sőt bizonyos értelemben maga az apória változatos megjelenésformái teszik lehetővé – amennyiben szükséges – az adott probléma pluridiszciplináris megragadását is. Nagyjából mindez a lehetőség problémáját is jellemzi.

A lehetőség önmagában elvont probléma, s amennyiben ezt még azzal tetézzük, hogy elvonkoztatjuk minden egyébtől, és önmagában vizsgáljuk (önálló fenoménként mint „tisztá lehetőséget” kezeljük), akkor legfőljebb egy lényegi lehetőségfogalomhoz, a tiszta logikai ellentmondásmentességhez jutunk el. Vagy megkísérelhetjük ennek az útnak a fordítottját: az adott dolog lehetőségét a konkrét létfeltételek összefüggésében ábrázolhatjuk, amely létfeltételeket lehetőségfeltételeknek nevezhetjük. Azonban sem egyik, sem másik út nem vezet a lehetőség problémájának még belépő szintű felvázolásához sem, és pedig azért, mert mindkét esetben egy nagyon lényeges elem hiányzik a képletből: a folyamat.

A folyamat az, amit Hartmann a modalitások reális alapjaként kezel, amelynek ismerete, illetve beható elemzése nélkül ebben az ontológiai projekcióban értelmetlenség létmódusokról beszélni. A folyamat, a *Realprozess* jelentőségének felismerését kötelezően meg kell előznie egy bizonyos szemléletváltásnak: hogy a létezők, a képződmények nem a létezés folyamával sodródó valamik, hanem ők maguk is a folyamat.⁷⁶ Minden létező folyamat, s ez azt jelenti, hogy létének egyetlen fázisában sem adott egészként, egészlétként; statikus-logikai fogalmakkal leírva a folyamat: „a létező önmagával való nem-azonosságának állandósuló mozzanata” lesz.

⁷⁵ A folyamat, állapot és a viszony kategóriái kapcsán vö. uo. 203.

⁷⁶ Uo. 206.

Ezt a létkategóriát, amely egyben a reális világ alapvető létmódja is, a modális elemzés teheti kizárólag hozzáférhetővé. Nem véletlen, hogy a tudat is, melynek számára ez mint szemléleti forma „jelenik” meg, eleve modális szerkezetű. Csak a reflexióban válnak szét, nyerne meg határozást a folyamat stádiumai a folyamatiság hozzátartozóiként.

Az észlelésen alapuló szemlélet önmagában nem eredményez folyamattudatot, annak ellenére, hogy mint minden átélés differenciálatlanul folyamatszerű (még akkor is, ha az óramutató példájára nem folytonosságot észlelünk, hanem egyik stádiumról a másikra való ugrást: így hát az apprehenziói révén jön létre a folyamat stádiumainak az egysége egy konkrét mozgás hézagos észlelésében).

Azt mondhatjuk, hogy Hartmannál a modálanalízisnek meghatározott funkciója van: a lehető legeredetibben és legtisztábban megragadott létmódusok segítségével artikulálni a reális alapvető létmódját, a folyamatot. A nagy előd, akinek letisztult modális fogalmai itt egyáltalán szóba jöhetnek: Hegel. És máris adott a történeti távlat, az ontológia kezdetéhez, a reális világ modális építményének első kifejezés kísérletéhez viszonyítva. Hegelnek ugyanis ebben a kontextusban az az érdeme, hogy Arisztotelész modális fogalmait, a dünamiszt és energiát megtisztítja, használhatóvá teszi a kategoriális elemzés számára. Hartmannak az arisztotelészi modalitásokkal kapcsolatban egy váltig hangsúlyozott kifogása van: az hogy rendre a folyamat kezdeti és végstádiumát fejezik ki, és magáról a folyamatról nagyon keveset mondanak, holott épp ez lenne a küldetésük.

A mozgás, a kinézisz definíciós és alaki sokfélesége épp arra utal, hogy a kinézisz többre hivatott, mint a létezők különböző mozgástípusainak kifejezése: a létezés, a folyamatiság gyűjtőfogalma akar lenni. És ha azt úgy határozzuk meg, mint „egy lehetségesnek a valóságát, amennyiben az pusztán lehetséges”, véli Hartmann, akkor ezekkel a modális kategóriákkal (*dünamisz-energeia-entelecheia*) a mozgásnak csak egy stádiumát ragadjuk meg. Márpedig a cél az lenne, hogy a mozgást a folyamat egészléteként, a létező önmagával való nem-azonossága stádiumainak egységeként ragadjuk meg.

A lehetőség létállapotként való értelmezésének korlátai

Mindenek alapvető apóriája a lét jelentéseinek sokféleségében nyilvánul meg, s mint ilyen nem ténymegállapításként, hanem kérdésként rögzül: mi képezi a lét jelentéseiben megmutató sokféleség alapját? Ennek a kérdésnek a meg nem hallása jellemző arra a 19. századra – s ennyiben Brentano Arisztotelész-értelmezésére is –, amelynek alapviszonyulását a lét kérdésének értelmező kifejtésében az arisztotelészi ontológiának *szubsztanciátanként* való érvényessége határozza meg.⁷⁷ Ha a lét értelmeiről szóló tanítást olyan (nem túl szerencsésen fordított) fogalomra vetítjük, aminek sajátos – a levést és annak „folyamatát” még előállító – vonatkozása a létező létére az idők során elfedetté vált, vajon hogyan teszünk szert azokra az amúgy is széttöredezett értelmeknek az eredeti hozamára, amelyek különös aporetikája nem a szubsztanciára vonatkozott? Ez az áldatlan helyzet odáig fajult, hogy a létező nem-kategoriális

⁷⁷ Vö. Heidegger: *i. m.* 45.

értelmeit is, a lehető-létet, igazlétet, és magát a létet is ennek a tévedésnek (*Grundirrtum*⁷⁸) égisze alatt mint a szubsztancia⁷⁹ kategóriáit értették.

Franz Brentano Arisztotelész-értelmezését ezért kizárólag a lehetőségfogalom kibontásának perspektívájából vetem fel, azoknak az előfeltevéseknek a felmutatása révén (mint ahogy a legfontosabbra már sor is került), amelyek Brentanót a lehetőségnek és valóságnak mint állapotnak (*Zustand*) a felfogásában tartották. A *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*⁸⁰ alapján azonban kiderül, hogy az összkép ennél egy kicsivel árnyaltabb, és hogy valójában nem könnyű eldönteni, hogy az arisztotelészi lehetőségfogalom brentanói értelmezésének fogalom előtti felfogásstruktúrája mennyiben gyökerezik egy erre a struktúrára alig reflektáló tradícióban, de egyértelmű, hogy legkönnyebben éppen a heideggeri váddal illelhető, tudniillik hogy a középkori Arisztotelész-értelmezések/fordítások hatástörténeti fejleményeként a „jelenlét metafizikájának”, sőt kimondottan a szubsztancia metafizikájának – ha szabad így mondani – ő is a foglya marad.

Ez a felfogásstruktúra bizonyos mozzanatait révén mégis tovább árnyalható. Először is nyilvánvaló, hogy Brentano – Eduard Zellerrel egybehangzóan – azt, ami a metafizikának lehetőségként egyedül képezheti tárgyát, elkülöníti (a *Metafizika 1019b23* alapján) az újkor lehetőségfogalmától, amely a valósággal és szükségszerűséggel együtt a logikai modalitások csoportját alkotja.⁸¹ Ez utóbbi származékos (metaforikus⁸² eredetű) fogalomnak és az azt konstituáló különbségnek a szem előtt tartása csak megzavarná a vizsgálódás menetét, ezért kizárólag a – Brentano által is szorgalmazott – metafizika tárgyára koncentrálunk. A lehetőség ebben a vonatkozásban a létezőnek az a „tartománya”, amely létező mint *ον ενεργεια* és *ον δυναμει* oszlik fel (*zerfällt*). Tehát nemcsak a megvalósultra, a valóban létezőre vonatkozó jelentésében vett létező ez, hanem Brentano értelmezése szerint a pusztán valós lehetőség (*reellen Möglichkeit*) értelmében is.

Az második előfeltevés, amely már a paragrafus címében is megmutatkozik: a lehetőség és a valóság a létező *állapotai*. Amennyiben a mozgásfenomélen megnyilvánuló „létszerűség alapproblematikájának”⁸³ kidolgozása közben jut el Arisztotelész e két ontológiai „kategóriához”, kérdéses az ‘állapot’ kifejezés, amely értelméből fakadóan sosem vonatkoztatható a mozgásfolyamat egészére, sokkal inkább magán hordozza a folyamat egy stádiumának pillanatnyi konstans kinézetét (azaz mindazt, ami nem árulkodik változásról). Márpedig a tét valóban a létszerűség azon alapkategóriáinak helytálló bevezetése lenne, amelyek a mozgásfenomént nem csupán egy még éppen elfogadható/érthető szinten magyarázzák: sem a *dünamisz*, sem

⁷⁸ Uo. 46.

⁷⁹ Hartmann a kérdést egészen más szempontból közelíti meg az állapot kapcsán: „A kategoriális megfontolás hagyományos útjain ezen a helyen [az állapotén] csak a szubsztancia lép fel. Ennek jó okai voltak, mert a szubsztancia az, ami a folyamatban megmarad, ami tehát a folyamat sodrában sem veti magát ennek alá, hanem szembeszegül vele.” Hartmann: *Nézeteim rendszere* kifejtése. 210. sk.

⁸⁰ Franz Brentano: *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*. Freiburg im Breisgau 1862.

⁸¹ „Wenn man in neuerer Zeit von einem Möglichen spricht und es wohl auch mit dem Wirklichen zusammenstellt, wozu dann als Drittes noch das Nothwendige gefügt wird, so ist dieses von dem Möglichen, dem dünaton oder dünamei on, inwiefern wir hier davon sprechen werden, ganz verschieden. Es ist dieses ein Mögliches, das von alles Realitat dessen, was möglich genannt wird, abstrahierend, nur behauptet dass etwas existieren könne, insofern durch seine Existenz kein Widerspruch gesetzt werde.” Uo. 41.

⁸² Vö. *Metafizika 1019b23* sk. A metaforikus dünamisz említésének okát lásd még e tanulmány 2. fejezetében.

⁸³ Martin Heidegger: *Fenomenológiai Arisztotelés-interpretációk*. Szeged–Bp. 49.

az *energeia* nem magyarázóelv, hartmanni kifejezéssel élve akár tudatkategória elsődlegesen, hanem valami más.

Brentano minden érdeme ellenére, illetve azokra a nehézségekre való tekintettel, amik itt a kifejezés során természetesen, de újszerűségük folytán is felmerültek, a szubsztanciaként értett létezőt továbbra is a közismert statikus valójában olyan dologként értette (s erről legfőképp a lehetőségnek és valóságnak állapotként való értelmezése árulkodik), amelynek létezése egyik állapotból a másikba való átváltásban, átkerülésben merül ki. Ám a lehetőség és valóság nem a lét vagy létezés állapota. A tény, hogy Brentano számára ezeknek az ontológiai kategóriáknak lefordítása ilyen egyöntetűen ment, arra enged következtetni, hogy számára is a létező értelmének paradigmatis és példászerű rögzülése a kategóriák összessége. S valóban szinte vitathatatlan lesz ez, ha arra gondolunk, hogy a kategóriák mint a létező ontikus határozmányai a közönséges értelem számára is a legkönnyebben emészthető jellemzők.

A lehetőség aporetikájának hermeneutikai meghaladáskísérlete

A lehetőség szóban forgó aporetikájának hermeneutikai meghaladáskísérletén nem azt kell érteni, hogy egy eldönthetetlennek bizonyult kérdést új, a hagyomány által is felkínált szempontokkal gazdagítva oly módon fogalmaznánk meg vagy fogalmaznánk újra, hogy mindaz, ami eldönthetetlenként és kérdésként eddig ebben az apóriában egymásnak feszült (mint meg-nem-értett vagy nem-jól-értett), az újként nyert értelemösszefüggésben összefüggőként lenne adva. A lehetőség aporetikája – értelemszármazását tekintve – valóban a hagyomány által áthagyományozott kérdések összessége, de nem az adott terminushoz mellékelt tisztázatlanságok kötegeként, s ebben a vonatkozásban még a megairi tézis sem részletkérdés csupán, aminél sokkal fontosabb, „igazabb-ontológiai” kérdések is vannak. Nincsenek.

Amikor a lehetőség aporetikájának meghaladáskísérletéről beszélünk, tartózkodnunk kell az olyan kifejezésektől, mint a probléma megfogalmazása vagy újrafogalmazása, mert az, amit itt meghaladáskísérletként elemzünk, sajátos appercepciójában a szokványos ontológiai eljárásokkal szemben idegen és idegenkedő: „[...] más dolog a *létező*ről elbeszélve beszámolni, és megint más a létezőt *létében* megragadni. Ez utóbbi feladathoz többnyire nemcsak a szavak hiányoznak, hanem mindenekelőtt maga a »nyelvtan«.”⁸⁴ A meghaladáskísérletre ennek folytán egyedül a létező létének megragadása mint „létanalitikai kutatás”⁸⁵ jogosult, amely a maga során semmiképp sem holt nyelveken írt holt szövegek fordító értelmezése, hanem a legerendőbb élő fenomenek által irányított – a kifejezés legelemibb szintjein akadozó – önértelmezés és önértés. Nyilvánvaló tehát, hogy amikor a lehetőség aporetikájának meghaladáskísérletéről van szó, akkor ebben az értelemben akaratlanul is Heidegger fundamentálonológiájának központi módszergondolata válik meghatározóvá, amelyben a *Dasein* fenomenális egészlétének megragadása a cél, s mint ilyen értelmezés egyben erőszak is azon a létértelmezésen, amit e létező *saját elfedéstendenciájának*⁸⁶ számlájára írhatunk. Ennek az elfedéstendenciának meghatározó stádiuma Arisztotelész ontológiai fogalmainak fordítása/értelmezése is, amelyben a *δύναμις* és *ἐνέργεια* értelmében vett lét szerves egészét az ‘*actus*’ és ‘*potentia*’ révén a létező

⁸⁴ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Bp. 2001. 56.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Vö. uo. 361.

elkülönült állapotaiként feldarabolták, és az e módon nyert aktuálist újból az *ἐπι πλέον*-on innen, az általában vett mozgóra mint „legközelebbi gondoskodásunk tárgyát alkotóra”⁸⁷ korlátozva értették.

Következésképpen „meghaladáskísérlet” címszó alatt itt arra az ontológiai fordulatra gondolunk, amelyben a lét nem elvont, definiálhatatlan és általános fogalomként⁸⁸ válik a kutatás tárgyává, hanem az „enyémvalósága” irányából megközelíthető jelenvalólétként, amely felfedés számára egyetlen *létmodalitás* az igazán releváns: „A jelenvalólét mindenkor a maga lehetőségeként *van*, nem csupán tulajdonságszerűen »rendelkezik vele«, mint valami kéznéllevővel.”⁸⁹ Ezzel a szinte szó szerint agyonidézett mondattal vágunk a probléma kellős közepébe, hiszen az egészen más, reflektáltabb értelmet nyer jelen tanulmány fejtegetéseinek következtében. A jelenvalólét a maga lehetőségeként egzisztál, s ily módon maga képezi azt, amit *δυνάμει ὄν*-ként, kizárólag a lehetőségből meghatározott létezőként ismerünk – a jelenvalólét lehető-létként való meghatározottságának általános egzisztenciális kerete, alapul szolgáló egzisztenciáléja a megértés lesz, s ezért a lehető-lét a megértésnek alárendelt egzisztenciálé.⁹⁰ Amellett, hogy a lehetőség aporetikájának meghaladáskísérlete azáltal nyeri el hermeneutikai „jellegét”, hogy azt a megértés mint a mindenkori lenni-tudás egzisztenciáléjára alapozza, mégsem világos teljesen, hogy ez milyen vonatkozásában tekinthető az *adott* aporetika meghaladáskísérletének. Kielégítően a *Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft* elemzései adják meg erre a választ.

A lényegkérdést többnyire a dolog micsodaságára, milétére való korlátozásával a filozófia általában elmulasztja megkérdezni, hogy mi a valóság, vagy amennyiben azt kérdésessé teszi, a valóságot egy mindent átfogó általános *existentiáként* érti, a kéznéllevő értelmében.⁹¹ Így „történhetett” meg, hogy a megaraiak is a lehetőség valóságát kizárólag *ἐνέργεια κατὰ κίνησιν*-ként értve egy általános értelem alá rendelték: a semmiből felmerülő végbemenés (*aus dem Nichts auftauchende Vollzug*⁹²) lesz számukra a lehetőség valósága. A létező lényeg kérdésért ezért mind a létező milétére, mind a lehetséges, illetve valóságos valóságának milyenlétére tekintettel kell feltenni. Hiszen a létezőnek ilyen módon értett valósága lényegileg *együtt váltózik* a szoros értelemben vett lényegével, aminek alapján utóbb csak a milét válik kifejezetté és megragadottá. A valóságnak a lehető-lét irányába való kiterjesztése, mely utóbbit semmivel sem tekintjük kevésbé valóságosnak, mint az *εργον*-ban megnyilvánulót, a szembeötlőn végbemenőt, magát a lényegkérdést is a létező modálisan kiszélesített egészletére irányítja. Az egzisztenciáléként értett lehetőség tehát nem azonos a *δύναμις* bírásával, sokkal inkább az egyedi konkrét lehetőségekkel való rendelkezés létalapjaként értendő.

Az egyedi-ontikus lehetőségek mozgáson túl felmutatott valósága (mint pl. egy adott képességgel való rendelkezés) két vonatkozásban is megmutatkozik. Először a mozgáson-túliség mint nem mozgás, illetve nyugvás érhető. A megari kérdés akkor lenne végképp jelentéktelennek titulálható, ha az egyedi lehetőség mozgáson-kívüliségét csak ebben az ontikus

⁸⁷ Uo. 360.

⁸⁸ Vö. uo. 18. sk.

⁸⁹ Uo. 60. „Dasein ist je seine Möglichkeit und es »hat« sie nicht nur noch eigenschaftlich als ein Vorhandenes.” Martin Heidegger: *Sein und Zeit*. Tübingen 1967. 42.

⁹⁰ Cristian Ciocan: *Muribundus sum: Heidegger și problema morții*. Humanitas. Buc. 2007. 62.

⁹¹ Heidegger: *Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft*. 223.

⁹² Uo. 220.

vonatkozásban firtatná, vagyis ha például az egy helyben állótól nyugvó helyzetének alapján vitatná el a járás képességét.⁹³ Úgy tűnik, Heidegger hajlott arra, hogy – a lehetőség általa már a *Lét és idő*ben felmutatott és kidolgozott ontikus-egzisztenciális különbségének mentén – a megarai álláspontot a lehetőség és általában a lét értelmének ontológiai dimenziója iránti vak-ságnak tulajdonítsa. Ennek folytán a *Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft* címmel megjelent előadás csúcspillanata a százméteres távot futó rajton állásának fenomenológiai elemzése lesz⁹⁴ mint a valóság lényegének megvilágító erejű példája: a sportoló ebben a készenléti állapotban, tartásban nem csupán *úgy néz ki*, mint aki az előtte álló fizikai próbatétel lefolyásának (mondhatnánk, hogy várakozóan) nekifeszül, hanem teljes tartásával már ebben a nekifutamodásban, elindulásban *van*, a tényleges lefolyástól csak egy rajt!-kiáltás választja el. A rajton álló sportoló leírása mint mozgás előtt álló nyugvónak a leírása a lehetőség ontikus értelménél marad, a létező létének azon a reflexiós szintjén, amelyen a megaraiak is a létező tevékeny jelenlétét tartják szemmel, ezt továbbépítve Hartmann pedig a reális feltételek láncolatát.⁹⁵ Természetesen egy további értelem is lelhető ezen a példán: ha a futót ugyanis nem mint kéznéllevőt szemléljük, hanem mint egy értelmes *δύναμις*, pontosabban egy *τέχνη* birtokosára tekintünk rá, akkor ennek a kibontakozás előtt álló képességnek a lefolyása nélkülözi a kontingenciát: benne *eidos*zának megfelelően valami szükségszerű jut kifejezésre. De – s ez lehetne itt a heideggeri előadásnak a hartmanni reállehetőséggel való számvetése – még mielőtt elhangzik a rajt!-kiáltás, a futó *δύναμις*-a e hiányos feltételkomplexusok közepette is legalább annyira valóságos, mint mozgásként értett megvalósulásában.

A lehetőség mozgáson túli valóságának másik értelme tehát már a *Von Wesen und Wirklichkeit der Kraft*ban is jelzett, de az előadás tárgyi kötöttségei folytán nem explikált egzisztenciális lehetőség, aminek kapcsán Heidegger a *Lét és idő*ben kiköti, hogy önmagában csak problémaként mutatható fel, de kifejtése egy másik egzisztenciális fenomén, a megértés mint feltárási tudás alapján lehetséges.⁹⁶ Egzisztenciáléként a lehetőség – noha a jelenvalólét legeredendőbb és legvégső pozitív ontológiai meghatározottsága⁹⁷ – az egzisztenciális analitika módszertani határfogalmának bizonyul abból a szempontból, hogy azok a faktikus lehetőségek, amelyekre az egzisztencia megértően kivetül, s ezáltal lenni-tudására vetíti ezeket az ontikus lehetőségeket, az egzisztenciális analitika számára hozzáférhetetlenek.⁹⁸ Bizonyos értelemben éppen ezért válik szükségessé annak az alapvető fenoménnek vagy egzisztenciálénak, a megértésnek a vizsgálata, amelynek talaján egyáltalán kimutathatók azok az indíték-összefüggések, amelyek az ontológiai-ontikus lehetőségek pusztán formálisan felmutatható struktúráját árnyalják tovább. Ennek következtében és a *Lét és idő* alaptendenciájának – a gond-struktúra felvázolásának elkülönült csomópontjait képező (időbeliség, mindennapiság, történetiség) – tematikus elágazásait figyelembe véve elmondható, hogy itt a lehetőségnek nem pusztán a kéznéllevő kategoriális meghatározottságaitól

⁹³ „Daß der Gehenkönnende als solcher ruht, ist offenbar gemeint als Weise derjenigen Bewegtheit, zu der er als Vermögender vermögend ist. Die Wirklichkeit des Vermögenden bestimmt sich also mit aus der vermögaren Wirklichkeit, die sich im Vollzug einstellt; bestimmt sich von daher mit; ist aber nicht dasselbe.” Uo. 217.

⁹⁴ Uo. 217. skk.

⁹⁵ Vö. Hartmann: *Nézeteim rendszeres kifejtése*. 209.

⁹⁶ Heidegger: *Lét és idő*. 173.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo. 440.

megtisztított tradicionális ontológiai reminiszcenciájával van dolgunk, hanem a saját létére feltáróan ráirányult létező, a jelenvalólét egzisztenciális alapmozgásának *elvével*. Az egészen más kérdés, hogy ez az elv a maga princípiumszerű valójában megragadható-e, vagy amennyiben megragadható, hogyan. Ettől izgalmas az a filozófiai vállalkozás, amit egzisztenciális analitikaként ismerünk.

Konklúzió

A lehetőség problémájának (amely számomra, mint a kutatás kezdetén állók számára elsősorban értelemkérdésként fogalmazódik meg) jól körülhatárolható, történetileg elkülönült diszciplínája az úgynevezett modálfilozófia. Meglehetősen könnyű, ennek ellenére majdnem teljesen értelmetlen lett volna, ha ezt a kutatást, amely a lehetőségekben faktikusan és egzisztenciálisan tagolódó létre és annak értelmére irányul, hagyományosnak mondható modálfilozófiai eszmefuttatásokra fecsérletem volna, hogy az untilig ismert és referenciálisan kiürült modális kategóriákat egy bázisnak tekintett logikai okoskodással mérlegetsem, hasonlítsam.

Ehelyett a „lehetőség mint logikai és ontológiai kategória” témáját a következő megfontolásból közelítettem meg ezen a valamelyest rendhagyónak tekinthető módon: értelmetlen azt feszegetni, hogy a lehetőség logikai vagy ontológiai kategória-e vagy sem, mert ennek a kérdésnek így önmagában semmilyen tétje nincs. Legföljebb Hartmannat követve különbséget lehet tenni *Urteil-* és *Seinsmodi* között, vagy Heideggerrel együtt vitatni lehet a lehetőség kategóriavoltát. Inkább ennek – az egyébként problémátörténetileg kiválóan feltárt – értelemtörténésnek azokat a törésvonalait, rejtett diszkrpanciáit kell megvizsgálni, amelyek tökéletlen mivoltuk ellenére is az értelemkeletkezés olyan forrásává válhatnak, amelyek bőséges adománya nélkül autentikus problémagondolkodás nem lehetséges.

Következésképpen én a lehetőséget aporetikus mivoltában igyekeztem megragadni, abban az állapotában, amelyben még nem rögzült az a használatmódja, ami számunkra ma – teljesen reflektálatlanul is – magától értetődő. A világrajövetelének pontos helye Arisztotelész gondolkodásában lokalizálható, ám arra vonatkozóan, hogy Arisztotelész számára pontosan mit is jelentett az utólag ontológiaiának nevezett lehetőség, csak feltételezések vannak. A *Metafizikából* ránk maradt lehetőségdefiníciók csak részben találják el a fenomént.

Egy születőben levő gondolatot követni a létrejövést sürgető impulzusok számbavételével érdemes: ezért figyeltem fel a megarai kérdésre, amit megint nem a hagyományos módon közelítettem meg. Hiszen ha így jártam volna el, akkor feltehetőleg belebonyolódtam volna a tézis logikai elemzésébe, ellentmondásmentességének vizsgálatába. Fenntarthatónak tűnik azonban az az állítás, hogy sem az arisztotelészi, sem a megarai lehetőségfogalmak nem logikai feladványok, s hogy ez utóbbi sem egyszerűen szofisztikus mutatvány. Mindkettő – Heidegger megalapozott észrevétele szerint – a léttel kapcsolatos sajátos állásfoglalás következménye. Az viszont már egészen más lapra tartozik, hogy az apóriából kivezető megoldásjavaslatok melyiket tartjuk elfogadhatónak. Heidegger Arisztotelészre adta a voksát, Hartmann a megaraiakra. „Pártoskodásuknak” megfelelően sajátos ontológiai profiljuk rajzolható meg, amelyet részletezni nem, csak skiccelni tudtam itt.

Ha a kérdést továbbra is az apória munkára sürgető valóságából kiindulva kezeljük, akkor úgy tűnik, hogy a fundamentálonológia és nyomában a hermeneutikai filozófia fogalmaz meg olyan egyetemes irányelveket, amelyek által a lehetőségeinket a maguk faktikus valójában

feltárva, létünk egészére vetítve, azt ezen a módon megértve meghaladhatjuk a természetlenné bizonyuló teoretizálást. Ugyanakkor ez a fejlemény arra is felhívja a figyelmet, hogy a probléma történetével való szembesülés továbbra is szükséges előfeltétele a létlehetőségeink megértésének.

Possibility as Logical and Ontological Category

Keywords: possibility, logical and ontological category

In my work I deal with the topic „possibility as a logical and ontological category”. My approach on this subject may be considered somewhat unusual, as it is not guided by the classical question referring on logical or ontological status of possibility, which appears to be a search without stake. Traditionally according to Hartmann we could make a distinction between sentencing and modes of being, or reject together with Heidegger the categorial approach of possibility. The other way therefore and the actual purpose of this paper is first to examine the effects of discrepancies and breaks in the history of discussed problems, which discrepancies are the ultimately sources of meaning without a true-ontological thinking is not possible. So I tried to explore the ontological possibility in their aporetic meaning, even in a state of becoming, in which its current highly obvious use is not firmly established yet. During of a historical-terminological prosecution of an ontological concept is recommended to take into account some of the most important conceptual impulses, like in this case the Megarian thesis. If the whole problem will be investigated as existential aporia, then it seems that fundamental ontology and hermeneutics succeed to formulate a practical-hermeneutic attitude and such a universal guideline by which the ontological possibility can be detected in its factual reality. However, confrontation with the history of this issue remains a necessary requirement for understanding of existential possibilities.

Györgyjakab Izabella

A beszéd mint a jelentések folyamatos újraképzésének lehetősége Lévinasnál

A Lévinas első főműve alapján rekonstruálható (nyelv)fenomenológiai problematika egyik legvitatottabb kérdésére Derrida hívja fel a figyelmet *Violence et métaphysique*¹ c. írásában, ahol többek között arra mutat rá, hogy a Másikkal való viszonyt Lévinas egyfajta hegeli dialektikus interszubjektivitásra vezeti vissza. Ha elfogadjuk a derridai kritikát, a diskurzusnak, a beszédnek, egyáltalán a nyelvnek az első főműben adott meghatározása mennyiben teszi lehetővé az „erőszak” hagyományának a meghaladását? Lévinas mennyiben volt képes túllépni azokon a problémákon, amelyeket az intencionalitás kérdéséből kiindulva fogalmazott meg, és amelyek a Másik tapasztalatának megragadhatatlan voltában összegezhetők? A nyelvnek etikai viszonyként való meghatározása előrelépést jelent-e ebben a kérdésben? És amennyiben igen, válaszolunk az előző kérdésre, az első főműben bemutatott nyelvfelfogás alárendelhető-e minden további nélkül az etikai problematikának?

A nyelv, diskurzus, beszéd kifejezések Lévinas első főművének, a *Teljesség és Végtelennek*² a kulcsszavai. A beszéd nem csupán kiszólítja a szubjektumot a Ház, az ökonómia bensősége által biztosított megnyugtató magányából, hanem az Én és a Másik viszonyába, a(z) egyébként egoista) dis-kurzusba való belépésre való felhívásként vagy felszólításként határozódik meg, mely nem merül ki egy tárgy felismerhetővé tételében a Másikkal való közölhetősége érdekében. A beszéd a nyelv lehetőségeit jeleníti meg egy sajátos kérdés-felelet struktúrában, ahol a kérdező szerepét az Énre visszavezethetetlen külső tölti be. A nyelvi viszony Másikja az abszolút, redukálhatatlan és fogalmilag megragadhatatlan mássága révén uralja a beszédet, és ily módon a beszédben, a beszéd által eleve kisajátított Ént is kisajátítja. E kétszeresen kisajátító jelleg következtében a nyelvi viszony az etikai viszonynak rendelődik alá.

A beszédproblematika Blanchot megközelítésében

Mielőtt a lévinasi megoldást a fenti szempontok szerint megvizsgálám, egy a *Teljesség és Végtelen* problematikájából kiinduló és egyben az ott vázoltakat kérdésessé tevő, továbbgondoló felvetésnek a rövid bemutatására vállalkozom. Maurice Blanchot *L'Entretien infini* című műve,³ nagyjából Lévinas első főművének elemzéseit véve kiindulópontként, egy sajátos megoldást kínál az interszubjektív viszony meghatározásához. A plurális beszéd fogalmának a bevezetése révén egyszerre sikerül fenntartania az Én és a Másik viszonyának aszimmetrikus jellegét, valamint e viszony alárendelődését a nyelvnek. Blanchot abból az észrevételből indul ki, hogy az aszimmetrikus viszonyt példázó mester és tanítvány kapcsolat a viszonyban részt vevők összemérhetetlenségét feltételezi, ez viszont maga után vonja azt, hogy végső soron nem beszélhetünk a konkrét, tényleges viszony megvalósulásáról. A beszédhelyzet sajátossága épp abban rejlik, hogy biztosítja az összemérhetetlen viszonyra szelidülését. Ez nem jelenti a Másik idegenségének a feloldódását a

¹ Jacques Derrida.: *Violence et Métaphysique*. Essai sur la pensée d'Emmanuel Lévinas. = Uő: *L'écriture et la différence*. Paris 1967. 117–228.

² Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen*. Fordította Tarnay László. Pécs 1999.

³ Maurice Blanchot: *L'Entretien infini*. Paris 1969. Különösen az első fejezet: La parole plurielle, 1–116.

viszonyban, amennyiben az sem nem szubjektum, sem nem objektum, mondja Blanchot, hanem az emberivel szemben álló nem emberi, az inhumánus.

Egy ilyen helyzetben megvalósuló beszéd lehetőségének a vizsgálatához a Szfinx és Oidipusz közötti beszélgetés kínálja a klasszikus példát, amely által az a vonatkozás kerül előtérbe, hogy az inhumánus részéről feltett kérdésre tulajdonképpen a kérdés megisméltése lehet az egyetlen válasz. A mitológiai jelenet ismeretében érthetetlennek tűnik Blanchot értelmezése. Ahhoz, hogy ez a megközelítés értelmet nyerjen, tisztázni kell, hogy milyen tartalommal ruházza fel Blanchot az ismétlés fogalmát.

„– Beszéd, amely ezalatt sohasem nevezi meg a másikat, hanem magához szólítja, hogy ismeretlenként felém forduljon.

– Ebben a lényeges fordulatban, ami a beszéd, amelynek a mozgásában az ember az embert fogadja pontosan azzal, hogy elfordul tőle.

– Más, minden eddig elmondottól különböző, ezáltal mindig új, sohasem megértett/hallott beszéd: pontosan értelem/meghallás nélküli beszéd, amelyre mégis válaszolnom kell.

– Ez lenne tehát az én feladatom: válaszolni erre a beszédre, amely meghaladja a megértésemet, válaszolni rá anélkül, hogy igazán megértettem/meghallottam volna, és válaszolni megisméltelvén azt, megszólaltatván azt.”⁴

Az idézett szövegrész egyszerre tekinthető a beszédproblematika elméleti megközelítésének és a kifejtettek demonstrálásának. A kérdés és a felelet síkjának összefonódásáról, egymásba szövődéséről, mondhatni ismétlődő értelmezéséről beszélhetünk, egy és ugyanazon gondolatfolyamnak az alakulásáról, a helyzet jelentette kihívásról és e kihívásnak való válaszadásról, ahol minden kérdés egyben felelet, és fordítva, minden felelet kérdésként is felfogható. Emellett a beszéd megvalósulásának leírásánál nem tekinthetünk el attól sem, ahogyan a gondolat megtörése, folyamatos megszakítása és újrafelvétele által a kérdés-felelet egymásba szövődő játéknak a lehetősége adódik. A mondás mondása – értem ezen a mondottá válását – során annak belső szerkezete és egyszerre dinamikája is megmutatkozik. A megszakítottságból felbukkanó kijelentés, még akkor is, ha az előző kijelentés pusztán ismétlése, lényeges többlettel rendelkezik ahhoz képest. Ahogyan azt Blanchot tételszerűen is megfogalmazza, a megisméltelhetetlen, mert felfoghatatlan ismétlésében nyer értelmet a kijelentés, itt és ezáltal nyeri el kijelentés státusát az, ami az Idegentől érkezik. Másként fogalmazva: az ismétlésben teljeseedik be a mondás értelme, ugyanakkor viszont ezzel egyszerre fordul vissza az értelmetlenbe, hogy egy újabb értelem felbukkanásának forrásává váljon. A folyamatos értelemképződés nem más, mint a játékon kívülinek a játékban tartása, vagyis a folyamatos felbukkanás-visszahúzóda oda-vissza tartó mozgása, és ezáltal az aszimmetria fenntartása az ismétlés által biztosított *kölcsönösségben*.

A kölcsönösség sajátos lehetősége, amelyre Blanchot felhívja a figyelmet, a beszéd, illetve a nyelv kérdésének két vonatkozását állítja előtérbe. Egyrészt a beszéd megvalósulása az Én és a Másik közötti egyenlőtlenség újraképződésének lehetősége, vagyis a kérdés-felelet játéka csak azáltal valósulhat meg, hogy e játék résztvevői egyformán játékon kívüliként határozódhatnak meg, és az egyenlőtlenség nem egyiknek vagy másiknak a privilégiuma, hanem a játék fenntartásának a lehetősége. Vagyis: a játék működésének elengedhetetlen feltétele az, hogy az értelem, illetve az értelem visszahúzódaának kettős mozgása az Idegen szintjén is megtörténjen, mert csak és kizárólag ezáltal szólíthat fel a megnevezhetetlen megnevezésére.

⁴ Blanchot: *i. m.* 92–93. Saját fordítás.

Másrészt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Másik játékon kívülisége bár kétségkívül meghatározza a játékot, amennyiben működésének a biztosítója, ennek ellenére alárendelődik annak, hiszen Idegensége paradox módon nem a pusztá megjelenésében, hanem a felőle érkező felszólításban mutatkozik meg. Idegennek lenni nem más, mint beszélni, tehát egy értelemképző folyamat részeseként megnyilvánulni és visszahúzódni a megnyilvánulás elől.

A fenti megközelítést érvényesítve azt is mondhatnánk, hogy a Szfinx–Oidipusz párbeszéd csupán negatív példaként szolgálhat a beszéd problematikához. Ennek ellenére elkerülhetetlen a blanchot-i példára való hivatkozás, amennyiben a párbeszéd sikertelensége révén egy harmadik vonatkozásra is ráirányítja a figyelmet. Azáltal, hogy Oidipusz helyesen válaszol a Szfinx kérdésére, vagyis – Blanchot értelmezésében – úgy ismétli meg a kérdést, hogy ennek következtében a válaszban a kérdés értelme feltárul, a Szfinx hatalmi játéka lelepleződik, ennél fogva képtelen visszahúzódni a kezdeti, az idegenségét és inhumánus voltát egyszerre jellemző és biztosító kétértelműségbe. Oidipusz válaszában a nyelv bevégeződik, és ez az inhumánus megsemmisülését vonja maga után. Ennek alapján viszont az is egyértelművé válik, hogy Blanchot szerint az abszolút aszimmetriának az egyenlőtlenségben fenntartott kölcsönöség nélküli elképzelése végső soron a nyugati ontológiákhoz hasonló asszimiláció veszélyét jelenti a Másik számára.

Blanchot a bevezetőben jelzett derridai kritikát ismétli meg, és azzal összhangban arra mutat rá, hogy a *Teljesség és Végtelenben* Lévinas által vázolt modell nem képes kiküszöbölni az Én–Másik viszonyt meghatározó és fenntartó nyelvben rejlő erőszakot. Viszont a kritikákban tetten érhető különbségről sem feledkezhetünk meg: mindaddig, amíg Derrida értelmezésében a fordított intencionalitás modelljéből fakadóan az erőszak a szubjektivitást veszélyezteti, és a szubjektivitás Másiknak való abszolút kiszolgáltatottságában látja a beszéd lehetőségének felszámolását, addig Blanchot értelmezésében továbbra is a Másik, az inhumánus az, aki/ami az erőszaknak ki van téve, mégpedig egy nagyon sajátos módon: saját hatalmának lelepleződése, vagyis a rejtvény megfejtése és az ismeretlenbe való visszahúzódás lehetetlensége révén végső soron a szubjektivitást vagy az emberit veszélyeztető hatalom önmaga ellen fordul vissza, és az idegenség felszámolását idézi elő. Ebben a megközelítésben a sikertelen (pár)beszéd végső soron nem más, mint az értelemrögzítés lehetőségfeltétele.

Az aszimmetrikus viszony abszolutizálása egyetlen esetben képzelhető el: amikor a beszédben, a beszéd alakulásában értelmezett, mégpedig oly módon, hogy már mindig a nyelv által hordozott és a válaszba beleértett felelősség jut kifejeződésre benne. Ily módon a Lévinas által körvonalazott etika és nyelv közötti kapcsolat előjele megváltozik Blanchot-nál, aki az etikai viszonyoknak a nyelvben való megvalósulása által próbálja elkerülni az Idegen beolvadását a játékba, illetve ez utóbbinak pusztá hatalmi megnyilvánulássá való visszafokozását. Nem az etikai viszony tartja fenn a beszédet, mintegy annak folyamatos megújulását biztosítandó, hanem a nyelvi viszony és annak folyamatos megújulásra való képessége biztosítja az etikai viszonyt; nem a Másik teljességgel más volta a nyelv működésének és az értelemképződésnek a lehetőségfeltétele, hanem a nyelv működésének ambivalens jellege, a kifejeződés és az értelmetlenbe való visszahúzó-dás kettőssége biztosítja a Másik idegenségének kisajátíthatatlanságát.

Jelentésség és a jelenlét metafizikája

A lévinasi problematika Blanchot értelmezésében végső soron a mester és a tanítvány viszony tárgyalásába sűrítendő. Minden bizonnyal ez a megközelítés túlzottan leegyszerűsíti a francia

filozófus kérdésfelvetését, ugyanakkor viszont, figyelembe véve azokat a kérdéseket, amelyek a fentebb megfogalmazottak mellett hangsúlyosan jelentkeznek a *L'Entretien infini* elemzéseiben, mégsem vonható kétségbe az indokoltsága. Gondolok itt elsősorban az időbeliség kérdéseire, kiemelten a jelen idő kitüntettségének megőrzésére Lévinasnál, ami éles kritikát vált ki Blanchot részéről,⁵ és egy alternatív megoldás kidolgozásának szükségességét fogalmazza meg. Az előző részben idézett Szfinx–Oidipusz példában már ennek a megoldásnak egy lehetséges előképével találkozunk, amit Blanchot számára megkönnyít az, hogy a görög mitológiából idézett jelenet dramaturgiai szempontból is felkínálkozik erre. Több vonatkozásban is: egyrészt a mitológiából tudjuk, hogy a Szfinx a múzsák rejtvényét lopja el, ily módon maga a rejtvény egy meghatározatlan múltba vezet vissza, mely fölött annak sincs hatalma, aki e rejtvény megfejtésére felszólít. Másrészt egyetlen leírás sem szalasztja el annak a bemutatását, ahogyan a Szfinx megjelenik az utazó számára: emberi csontokkal körülvéve, amely bár az emberi történelem dimenziójában, de az időnek vagy a múltnak ugyanazt a meghatározatlanságát hangsúlyozza ki, amelyre már az előző észrevételben felhívtam a figyelmet. Blanchot számára az Idegennel való találkozás egy jelenné nem tehető múlt felől határozódik meg, amely a beszéd fenntartásának és folyamatos értelemképződésnek a biztosítéka.⁶ A jelenné nem tehető múlt felsejülésében és visszahúzódságában zajlik az értelemképződés, a jelentésség ebben az ambivalenciában érhető tetten.

Az első főműben meghatározó szerepet játszó Mester-tanítvány kapcsolat, implicite a jelentésség problémaköre ennek a vonatkozásnak a szem előtt tartásával bontható ki. Kiindulópontként Lévinas tétele szolgál, amely szerint a világ tematizációja a Másik felől történik meg, és a tanítás is ezáltal valósulhat meg. A *Nyelv és figyelem* c. rész végén található rövid összefoglalásában Lévinas a tanítás kettős dimenzióját emeli ki, és a tanítás közlésként való meghatározása mellett a figyelemfelkeltés funkcióját helyezi előtérbe. A Mester felhívja magára a figyelmet, ezáltal viszont paradox módon felkínálja magát a meghatározás számára, amennyiben e gesztus révén nem más jelent ki, mint azt, hogy „Itt vagyok!”⁷ A közlés lehetőségének kifejeződésében nem egyszerűen a

⁵ És folytathatnánk, hogy nem csupán a Blanchot részéről, hanem a Derridáérol is, aki a már idézett *Violence et métaphysique* c. tanulmányában szintén megfogalmazza ezzel kapcsolatos bírálatát.

⁶ Az „Idegen”, „Étranger” használata révén Blanchot nagyon finoman elhatárolódik a lévinasi megoldástól, és a Másik emberi, humánus voltával az inhumánus jelleget állítja szembe. És ez a szembenállás nem egyszerűen terminológiai kérdés, hanem elsősorban a nyelv és az etika viszonyát illetően meghatározó. Blanchot számára az etikai viszony csak és kizárólag a beszéd megvalósulásának kontextusában értelmezett, a beszédnek, mely lehetővé teszi az összemérhetetlen kapcsolatát. Lásd például: „Emmanuel Lévinas dirait qu'elle [l'autrui] est d'ordre éthique, mais je ne trouve à ce mot que des sens dérivés. Qu'autrui me soit supérieur, que sa parole soit parole de hauteur, d'éminence, ces métaphores apaisent, en la mettant en perspective, une différence, si radicale qu'elle se dérobe à toute autre détermination qu'elle-même. Autrui, s'il est plus haut, est aussi plus bas que moi, mais toujours autre: le Distant, l'Étranger. Mon rapport à lui est un rapport d'impossibilité, échappant au pouvoir. Et la parole est cette relation où celui que je ne puis atteindre vient en présence dans sa vérité inaccessible et étrangère.” (Emmanuel Lévinas szerint ő [a másik] az etika rendjéhez tartozik, de én nem találok csupán e szó származtatott értelmét. A másik fölöttem áll, a beszéde a fenséges beszéde, a kiválóé miközben előtérbe hozzák, ezek a metaforák elsimitanak egy olyannyira radikális különbséget, amely minden más meghatározottság alól kivonja magát. A Másik, ha fölöttem áll, mindenképpen alattam is, de mindig más: a Távoli, az Idegen. A hozzá való viszonyom egy lehetetlen kapcsolat, mely megszökik a hatalom elől. És a beszéd ez a viszony, ahol az, akit nem érhetek el, idegen és hozzáférhetetlen igazságában megjelenik.) Blanchot: *i. m.* 89–90.

⁷ Lásd Derrida 1980-ban keletkezett tanulmányát: *En ce moment même dans cette ouvrage me voici* (François Laruelle (ed.): *Textes pour Emmanuel Lévinas*. Éditions Jean-Michel Place, Paris 1980. A tanulmány újrakiadott változatát használom: J. Derrida: *Psyché. Invention de l'autre*. Galilée, Paris 1987. 159–202.), ahol a *Violence et métaphysique*-nél jóval erőteljesebben hívja fel a figyelmet az érzékiség problémájára, és annak implikációira a Másik és az etika vonatkozásában. Derrida mondanivalójának erőteljességét biztosítja az a sajátos helyzet, amelyben a szöveg

redukálhatatlan távolsága és kisajátíthatatlansága nyilvánul meg, hanem a figyelemfelkeltés révén véges meghatározottságra tesz szert. Másként fogalmazva: jelenvalóvá válik, és jelenvalóságában már egyszermind testként is nyilvánul meg. Ha az arc kitüntettségét az biztosítja, hogy kath' auton megnyilvánulás, akkor ugyanennek elmondhatóknak kellene lennie a test vonatkozásában is, amely itt *vagyok*ként kifejeződik, és e kifejeződésben egyszermind meghatározódik.

Ez az észrevétel látszólag ellentmond annak, amit Lévinas a maga részéről a *Teljesség és Végtelenben* kifejt és többé-kevésbé következetesen képvisel, és amely szerint a kath' auton tiszta kifejeződés, önmagát megjelenítő megnyilvánulás, „a kifejezett egybeesése azzal, aki kifejez, egy arcnak formán túli megnyilvánulása”.⁸ Mindazonáltal a derridai-blanchot-i kritikára támaszkodó megállapítás, valamint az első főmű tézisei között húzódo látszólagos ellentmondás fenntartása legalább annyira problematikusnak tűnik a fenti idézet fényében, mint az, amit a két hivatkozott kritika kiemel, vagyis a Másik jelenidejűségéből fakadóan a Másik radikális másságának gyengítése. Nagyon leegyszerűsítve úgy fogalmazhatnánk, Lévinas egyszerre biztosít lehetőséget a két jelzett álláspont érvényesítésére, és mind Derrida, mind Blanchot kiválóan ráérez az ezáltal generált problémákra. A fenti szövegrész nagyszerűen jeleníti meg ezt a kétértelműséget, amennyiben a nem felfedés értelmében vett feltárulkozás mellett, mintegy azt biztosítandó, a feltárulkozó jelenné válását is kihangsúlyozza, ezáltal pedig megfosztja a feltárulkozót a meghatározatlanba való visszahúzódás lehetőségétől. Persze lehetne ez ellen azzal érvelni, hogy a kisajátító tematizálás, az észlelt (elsősorban látott) bekebelezése által jellemezhető metafizikai hagyománynak a visszautasítása, illetve az arcnak beszédként való feltárulkozása révén Lévinas elkerüli a fent jelzett kétértelműséget. Ám továbbra is kérdéses marad, hogy a beszéd tiszta jelentés(képződés)ként való meghatározása és a lét ekként való feltárulkozásának az abszolutizálása nem vezet-e a külső, a teljességgel más felszámolásához és – végső soron – a tényleges kifejeződés lehetőségének a megszüntetéséhez. Annál is inkább jogos ez a felvetés, mivel a kifejezettnek a kifejezővel való egybeesése a kifejeződésben – ha az arc testiségétől és ezáltal térbeliségétől eltekintünk – maga után vonja annak a Végtelennel való azonosítását. Ugyanakkor, ha a külső felszámolását elkerülendő a jelenben való meghatározottságot abszolutizáljuk, akkor ezáltal a Végtelent végelessé fokozzuk vissza.⁹

született: a Laruelle szerkesztette kötet célja Lévinas köszöntése és méltatása 75. születésnapja alkalmából. Derrida ezt az alkalmat ragadja meg ahhoz, hogy az írás lehetőségével élve válaszoljon Lévinas filozófiájának provokatív felvetéseire – és gondoljunk arra, már maga az íráshoz való viszonyulás és az írás kérdése is eléggé eltérő a két filozófus esetében, nem csoda, hogy a méltatás megírása annak lehetőségét is biztosítja Derrida számára, hogy arra is rámutasson, ahogyan a keletkező szövegben a szerző megtestesül, mondhatni az, aki beszél/ír, érzékiileg is bevonódik a szövegbe. És történik mindez annak a felszólítására, akinek/akihez a szöveg íródik – kiemelten Lévinasnak. Nem mindennapi helyzetről van szó: gondoljunk bele, Lévinas egyszerre intéz felszólítást az öt méltatóhoz szerzőként és olvasó/hallgatóként. Tehát kettős vonatkozásban tekinthető értelemforrásnak, ami viszont azért érdekes, mert – az első esetben mindenképpen érvényes az, hogy – legalább annyira bevonódik a születő szövegbe, mint Derrida. Vagyis a méltatásban ő maga is megtestesül, mégpedig oly módon, hogy ezáltal nem számolódik fel a Másságra. Az 1964-ben keletkezett tanulmány tézisszerű megállapítása révén, miszerint a test is nyelv, a hely és időbeli meghatározódás lehetősége teremthetik meg, és tegyék hozzá, nagyban befolyásolja Derrida érvelését. Lásd: „Pour que le visage présente l'autre sans métaphore, la parole ne doit pas seulement traduire la pensée. Il faut sans doute que la pensée soit déjà parole, mais il faut surtout que le corps reste aussi langage.” (Ahhoz, hogy az arc metafora nélkül tegye jelenvalóvá a másikat, a beszédnek nem egyszerűen le kell fordítania a gondolkodást. Kétségkívül a gondolkodásnak már beszédnek kell lennie, de főképpen a testnek is nyelvnek kell maradnia.) Derrida: *Violence et métaphysique*. 153.

⁸ Lévinas: *i. m.* 47.

⁹ Lásd a probléma megfogalmazását Derrida 1964-es tanulmányában: „D'une autre façon: vouloir neutraliser l'espace dans la description de l'Autre, pour libérer ainsi l'infinité positive, n'est-ce pas neutraliser la finitude

Az arc feltárukozása beszéd, ez viszont elkerülhetetlenül jelként való rögzüléséhez vezet, még akkor is, ha folyamatosan túllépi a nyelvi kodifikáció kereteit, azáltal, hogy – Lévinast parafrázálva – az arc *élő* jelenlét, kifejeződés, amely paradox módon addig marad fenn, amíg ellenáll a fennmaradásnak, működését és belső dinamikáját ez határozza meg. Amennyiben a végtelennek a végesben való kifejeződése, illetve a végesnek a végtelen perspektívájában való megújulásra való képessége akár a véges, akár a végtelen, akár a test, akár a fenséges pólusán feloldódik, röviden a kifejeződés belső dinamikája felszámolódik, beszélhetünk-e még jelentésségről és értelemképződésről? Egyáltalán, a fentieket szem előtt tartva, hogyan írható le az értelemképződés folyamata a *Teljesség és Végtelen* vonatkozásában?

A nyelv, a jelentésség a Végtelen eseménye, amely az arc feltárukozásában valósul meg. Feltárukozása vagy kifejeződése felszólítás, amely elől nem lehet kitérni, amennyiben a szemtől-szembeniség eseményében magát a tudatot kérdőjelezi meg. Ily módon az arcban a végtelen értelem vagy a végtelen jelentés fejeződik ki, mely már mindig megelőzi a jelentésképződést, amennyiben annak a feltétele. Másként fogalmazva, a Másik arca a végtelen jelentés jelenvalósága és ezáltal már mindig a *Sinnggebung* vagy – ami ugyanaz – a világ témává tételének a megvalósulása. Vagyis az első jelentés minden lehetséges jelentés forrása és fenntartója.

Kétségkívül az a mód, ahogyan a nyelv a tudatot megkérdőjelezi, a nyelvi fenomenalizáció folyamatának leírásához biztosít támpontokat. Emellett viszont ahhoz, hogy a konstitutív tevékenységnek a Másik általi megkérdőjelezése a jelentésképződés folyamatának elindítását vonja maga után, két feltételnek kell teljesülnie:

1. A Végtelen feltárukozásában nyilvánvalóvá váló hiátusnak felül kell írnia az anarchikus¹⁰ és a szimbolikus dimenzió közötti hiátust. Ezáltal a Másikkal való találkozásban a fenomenalizáció nyelvivé válik, amennyiben a beszéd értelmet ad a fenoménoknak, és ezzel egyszerre a beszédben feltűnő nyelvi fenomén rögzül, intézményesül.¹¹

essentielle d'un visage (regard-parole) qui *est corps* et non pas, Levinas y insiste assez, métaphore corporelle d'une pensée éthérée? Corps, c'est-à-dire aussi extériorité, localité au sens pleinement spatial, littéralement spatial de ce mot; point zéro, origine de l'espace, certes, mais origine qui n'a aucun sens avant *de*, qui ne peut être séparée de la génitivité et de l'espace qu'elle engendre et oriente: origine *inscrite*. L'*inscription*, c'est l'origine écrite: tracée et dès lors *inscrite dans* un système, dans une figure qu'elle ne commande plus. Sans quoi il n'y aurait plus de corps propre." (Eltérő módon: a tér semlegesítésére való törekvés a Másik leírásában a pozitív végtelen ily módon történő felszabadítása céljából nem jelenti-e az arc [tekintet-beszéd] lényegi végességének semlegesítését, az arcét, ami *test*, és nem egy éteri gondolkodás testi metaforája, mint ahogyan Lévinas azt kihangsúlyozza? Test, mondhatni *éppúgy* külső, lokalitás teljes mértékben a térbeliség értelmében, a szó betű szerinti értelmében, a nulla pont, minden bizonytalanság a tér eredete, de olyan eredet, amely *annakelőtte* semmilyen értelemmel nem bírt, ami nem választható el a birtoklás képességétől és a tértől, amely létrehozza és irányítja: *beiktatott* eredet. A *beiktatás* a megírt eredet: kijelölt és ennél fogva *beiktatott* egy rendszerbe, egy jelképbe, mely fölött már nincs hatalma. Amely nélkül már nem lenne többé saját test.) Derrida: *Violence et métaphysique*. 169.

Derrida itt tulajdonképpen a Másik vonatkozásában ismétli meg azt, amit Lévinas a tudat megkérdőjelezése kontextusában a test kitüntetett szerepéről ír. Lásd a *Teljesség és Végtelen* második szakaszát, különösen a 102–103. oldalakat. Emellett elkerülhetetlen a Blanchot-ra való utalás is, akinél a Szfinx és Oidipusz közötti párbeszéd sikertelenségét a kétértelműbe, a jelenné nem tehető múltba való visszahúzódság lehetetlensége váltotta ki. Ebből kiindulva feltehető Lévinasszal szemben is az arra vonatkozó kérdés, hogy a Mester által megvalósuló kifejeződés, még akkor is, ha a Másik tematizálhatatlanságát fenntartjuk, nem jelenti-e az értelemképződés lehetőségének a felszámolását.

¹⁰ Az an-archikus nem más mint az *il y a* homályos, tagolatlan dimenziója, az „abszolút értelemben csendes világ”, amely „alapelv és kezdet híján” van.

¹¹ Lásd: „A Mester jelenléte, aki a beszédével értelmet ad a fenoménoknak, és lehetővé teszi, hogy témává váljanak...”; illetve „Minekutána a fenoménról olyasvalaki tudósított, aki ismételten tematizációs aktusokhoz, magukhoz

2. Az értelemképződés folyamatának fenntartásához elkerülhetetlen feltételt képez a beszédviszonynak az Ugyanaz-Másik közötti hiátus általi folyamatos megújítása. Úgy gondolom, a *Teljesség és Végtelen* vonatkozásában ennek a feltételnek a teljesítése sokkal komolyabb gondot jelent, mint azt a főmű meghatározó tézisei alapján sejténénk. Miként azt már a Derrida és a Blanchot kritikája alapján jeleztem, a problémát a jelenidejűség kitüntetettsége képezi, amely által a filozófiának a Lévinas-kritikákban kihangsúlyozott mindent magába olvasztó, asszimiláló, a külsőn, a másón és implicite a Másikon is erőszakot tevő szubjektuma végső soron átkerül a viszony másik pólusára. Ezáltal viszont a teljességgel Máshoz vagy a Másikhoz való eredendő viszonyulás ellehetetlenül, és az „abszolút idegen dolog” tapasztalata által kiváltott „*megdöbbenés traumája*”, amennyiben a beszéd erre nem kínál lehetőséget, lefullasztja a diskurzust.¹²

É. Feron *L'horizon du langage et le temps du discours*¹³ c. tanulmányában – részben Derrida, részben De Greef¹⁴ kritikáját ismételve – a jelen meghatározó szerepéből származó probléma feloldhatóságát az etikai viszony megvalósulásában látja. Fejtegetésében arra mutat rá, hogy a diskurzus, mint az idő temporalizációjának a jelenben való gyökerezettsége nem jelenti a beszédnek a jelenre való redukálhatóságát, hanem éppen azáltal, hogy az arc felszólítja az Ént a diskurzusba való belépésre, a nyelvi viszony egyben etikai jelleget is ölt, és ezáltal lehetővé válik a derridai kérdésfelvetés megválaszolása.

Úgy vélem, Feron megoldási javaslata nem kielégítő, amennyiben gondolatmenetében azt előfeltételezi, ami mellett végső soron érvelnie kellene. Ahhoz, hogy a Másikkal való szembe-sülés traumatikus élménye meghaladhatóvá váljon a nyelvi viszonyban, annak etikai meghatározottságát, pontosabban etikai jellegét posztulálja. Ez pedig sarkítva fogalmazva nem jelent mást, mint a beszéd etikai viszonyként való meghatározásának biztosítását a Másik irányából érkező felszólítás etikai vonatkozásának fenntartása által.

A fenti, a nyelvi viszony etikai jellegét hangsúlyozó válasszal szemben a magam részéről egy kevésbé látványos megoldást javasolok, amelynek a kiindulópontját az az egyszerű észrevétel képezi, miszerint a beszédviszony működésének leírásakor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a Lévinas által teremtett sajátos helyzetben a nyelvi dimenzió megkettőződik. A Mester-tanítvány viszony leírásában a nyelvi tartalom és a kifejeződés szintje egyértelműen szétválasztódott, lévén, hogy a tartalom szintjén a világ témává tétele, míg a kifejeződés szintjén ennek az ismeretelméleti-szemantikai mozzanatnak a legitimációja történik meg. Érvényes ez annak ellenére, hogy a Másiknak a hazugság képessége is megadatott. Miként azt Lévinas több helyen is kihangsúlyozza, a Másik jelenléte, pontosabban kétségbevonhatatlan hitelessége, autentikussága, felülírja az igaz-hamis ismeretelméleti-logikai kategóriáit.¹⁵

a jelekhez folyamodik, beszél, és ezáltal a személyében jelenik meg, nem egy illúzió játszik velem, hanem tárgyakat veszek szemügyre. A másik jelenléte megtöri a tények anarchikus varázsát: a világ tárggyá válik.” Lévinas: *i. m.* 78, 77.

¹² Lásd: „A nyelvi kapcsolat feltételezi a transzcendenciát, a radikális elkülönülést, a beszélgetőtársak idegenségét, a Más feltárlukozását előltem. Másképpen mondvá, a nyelv ott szólal meg, ahol hiányzik a viszonyban állók közössége, ahol hiányzik vagy ahol elő kell állnia a közös síknak. A nyelv ebbe a transzcendenciába helyeződik. A Beszéd így egy abszolút idegen dolog tapasztalata, *tiszta* »megismerés« vagy »tapasztalat«, a *megdöbbenés traumája*.” Uo. 54–55.

¹³ Étienne Feron: *L'horizon du langage et le temps du discours*. = J. Taminioux–R. Brisart (ed.): *Autour de l'être, du temps, de l'autre*. Cahiers du Centre D'Études Phénoménologiques (CEP) I. Cabay, Louvain-la-Neuve 1981. 67–92.

¹⁴ Jan de Greef: *Le concept de pouvoir éthique chez Lévinas*. *Revue philosophique de Louvain*, 1970/68. 507–520.

¹⁵ Lásd: „[A másik ő]szinte jelenléte egy hazudni képes létezőnek, vagyis felkínál témákat, de nem leplezheti beszélgetőtársi őszinteségét, mindig fedetlen arccal küzd”, illetve: „A kifejeződés nem abban áll, hogy nekünk *adja* a Másik belső világát. A kifejeződő Másik éppen hogy nem *adja* magát, következőképpen megőrzi a hazugság szabadságát. Azonban a hazugság és az igazmondás eleve az arc abszolút autentikusságát, a lét megjelenésének kitüntetett

Ennek függvényében viszont a beszéd, illetve a nyelv a maga eleveenségében folyamatosan megújítja azt az íratlan szerződést, amely a jelentésséggként meghatározott Végtelen, vagyis a tiszta kifejeződés és az értelemképződés – mint a felszólításra érkező válasz, ugyanakkor mint nem a kifejezett tartalom, hanem a kifejeződő, pontosabban a kifejeződés melletti, a Másik jelenléte melletti tanúságtétel – között kötött meg, és amelynek tétje a világ közössé tétele. Ebből a szempontból a Másik fogadása nem más, mint a Másik felől érkező értelem fogadása, beszédhelyzet. A beszédben egyszerre képződik meg a témává tett világ értelme, és tárul fel a Másik, a jelenlét értelme. Ez utóbbi szerepe ebben a megközelítésben viszont elsősorban abban jelölhető meg, hogy a tudat konstitutív tevékenységének a megkérdőjelezése során az Ugyanaz által „birtokolt”, asszimilált világot kimozdítja a rögzítettségéből, és e világ folyamatos újratematizálásának lehetőségére és egyúttal felelősségére hívja fel a figyelmet. Ám ha a világ és a Másik értelme ugyanabban az eseményben, a Másikkal való szemtől-szembeniségben áll elő, különbséget tehetünk e kétfajta viszonyulás között? És amennyiben igen, hogyan jelenik meg ez a beszéd vonatkozásában? Ha a kifejeződés nem egyenértékű azzal, hogy formát adunk a kifejezettnek – márpedig nem lehet egyenértékű, amennyiben az élő kifejezés nem más, mint a forma széttörése –, akkor a tartalmi vonatkozás mellett, ami a világ témává tételében és szimbolizációjában jut főszerephez, megengedett-e egy performatív vonatkozásról is beszélni Lévinas esetében, ahol a performativitás nem egy nyelvi cselekvés végrehajtásában, hanem a világ közössé tétele aktusának hitelességében nyilvánul meg?¹⁶

A fenti kérdésekre nagyon nehéz határozott válaszokat adni, mivel Lévinas nem kínál konkrét példákat a beszédhelyzet elemzéséhez. Egy 1987-ben Poirié-nak adott interjújában a „jó napot!” vagy egyszerűen a köszöntés gesztusa kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy az, minden tartalmi vonatkozást megelőzően, a szemben állóhoz, a Másikhoz való viszonyulás kifejeződése. Bár az interjú jóval az első főmű megjelenését követően keletkezett, és erőteljesen kidomborítja a Másikhoz való viszony etikai vonatkozását, mégsem érdektelen az erre való hivatkozás, amennyiben ez a szövegrész egyértelműen jelzi azt, ahogyan az általam performatív mozzanatnak nevezett (Ön)kifejeződés tartalmi szinten átváltódik, és a szocialitás, a közösségiség terének a megképződésébe bevonódik:

tényét feltételezik, s ez nem engedi meg az igazság és a nem-igazság alternatíváját, kiiktatván így az igaz és a hamis kétértelműségét.” – Lévinas: *i. m.* 48, 168.

¹⁶ Nem hiszem, hogy a *Teljesség és Végtelen* alapján körvonalazható beszédelfogás tárgyalható lenne az austini beszédaktus elmélet mintájára, és maga Lévinas is elzárkózik ettől a lehetőségtől (lásd: „Természetesen felfoghatjuk a nyelvet cselekvésként, viselkedési mozzanatként. Ekkor azonban a nyelv lényegét, az arcban feltáruló és feltártult egybeesését zárjuk ki, amikor az arc hozzánk képest a fenségességben elhelyezkedve – a tanítás révén – teljeseedik be. És fordítva, tettek, megvalósított cselekvések szavakká, feltárulkozássá, azaz, mint megmutatjuk, tanítássá válhatnak, amikor a személyiséget a viselkedése alapján az immár megszerzett tudásunk eredményeképpen állítjuk helyre.” *Teljesség és Végtelen*, 48–49.), ennek ellenére úgy gondolom, hogy az első főmű problémaszintjeinek a megkülönböztetését megkönnyíti e különbségtétel alkalmazása – természetesen a törzsszövegben megadott értelem-módosítást figyelembe véve. Hasonló kérdésfelvetéssel találkozunk Harita Valavanidis-Wybrands *Enigme et parole* c. tanulmányában (= Jean Greisch–Jacques Rolland: *Emmanuel Lévinas. L'éthique comme philosophie première*. Actes du colloque de Cerisy-la-Salle 23 août — 2 septembre 1986. Paris 1993. 381–393.) Az ő megközelítésében az etika a beszéd egy másik működési módját képezi, amely a tényleges beszéd megvalósulásának lehetőségét biztosítja, és egyszersmind annak a folyamatát fenntartja. Az etikai mód a nyelv összezavarását és föltűggesztését, valamint ezáltal a nyelv eredendő lényegének a megmutakozását jelenti – gondoljunk Bábel tornyának a történetére, az öncélúvá, a hatalomszerzés eszközüvé vált nyelv megszüntetésének mítoszára. Az ennek következtében előálló passzivitás állapotának meghaladása a Másik rendjéhez való átmenet révén lehetséges, amely már mindig a nyelv másik működési módjára való átváltást feltételezi. Lásd különösen a 389–390. oldalakat.

„E.L.: – A nyelvet vajon kizárólag úgy kell elképzelnünk, mint egy eszme vagy egy tanítás közlését, nem pedig úgy is, sőt elsősorban mint a másiknak másikként való megszólítása, vagyis az érte való felelősség tényét?

Az első szó vajon nem a jó napot! Egyszerű jó napot! Jó napot mint áldás és mint a másiknak való rendelkezésre állásom?

Ez még nem azt akarja jelenteni: milyen szép napunk van. Azt fejezi ki: a békét kívánom Önnek, jó napot kívánok, annak a kifejezése, aki törődik a másikkal. Ez az, ami a kommunikáció további részét, a teljes diskurzust hordozza.”¹⁷

Kétségkívül ez a megközelítés gyengíti a nyelvi viszony etikai meghatározottságát, mi több az etikainak a nyelvi viszonyon belüli értelmezhetőségét és működését emeli ki, ennek ellenére nem gondolom, hogy korlátozná a lévinasi filozófia lehetőségeit. Az etikai nyelvfilozófia lehetősége mellett érvelőkkel szemben, gondolok itt elsősorban É. Feronra, ennek a megközelítésnek az előnyét épp abban látom, hogy az Én és a Másik között megvalósuló dinamikus viszony lehetőségére igyekszik rámutatni, és nem próbálja kimerevíteni a metafizika vagy az ezzel egyenlővé tett etika horizontján.

Összességében megállapítható, hogy a *Teljesség és Végtelen* elemzései két különböző (nem kielégítő) lehetőséget kínálnak. Az etikai viszony elsődlegessége révén, bár a nyelv egologikus dimenziója felszámolható, amennyiben a Másik arca felszólít a kívül-létre, és megtart ebben, a beszéd csak mint a Másik belső monológja valósulhat meg, az Ugyanaz-Másik aszimmetrikus viszonyában a válaszadásra felszólított nem juthat szóhoz. A Másik mesterként, tanítóként való megnevezése, a beszédnek mint tanításnak a meghatározása ennek a beszédhelyzetnek ékes példája. Ha viszont a dialógus megvalósulásából indulunk ki, és a válaszadásra való felszólítást komolyan vesszük, elkerülhetetlen az, hogy a válaszadó magát a válaszra való felszólítottságot ne értelmezze, és ne rendeljen gondolatot ahhoz a jelentéshez, amely a felszólító arcában kifejeződik.¹⁸ Ily módon – bár maga a dialógus megvalósulhat – óhatatlanul egologikus marad.

Speech as the Possibility of Continuous Recreation of Meanings in the Case of Levinas

Keywords: Other, asymmetrical relationship, meaning, speech situation, performativity

In the first major work of Emmanuel Lévinas, the reception of the Other is in fact the reception of the meaning coming from the Other, that is a speech situation. The meaning of the thematized world and the meaning of the Other, of presence is simultaneously created in speech. The latter is important primarily because when questioning the constitutive activity of the mind, it dislodges the world “possessed” by the self from its fixed position, calling attention upon the possibility and responsibility of to re-thematizing the world. These two meanings can only be separated based on the performativity of speech.

¹⁷ Poirié, Françoise: *Emmanuel Lévinas. Qui êtes-vous?* Lyon 1987. 92.

¹⁸ Lásd John Llewelyn: *Lévinas and language*. = Critchley, S.–Bernasconi, R. (eds.): *The Cambridge Companion to Levinas*. Cambridge 119–138.

Bartha Katalin Ágnes

Színházi fizetés mint a karrier mutatója: Szentgyörgyi István jövedelmei

Ma már közhelynek számít a kultúra és a színház társadalmi és gazdasági beágyazottságáról beszélni. A kultúra-gazdaságtan mint interdiszciplináris terület a fejlett piacgazdaságokban, alapvetően az angolszász országokból indulva az elmúlt három évtized során formálódott ki. A kultúra gazdasági összefüggéseinek elemzését illetően immár Magyarországon is felmutathatóak fontos szakmai teljesítmények.¹ Mégsem tartozik a magyar színháztörténeti vizslálódásoknak fő áramába a gazdasági szempontú megközelítés.² Ezért is figyelemre méltó a több kérdést is felvető a kolozsvári Nemzeti Színház gazdasági helyzete a 19. század utolsó harmadában. Elmondható, hogy a színház a gazdaság szolgáltatói szektorába tartozik; élményjóságot állít elő; az előadások látogatása meglehetősen időigényes elfoglaltság, ami befolyásolhatja az irántuk való keresletet; a költségek jócskán meghaladják a bevételeket, ezért is szorulnak ezek az intézmények külső támogatásra (kivéve az. ún. kereskedelmi színházat).

Tanulmányom egy kultúragazdasági szereplőre, egy kulturális élményjavakat előállító, kiemelkedő színészre koncentrál. Színházi tanulmányok, lexikonok és a róla készült monográfia elsősorban mint a népi alakok remek megformálóját rögzítette a Szentgyörgyi Istvánról való képet. Azonban az eddig feldolgozatlan Szentgyörgyi-irattár ennél sokkal összetettebb képet őriz róla: a színházi piac tudatos megélője, jegyzője is feltűnik előttünk.

A színésztársadalom helyzete

A 19. század utolsó harmadában a magyar színészek társadalmi igencsak differenciáltak tekinthető Erdélyben és Magyarországon is. A századközép színházi nézetei, a színházat körülvevő társadalmi vita s ennek írott kontextusa, de ugyanúgy rendhagyó színészeti próbalkozás³ is jelzi, hogy a színházzal mint önálló művészettel, valamint a színművészettel mint hivatással/foglalkozással és státussal szembeni elvárások változóban vannak. Ekkortájt kezdődik el a magyar színészet polgáriasodása. Az eddig jóformán lenézett színész megbecsült tagja kezdett

¹ Néhány ilyen irányú munkát említenék: Magyar Beck István: *Műzsák a piacon*. Bp. 1994; Baán László: *Kultúra és gazdaság Magyarországon*. Bp. 1997; Daubner Katalin–Horváth Sándor–Petró Katalin (szerk.): *Kultúragazdaságtani tanulmányok*. Bp. Ez utóbbi gyűjteményes tanulmánykötetben jelenkori színházak gazdasági szempontú vizsgálatával is találkozhatunk: Parti Julianna: „*ahol este hétkor felmegy a függöny*”. *A színház gazdaságtana*. 223–245. és Horváth Sándor: *Művészek a munkapiacon 128–142; Sztárok a tömegkultúrában 143–152.* c. tanulmányaira gondolok.

² A korszakra vonatkozóan ilyen szempontból figyelemreméltó Rajnai Edit tanulmánya: *Kísérletek a vidéki színiélet rendezésére. 1873–1890.* = Székely György (főszerk.): *Magyar színháztörténet. 1873–1920.* Magyar könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp. 2001. 220–265.

³ Ifj. Gr. Bethlen Miklós (1831–1899), alias Bolnai próbálkozására gondolunk, aki az ötvenes években arisztokrata létere több ízben is fellépett a kolozsvári és a budapesti Nemzeti Színház színpadán, főként Shakespeare-szerepekben. Fellépései egyaránt borzolták egyes arisztokrata körök kedélyét és pezsdítették a hivatásos színjátszás ügyét. Színi pályájáról részletesebben lásd Bartha Katalin Ágnes: *XIX. századi erdélyi Shakespeare. Magyar recepcióválatatok*. Doktori disszertáció. 2007 *Színész ifj. gr. Bethlen Miklós* c. fejezetét

lenni a társadalomnak, biztosabb megélhetést, egyes esetekben jövedelmet is nyújthatott ez a pálya, mert a színházi látogatottság növekedése lehetővé tette anyagi helyzete javítását.

Az 1865-ben Budapesten megnyílt Színészeti Tanoda, amely a színészképzés addigi színtársulatokon belül működő gyakorlati formáját intézményes úton folytatta, újabb lépést jelentett a színészprofesszió presztízsének megszilárdulásában.

Ezért sem túlzás a 19. század utolsó harmadában a színészek önálló társadalmáról beszélni. Jövedelme, lakásviszonyai és társadalmi presztízse szerint rendkívül differenciált csoportról van szó, s ennek alapján még további csoportokra osztható. A budapesti színtárszíntől a vidéki színészig és a statiszták, kóristák, napidíjas és nyugdíjas színészek kategóriáig igen különböző helyzetű színészeket foglal magában. A színészi életmód, életminőség feltérképezése sem egyszerű ebben a korszakban. Főként a századvégen, századfordulón jelennek meg a nagyközönségnek szóló színházi lapok, amelyek bőséges forrásanyagot adnak általában a színészek lakáskörülményeiről, nyaralási s különböző szabadidős szokásairól. A sztárkultusz elemeit a század utolsó harmadában már megtaláljuk Magyarországon is. A befutott színészek életmódját már kíváncsiság övezte, s valamennyi teret ennek már nyújtottak a lapok. A Paulay Ede vezette Nemzeti Színház színészei: a Feleky házaspár, Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia, Márkus Emília már konszolidált anyagi körülmények között, polgári jólétben éltek, társadalmi helyzetüket, elismertségüket össze se lehetett hasonlítani a század elejének művészeivel. Azonban a sztárok újfajta kultusza csak Jászai Marival kezdődött.⁴

Sajnos a színésztársadalom csoportjainak vizsgálatához nem állnak rendelkezésünkre korabeli kérdőívek, felmérések, így a presztízs megítéléséhez a kortárs irodalmi művek, a színházi sajtó és a színészek visszaemlékezései a legfontosabb források. A színészek jövedelmi viszonyait elsősorban a színházak levéltárakban őrzött gazdasági iratai, az egyesületi rendelkezések, jogszabályok, illetve a naplók, személyes feljegyzések segítségével lehet rekonstruálni. De nem rendelkezünk Magyarország különböző színházainak és színtársulatainak kötelékébe tartozó színészek jövedelmét feltérképező összehasonlító tanulmányokkal sem.

A kolozsvári Nemzeti Színház gazdasági helyzete a 19. század utolsó harmadában állandó problémát okozott, mert a korszak elképzelésében igazi megoldást a teljes állami szubvenció jelenthette volna. Hatósági jellegű színházvezetést kívántak megvalósítani a szakmai igazgatók főlé helyezett intendánssal;⁵ a házi kezelés rendszerét védve igyekeztek a vállalkozó igazgatók vezetését elkerülni.

A tanulmány a korszak színházi struktúrájának kontextusában egy tehetségének köszönhetően kiemelkedő színészre, Szentgyörgyi Istvánra figyel, keresetéhez és professziójához való viszonyában, akit hat évtizedes színi pálya köt Kolozsvárhoz.

Lexikonok, monográfia Szentgyörgyi-képe

A magyar színháztörténet elsősorban a népi alakok remek megformázójaként rögzítette a Szentgyörgyi Istvánról való képet. A túlságosan egysíkú beállítást nemcsak a színészeti lexiko-

⁴ Erre vonatkozóan lásd Gajdó Tamás: *A baba belseje. A Jászai-kultusz történetéből.* = Gajdó Tamás (szerk.): *Dívák, primadonnák, színésznők. Jászai Mari, Fedák Sári, Karády Katalin.* Ernst Múzeum Bp. 2003. 17–31.

⁵ Az intendáns: az udvari v. állami színház(ak) felügyelő hatósága által a színház szakmai vezetői, a színiigazgatók fölé helyezett, azok munkáját szakmailag, gazdaságilag ellenőrző főtisztviselő.

nok örökítik tovább,⁶ hanem az egyetlen róla megjelent, Szentimrei Jenő által írt monográfia⁷ is főként a nép színészenek megrajzolását végzi el, a korszakban konjunkturálisnak számító Szentgyörgyi Istvánt formáz,⁸ aki nem mellékesen az 1950-ben megalakuló romániai magyar Színművészeti Intézet névadója is volt. Szentimrei-könyve nemcsak szemléletében, de vizuálisan is ezt a technikát alkalmazza: a borítólapon Szentgyörgyi Tiborc-jelmezes fotója látható.

Ezzel szemben a különböző típusú színházi dokumentumok s az eddig feldolgozatlan Szentgyörgyi-irattár ennél összetettebb képet nyújt a jellemszínésről, a rendezőről, s nem utolsósorban a színházi piac tudatos megélője, jegyzője is feltűnik előttünk.

Szentgyörgyi gazdasági jellegű feljegyzései mint a kulturális érték fokmérője

Szentgyörgyi István a színeszpályán kortársait, elődeit és utódait is meghazudtolóan olyan önkönyvelést vezetett színészi munkájáról és jövedelmeiről, amely mai ismereteink szerint a színháztörténetben párját ritkítja. Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának feldolgozatlan Szentgyörgyi irattára többek között 1861–1914 közötti *Színi naplóit* is őrzi.⁹

A korszakból nem ismerünk hasonló típusú színészeti naplókat (amennyiben vannak, nem vizsgálták, lappanganak). Jó néhány színész rendszeresen vezette fellépéseinek alkalmait és szerepeit. Erdélyi példánál maradva: tudunk Szakács Andor (1865–1924) ilyen típusú dokumentumáról, amire rövid önéletrajzában utal.¹⁰ Azonban maga a dokumentum egyelőre még lappang. Ismerjük Rakodczay Pál (1856–1921) Kolozsváron is fellépő s társulatával Erdély több városába is eljutó színész, színigazgató színház-teoretikus, színháztörténész gyűjteményét, amiben fontos helyen szerepelnek az egyes előadások költségei és bevételei, azonban ezek a dokumentumok a színtársulatot vezető színigazgató kötelezettségeinek dokumentumai,¹¹ hiszen a magyar színészet erkölcsi, anyagi és szociális érdekeinek védelmére létrejött Országos Színészegyesület (1871. ápr. 6-án *Magyar Színészkezelzet* néven alakult meg) 1878-tól kötelezte a társulatigazgatókat rendszeres könyvelés vezetésére.

Az említett Szentgyörgyi-naplók azonban jóval több információt közölnek a naplóíró színészi pályájáról, s olykor magánéleti feljegyzések is olvashatók benne. A naplók elemzése külön vizsgálat tárgya lehet. Ez alkalommal csak utalunk jelentőségükre, s a szempontunkból

⁶ Lásd Schöpflin Aladár: *Magyar színművészeti lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. Kiadja Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, Bp. 1931. IV. 211. Székely György (főszerk.): *Magyar színművészeti Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.

⁷ Szentimrei Jenő: *Szentgyörgyi István élete és művészete*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Buk. 1955.

⁸ A szerző bevezetőjében igen elokvensen fogalmazódik a konjunkturális beszédmód: „Kevesen vagyunk már Szentgyörgyi művészetének élő tanúi. Kötelességünk idejében elmondani a szocializmust építő jelen új nemzedékének és új közönségének: ki volt Szentgyörgyi István? Miben állott az ő művészi és ettől el nem választható emberi nagysága? Hogyan vált nemcsak egy százezres városban, de messze annak határain túl is mindenki Pista bácsijává olyan időkben, mikor nemzeti, faji és felekezeti gyűlölködés mocsári kigőzölgései fertőzték az ember gondolatát és érzésvilágát? Hogyan vált a nép színészévé, művész-polgárrá a bohém rutiniék, élősdiék és szemfényvesztők világában.” Szentimrei: *i.m.* 10–11.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára (a továbbiakban: OSZK Szt.) Szentgyörgyi István iratai 179.

¹⁰ Szakács Andor rövid életrajzát közli Petres Kálmán: *Kései virágok Szakács Andor sírjára*. Pásztortűz. 1924. 16. sz. 162.

¹¹ Rakodczay pénztári kimutatásait előadásairól lásd Rakodczay Pál levelesládája. III. k. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Ktt.). Fol. Hung. 1484.

lényeges információkra hagyatkozunk. A *Színi naplók* a színházi évadok szerint vezetik részletesen negyedretű füzetekben Szentgyörgyi pályájának és jövedelmeinek alakulását. Általában a Kolozsvári Nemzeti Színház vezetőségének név szerinti felsorolásával indít. Intendáns, illetve intendánsok, művezető, adott években vállalkozó igazgató, rendezők, titkár és főpénztárnok tisztségeket betöltők neveit jegyzi fel. Többnyire a következő adatokat tünteti fel táblázatszerűen: évszám, hónap, színmű címe, rendezési díj, énekdíj, szerepe. Feljegyzi jutalmjátékait, alkalmanként azt is, hogy telt vagy félig telt ház előtt játszottak, ami bevétel tekintetében nem volt mellékes információ. Évad elteltével pedig összegzi az adatokat: összesen hányszor lépett fel, évi fix fizetése mellett milyen plusz jövedelmei voltak.

Színész és munkapiac

Fennmaradt Szentgyörgyi Istvánnak egy nagy folió méretű táblázatos kimutatása is, mely a *Jutalomjátékaim* címet viseli, a kolozsvári társulathoz való szerződésének évadjától 1871/1872-től az 1889/1890-es évadig terjedően.¹² Szentgyörgyi gazdasági magatartásának elemzésében elsősorban ezt a kimutatást tekintjük kiindulási pontnak, hiszen jól szemlélteti a színész kolozsvári pályájának első két évtizedében mind professziójához, mind pedig jövedelméhez való viszonyát, de egyben a színház gazdasági helyzetének fokmérője is. A *Jutalomjátékaim* több ponton is érintkezik *Színi naplóival*, hiszen azok összesített adatait is felhasználja egyéb adatai mellett. A kimutatás mégsem egyszerűen jövedelmi kalkuláció, feljegyzéshalmaz, hiszen struktúrájának középpontjában a korabeli színészi szakma által reprezentatívnak tekintett jutalomjátékok szerepelnek, amelyek az egyéni pálya és gyakran a szakma szempontjából is kiemelkedő jelentőségűeknek tekinthetők. A korszak színházi rendszerében a szintársulatok vezetői a tagokkal kötött szerződésükben kiköthették, hogy egy évadban az illető tag egy vagy két jutalomjátékot adhat az általa választott előadásban, melynek fele bevétele a tagot illeti meg.

Az 1871/72-es évad korszakos jelentőségű Szentgyörgyi pályáján, hiszen a vándoréletformát, a vándortársulatokhoz való tartozás létbizonytalanságát feleségével, Kecskés Rózsai színésznővel együtt az intézményhez, közsínházhoz, állandosuló társulathoz való tartozás biztonsága váltotta fel. Gazdasági magatartásának elemzésében fontos szerepe van a lelki motivációinak is.

1871-ben már tíz éve volt a pályán. 1861-ben Kassán Latabár Endrénél kezdte színészi pályafutását a debreceni kollégium elhagyása s az egyéves alsódabasi kántortanítóskodás felhagyása után. A pályakezdő Szentgyörgyi igencsak jelképes bérrel kezdte színészkedését, 18 forintos havi gázsit húzott mint *kardalos és segédszínész*. A fizetéséből rendes étellemezésére is alig futotta, de boldog volt, hogy volt *szerepe és gageja!*¹³ A tízéves vándorlás korszaka a szakmai előrehaladáson túl (kipróbálhatta magát öreg, fiatal, operethős, szóval mindenféle, sőt operai szerepben is) a színészházaspár családi életének erőpróbaát is jelentette. A vándorlások éveiben három apró gyermeküket vesztik el három különböző állomáson (Máramarosszigeten, Szombathelyen, Zalaegerszegen).

¹² *Jutalomjátékaim. 1871/1872–1889/1890*. OSZK Szt. Analekta. 61. A táblázat adatait lásd a Függelékben.

¹³ A kiemelt kifejezések Szentgyörgyi Istvántól származnak: *Pályám története*. = Szentgyörgyi István: *Emlékeim*. „Providentia” Nyomdai Műintézet nyomása, Kvár 1923. 9.

Ha állandó szálláshellyel nem is kecsegtette a színészházaspárt Kolozsvár, biztosabb megélhetést remélhettek. Szentgyörgyi pályájának alakulása s jövedelmi mutatói is azt jelzik, hogy nem csalódott.

Első kolozsvári évadjának jövedelmét tekintve fontos adat, hogy az 1871-ben alakult, a színészet belső szervezeti kérdéseit kézbe vevő Országos Színészegegyesület 1873-ban a vidéki színészetre tekintve a legmagasabb fizetési osztályt évi 750–900 forint feletti jövedelemben állapítja meg, a legalacsonyabb fizetési osztályt pedig 600 forintnál kevesebben.¹⁴

Az 1871/72-es kolozsvári színházi évad költség- és bevételstruktúrájában szereplő személyzeti fizetéseket hozzuk példaként segítségül Szentgyörgyi István fizeteskategóriájának megragadására. Ez az év a Kolozsvári Nemzeti Színház életében is változást hozott. Már 1866-tól folytak tárgyalások az országgyűlési bizottság színházi ügyekkel foglalkozó albizottságával a színház finanszírozása ügyében. Végre 1871 októberében a színház megkapja a 15 000 forint királyi segélyt a színház számára. (A királyi segélyből sikerül a színházban a gázvilágítást bevezetni.¹⁵) Ez évtől minden évben 15 000 forintot, majd 1881-től 20 000 forintra megnövelt szubvenciót kapnak, immár a belügyminisztériumtól (1872. szept. 20-tól a Kormánybizottság megszűntével a színház a belügyminisztérium alá tartozott).

Az évad színházi költségvetése a következőképpen nézett ki:

Kiadások.

I. Általános szükséglet

I. Mellékszemélyzet:

Ügyelő: 400, két sűgő 800, főpénztárnok és segédje 600, jegykiadó és könyvtárnok 400, 10 jegyszedő 720, fodrász 300, szertáros 720, két szolga 350, kapus 72, két éji őr 165, egy darabont 28, díszmester 600, festő 1200, 5 díszítő 1288, főszabó 500, szolgálja 408, 3 öltöztető 240, fűtők 180, gázvezető 500 Összesen: 8575 ft.

Kellékek: fűtés 900, világítás 4000, gázóra 50, könyvtár 500, ruhatár 1000, díszletek 500, bútorok 300, színlapok 3000, napi szükségletek 3000, útiköltség 1500. (Összesen: 23 325)

II. Személyzeti fizetés:

1. Dráma és vígjáték:

Női személyzet: drámai primadonna 2000, hősnő 2000, első szende 1200, második szende 840, szalonszínésznő 1200, hősanya 960, társalgó anya 720, komika 720, soubrette 600. Összesen: 10 240 ft.

Férfi személyzet: jellemszínész, első szerelmes, szalonszínész: 1200-1200, intrikus 1000, hős apa 800, tréfás apa 800, komikus 800, második szerelmes 720, második komikus 600. Összesen: 8920 ft.

2. Operai személyzet

Coloratur és drámai énekesnő 2400-2400, altistáné 1500, tenor 3000, első bariton 1800, második 600, buffó 1500. Összesen: 13 200 ft.

3. Operett és népszínmű

Operetténekesnő 1800, énekes 1500, népszínmű énekes 600. Összesen: 3900 ft.

4. Segédszemélyzet

16 kardalos és kardalosnő 480 ft. Összesen: 15 360 ft.

¹⁴ Rajnai: *i.m.* 229–230.

¹⁵ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története.* Ajtai K. Albert ny. Kvár 1897. 474.

5. Zenekar

Karmester 1500, kartanító 600, zenekar 10 800. Összesen: 12 900.

6. Egyéb kiadások

Intendáns 1200, művezető 1200, írnokok 800 firtal. Összesen: 3200 ft.

Mindösszesen: 91 045 ft.

Bevételek

A téli 8 óra havi bérlet 3000 frt-tal 24 000 ft.

Két álarcosbál 800 frt.

Napi bevételek havi 5500 frt-tal 44 640 ft.

A várostól fára 450 ft.

Cukrászat, gyümölcsárulás 240 ft.

Nyári 4 hó Budán v. Nagyváradon esténként 200 frt-tal 20 000 frt.

Királyi segély 15 000 ft.

Mindösszesen: 106 130 ft.¹⁶

A költségvetés a korabeli kolozsvári színészek szerepkör szerinti jövedelemviszonyainak szemléltetésére is igen hasznos összehasonlítási alapul szolgál. A teljes költségvetés pedig a színház 1871/72-es gazdasági állapotát is mutatja a költség- és bevételstruktúrákkal együtt

A *Jutalomjátékaim* c. táblázatból láthatjuk, hogy Szentgyörgyinek az évadban (mely 1871. április 14-től 1872. május 1-jéig tartott) 875 ft fizetése volt, ami havi 70 forintos fizetést jelentett. Elsősorban a hős apa, tréfás apa szerepköröket, ill. karaktereket ölelte fel. Ehhez járult még az évad két jutalomjátékának a jövedelme 24,95 meg 68,58 ft jövedelme is.

Minthogy szerződése nem maradt fenn, kezdő fizetésének értékelésekor egy későbbi év újonnan szerződött tagjainak fizetési listájával vethetjük össze havi jövedelmét.

Az *Újonnan szerződött tagok 1886. május 1-től*¹⁷ listáján láthatjuk, hogy például havi 100 ft-tal szerződtették a színi tanodát végzett Kazaliczky Antalt (Mozsgó, 1852. máj. 10. – Bp., 1917. nov. 5.). 1875-ben végezte el a színészeti akadémiát, s szerződöttese idején már elsőrendű drámai színésznek számított.¹⁸ Almássy Júlia színésznőt (Máramarossziget, 1866–uo., 1923. jún. 24.) pedig havi 60 forintért szerződtették. Ekkor még csak 4 éve volt a pályán, 1886-ban Csóka Sándor színigazgató felesége lesz, drámai és vígjátéki, később anyaszerepekben is kitűnő volt.¹⁹ A havi 40 forintért alkalmazott Kultsár János (neve lexikonokban sem lelhető fel) nyilván segédszínészi fizetést kapott.

Ámbár a művészi teljesítmény és a tehetség mérése az előadóművészek esetén igen problematikus, jól látható, hogy a színházi piacon a jövedelmek megoszlása erősen egyenlőtlen, és a kínálati oldalon sajátos piaci rétegződés kialakulásához vezet.

¹⁶ Közli Ferenczi: *i.m.* 474.

¹⁷ A listát lásd a Román Országos Levéltár Kolozsvári Fiókjában (a továbbiakban: ROLKvF). Kolozsvári Magyar Színház iratai 315. Act. 171. 37 f.

¹⁸ A színészlőről adatokat lásd Székely György (főszerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994. 365.

¹⁹ Almássy Júlia színésznőről lásd *uo.* 1994. 22.

Ha például megnézzük az ugyanez évad téli idényére szerződött tagok havi fix fizetését,²⁰ a fizetési skála ennél sokkal szélesebb.

A drámai színészek közül kiemelkedik E. Kovács Gyula havi 350 ft fizetéssel, ami évi 4200 ft-nak megfelelő jövedelmet biztosíthatott számára egy pénzügyi szempontból kiegyensúlyozott színházi évadban. Ivánfi Jenő (1863–1922) néhány éve végzett színészeti akadémiát, ígéretes tehetség, jellem és intrikus szerepköröket tölt be Kolozsvárt havi 130 ft-os fizetéssel. A színésznők közül fizetését tekintve Medgyaszai Evelin drámai primadonna, több női Shakespeare-szerep kiváló alakítója emelkedik ki havi 200 ft-os gázsival; a már gyerekként színpadra lépő Gerő Lina (1858–1926) kitűnő naiva, drámai és vígjátéki szende havi 140 ft-ot keres.

Szentgyörgyi István az 1871/72-es első kolozsvári évadjához képest megkétszerezte jövedelmét, már havi 150 forintot keresett. Ehhez a fix fizetéshez járultak ez évadban (1886. május 1-jétől 1887. április 1-jéig) egyéb jövedelmei, amelyek az általa összeállított *Jutalomjátékaim* c. összeállításban jól láthatók: jutalomjátékai és rendezései után bejövő jövedelmei: (118+134,12+270,50) 522,62 ft-ot eredményeztek.

Azonban az évad pénzzavart hozott, ami a színházi vezetés lemondásával végződött, s a színészek proporciós rendszerre álltak át 3 hónapig, felelős intendáns ellenőrzése nélkül, majd az 1887 szeptemberétől 1888. április 1-jéig tartó évadban újra helyreállt az intendatúra rendszere Bölöny József vezetésével és Ditrői Mór vállalkozó igazgatóval az élen.

A színházi piac rétegződését szemléltetendő az évad pesti sztárszínészeinek vendégfellépései alkalmával összegyűlt jövedelmeit említhetjük példaként.²¹ Blaha Lujza júniusban hét fellépése után 1925 forintot könyvelhetett el. (Előadásoként átlag 261,25 forintot vihetett haza.) Az árvaházat fele részben megillető nyolcadik fellépése után 209,52 ft-hoz jutott. (Megjegyzendő, hogy ezekből az összegekből 5 százalék a színházat illette meg.) Pálmay Ilka októberben és novemberben 5 fellépése után 1000 forintot kapott. Előadásoként átlag 190 forintot vihetett haza az 5 százalék levonása után.

A Szentgyörgyi István vezette táblázat részletes elemzése helyett végül a már megfogalmazott felismerésekből, táblázatának és egyéb dokumentumok adatai alapján néhány következtetést is megfogalmazok.

1) Szentgyörgyi kolozsvári pályafutása a vizsgált időszakban (1871–1890) jövedelemei szempontjából kissé egyenlőtlen képet mutat, de emelkedő tendenciával. A 875 forintos évi fix fizetéstől az 1700-ig ugrik meg az 1878/79 és 1879/80-as évadban. Az 1880/81-es takarékos évadban 1312 forintra esik vissza, de az évad magas rendezői díja (366 ft), énekdíja (140) és két jutalomjátéka (121,75+209,20) (ezekért a plusz jövedelmekért összesen: 836,95 ft.) valamelyest kompenzálta a levágott fix fizetését.

2) Ebben a két évtizedben sikerül egzisztenciális hátterét is megalapoznia. 1886-ban színészkedésének 25 éves jubileumán a vételár teljes összegét sikerül kifizetnie a kis udvarral, kerttel bíró, Nagy utcában található házáért.

²⁰ Lásd A Kolozsvári Országos Nemzeti Színházhoz az 1886/87 téli idényre szerződöttest működő személyzet névsora és havi fix fizetéséről szóló kimutatása. ROLKvF. Kolozsvári Magyar Színház iratai 315. Act. 171.28–30 f.

²¹ Lásd Vendégek működése 1886. május 1-től április 30-ig. ROLKvF. Kolozsvári Magyar Színház iratai 315. Act. 171. 65 f.

Azelőtt, akár annyi sok színésztársa, csak lakó volt Kolozsváron. Nem véletlen, hogy a színházi törvénykönyvek rendelkeztek a lakásváltoztatás bejelentésének kötelezettségéről.²² A házra több évtizeden keresztül gyűjtöttek feleségével. *Emlékeim* című saját kiadású könyvében, melyet 82 évesen jelentetett meg, megírja házvásárlásának történetét is *Az én hajlékom* címmel.

Egy horgolt ágytakaró teremtette meg a házvásárlás alapját. „Ehhez az alaphoz kuporgatunk, gyűjtögettünk közös szilárd megegyezéssel a rendes gázsimon felül – mert bizony az éppen hogy háztartásunkra volt elég – azon összegecskéket, miket az időben divatozó jutalomjátékok címen kerestem. Ezek hála a kolozsvári közönség hozzám való szíves jóindulatának tisztességesen jövedelmeztek. Ezek között a jutalomjátékaim között egyik a legnevezetesebb, amikor az országszerte ismeretes, kedves főúr, Gyurka báró, (báró Bánffy Gyurka) irántam való szívességből kitűnő virtuóz zongorajátékával személyesen kísérté maga szerette népdalát. Volt is ám jövedelem! Felerészben 252 forintot kaptam. Milyen úrrá tett ez engem! Legyen áldott emléke!”²³ Kimutatásában azonosítható is a 252 forintot jövedelmező jutalomjátéka 1880. febr. 7-én a *Nagyrálító* c. darabban.

Jutalomjátékait tekintve, ennél is többet jövedelmezett 25 éves jubileumi fellépése a *Brankovics György* címszerepében. A jutalomjátékok jövedelmei a pesti elsőrangú tagok fellépéseinek jövedelmeivel vetekedtek, azt időnként felül is múlták, amint láthattuk. 1871. ápr. 14. – 1890. ápr. 1. között jutalomjátékaiból 3465,11 ft. jövedelemet szerzett, a külön fizetett énekdíjai 1375 ft-ot, játékdíjai 514,46 ft-ot, rendezői díjai pedig 2633,50 forintot jövedelmeztek.

3) Mint az alkotó foglalkozású embereknek általában a színművészeknek is az átlagosnál hosszabb a napi összmunkaidejük. A színész Szentgyörgyi mint a művészeti termék egyik létrehozója megdöbbentően sok munkaráfordítást szentelt pályájának. A *Hányszor lép fel* egy évadban számszerű alkalmai, melyek a 200 maximális számú fellépéstől a 116 fellépésig váltakoznak évadonként, igen nagy számnak mutatkoznak, emellé sorakoznak még a fel nem tűntetett próbák számai és az otthon tanulásra fordított munka. Az 1881-es színházi törvénykönyv elő is írta, hogy az „elsőrangú tiszteletdíjban részesülő szerződött tag minden hónapban négy nagyobb (két ívet meghaladó) új szerepet köteles elvállalni; kisebbeket, de két ívet meg nem haladókat, ezeken felül minden színre hozandó új darabban. Kis szerepeket, fél ívet meg nem haladókat s nem kötött beszédűeket szükség esetében még a játék napján is köteles elvállalni a tag. Rögtön, próba nélkül, aznap oly darabok vehetnek elő, melyek azon évben többször adattak elő, egy próbával pedig olyanok, melyek itt vagy másutt legalább egyszer adattak. Nagy új zenés darabok (operák, operettek) betanulására legfeljebb 6 hét, kisebbekre 3 hét, népszínművek vagy énekes darabokéra pedig 10 nap engedtetik.”²⁴

4) Elmondható még, hogy művészi tevékenységét más alkotó életvitelű emberekhez hasonlóan elsősorban nem pénzbeli szempontok motiválják: önkifejezés, belső megelégedettség és szakmai presztízs szempontjai egyaránt fontosak voltak. Ezt igazolja számos lírai hangvételű

²² Az 1873-es színházi törvénykönyv (*A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve 1873. május 1-től kezdve*. Kolozsvár, 1873. 53. paragrafus, p. 13.), de az 1881-es is nem véletlenül rendelkezik a lakásváltoztatások, a tartózkodás bejelentésének kötelezettségéről. „Minden tag köteles az év elején és az évi költözködések (Szt-György, Szt-Mihály) napjain kített füzetbe lakását az utca, ház- és szobaszám pontos megjelölésével beírni 10 kros büntetés terhe alatt. Ki szállását változtatja, 24 óra alatt köteles ezt a főrendezői (v. művezetői) irodában 10 kros büntetés alatt bejelenteni. E büntetés elmulasztás esetében naponként ismételtetik.” (*A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve kiadott 1881. május 1-én*. Kolozsvár, 1881. 57. paragrafus, p. 19.)

²³ Szentgyörgyi: *i.m.* 28.

²⁴ *A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve kiadott 1881. május 1-én*. Kolozsvár, 1881. 70. paragrafus. 22.

visszaemlékezése a színészet iránti vágy felébredéséről, a hazai és külföldi pályatársak értékelő és becsülő magatartására való hivatkozás s egyáltalán az *Emlékeim* c. összegyűjtött írásainak kiadási gesztusa, melyben életének a színészethez kapcsolódó egy-egy epizódját, színjátszó törekvéseinek néhány szegmensét adja közre. Íme a kolozsvári évek immár nem számszerű mérlege:

„Voltam én itt minden! Népszínműénekes, operetténekes, apa színész, jellem-színész, intrikus, komikus, rendező, operettrendező, operarendező. A színház történetében nagy és sok változásokat megértem, sok igazgatást átéltem, mindegyikkel megegyeztem, mert hő vágyam volt Kolozsvárt maradni. Kötelességemet tehetségem szerint híven óhajtottam betölteni. Erőmön felüli dolgot soha sem szerettem magamra vállalni, nehogy gyengének láttassam.

Ami teendő rám méretett, annak elviselésére minden erőmet ráfordítottam. Ha magam választottam magamnak megoldani való dolgot – ez vagy amaz kitűnő vagy jeles szerep eljátszását –, a legnagyobb óvatossággal tettem, nehogy erőmet túlbecsülni láttassam.”²⁵

Szentgyörgyi István a színészsakma vezető egyéniségévé nőtte ki magát. Gazdaságilag is valamelyest megalapozta magát (házat, kertet vett). Színészi pályája végén filmes karriert is befutott (ma is látható a *Vén bakancsos* c. népszínmű filmre vitt változatában.)

Pályáján előrehaladva (túl az egzisztenciális háttér megteremtésének gondjain) egyre inkább nőtt a nem pénzbeli jutalmak fontossága életében. S egyre szaporodtak a külvilág, a szoros szakmai és szakmán túli elismerések is: 1906-ban a Kolozsvári Nemzeti Színház első örökös tagjává választják, 1911. okt. 30-án a Ferenc József érdemrend lovagkeresztjét kapja meg, 1918. febr. 12-étől, születése minden évfordulóján ünnepi előadást rendeznek tiszteletére, s örökös tagsági illetménye pótlékkául 500 koronát fog kapni; 1921. márc. 18-án az Erdélyi és Bánáti Színészegyesület igazgatótanácsa első örökös dísztagjává választja meg; 1922-ben a Kisfaludy Társaság Greguss-díját (2000 koronát, vagyis 400 lejt) érdemli ki a *Peleskei nótáriusban* alakított szerepéért; a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság 1926. jan. 31-én rendes tagjává nevezi ki, 1928. máj. 3-án a Kolozsvári Iparos Egylet örökös tiszteletbeli tagnak választja. Isgnotus 14 szakaszos verset ír tiszteletére (é.n. valószínűleg 1908 előtt).²⁶

Theater Career and the Earnings of Actor István Szentgyörgyi

Keywords: István Szentgyörgyi, theater career, earnings, actor, Kolozsvár-Cluj

The history of Hungarian theatre has been rarely dealt from the point of view of cultural economy, thus the situation of the Hungarian National Theatre from Kolozsvár in the last decades of the 19th century raises many questions. Managing the theatre by private entrepreneurs had always been problematic, as full-scale state support could have been the best solution. The present study is focusing on an outstanding and talented actor of the era, with regard to his earnings and profession.

Not only the studies and reference books about the history of Hungarian theatre, but also the monograph of István Szentgyörgyi have presented him mainly as a talented impersonator of peasant characters. However, the collection of his personal documents, manuscripts (preserved in the Széchenyi National Library of Hungary) reveal a more complex picture; accordingly, Szentgyörgyi appears as being a conscious chronicle of the market-character of the theatre.

²⁵ Szentgyörgyi: *i.m.* 11–12.

²⁶ Ez utóbbi dokumentumok nagy részét az Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum Kézirattára őrzi. Jelzete: Szentgyörgyi István 56.3152.1–56.3167.1.

Melléklet*

Év	Hó és nap	Év	Hó és nap	Évi fizetésem	Jutalomjátékaim					Jövedelem	
					Színmű	Szerep	Hol?	Mikor?	forint	kr	
1871	Ápril től	1872	Május 1ig	875	Brankovics Gy.	Brankovics Gy.	Marosvásárhelytt	Aug. 29én	24	75	
1872	Május 1től	1873	Május 1ig	1075	Tamásbátyja kunyhója	Bird	Kolozsvárt	Deczember 2án	68	58	
1873	Május 1től	1874	Május 1ig	1400							
1874	Május 1től	1875	Május 1ig	1475	Paraszi mint diús	Werczel	Kolozsvárt	Július 4én	80	20	
1875	Május 1től	1876	Május 1ig	1340	Richelieu bibornok	Richelieu bibornok	Kolozsvárt	Augusztus 21én	46	95	
1876	Május 1től	1877	Május 1 ig	1340	Toloncz	Mravcsák	Kolozsvárt	Junius 29én	110		
1877	Május 1től	1878	Május 1ig	1325	Toloncz	Mravcsák	Nagyvárad	Junius 18án	82	75	
1878	Május 1től	1879	Május 1ig	1700	Jean Claude	Jean Claude	Kolozsvárt	Március 27én	61		
1879	Május 1től	1880	Május 1ig	1700	Egy katona története	Reno János	Kolozsvárt	Ápil 19én	69	4	
1880	Junius 16től	1881	Május 1ig	1312	Ál-joemberek	Peponet	Kolozsvárt	Augusztus 7én	65		
					Nagyralátó	Ferez	Kolozsvárt	Február 7én	252		
					Boccaccio	Lambertuccio	Kolozsvárt	Szeptember 19én	121	75	
					Sevillat borbély	Bartholó	Kolozsvárt	Március 16án	209	20	

* Jutalomjátékaim. 1871/1872–1889/1890. OSZK Szt. Analekta. 61.

Jutalomjátékaim										
Év	Hó és nap	Év	Hó és nap	Évi fizetésem	Színmű	Szerep	Hol?	Mikor?	Jövedelem	
									forint	kr
1881	Május 1től	1882	Május 1ig	1500	Csikós	Márton	Kolozsvárt	Szeptember 1-jén	207	
1882	Május 1től	1883	Május 1ig	1600	Gálya rab	Valjeán	Kolozsvárt	Március 18-án	89	
1883	Május 1től	1884	Május 1ig	1600	Windsoni víg asszonyok	Falstaff Jankó	Kolozsvárt	Október 26-án	173	12
1883	Május 1től	1884	Május 1ig	1600	Úrhatnám polgár	Jourdain	Kolozsvárt	Március 10-én	195	82
1884	Május 1től	1885	Május 1ig	1600	Jeles kompánia	Pintes Gyurka	Kolozsvárt	Szeptember 9-én	75	8
1884	Május 1től	1885	Május 1ig	1600	VII. Henrik	Wolsey bíboros	Kolozsvárt	Ápril 3-án	50	
1884	Május 1től	1885	Május 1ig	1600	Kornevillei harangok	Gáspár apó	Kolozsvárt	Julius 12-én	151	62
1885	Május 1től	1886	Május 1ig	1680	Szárraz malom	Pitle Máté	Kolozsvárt	Január 18-án	197	30
1885	Május 1től	1886	Május 1ig	1680	Ember tragédiája	Lucifer	Kolozsvárt	Ápril 11-én	86	30
1886	Május 1től	1887	Május 1ig	1431,25	Faust	Mephisto	Kolozsvárt	Deczember 5-én	109	
1886	Május 1től	1887	Ápril 1ig	1431,25	Brankovics Gy.	Brankovics Gy.	Kolozsvárt	Március 6-án	265	15
1887	Ápril 1től	1887	Junius 16ig	274,22	Havasi rém király	Rappel Kopf	Kolozsvárt	Augusztus 14-én	118	
1887	Ápril 1től	1887	Junius 16ig	274,22	Rózsaszín lélek	Guzsaj Gáspár	Kolozsvárt	Március 13-án	134	12
1887	Szept. 3től	1888	Ápril 1ig	1030	Hernani	Don Sylva	Kolozsvárt	Január 29-én	147	48
1888	Ápril 1től	1889	Ápril 1ig	1680	Constantin abbé	Constantin Abbé	Nagyvárad	Augusztus 23-án	48	10
1889	Ápril 1től	1890	Ápril 1ig	1680	Sevillai borbély	Bartholó	Kolozsvárt	Március 30-án	64	75
					Magduska öröksége	Pattantyús Pódró	Nagyvárad	Agusztus 27-én	68	5
					Czigány	Péter	Kolozsvárt	Ápril 7-én	100	
				27.617,74		Zsiga			3.465,	11

Év	Hó és nap	Év	Hó és nap	Ének díj	Játékdíj		Rendezői díj		Hányszor játszottam	Jegyzet
					Forint	kr	Forint	kr		
1871	Ápril 1-től	1872	Május 1-ig						194	Igazgató: Fehérváry Antal
1872	Május 1-től	1873	Május 1-ig						203	Intendáns: Br. Huszár Sándor
1873	Május 1-től	1874	Május 1-ig	60					177	Intendánsok: Br. Huszár Sándor, László József, Lugossy József
1874	Május 1-től	1875	Május 1-ig						180	Intendáns: Korbuly Bogdán
1875	Május 1-től	1876	Május 1-ig	115	169,	46			200	Intendáns: Korbuly Bogdán
1876	Május 1-től	1877	Május 1-ig	155	220				215	Intendáns: Korbuly Bogdán
1877	Május 1-től	1878	Május 1-ig	270	125				224	Intendáns: Korbuly Bogdán
1878	Május 1-től	1879	Május 1-ig	155			124		200	Intendánsok: Gróf Esterházy Kálmán, Korbuly Bogdán, Ferenczy Miklós
1879	Május 1-től	1880	Május 1-ig	55			172		172	Intendánsok: Gróf Esterházy Kálmán, Korbuly B., Ferenczy Miklós
1880	Junius 16-től	1881	Május 1-ig	140			366		179	Intendánsok: Gróf Esterházy K., Korbuly B., Br. Kemény Endre
1881	Május 1-től	1882	Május 1-ig	90			317		161	Intendánsok: Gr. Esterházy K., Lompérdi Korbuly B., Br. Kemény Endre
1882	Május 1-től	1883	Május 1-ig	115			281	50	186	Intendánsok: Páll Sándor, L. Korbuly B., Dr. Szász Béla
1883	Május 1-től	1884	Május 1-ig	115			279		181	Intendánsok: L. Korbuly Bogdán, Dr. Szász Béla
1884	Május 1-től	1885	Május 1-ig	45			457		116	Intendáns: Gr. Esterházy Kálmán
1885	Május 1-től	1886	Május 1-ig	60			175		116	Intendáns: Gr. Esterházy Kálmán
1886	Május 1-től	1887	Ápril 1-ig				270	50	147	Intendáns: Gróf Esterházy Kálmán, Vállalkozó igazgató: B. Csóka Sándor
1887	Ápril 1-től	1887	Junius 16-ig				66		40	Proportio
1887	Szept 3-tól	1888	Ápril 1-ig				22	50	112	Intendáns: Nagy Bölöny József, Vállalkozó igazgató: Ditrói Móricz
1888	Ápril 1-től	1889	Ápril 1-ig				79		165	Intendáns: N. Bölöny József, Vállalkozó igazgató: Ditrói Móricz
1889	Ápril 1-től	1890	Ápril 1-ig				24		151	Intendáns: N. Bölöny József, Vállalkozó igazgató: Ditrói Móricz
				1.375	514,	46	2.633,	50	3.319	

Kovács Flóra

Olvasási módok a színházi nyelvben

A Mert tudnom kell... című előadás befogadásjátékai

Jelen írásomban a *Háromszéki Magyarok Világtalálkozóján*, 2007. augusztus 20-án bemutatott *Mert tudnom kell...* című előadás kapcsán azon jegyek meglétét vizsgálom, amelyek a nézők véleményformálását nagyban befolyásolják, illetve amelyek erősítik a nézőkre gyakorolt hatást. A vizsgálódás során Marcus Fabius Quintilianus *Szónoklattanára*¹ kiemelten támaszkodom, ugyanis az adott előadásban megmutatkozó társadalmi leképeződés vázát, annak nyelvi megjelenési formáját elemzésem kiindulópontjának tekintem.

I. A tanácsadó beszéd és következményei

A *Mert tudnom kell...* című előadás önmagát így definiálja: „Barangolás a magyarság múltjában, jelenében és jövőjében”². Nagy Kopeczky Kálmán rendező ezt a barangolást úgy tárja elénk, hogy a színpadot két részre osztja: a fentebbi kiszögelés a zenészek, a lentebbi tér pedig a táncosoké, színészeké. A zenészek az artikulált nyelvet magukénak tudva működnek közre, míg a táncosok és színészek nagyobb részét csak a gesztusnyelvvvel rendelkezve illusztrálják a zenészek artikulált nyelvi megnyilvánulásait. Természetszerűleg egy fordított logikai mozzanatot is lehet működtetni. Ez utóbbi szerint a zenészek „artikulált nyelvet adnak” a táncosok, színészek gesztusnyelvi produktumaihoz. Mind a két megállapítás mellett fontos hangsúlyozni: a zenészek feladata, úgy tűnik, nem merül ki abban, hogy illusztrálendő anyagot nyújtanak a táncosoknak, színészeknek, illetve „artikulált nyelvet adnak”, hanem igazolják a szereplők tetteit, kommentárokkal látják el, néhol az ítélethez közeli aktust hajtanak végre, továbbá tanácsot adnak, meggyőznek. A tanácsadás és a meggyőzés határa nem a táncosok, színészek terénél állítható, e határ sokkal messzebb nyúlik, hiszen a nézők terét is érinti a két aktus.³

A tanácsadó beszéd milyenségéből adódik, hogy egy „bevezetés” igényel,⁴ vagyis egyfajta ráhangolást. Az előadás „bevezetése” történelmi momentumokra, mitológiából kölcsönzött elemekre játszik rá. A „bevezetés” szerepét a későbbiekben „pihenők”, „pihentető egységek” veszik át, amelyek – csakúgy, mint a „bevezetés” – abban gyökereznek, hogy olyan alapot teremtenek meg (itt: pszichológiai értelemben véve), amely az előadás következő jelenetéhez elgondolt (illetve remélt). A *tanácsadó beszéd* a „bevezetés” (vagy a „pihentető egységek”) szakasza után már kijelölt irányába tarthat. A quintilianusi elgondolást követve és a *tanácsadó beszédek*ben markánsan jelen lévő meggyőzést vizsgálva kijelenthető, hogy a *Mert tudnom kell...*-ben mind az artikulált nyelvi összetevők, mind a gesztusnyelvi kommentárok egy tételezett csoport rítusaihoz való feltétlen ragaszkodás mellett látszanak érvelni. A tételezett csoport összetettségére jól

¹ Marcus Fabius Quintilianus: *Szónoklattan*. Ford. és jegyzetek Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, Kopeczky Rita, Krupp József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Tordai Éva. Pozsony 2008.

² Idézet az előadás plakátjáról.

³ A következőkben a tanácsadás, a *tanácsadó beszéd* terminust fogom használni Quintilianus nyomán. Lásd Quintilianus: *i. m.*

⁴ Vö.: Uo. 252.

figyel a rendező, ezért öltözteti táncosait, színészeit hol több régió népviseletébe, hol pedig mai ruházatba.⁵ Az artikulált nyelvhez kapcsolódó *tanácsadó beszéd* a tételezett csoport egyéneinek új, eddig ismeretlen választásaihoz, a rítusok halmazában még eddig ismeretlen elem megjelenéséhez társított félelemhez, továbbá az új elem következményeként generált válaszreakciótól való ódzkodáshoz köthető. E beszédfajtának nyilvánvalóan csak akkor van létjogosultsága, ha érveket is felvonultat: „szinte minden tanácsadó beszédről elmondhatjuk, hogy nem egyéb, mint összehasonlítás, és azt kell tekintetbe vennünk, mit fogunk elérni és milyen áron, hogy megállapíthassuk: kítűzött célunkból származik-e több előny vagy a hozzá vezető útból több hátrány.”⁶

A Nagy Kopeczky rendezte színházi előadás nem érveket sorakoztat fel, hanem inkább a csoport megszokott reakcióitól való eltérést, az ismeretlen elem⁷ applikálásának következményét mutatja be. A következmény a csoportból való kilépés vagy kizárás. A csoport megszünteti kapcsolatát a kizárt egyénnel. A hátrány így a csoporttól való elszakadással prezentálódik. Az előadás ezt egyrészt az „Elpártolt lilionszál” jelenetben érzékelteti, ahol a táncos-, színészlányok az új választ kreáló lányt (Derzsi Tímea) a csoporton kívülre helyezik, másrészt abban a jelenetben, ahol a lány már a mutatóanyagokkal együtt lép fel mint azok segítőtje, akivel majd be lehet mutatni a trükköt.

A tanácsadó beszéd elfogadhatósága nagyban függ a tanácsot végrehajtó személytől.⁸ A tanácsok meghallgatása kapcsán furcsa játéknak lehetünk tanúi a táncosok, színészek terében. A táncosok, színészek mindamelllett, hogy illusztrálják az artikulált nyelvi tartalmakat, a „Mert tudnom kell...” jelenetben nézőként állnak a zenészek kiszögelés-színpada előtt. Itt mutatkozik meg tehát a zenészek artikulált nyelv-kimondáson túli szerepe, hiszen krónikásokként vannak jelen, így tudnak tehát korokon átívelő eseményekről, és így bírhatnak egy erős meggyőző aktsussal, lévén, hogy a múltra figyelmező tekintet magáénak tudó erős befolyással rendelkezik. A múlt látása és a jelenben tett figyelmeztetések (melyek részint a jövőre vonatkozhatnak) követik azt a gondolkodásmódot, amelyet a quintilianusi retorika képvisel (vö. „Quintilianus visszaköveteli az etikát a retorikának, mert nincs olyan ügy, amelyben az erkölcs ne játszana fontos szerepet”⁹), továbbá a kisebbségi művészeti produktumok azon jellegzetes vonását, amelyet Gilles Deleuze és Félix Guattari a kisebbségi irodalom kapcsán így jellemez: a kisebbségi irodalmakban¹⁰ „minden politika”. Az előadás a deleuze–guattari-i „minden politika”-jegyet igazolja akkor, amikor követi a kisebbségi irodalmak (vagy kisebbségi művészeti alkotások) azon sajátosságát, hogy semmi sem marad meg a személyes szinten, hanem ráíródik, összekapcsolódik akár a „kereskedelmi, gazdasági, bürokratikus, jogi”¹¹ szinttel, jelen esetben a szokásrend szintjével. A zenészek (krónikások) az ilyen értelemben vett politikai mezőt aktiválják. Ezen aktiválás következményeként vehető észre, hogy a krónikások megképzik a „mi”-t. Amikor a táncosokhoz, színészekhez, jobban

⁵ A mai ruházatba öltöztetés valójában keretül szolgál. Erről bővebben lásd Kovács Flóra: „Az átmenetiség jegye a »Mert tudnom kell...-ben«”. = Napút. Irodalom, művészet, környezet, 2008. 8. sz. 31–37.

⁶ Quintilianus: „Tanácsadó beszéd”. Ford. Kopeczky Rita. = Quintilianus: i. m. 257.

⁷ Lásd feljebb.

⁸ Vö. Quintilianus: i. m. 259.

⁹ Adamik Tamás: *Az Institutio oratoria felépítése és eszmeisége*. = Bevezetés. In Quintilianus: i. m. 28.

¹⁰ Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Mi a kisebbségi irodalom?* Ford. Karácsonyi Judit. *EXSymposion*. 2003. 44–45. szám. 1. A deleuze–guattari-i kisebbségi irodalom fogalomnál nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon megállapítást, amely szerint „a kisebbségi irodalom nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem olyan irodalom, amelyet a kisebbség a többség nyelvén ír; de elsődleges jellemzője mindenképpen az igen erős deterritorializációs együttthatóval ellátott nyelv”. Uo.

¹¹ Uo.

mondva azokhoz a *játék-lények*hez¹² fordulnak, amelyeknek a táncosok, színészek adnak testet, akkor egy olyan „mi” meglétét jelzik, amelynek ez utóbbiak is a részesei. Amikor viszont a két csoport (a zenészek csoportja és a táncosok, színészek csoportja) – mely egy a fenti fejtegetés szerint – a közönséghez együttesen fordul, akkor mintha egy olyan „mi”-re támaszkodna, amelynek a közönség ugyancsak a része. Ha a krónikások,¹³ a táncosok, színészek (*játéklények*) és a nézők egy „mi”-t alkotnak,¹⁴ akkor a quintilianusi *éthosz*-fogalom beemelésének lehetünk tanúi, illetve e fogalom bizonyos átalakításának.

„Amit *éthosz* alatt értünk, és amit elvárunk a szónoktól, az mindenekelőtt jóságával nyeri el tetszésünket. Nem csupán szelíd és békés, de többnyire nyájas és emberséges, a hallgatóság szemében szeretetreméltó és kedves, s legfőbb erénye ennek a kifejezésre juttatásában rejlik, hogy úgy tűnik, mindez a dolgok és az emberek természetéből fakad, és így a szónok erkölcsé átsugárzik beszédén, és valamiképpen felismerhető. 14. Ilyen érzés leginkább olyan személyek között alakul ki, akik közel állnak egymáshoz, valahányszor eltűrünk, megbocsátunk valamit, elégtételt adunk, figyelmeztetünk, haragtól és gyűlölettől mentesen.”¹⁵

A krónikások, a táncosok és a színészek egy ilyen *éthosz*-fogalommal fordulnak a közönséghez. Ha a visszacsatolást taglaljuk, akkor a taps kapcsán azért nem beszélhetünk ezzel megegyezőről, mert egy egységes reakció mint a közönség reakciója soha nem feltételezhető. Ha mégis feltételezünk egy viszonylagosan egységes és a feljebb említett jegyekben bővelkedő reakciót a közönség részéről, akkor viszont a közönség azon tagjainak reakcióit, akik a sajátjukat nem tekintik az egységgel azonosnak, sőt reakcióik nem azonos létét ki is mutatják, ahhoz a lányhoz (Derzsi Tímea) hasonlók, aki az előadás során önnön csoportjának rítusait nem aktiválja, így a csoporttól különböző lesz. Ennek következménye, hogy e lány nem tekinti magát a csoport tagjának, és őt a csoport sem tekinti annak. A közönség kapcsán csak azt jegyezhetjük meg, hogy annak ilyen tagja feltételezhetően nem gondolná magát az előadást elismerők részének.

A lány esetében tehát sem a szónok/szónokok (krónikás/krónikások) nem alkalmazzák kezdetben a „tűrés”, a „megbocsátás” aktusát, sem a csoport (a táncosok és a színészek adta *játék-lények*). A csoport és a lány elválnak egymástól. A krónikások szavai is efelé irányították a csoportot, már ha a krónikásokat sugalmazóknak tartjuk. Ha a táncosokat és a színészeket¹⁶ a lány tette kapcsán „csak” illusztrálóknak véljük, akkor a krónikások a lány történetét mint egy múltbeli eseményt közvetítik. Az előadás végén a lány ismét a csoport részeként tűnik fel. Ez csak akkor lehetséges, ha ő kifejezte a csoporthoz való tartozás ismételt vágyát, és ha a csoport

¹² Vö. „Mănușița a színpadi hármasság fogalmát a színész és a szereplő mellett jelen lévő harmadik alak, harmadik test beemelésével világítja meg. Ez a harmadik test – »(mely nem a színészé és nem is a szereplőé), egy olyan lényé, amely ebben az újonnan keletkezett 'hármasságban' a másik kettőtől függetlenül nyilvánul meg, és az előadás tartama alatt azok legmélyebb lényegét képviseli« (Mănușița 2006: 21.) – maga a játék-lény, vagyis a színész kimerája. A játék-lény a színész, szereplő, játék-lény „hármasságának” azon eleme, amelynek léte egy paradox viszonyhoz van kötve, hiszen egyrésztől természetes, mivel teste a nézők számára a színész testének felel meg, másrésztől mesterséges, tekintve, hogy az előadás végeztével megszűnik.” = Kovács Flóra: *A színházi nyelv iterabilitása és figurativitása*. Apertúra. Filmelméleti és filmtörténeti szakfolyóirat, 2007/ tavasz [II. évf., 3. szám], (<http://apertura.hu/2007/tavasz/kovacs>). A tanulmány Mihai Mănușița *Aktus és utánpótlás* című könyvére támaszkodik. Lásd Mănușița, Mihai: *Aktus és utánpótlás*. Ford. Zsigmond Andrea. Kvár 2006.

¹³ Megjegyzendő, hogy az ő esetükben is lehetne *játék-lények*ről beszélni.

¹⁴ És az előadás erre játszik rá.

¹⁵ Quintilianus: *Pathosz és éthosz*. Ford. Adamik Tamás. = Quintilianus: *i. m.* 413.

¹⁶ A lány is közéjük tartozik.

visszafogadta őt. A visszafogadás csak úgy mehetett végbe, ha a csoport tagjai a lánynak megbocsátottak, és ha mégiscsak elfogadták – jóllehet utólagosan és ideiglenesen – azt, hogy a lány akkoriban eltérő olvasási móddal rendelkezett a világról. Ezt az olvasási módot feltehetőleg nem applikálták önnön olvasási módjaik halmazába, de nem is társították a legnegatívabb jeggyel. A „nem követésre ajánlott”-jeggyel ellentétben biztosan. Az említett olvasási módot tehát számukra nem javasolt követni, de az azt képviselőnek meg lehet bocsátani. Aki azt alkalmazta, nem az „ördögi” attribútumokat viseli magán. A Nagy Kopeczky rendezte előadás ennek a gondolkodásnak csak az eredményét mutatja be; a krónikások nem érvelnek a visszafogadás, hanem sokkal inkább a visszatérés mellett. A visszatérésnek azonban egy visszafogadással kell párosulnia, különben a lány nem lenne az előadás végén a csoport része. Feltételezhető így egy olyan „hang”, amely a megbocsátás mellett érvelt, vagyis a quintilianusi *éthosz* attribútumait magáénak tudja.

A fentiek értelmében az eltérő olvasási mód tágíthatja a csoport által elfogadott határokat. Az elfogadás része az is, hogy egy elemhez nem egy olyan előjelet rendelnek, amely az adott csoport rendszerezése alapján az elutasítást reprezentálja. A csoportban majd fokozatosan egyre több, nem feltétlenül a lányéhoz hasonló olvasási mód fog teret nyerni.

II. Eltérő olvasási módok

Elsődlegesen azt kell tisztázni, hogy a csoport az eltérő olvasási módokra milyen okból reagál oly élesen, hogy a kilépés vagy a kizárás tűnik az egyetlen alternatívának. Mindenekelőtt az a félelem helyezhető kilátásba, amely ahhoz kapcsolódik, hogy a csoport az új olvasási mód révén valamiféle eddig meg nem tapasztalt helyzetbe keveredne, amelyre pedig ténylegesen nincs a csoportnak válasza.

Az eddig meg nem tapasztaltat az ördögök képviselik, akik az előadás egy szakaszában mutatványosokként¹⁷ jelennek meg. A lány az ő segédjükként tűnik fel, ő fog belépni a ládába, amelyen a produkciót bemutathatják. Egyértelműnek fogható fel, hogy az ördögök tekinthetők a más olvasási mód bevezetőjének, ám meglepő lehet az, hogy az általuk „elvársolt” ládából kivett élelmet fogják a csoport férfi tagjai elfogadni. Ez az élelem ellenben az útravaló, amelynek birtokában a férfiak elhagyják a csoportot. Az ördögök így kétszeresen is a csoportból való kilépést szorgalmazzák: először a lány, majd a férfiak esetében. A csoport elhagyásához, a csoportból való kilépéshez,¹⁸ vagy kizáráshoz pedig az előadás egészében negatív attribútumok párosíthatók.

¹⁷ Nem tekinthető teljességgel véletlennek, hogy a rendezés az ördögöket juttatja a nevetetés pozíciójába. A nevetetés célja részint a feszültségoldás az előadás adott szakaszában, részint a karikírozás, s ez utóbbit a pajzánsággal párosítva csak mutatványosokra, bohócokra oszthatja a rendezés. Az előadás tematikája nem engedhet más lehetőséget. Az ördögöknek mint csábítóknak a pajzánság nem idegen.

Quintilianus szerint: „Ezzel [a pathosz és az éthosz kapcsán mondottakkal – K. F.] éppen ellentétes az az erény, amely azáltal, hogy megneveteti a bírót, megszünteti benne a nyomasztó érzéseket, gyakran oldja a tárgyra irányuló feszült figyelmét, olykor felfrissíti, kizökkenti az unalomból és a fásultságból”; „És úgy vélem, senki sem tisztázta megfelelően – bár sokan próbálkoztak vele –, hogy honnan ered a nevetés, melyet nemcsak tettek és szavak, hanem néha még bizonyos mozdulatok is kirobbanhatnak. Azonkívül nem is csak egy ok szokott nevetést kiváltani, hiszen nemcsak a szellemes humorú mondásokon, illetve tetteken nevetnek, hanem azokon is, melyek ostobaságot, haragot és gyávaságot tükröznek”; „társaságban és a mindennapi beszélgetésekben a közönségesebb emberekhez illik a pajzán humor, a vidám pedig mindenkihez”. Ford. Adamik Tamás. = Quintilianus: *i. m.* 418, 419, 423.

A fentiek mellett nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a nevetéssel a testből való kifordulás, a test határainak ideiglenes gyengítése, alakítása is együtt jár. Az ördögnek a test alakíthatóvá tévése, a kifordítás ugyancsak célja.

¹⁸ Még ha a kényszer szülte és időleges is.

Ahhoz, hogy az ördögök, ismeretlenek, kívüliek tetteire való reakciókat vizsgálni lehessen, szükség van elsősorban egy csoport-, illetve közösségdefinícióra.¹⁹ Kálmán C. György szerint a közösségdefiníciók nagy része a lakhelyet, a munkahelyet, a vallást, az azonos célokat, vagyakat teszi meg a definíció alapjául.²⁰ Kálmán C. ellenben azt az Anthony P. Cohen-féle meghatározást is beemeli, amely a közösségek közti különbségekre fókuszál, vagyis a viszonyításra, így a különböző közösségek közötti eltérésekre.²¹ Mind Kálmán C., mind a közösség kérdésével ugyancsak foglalkozó Györök Edina a közösségek válaszaira, vagyis a reagálások variánsaira helyez hangsúlyt. Györök Edina Stanley Fish *Van szöveg ezen az órán?* című kötetéből kiinduló tanulmányában a közösség, az intézmény és az életforma fogalmaira támaszkodva a következő megállapítást közli: „Szétválasztásuk [közösség-, intézmény- és életforma-fogalmaknak a szétválasztása – K. F.] után láthatóvá válik, hogy önmagában egyik sem alkalmas arra, hogy bármilyen szemiotikai stabilitás fundamentumává váljék. Az intézmény a közösség megragadható oldalát képviseli mint annak jele vagy szimbóluma; a szimbolikus funkcióknak megfelelően amorf jelenséget léptet be a kommunikálható repertórium területére, lehetővé téve a bejósolhatóság és tervezés kritériumainak alkalmazását. Az intézményes funkciók – identitások, szerepek, forgatókönyvek, definíciók stb. – nélkül a szóban forgó entitás nem más, mint instabil, kiszámíthatatlan mozgású, határaitak egymásba csúsztató elemek fluktuációja, véletlenszerűen összeverődött embertömeg.”²²

A közösségek illetéknéppen tehát a meglévő válaszaikat próbálják aktiválni akkor, amikor egy addig ismeretlen lép hozzájuk. A *Mert tudnom kell...* esetében az ördögök a közösség tagjai számára²³ az előadás nagy hányadában nem ördögökként vannak jelen, ám az ördögi attribútumával rendelkeznek. Az, hogy a fenti közösség számára nem ördögök, hanem ördögik, azt jelöli, hogy az ördögi tulajdonságait magukon hordják/hordhatják, de nem ők ezeknek a tulajdonságoknak a forrása(i), hanem először ők „csak” hasonlítva vannak ehhez a forráshoz, majd a későbbiekben történik az azonosításuk. Ezen két lépés, fok szétválasztása azért fontos, mert ha már a közösséghez közeledés első lépésében ördögöknek definiálná őket a közösség, akkor nem következne be az, hogy a közösség tagjai közé kerülhetnek, azaz nem érintkezhetnének a lányokkal, hiszen nem teremthetne meg a szituáció, amelyben az ördögök, a férfiak és a lányok egyszerre találkoznak egymással. Ahhoz, hogy a találkozás létrejöhessen, az ördögöknek jelmezt kell felöltöniük. Idős asszonyok, mutatóványosok, lakodalmas sereg egyes tagjainak képében jelennek meg a lányok között.

Cs. Gyimesi Éva a *Vázlatok egy szellemi kórképhez* című írásában²⁴ a politika beszédmódján, a kisebbségi léthez kötődő véleménynyilvánításokon mutatja ki az egyneműsítés sajátosságait. Cs. Gyimesinek a közösségek milyenségét érintő meglátásai alkalmazhatóak a *Mert tudnom kell...* előadás közösség szemléletének elemzésekor, ha a szerző politikai beszédmódra és a kisebbségi létre vonatkozó megállapításait transzponáljuk ezen előadás jellemzőire. Mivel

¹⁹ A tanulmány a továbbiakban a közösség fogalmát fogja használni.

²⁰ Vö. Kálmán C. György: *Mi a baj az értelmező közösségekkel?* = *Az értelmező közösségek elmélete*. Szerk. Kálmán C. György. Bp. 2001. 36–37.

²¹ Vö. uo. 38.

²² Györök Edina: *Kánon, közösség identitás. Az értelmező közösség imaginárius támasztékai.* = *Az értelmező közösségek elmélete* 131.

²³ Itt most nem a nézőkről van szó.

²⁴ Cs. Gyimesi Éva: „*Vázlatok egy szellemi kórképhez*”. = Uő: *Colloquium Transsylvanicum. Értelmiségi önrreflexiók*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998. 32–67.

Cs. Gyimesi az egyneműsítést igyekszik elkerülni, a „mi” használatától óvakodik.²⁵ „A többes szám első személy gyakran az elhallgatott nézetkülönbségek és elmulasztott párbeszédnek spanyolfala: nagyvonalúan konszenzust sejtet ott is, ahol egyáltalán nincs egyetértés. A »mi« átkaroló nyelvi gesztusa pedig akaratlanul ingerelheti azt, aki nem ért egyet a beszélővel. [...] az egyes szám első személy ma nem feltétlenül magamutogatás, hanem a méltóságát visszanyert individuum önkifejezése, aki nem tart igényt a kinyilatkoztatás tekintélyére, de nem szereti a paternalista kioktatást sem.”²⁶ „A másság, a különbözőség iránti érzéketlenségnek, sőt türelmetlenségnek ez a befelé irányuló válfaja is beleillik a »védekező kollektivitás« modelljébe.”²⁷

A Nagy Kopeckzy-előadásban, ha csak a színpadot vesszük figyelembe,²⁸ a „mi” az ördögökön kívüli közösséget jelenti.²⁹ E közösségben az egyneműsítésre irányuló aktusok abban érhetőek tetten, ahogyan a közösség a lány eltérő olvasási módjára reagál, amely olvasási mód azon alakokhoz köthető, akiket még nem definiáltak. A lány ezen új olvasási módja felruházódik olyan jegyekkel, amelyek az ördögihez köthetők. Ezen olvasási mód forrásai pedig maguk az ördögiek, akikről a szereplők is majd az előadás vége felé már biztosan tudják, hogy ördögök. Amíg viszont nem tudják, hogy ördögök, addig is az ördögi jegyekkel látják el őket,³⁰ így tehát az ismeretlen szenved el a „diabolizációs technikákat”. Ahhoz, hogy egy közösség egy olvasási módot bármiféleképpen besoroljon, egy olyan sémával kell rendelkeznie, amely az olvasási módokat osztályozza. Még akkor is ha az osztályozás alapja az, hogy ami idegen, az elutasítandó, a saját olvasási mód (módok) olyan ismeretére van szükség, amely teljes felelősséggel ki képes zárni olvasási módokat. Az ismeretlen olvasási mód ismeretlen létéről, annak minden elemében meglévő „ismeretlenségről” tudomása van. Az ismeretlen így nem tartalmazhat ismert s már elfogadott elemeket, tehát a kizárás és a diabolizáció végrehajtható. Az osztályozó(k)nak „referenciaszövegekkel” kell rendelkeznie, kiváltképpen a saját(ok) kapcsán.³¹

²⁵ Jakabffy Tamás meglátásainak egyes részei – amelyek a *Nem lehet*-értelmezések kapcsán merülnek fel – Cs. Gyimesi itt idézett gondolataival ugyancsak mutatnak rokonságot: „De szóljunk előbb a képviselőlet problémájáról, amely nyilván szorosan összefügg vállalkozásunk (hozzászólásaink) előzetesen elképzelt vagy legalábbis kívánatosnak tekinthető céljával. Ebben a kérdésben nem vallhatunk mást, mint azt, amit Cs. Gyimesi Éva: Csakis önmagamat képviselhetem, tehát nézetem teóriává lepárolt egyéni hozzáállás és semmiképpen sem recept; legjobb esetben vitairat, de az egyéni véleményzabadság és az ehhez kapcsolódó egyéni felelősség mellvédje mögül.” Vö Jakabffy Tamás: *Ötven év után: annak lehet, aki vállalja. = Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*. Sajtó alá rendezte Cseke Péter. Marosvásárhely 1995. 99–100.

²⁶ Cs. Gyimesi: *i. m.* 34.

²⁷ Uo. 44. Itt Cs. Gyimesi a „diabolizációs technikákra” utal.

²⁸ Lásd feljebb.

²⁹ Itt most nem térek ki Cs. Gyimesi „reális közösséget” érintő elgondolására. Lásd Cs. Gyimesi: *i. m.* 45. kiemelten az 5. lábjegyzet.

³⁰ A nézők ellenben értesültek a jelmezeknek és az előadás kezdetének, azaz ezen alakok föld alól előbújásának hála ezek ördögi létéről. A színházi felügyelet kérdését veti ez fel. Erről bővebben: Georges Banu: *A felügyelt színpad*. Ford. Koros Fekete Sándor. Kvár 2007.

³¹ „minden értelmezés logikailag előfeltételez egy értelmező közösséget, amennyiben előfeltételez nyelvet, nyelvjárást, kultúrát, műveltség-hátteret, más szövegeket.” = Kálmán C.: *i. m.* 56. Természetesen az a problematika ugyancsak felvetődik, amelyet Györök Edina fogalmaz meg Fish szövegét elemezve, miszerint a közösség valamelyik tagja (tagjai) olyan pozícióval rendelkezik (rendelkeznek), amely pozíciónak hála a kimondás, esetlegesen a megnevezés aktusa hozzá (hozzájuk) kapcsolódik. Vö. „Az autoritásban benne foglaltatik egyfajta szerepleosztás, a jelentést egy személy adja, aki fel van ruházva a jelentésadás jogával (a legitim beszélő), az adományozott jelentést egy közösség elismeri a dolog tulajdonságaként, ezáltal visszafelé adományozza a jogot a beszélőnek az elismerés aktusában. Tehát kölcsönös adományozás, a jelentés és a jog kicserélődése, valamint ezen folyamatnak paradoxális idő-jellege az

Fentebb már szó volt róla, hogy a lányt visszafogadja a közösség. Amikor a közösség már az új olvasási mód egyes elemeit nem zárja ki, azaz a lány visszalépett a csoportba, a lány olvasási módjának adott elemei az ismert olvasási módok halmazába sorolódnak be, így az ezekhez kapcsolódó félelmek eltűnnek. Azért tehető ilyen megállapítás, mert ha a közösség olyan véleményen lenne, hogy a lány „új” olvasási módjának (azaz az előbbiekben elítéltnek) egyetlen eleme sem fogadható be (vagyis akár a különbözősége való hajlam), akkor a lány közösségbe való visszalépését elutasítaná. A közösség nem merné önmagát veszélyeztetni. Itt azonban az olvasási módok halmazát tágítja.

Miközben a *Mert tudnom kell...* előadás a különböző olvasási módokat beemeli, és a közönséggel egy egységet próbál teremteni, olyan mitológiai elemekkel játszik, amelyekről a nézőknek tudomásuk van, és amelyek a történelem egy-egy szeletére utalnak. A nagyszámú mitológiai elem a történelem más-más szakaszára fókuszál, vagyis más-más „terre” és más-más időre. Michel Foucault *heterotópia*-fogalma és annak időfaktorban lévő megfelelője, a *heterokronia*-fogalom látszik előtérbe kerülni.

„A heterotópia ellenszerkezeti hely, amely kiforgatja a reális, a kultúra belsejében lévő valódi szerkezeti helyeket, és minden valóságos helyhez képest külsőnek bizonyul (ilyenek a rituális helyek, vonat, aggmenház, temető). A színpad azért heterotópia, mert egyazon reális helyen többféle teret képes egybegyűjteni, egymáshoz képest idegen színtereket. Ugyanakkor az ezekbe való átlépés heterokroniát is létrehoz, vagyis az egyezményes, lineáris időből való kiszakadást. Heterotópia-jellege szerint a színpad egyazon előadáson belül is átlényegül, illetve különféle helyeket gyűjt magába.”³²

A néző ezen tér- és időbeli „sokféleség” dekódolása mellett fizikálisan ugyancsak az előadás részévé válik, kiemelten akkor, amikor a táncosok, színészek *játék-lényei* a közönség terébe lépnek. Valójában szertartásszínháznak vagyunk tanúi, illetve e színháztípus érdekfeszítőbb változatának.³³ A jelentésrészek adottak, a mitológiafragmentumok összefűzésének módjából³⁴ adódik a játék, továbbá az egész jelentésképzésének a szabadsága, amely kétségkívül a *tanácsadó beszéd* mellett a véleményformálás milyenségére helyezi a hangsúlyt.

Reading Methods in Theatrical Language.

Keywords: reading methods, theatrical language, performance Mert tudnom kell...

In this article I will examine the presence of the signs in the performance *Mert tudnom kell...* (presented on 20th August 2007) that influence the framing of opinion of the audience and which promote the enhancement of the effect on the audience. My research will primarily be based on Quintilian's *Institutes of Oratory*, since the framework of the mapping of society which appears in the given performance and its linguistic form will be considered as the basis of my analysis. The article focuses on the concepts of deliberative speech, ethos and community.

egyik meghatározó tényező.” = Györök: *i. m.* 133. Nagy Kopeczky előadásában a krónikásoknak hasonló szerep jut osztályrészül.

³² Ungvári Zrínyi Ildikó: *Tér-kép. Az érzékelés színpadi terei.* = Korunk 2009. január. Harmadik folyam. XX/1. 19.

³³ Bővebben uo.

³⁴ Nem hagyható figyelmen kívül a kis kivetítő jelenléte sem, amely az előadás fragmentáltságát erősíti.

IN MEMORIAM

Csetri Elek emlékére
(1924–2010)

Életének 86. évében hirtelen elhunyt Csetri Elek nyug. egyetemi tanár, a MTA külső tagja, a magyar történettudomány kiemelkedő erdélyi képviselője, az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik újjászervezője, tiszteleti tagja, folyóiratunknak korábban szerkesztője, az EME többszörös kitüntetettje.

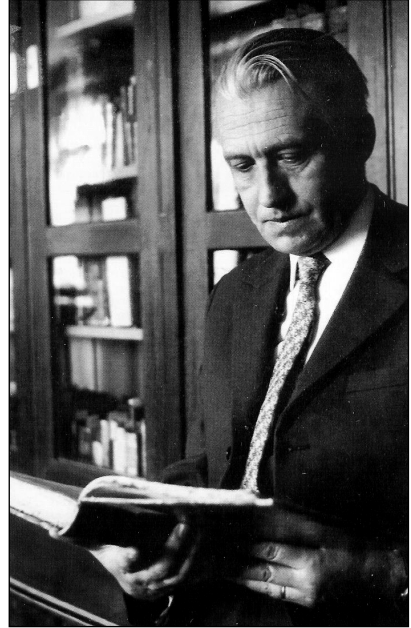
Csetri Elek 1924. április 11-én született Tordán, középiskoláit Kolozsvárt a Református Kollégiumban végezte, történelmi diplomát 1947-ben szerzett a Bolyai Tudományegyetemen. Középiskolai tanár volt Nagybányán és Marosvásárhelyt, 1949-től pedig a Bolyai Tudományegyetemen, majd 1959-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen tanított.

Csetri Elek annak a kolozsvári történész-nemzedéknek volt markáns tagja, amely az 1950–1970-es években bontakozott ki, s Kelemen Lajost vallotta mesterének, akit a magas mércéjű szakmaiság s példás helytállás szimbólumának tartott. Tagjainak olyan korban kellett dolgozniuk, amikor a történelmi munka feltételei a mélyponton voltak: hiányzott a kutatás és a közlés szabadsága, s a diktatúra a történelmi forrásoktól is hovatovább igyekezett távol tartani a nemzetiségi, főleg a magyar történészeket. Az elhunyt pályája jól példázza a romániai magyar történetkutatás göröngyös útját, de azt is, hogy még oly reménytelennek tűnő helyzetekben is a nemzete iránti kötelességtudata munkára serkentheti a szakmájának elkötelezett történetkutatót.

Miután 1949-ben kinevezték a Bolyai Tudományegyetem oktatójává, s doktori dolgozatát megvédte, folyamatosan s a rá jellemző alaposággal kutatta történelmünk forrásait, s olyan adatbázist gyűjtött össze, amely közelebb vitte Erdély reális múltja számos kérdésének feltárához. Csak példaként említjük meg forráspublikációi közül Wass Pál *Fegyver alatt* címen megjelent emlékiratát (1976), Teleki Sándor emlékezéseit (1973), valamint Miskolczy Ambrussal együtt kiadott Gyulai Lajos naplójának egyes részleteit (2003). Ezek a munkák mindenben eleget tesznek a szakmaiság követelményeinek, s jól szolgálják a magyar történetkutatás érdekeit.

Csetri Elek elkötelezettségéről sokat mondanak választott témái és kutatott történelmi korszakai, amelyek felölelik Erdély történetét a 17. századtól az 1848-as forradalomig, vagyis a fejedelemség korszakát és a Habsburg-kort. És e kereteken belül különös érdeklődése a nagy fejedelem, Bethlen Gábor, valamint az egyetemes történelemben is kiemelkedő jelentőségű politikus, ifj. Wesselényi Miklós iránt.

Bethlen Gábor politikájából már-már az erdélyiség szinonimáját jelentő toleranciát emelte ki, Wesselényi életéből az európaiságot tükröző nemzeti elkötelezettséget, újító szellemet és

gyakorlati törekvést. Csetri Eleknek már kutatói pályája kezdetén egyik álma volt egy nagy Wesselényi-monográfia megírása. Sajnos álma nem válhatott valóra, mert a diktatúra politikai légköre kedvezőtlen volt ehhez.

Csetrit egyébként ugyanaz a romániai kommunista diktatúra akadályozta a történetkutatásban, mint más erdélyi kollegáit, s akadályozta meg hosszú ideig abban is, hogy a politikai történelemmel foglalkozzék. De a történelmi múlt tág kutatási téré, s ez a nemzedék megtalálhatta a lehetséges alternatívát: irányt vett a művelődéstörténet, valamint a gazdaságtörténet felé. Csetri Elek nagyszámú művelődéstörténeti tanulmánya Körösi Csoma Sándor életével kapcsolatos. Számos írásában igyekezett tisztázni Körösi Csoma Sándor életének egyes kérdéseit, hogy aztán két kötetben foglalja össze mondanivalóját: *Körösi Csoma Sándor indulása* (1979), illetve *Körösi Csoma Sándor* (1984) című könyveiben.

Bár évtizedek során elszigetelve éltünk a külvilágtól, mégis tévedés volna azt gondolni, hogy nem jutott el hozzánk semmi az európai történetírást megújító törekvésekből. Nem így volt, mert a hatvanas évek második felében és a hetvenes években a francia történetírás, az Annales-kör újító elvi s módszerbeli tételeit is tekintetbe véve láttunk hozzá egy modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatáshoz. Imreh István és Csetri Elek a történeti statisztikai módszert alkalmazva tárta fel Erdély társadalmi struktúráját 1767 és 1848 között. Ez a módszer vezette Csetri Eleket Kolozsvár népességtörténetének kutatásában is. Érdekes Csetri Elek vallomása a gazdaságtörténet írásáról: az *Együtt Európában* című könyvében vallotta, hogy ez mégiscsak kényszerpálya volt, mert elsődlegesen politikai történettel szeretett volna foglalkozni.

Végül 1989 után Csetri Elek kollégánk ráállhatott erre a történetírói vonalra. Ezt különösen az 1848-as forradalom és szabadságharc kutatásában észlelhetjük. Elhunyt barátunkat írásaiban és az oktatói munkájában egyaránt a magas szakmai igényesség jellemezte. Szigorú mércével mérte önmagát, az egyetemi hallgatókat, a szerzőket és kutatótársait is. Kritikai szelleme olyan erős volt, mint magyar nemzeti elkötelezettsége.

Csetri Elek 1949-től 1986-ig egyetemi oktatóként kiérdemelte tanítványai megbecsülését, kollégái tiszteletét és elismerését. Nagy elégtétel volt számára, hogy 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta, s ő azóta folyamatosan jelen volt a magyar tudományos életben.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek külön is van köszönnivalója azért az értő és magas színvonalú munkásságért, amelyet az Erdélyi Múzeum című folyóiratunk főszerkesztőjeként fejtett ki 1995-től 1997-ig, s természetesen Egyesületünk iránti hűségéért is. Ezért nem véletlenül jelentettünk meg vaskos emlékkötetet nyolcvanadik születésnapja tiszteletére, amelyben a szerzők írásaikkal köszöntötték a magyar történettudománynak tett szolgálataiért, oktatómunkájáért és gazdag termést begyűjtő kiemelkedő életművéért.

Alig hagyta el a nyomdát utolsó kötete, amelynek címe *Erdély az ébredő Európában* (Kriterion, 2009), de sajnos a tervezett könyvbemutatót már nem érthette meg.

Munkássága, amelyet a magyar nemzet történetének szentelt, történetírásunknak kiemelkedő értéke. Köteteit, tanulmányait bizonyosan sokáig fogják még használni a történelem iránt érdeklődők, a történetkutatók.

Emlékét ezzel őrizzük meg a legméltóbban.

Egyed Ákos

In memoriam Pálfalvi Attila (1930–2010)

Pálfalvi Attila 1930. április 22-én született Kolozsváron. Tanulmányait a kolozsvári Műszaki Egyetemen 1952-ben végezte. Egy évig mérnökként dolgozott a brassói Metrom vállalatnál, ezt követően a műszaki felsőoktatásnak szentelte életét. 1953–1992 között a kolozsvári Műszaki Egyetemen oktatott. Végigjárta az egyetemi ranglétra fokait, 1963-ban megszerezte a műszaki tudományok doktora címet, s ezt követően 1971-ben egyetemi tanár, majd doktorátusvezető lett.

A Kolozsvári Műszaki egyetem rektora volt 1976–1985 között, két mandátumban, irányítása alatt épült ki az egyetem Gépészeti Karának új kampusza, épületek, bentlakások egész sora, így feltétel teremtdött arra, hogy szinte megkétszereződjék a diákok létszáma. A kitarítás, a munkabírás és jó szervezés, a szakmai hozzáértés – melyhez mindig újabb tudást halmozott – meghatározta egész életvitelét, egyetemépítő tevékenységét. Tapasztalatszerző tanulmányutakat tett a vil-

lág jelentős szakintézményeiben, Moszkva, Leningrád, Stockholm, München, Aachen, Berlin, Prága, Budapest, New York, Washington egyetemein, ezzel szélesítve tudományos érdeklődésének amúgy is tág horizontját.

Oktatói, oktatásszervezői erényei mellett kutatási tevékenysége is kiemelkedő. Az ő irányítása alatt a kolozsvári Műszaki Egyetemen alakul ki az ország legjelentősebb kutatási műhelye a porkohászat területén. Kiváló elméleti tudással rendelkezett, de mindig fontosnak tartotta, hogy az alap kutatásokat alkalmazhatóvá tegye, kísérleti állomások, illetve tényleges ipari alkalmazások születhessenek. Ugyanakkor fontosnak tartotta a csapatmunkát, melyben az intézményi munkatársakon kívül az évek során kinevelt doktorandusok számos generációját is bevonta. 1992-től konzulens professzorként, úgy is mint doktori témavezető tudatosan törekedett arra, hogy a magyar műszaki felsőoktatásnak oktatói utánpótlását biztosítsa.

Széles körű tudományos munkája gyümölcsét jelenti az a több mint száz tudományos dolgozat, melyek az anyagtechnológia, az anyagismeret, a porkohászat, illetve az ipari robotok témakörében jelentek meg bel- és külföldi szaklapokban. Tudományos eredményeit sokasítja a nevével fémjelzett 14 bejegyzett találmány, illetve 21 újítás. Ugyanakkor számos monográfiát és tankönyvet írt a fémkohászat és az anyagtechnológia témakörében.

Pálfalvi Attilának szívügye volt a magyar műszaki nyelv fejlesztése, illetve az anyanyelvű oktatás minden szintű fenntartása. Társfőszerkesztője volt a *Magyar–román műszaki tudományos szótár*nak, mely 1987-ben jelent meg, felelős szerkesztője a 2005-ben napvilágot látott

*Román–magyar műszaki tudományos szótár*nak, s íróasztalában van a félbemaradt hatnyelvű műszaki szótár, melynek szerkesztésén dolgozott.

A kilencvenes évek változásai újabb lehetőséget, teret nyitottak sokirányú tevékenységének. 1990–1992 között tanügyi, illetve iparügyi miniszterhelyettes volt. Elévülhetetlen érdeme, hogy 1990 elején – oktatásügyi miniszterhelyettesként – a magyar tannyelvű iskolák és iskolarészek újraindítását, illetve a magyar pedagógusoknak a magyarlakta területekre való visszatérését szorgalmazta, sikerrel.

Pálfalvi Attila érdemeit, munkásságát elismerve, 1997-ben a Román Köztársaság Tudományos Érdemrend III. fokozatával tüntették ki, a Julianus Alapítvány oklevelét 1993-ban vehette át. 2009-ben a magyar oktatásért való kiállítását Báthory István-díjjal jutalmazta az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács Oktatási Szakbizottsága.

Tagja volt az Országos Tudományos és Technológia Tanácsnak, a Mérnökök és Technikusok Országos Egyesületének, illetve a Romániai Porkohász Egyesületben is tevékenykedett.

Közéleti tevékenysége is jelentős, hiszen szíven viselte közösségének oktatási és tudományszervezési feladatait. Pálfalvi Attila tagja volt az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaságnak, a Magyar Professzorok Világtanácsának. Ugyanakkor alapító tagja volt az 1990-ben újjászervezett EME Műszaki Tudományok Szakosztályának, melyben a tudományos kutatásokat ösztönözte, s a magyar műszaki kutatásokban részt vevő doktorandusokat segítette ez irányú törekvésükben. Pálfalvi Attila hosszú éveken keresztül aktív tagja volt a szakosztálynak, illetve az EME választmányának, 2004-ben tiszteleti taggá választotta a közgyűlés, majd 2009-ben az EME gr. Mikó Éremmel ismerte el tudományos munkásságát.

Emlékét örökké megőrizzük!

2010. március 15.

Bitay Enikő

SZEMLE

Kitalált hagyomány?

Mohay Tamás: A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Nyitott Könyv–L'Harmattan, Bp. 2009. 380 lap

Mohay Tamás *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás* című könyvéről teljes joggal mondhatjuk el, hogy nemcsak nagyszabású, hanem úttörő jelentőségű tudományos vállalkozás. A búcsújárás magyar néprajzi kutatásában előzmény nélküli olyan értelemben, hogy ez az első olyan szakmunka, amely méltó terjedelemben és sokirányú szempontok szerint összefoglalja egy búcsújáróhely történetét, feldolgozza és kritikailag értékeli a vonatkozó forrásokat. Részjelenségekről ugyanis már eddig is születtek kitűnő tanulmányok, olyanok is, amelyek egy-egy kegyhely recens búcsújáró gyakorlatát mutatták be, de átfogó szintézis mind ez ideig még egyetlen magyar kegyhelyről sem készült.

Csíksomlyó esetében a szintézis elmaradásának megvan a magyarázata: az itteni pünkösdi búcsú olyan hatalmas, több napon át – legalább egy hétig – tartó rituális közösségi esemény, amelynek több százezer szereplője és megszámlálhatatlanul sok helyszíne van. A búcsújárás különböző kollektív és egyéni rítusaira egyszerre több térben, szimultán módon kerül sor, tehát egyazon búcsú keretében egyazon kutató még a legfontosabb rítusokat sem figyelheti meg. A búcsú eseményei több idősíkban zajlanak. Mohay Tamás erről egy helyen ezt írja: „A búcsú ideje két idősík találkozása. A búcsúsok (csoportok és egyének) saját ideje, ami a készüléktől az elinduláson és a kegyhelyre érkezésen keresztül a hazaérkezésig tart, a kegyhelyen összefonódik más búcsúsok hasonlóan tagolt és összetett idejével; és találkozik a másik idősíkkal, ami a kegyhely ideje, ahol lezajlik az ünnep. [...] Az átmenet a hétköznapból az ünnep idejébe (és viszont) fokozatos, de jól érzékelhetően megvalósul.” (225. old.)

Raadásul a búcsújárási gyakorlat történetileg is változik, tehát a kutatónak a komplex tér- és idősíkok feltárása közben még a történeti szempontot is

állandóan érvényesítenie kell. Egyfelől ez a gazdag sokszínűség az oka annak, hogy bár sokan foglalkoztak egy-egy részjelenség néprajzi vizsgálatával, a csíksomlyói búcsú egészének összefoglaló igényű, szintetikus bemutatására mind ez ideig nem történt kísérlet.

Másfelől tudatában kell lennünk annak is, hogy a magyar búcsújáró kegyhelyek szakszerű néprajzi kutatása viszonylag későn, a 20. század negyvenes éveiben kezdődött el, mindenekelőtt Bálint Sándornak köszönhetően, majd az első jelentős munkák megszületése után, 1949-cel kezdődően hosszabb szünet következett, a kutatók az 1970-es évek közepéig többnyire csak az íróasztalfióknak dolgozhattak. Ez a törés azért is sajnálatos, mert a búcsújárás hagyományos formái épp ebben az időszakban alakultak át (részben a modernizáció, a technikai civilizáció terjedése folytán, részben az ideológiai hatások eredményeként), de ezekre a folyamatokra a néprajzkutatás már nem tudott folyamatosan és érdemben reflektálni. A búcsújárás néprajzának tudományos vizsgálata csak a rendszerváltás táján kapott új lendületet, ekkor kezdtek kutatni a búcsújárás modern formáit, funkcióit, alkalmazva az előbb említett új módszereket stb. Történelmileg megkétszerezve, ekkor született meg a magyar búcsújáró hagyományok első szintézise is, a *Búcsújáró magyarok* című monográfia,¹ amely azonban mindenekelőtt a hagyományos (tehát 1949 előtti) formáit mutatja be.

A könyv megjelenését több évtizedig tartó terepmunka, levéltári és könyvtári kutatás előzte meg. Mohay Tamás, a budapesti ELTE oktatója, 1985 óta – intenzív módon a rendszerváltás óta

¹ Bálint Sándor–Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Bp. 1994.

– foglalkozik ezzel a témával. Miután néprajzi szakfolyóiratokban és konferenciakötetekben sorra jelentette meg kutatási részeredményeit,² az alapos forrásfeltárás és a következetesen végzett helyszíni terepmunka eredményeként mára elérkezett oda, hogy a csíksomlyói búcsújárásra vonatkozó átfogó szintézisét elkészíthesse.

Az a részletekig menő, körültekintő módszeresség, kutatói türelem, amelyről Mohay Tamás már korábbi munkáiban is tanúbizonyságot tett,³ ezt a munkáját is jellemzi. Azok közé a kutatók közé tartozik, akik nem törekednek gyors és látványos tudományos eredményekre, évekig képesek körültekintően kutatni, amíg egy-egy fontos tudományos eredményüket közzéteszik.

Mivel időben változó, évről évre más és más arcot mutató rituális eseményről van szó, a történetiség szempontjainak érvényesítése egy ilyen alapkutatás esetében kézenfekvő módszertani követelmény. A könyv ennek megfelelően az 1949 előtti, „hagyományos” búcsújárást mutatja be, vagyis azt a búcsús gyakorlatot, amikor a

csíksomlyói kegyhely vonzáskörzete jobbára még csak a Székelyföld katolikus részeire és a moldvai csángóságra korlátozódott. A kommunista és a „jelenkori” posztkommunista korszakban kialakult modern kori búcsújárás rituálékról a szerző egy másik könyvet fog összeállítani, amely szerves folytatása lesz a jelen munkának. A kutatási tárgy illetén szétválasztása teljes mértékben indokolt, ugyanis a technikai civilizáció térhódítása és a 20. századi történelmi-politikai változások oly mértékben változtatták meg a búcsú lezajlását és a szokáselemek jelentéseit, hogy a második világháború utáni búcsújárásokat valóban célszerű külön elméleti-módszertani keretben vizsgálni. Ebben a második kötetben kerül majd sor a búcsújárás 1949 utáni formáinak értelmezésére: a tér- és időstruktúrák modern kori átszerveződésének vizsgálatára, a búcsújárás vezető egyéniségeit, specialistáit érintő legújabb kori változások bemutatására, a paraliturgikus elemek visszaszorulási folyamatainak megvilágítására, a búcsúhoz kapcsolódó, egyre szaporodó profán programok, jelenségek feltárására, az elektronikus médiumok hatásának kutatására és nem utolsósorban a mai búcsús gyakorlat identitásképző funkcióinak átfogó elemzésére.

Az időszzerű kutatási téma, az adekvát kutatási módszertan, amivel Mohay Tamás az 1949 előtti búcsúkkal kapcsolatos alapos forrásfeltáró munkáját elvégezte, olyan időtálló, nagy jelentőségű tudományos művet eredményezett, amelyet a jövőben – akár a vizsgált időszakot illetően is – tovább lehet folytatni, de a jövő minden új tudományos eredményét a jelen munkához kell majd igazítani.

E kérdés megválaszolásakor ismételten hangsúlyoznunk kell a vállalkozás úttörő jellegét. Mivel semmilyen minta nem állt rendelkezésére, Mohay Tamásnak magának kellett megtalálnia a sokéves kutatómunkával összegyűjtött gazdag, igen szer-teágazó tematikájú és műfajiságú anyag feldolgozásának adekvát szempontjait, ügyelve arra, hogy elkerülje a tartalmi átfedéseket, és ugyanakkor minden tárgyalat problémát a maga mélységében tudjon megvilágítani.

² Mohay Tamás következő munkáiról van szó: *Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún*. Néprajzi Értesítő LXXVIII. 1996. 29–58; *Hagyomány és hagyományteremtés a csíksomlyói búcsún*. = S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. II. Veszprém–Debrecen 1997. 130–148; *Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói búcsú új megvilágításban*. Tabula III. 2000. 2. 230–256; *Kájoni Jánostól Márton Áronig. Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből*. = Pócs Éva (szerk.): *Ritus és ünnep az ezredfordulón*. L'Harmattan, Bp. 2004. 221–245; *Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón*. = *Csodaszarvas*. Östörténet, vallás és néphagyomány. I. Molnár Kiadó, Bp. 2005. 173–186; *Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban*. Keresztény Magvető (Kolozsvár) CXI. 2005. 2. 107–134; *Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006*. Csíkszereda 2007. 273–324; *Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban*. Acta Siculica. Székely Nemzeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy 2007. 677–696.

³ A csíksomlyói búcsúval kapcsolatos írásai, valamint egyéb vallási néprajzi közleményei mellett eddigi legfontosabb munkája az *Egy naplóíró parasztember* című kötet (Bp. ELTE, 1994.), amelyben egy ipolynyéki parasztgazdaságot és háztartást ír le összetett módszerességgel egy 1925–1963 között vezetett gazdasági napló alapján.

A következetesen érvényesített történeti szemlélet nemcsak a búcsújárás hagyományos és modern formáinak szétválasztásában érhető tetten, hanem abban is, hogy a szerző a rendelkezésre álló, olykor meglehetősen szűkös források alapján igyekszik korról korra nyomon követni a búcsújárás hagyományainak történeti alakulását. Már elvégzett megbízható alap kutatásokra csak ritkán támaszkodhatott: a legtöbb korszak és a legtöbb jelenségsorozat esetében forrásfeltárássra és -elemzésre, sőt olykor erős forráskritikára volt szükség, tehát a könyv jelentős része fontos alap kutatások eredményét adja közre.

A könyv hat nagy, egymástól világosan elhatárolható és belsőleg is jól tagolt fejezetből áll.

A bevezető a kutatás tematikus határait jelöli ki, és tisztázza a legfontosabb *elméleti fogalmakat* (pl. szent hely, búcsújáróhely, a búcsú mint rituális dráma, Mária-tisztelet, népi vallásosság stb.).

Az első nagy fejezet azokat az *intézményes kereteket* és a hozzájuk kapcsolódó kultúrtörténeti hatásokat mutatja be, amelyek századok óta körülveszik a búcsújárást, közvetlenül vagy közvetve behatárolják a búcsújárás gyakorlatot, meghatározva a búcsújárás történeti formáinak alakulását. A szerző ebben a fejezetben felvázolja az erdélyi katolikusok, majd szűkebben a csíki ferences kolostor történetét, történetileg ismerteti a művelődés intézményeit (a csíksomlyói ferences iskola, iskolai színjátás, ferences könyvtár, nyomda, orgona stb.), kitér a csíksomlyói plébánia jelentőségére stb. Talán ez a fejezet az, amelyben a leginkább lehetett támaszkodni az egyháztörténet, a művelődés- és művészettörténet, valamint – kisebb mértékben – a néprajztudomány által elért eddigi eredményekre, de az olvasó minden ponton örömmel fedezi fel a recens kutatási eredmények szakszerű és kritikai szemlélettel megvalósult beépítését. Ez az összefoglaló fejezet tehát a kegyhelyhez kapcsolódó intézményi szerkezet korszerű bemutatása.

A könyv 2. fejezete a búcsúra vonatkozó *történeti források* számbavétele és kritikai értékelése: olyan eredeti, alapos forrásfeltáráson alapuló tömör összefoglalás, amely előzmény nélküli a magyar

búcsújáró hagyományok kutatásában, és amelyet a legkülönbözőbb szakterületek kutatói forgathatnak nagy haszonnal. A szerző előbb a búcsúra vonatkozó egyházi (mindenekelőtt ferences) levéltári forrásokat veszi számba, majd egy terjedelmes, alaposan szerkesztett részfejezetben sort kerít a 19. század közepe óta folyamatosan megjelenő sajtóanyag szakszerű ismertetésére és a forrástípus értékelésére. Ezután kerül sor a csíksomlyói búcsújárás néprajzi szakirodalmának mint forrástípusnak a bemutatására. A szoros értelemben vett néprajzi szakmunkák számbavételéből kitűnik, hogy a nagy jelentőségű néprajzi esemény tulajdonképpen néprajzi szakirodalma az 1949 előtti búcsús gyakorlat vonatkozásában meglehetősen szegényes, a búcsú hagyományos formáival érdemben viszonylag kevesen foglalkoztak. A régi csíksomlyói búcsúk vizuális reprezentációival (metszetek, fényképek, néprajzi filmek stb.) külön alfejezet foglalkozik, ugyanis Mohay Tamás úgy véli, hogy a kegyhelyhez kapcsolódó képanyag „a maga nemében elsőrangú forrása történeti vonatkozásoknak is” (103.). A történeti vizuális reprezentációk néprajzi-antropológiai jelentőségének illetően felismerése talán nem új a magyar néprajzi kutatásokban, de az a következetes mód, ahogyan a könyv lapjain ezt a forrást a kutató újra és újra megszólaltatja, már egészen újszerű tudományos gyakorlat. Itt jegezzük meg, hogy a könyv mellékletében található gazdag fényképanyag (116 fénykép) különösen értékes, hiszen jobbára a nagyközönség előtt eddig ismeretlen felvételeket tartalmaz.

Egy modern kutatói szemléletben nemcsak a búcsú történeti vizuális reprezentációi, hanem a búcsú rituális tárgyai is felértékelődnek, és ugyanilyen megfontolásból külön alfejezetet kapnak: „Emberi közösségek, kapcsolatok gazdag hálózataival átszőtt és rendkívüli módon rétegzett társadalmi egységek kifejező módon jellemezhetők tárgyaikkal” – írja a szerző (99. old.). Megállapítása Csíksomlyó esetében fokozott mértékben igaz, hiszen a búcsú számos történetileg változó fontos rituális gyakorlata kapcsolódik a csodatevő Mária-szoborhoz, a labarumhoz, a búcsúághoz, a

templomi zászlókhöz, a keresztekhez, a csengetyűkhöz stb.

A búcsújárás történeti formáinak áttekintése az *Eredettörténet* című, 3. fejezettel kezdődik, amely a témakörben már korábban is közölt tudományos publikációk egybeszerkesztett és jelentősen bővített változata. A fejezetben megfogalmazott tézis már a korábbi kisebb publikációk révén is széles visszhangot váltott ki a csíksomlyói búcsúval foglalkozó szakemberek, a klérus, sőt a tágabb közönség körében is.⁴ A budapesti kutató ugyanis az írott történeti források alapján arra a következtetésre jutott, hogy mivel a csíksomlyói pünkösdi búcsú *eredetmítosza* először csak a 18. század végén bukkan fel a rendelkezésre álló forrásokban, vagyis az 1567-es ún. „nagyerdei csatának” a korabeli dokumentumokban nincs nyoma, következésképpen a búcsú általánosan ismert eredettörténete nem egyéb mint katolikus egyházi értelmiségiek által irányított tudatos mítoszképzés, azaz olyan kulturális jelenség, amit az antropológiai irodalomban „szerkesztett hagyomány”, „hagyományalkotás” („invention of tradition”) és más hasonló műszavakkal neveznek meg. „Évekkel ezelőtt jutottam arra a gondolatra, hogy a jól ismert történet a csíki székelyeknek a János Zsigmond erőszakos térítő hadai feletti nagyerdei győzelemről (»hargitai csata«) olyan történet, amelyet leginkább a megalkotott, kitalált hagyományok körébe lehet elhelyezni” – írja (252. old.). Mohay Tamás a búcsú eredetmítoszána keletkezését az 1770-es évekre teszi, és a mítosz keletkezésében döntő jelentőséget tulajdonít Losteiner Leonárd csíksomlyói ferences történész kézíratos történeti munkáinak, valamint az ugyancsak nagy műveltségű, csíkrákosi származású Cserey Farkas bécsi udvari tanácsos

Geographia Mariana Regni Hungariae címmel idézett, 1780-ból keltezett, azóta elveszett „könyvének”. Ez utóbbi munkáról, amely a nagyerdei csata első magyar nyelvű leírását is tartalmazza, jó valószínűséggel állítható, hogy voltaképpen nem is az akkortájt Bécsben élő Cserey Farkas, hanem az ő szilágykrasznai birtokán tevékenykedő ferences udvari káplán, P. Katona György munkája. Mohay Tamás ezt követően gondos oknyomozó szemlélettel szól a 18. század végén megteremtődött mítosz további terjedéséről, arról, hogy a le nem zajlott „nagyerdei csata” története hogyan vált hivatkozási alappá a romantika századában.

A könyv 4. fejezete a búcsú *alakulástörténetét* tekinti át a kezdetektől 1949-ig igen sokszínű forrásanyag alapján. Ez a fejezet tartalmazza a búcsújárás több száz éves történetének korszakolását is. Az első korszakhatár az 1661-es nagy csíki tatár betörés, hiszen a korábbi búcsúkról (azon kívül, hogy valóban léteztek) alig tudunk valamit, a tatárdúlás elpusztította a lehetséges forrásokat. A búcsú ténylegesen kutatható történelme tehát a 17. század végén kezdődik. A könyvben különösen újszerű tudományos eredmény a 17. századi és 18. század első feléből származó gyér források kritikai számbavétele. Újabb korszakhatárt jelent a búcsú eredetmítoszána 18. század végi megfogalmazása és a mítosz gyors terjedése. Ez a korszak az 1848/49-es szabadságharcig, illetve az osztrák önkényuralomig tart. Viszonylag sokat lehet tudni a 19. század második felének és a századforduló idejének búcsújáró gyakorlatáról, hiszen ez a kor már Erdélyben is az írott sajtó elterjedésének az időszaka. Az utolsó vizsgált korszak a trianoni diktátum utáni időszak, amelynek voltaképpeni időhatára 1949, amikor lezárul a búcsújárás szabad korszaka, és a nyilvános búcsújárási gyakorlat megszűnik. A búcsú hagyományos formái a kommunista hatalomátvételéig éltek, ettől kezdve már teljesen más búcsújáró gyakorlatról beszélhetünk. Az 1949-es évszám tehát a könyvben bemutatott tudományos kutatás természetes időhatára is.

A könyv utolsó két nagy fejezete a csíksomlyói nagy *rituális dráma módszeres leírását* tartalmazza.

⁴ Különösen az erdélyi unitárius egyházi értelmiség fogadta élénk érdeklődéssel Mohay Tamás újszerű tudományos eredményeit. A búcsú eredetmítoszána keletkezését leíró tanulmányát, amely eredetileg egy budapesti néprajzi szakfolyóiratban jelent meg (*Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói búcsú új megvilágításban*. Tabula III. 2. 230–256.), néhány év múlva a kolozsvári unitárius folyóirat is újraközölte (Keresztény Magvető CXI. 2005. 2. 107–134.).

A *Résztevők* című 5. fejezet összefoglalja a búcsújáróhely *vonzáskörzetére és résztvevőire* vonatkozó történeti adatokat, különös tekintettel a búcsús csoportok lélekszámának alakulására. Ezt a kutatói alapállást az a felismerés indokolja, hogy a hagyományos világban a búcsús csoportok szerveződésének alapját mindig a lokalitás jelenti. Egy-egy külön alfejezet tárgyalja alapos részletességgel a bukaresti magyarok (ők az első „határon túli” magyarok, akik részt vesznek a búcsún!) és a moldvai csángók jelenlétét. Ezekkel a témákkal a szerző már korábbi tanulmányaiban is foglalkozott.

A *Szervezés és idő* című 6. fejezet a búcsú hagyományos *szertartásrendjének* alakulását tekinti át történeti korszakok szerint. A kutató rendelkezésre álló írott források mindenekelőtt azt teszik lehetővé, hogy magán a kegyhelyen zajló rituális gyakorlatokat kövesse nyomon, de maguknak a búcsús csoportoknak a rituáléiról, zarándokútjairól megfelelő korabeli néprajzi leírások híján sajnos elég keveset tudunk.

A könyv egyik legfontosabb erénye a tárgyra vonatkozó új források bemutatása és kritikai értékelése. A kutatás során feltárt források legalább annyira egyháztörténetiek, mint néprajziak, következésképpen az eredményeket bemutató végtermék is legalább annyira egyháztörténeti, művelődéstörténeti, mint néprajztudományi jellegű. Ebben a vonatkozásban Mohay Tamás következetes és módszeres munkával elkészített dolgozata egészen kiemelkedő jelentőségű, hiánypótló munka. A szélesebb kitekintés folytán egészen természetes, hogy a dolgozatban fellelhető új kutatási eredményeket más tudományterületek kutatói is számon tartják majd.

A csíksomlyói búcsú hagyományos formáira vonatkozó történeti rekonstrukció során Mohay Tamás mindenekelőtt *írott forrásokra* alapoz. Ezek a források azonban minél messzebb megyünk vissza az időben, annál gyérebbek, és annál kevésbé adnak elég részletes, néprajzilag is értékelhető képet a búcsújárás történeti formáiról. Az a kutatói igyekezete, hogy minden lehetséges forrást felkutasson, rendkívül tiszteletre méltó és – az objektív lehetőségekhez

mértén – igen eredményes is (a sajtótermékek néprajzi forrásértékének felhasználása például a könyvben mintaszerű alapossággal történik), de be kell látnunk, hogy bizonyos szokáselemek leírása, sőt akár említése is teljesen hiányzik az írásbeliségből, tehát a búcsújárás történeti formáiról alkotott képünk kizárólag írásbeli források figyelembevételével nem lehet teljes. Például a Kis-Somlyó hegyén zajló napkultuszról vagy a búcsú templombeli vigíliáinak (templomalvás) mikéntjéről, a forgalomban lévő ima- és népénekhagyományról, a búcsú hiedelemvilágáról és különféle mágikus rituáléiról, a megesett gyógyulásokról és egyéb „kisközösségi csodákról”, az egyes falvak búcsús útjairól stb. ezek az írott források általában nem tudósítanak.

Mohay Tamás tehát kizárólag a „szakmailag biztos”, a tudományosan is értékelhető forrásokat vizsgálja. Teljes figyelmét a forrásként felfogott magasműveltség, azaz az írásbeliségben élő „nagyhagyomány” kutatására és értékelésére fordítja, és a búcsújáró gyakorlat népi elemeit, az ún. „kishagyomány”⁵ is leginkább a magasműveltség lenyomatának, azaz egy folklorizációs folyamat végtermékének tekinti. Az igényes kutató sehol nem csábul „ingoványos” talajra: azokról a néprajzi jelenségekről, amelyek létezettek ugyan, de amelyekre vonatkozóan nincsenek értékelhető írott történeti adatai (pl. napkultusz, Mária-tisztelet ősbib formái, különféle paraliturgikus búcsús gyakorlatok stb.), inkább nem beszél, és – igen helyesen – határozottan elhatárolódik attól a lehetőségtől, hogy újabb, „klasszikus” néprajzi módszerekkel gyűjtött adatokat a múltba vetítsen vissza, vagy hogy későbbi adatok birtokában hipotetikusán „feltöltse” az egyes történeti korok búcsújárási gyakorlatára vonatkozó hiányzó/hiányos néprajzi ismeretek adatbázisát.

A búcsúnak számos olyan történeti vonatkozása van, amelyet források híján bizonyára sohasem

⁵ A „nagyhagyomány” és „kishagyomány” Robert Redfield amerikai szociálintropológus kategóriái, előbbi a műveltek írott kultúráját, utóbbi az iskolázatlanok orális hagyományos kultúráját jelenti.

sikerül majd megnyugtató módon megvilágítani – ez egészen természetes. Az önmagával szemben rendkívül szigorú és a tudományos módszertanhoz ragaszkodó Mohay Tamás sem állítja azt, hogy amit írott történeti forrásokkal igazolni, leírni lehetetlen, az egyáltalán nem is létezik. Ez természetes, hiszen a meg nem ismerhető iránti érdeklődés a legszigorúbb szakmai módszertanok szerint is jogosult, különösen akkor, ha olyan nagy fontosságú „forráshiányos” tudományos kérdéstről van szó, mint a somlyói pünkösdi búcsú eredete. Helyénvaló és szükséges tehát számba venni azokat a történeti adatokat, körülményeket, amelyek a megoldandó, de megnyugtatóan nem megválaszolható problémára vonatkoznak. Ezeket – csakúgy, mint az egyéb meg nem oldott feladatok „jegyzékét” – többnyire magában a könyvben is megtaláljuk, a jelen ismertetés célja jobbra csak az egy helyen történő összefoglalás.

1. Csíksomlyó már a középkorban Mária-kegyhely volt, erről tanúskodik IV. Jenő pápa 1444-ben kelt búcsúkiáltását adó levele, amelyben arról esik szó, hogy Csíksomlyóra nem szűnik meg „összefolyni”, „összeseregleni” (latinul: „confluere esse”) a nép. A dokumentum szerint a kegyhely ekkori búcsús ünnepe Sárlos Boldogasszony napján, júl. 2-án volt, mint ahogy ma is ez a kegytemplom „valódi” templombúcsújának napja. A búcsúról tudósító első értékelhető források azonban csak a 17. század közepéről, jezsuitáktól származnak, és ezek a források már *pünkösdi* búcsújárásról tudósítanak. Tehát a csíki búcsús ünnep valamiért *épp a 16. századi vallási viszályok idején került át pünkösdi szombatjára*. Mivel a pünkösdszombati Mária-búcsú tartásának semmilyen teológiai indoklottsága nincsen, ezt a búcsút mindenképpen ún. *történelmi emlékbúcsúnak* kell tekintenünk, mert másfajta magyarázat nem lehetséges.⁶ A csíksomlyói pünkösdi búcsú történelmi emlékbúcsú jellege tehát

⁶ Lehetne ugyan a búcsújátását a pünkösdi hajnali napvárással, a ferences diákok tavaszünnepeivel stb. összefüggésbe hozni, de ezek a magyarázatok nemcsak bizonyíthatatlanok, hanem merőben mondvacsináltak, és nem lehet velük indokolni egy a katolikus székely-

nem a 18. század végén alakult ki, hanem a 17. század első felében már biztosan, bizonyíthatóan történelmi emlékbúcsúkat tartottak ezen a kegyhelyen. Más megfogalmazásban: nem „a kitalált hagyomány megszerkesztői” voltak azok, akik a történelmi emlékezés rituális gyakorlatát kitalálták, ez már jóval korábban is létezett. Egy 1649-es jezsuita jelentésben expressis verbis arról esik szó, hogy a székelyek „minden évben Pünkösdkor összegyűlnek Szűz Máriának a székely hegyek között lévő kegyhelyén” (137. old.).

Adatok híján azt valóban nem lehet tudni, hogy a búcsújárás középkori és 17. századi formái között volt-e folytonosság a 16. század folyamán. Másként fogalmazva: kérdés, hogy a 17. század derekán adatolt pünkösdi zarándoklatoknak lehet-e valamiféle kapcsolatuk a János Zsigmond korabeli, egy évszázaddal korábbi viszályos időkkel. Az a tény azonban, hogy a 15. századból és a 16. század első feléből Csíkszék területéről európai viszonylatban is számottevő jelentőségűnek mondható egyházművészeti alkotások egész sora (táblaképek, szárnyasoltárok, faszobrok stb.) maradt fenn, jelzi, hogy ebben az időszakban az itteni ferences kegyhely körül intenzív vallásos élet volt. Eszerint búcsújárásoknak a 16. század első felében mindenképp létezniük kellett, hiszen a búcsújárás a kor jellemző kegyességi formája volt. A 16. századi búcsújárásokra vonatkozó „adathiányt” tehát ezúttal úgy kell értékelnünk, hogy a folytonosság hiánya valószínűleg elképzelés, a folytonosság pedig egészen valószínű. Hogy mi lett a búcsújárások sorsa a ferences rend 16. század végi végzetes meggyengülése után a rend 1620 körüli újratelepüléséig, azt valóban nem lehet tudni, de a búcsúkra még az 1600 körüli „paphiányos” évtizedekben is bizonyára sor került. Amint tudjuk, a pap nélküli, csak helyi kántorok (deákok) irányításával végzett különféle ünnepi liturgikus szertartások a moldvai csángók körében századokon át bevett gyakorlatnak számítottak. Jellemző, hogy 1649-ben egy épp

ség egészére és a moldvai csángóságra kiterjedő búcsús gyakorlatot.

arra járó jezsuitát, aki a pünkösdi búcsún nagy tömeg előtt szónokolt, a nép ott akart tartani, mert „nagy lenne a lelki aratása körülben”.

A csíksomlyói pünkösdi búcsú mindenképpen a történelmi emlékbúcsúk tipológiai csoportjába sorolható, amelyeknek jellemző sajátossága, hogy *a búcsú napjának genetikus összefüggése van azzal a történelmi eseménnyel, amellyel az illető emlékbúcsút kapcsolatba hozzák*. A pünkösdi szombatján tartott búcsú tehát olyan történelmi tény, amitől nem lehet eltekinteni.

2. További tény az is, hogy *a reformáció terjedése* a 16. század második felében valamilyen oknál fogva valóban *megállt a Székelyföld közepén*, és a keleti székelység áttérítésére végül is nem került sor. Ennek valódi okait, körülményeit nem ismerjük, de hogy a régi hit, jogszokások, társadalmi berendezkedési formák stb. sikeres megtartása a keleti székelység körében egy történelmi emlékbúcsú megtartásához vezethetett, igenis elképzelhető.

3. Az 1566–1568 táján tetőződő erdélyi vallási feszültségek alapos vizsgálata egyháztörténészek, de leginkább történészek feladata. Ám a csíksomlyói búcsújárás eredetéről szólva mindenképpen *szükség lenne a korszak vallási, társadalmi és politikai viszonyainak elemzésére*. Amint látjuk, maga a pünkösdi búcsú csak a 17. század közepétől, az eredettörténet mítoszának írásos létezése pedig csak a 18. század végétől datálható, de ebből még nem következik az, hogy magának a búcsúnak nincsen tényleges köze a 16. század középső harmadához. Még ha csak hipotetikusan is, de fel kell tételeznünk, hogy a somlyói pünkösdi búcsú eredete idáig nyúlik vissza, következésképpen az alapos történeti korrajz elengedhetetlen.

Tudvalevő például, hogy az unitárius fejedelmek és közvetlen környezetének hatására ez idő tájt katolicizmusellenes országgyűlési határozatok is születtek (például 1566 végén), amelyek épp 1567 táján természetszerűen vezettek vallási feszültségekhez, amelyeket épp az 1568-as tordai országgyűlés vallásszabadságot kimondó törvénye volt hivatott rendezni. Ha a hargitai csata léte korabeli forrásokkal nem is bizonyítható, azt

semmiképpen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy abban az időben a feszült vallási és társadalmi helyzet (pl. adóbehajtások) *lehetővé tett egy összeütközést* a katolikus székelység és a városi polgárság támogatását élvező antitrinitárius fejedelem között. Ha csata nem volt is, vagy ha ez csak helyi jelentőségű, a pillanatnyilag rendelkezésre álló okleveles forrásokban nem említett „csetepaté” volt is, a „mítoszképződésnek” – ha ugyan valóban csak mítoszról van szó – kétségkívül *volt valós történelmi alapja*, ami akkor vagy később létrehozhatott mind tényleges búcsús gyakorlatot, mind egy ezt legitimáló, több-kevesebb valóság-alappal rendelkező mitikus eredettörténetet.

4. Mohay Tamás kitűnő könyve körültekintően és részletező alapossgal mutatja be a meg nem esett 1567-es hargitai csatára vonatkozó „szerkesztett hagyomány” legelső, a 18. század végéről fennmaradt szövegmélekeinek keletkezési körülményeit. Megtudjuk belőle, hogy a „kitalált hagyomány” megalkotói (Losteiner Leonárd, Cserey Farkas, P. Katona György stb.) kapcsolatban álltak egymással, egyetlen szellemi környezetet alkottak. Az írásbeli források azonban időben csak az ő korukig engednek visszamenni. Pillanatnyilag nem ismerjük a mítoszt kétszer is megfogalmazó ferences rendtörténész Losteiner nagy, latin nyelvű kéziratos munkáinak (*Chronologia...*, *Propago Vitis...*) forrásait, sőt magukat a munkákat is csak helyel-közzel, későbbi ismertetésekből. Amikor arról beszélünk, hogy az ekkor „kitalált hagyomány” később folklorizálódott, azt is meg kell kérdeznünk, hogy vajon *nem állt-e valamilyen létező néphagyomány az egyházi értelmiség által „szerkesztett” eredetmítosz mögött*. Ezt bizonyítani természetesen lehetetlen. Az viszont kétségtelen, hogy *a kidolgozott történet „nem eredeti”*: számos olyan mondai toposzt (pl. a fejedelmet felbujtó ármánykodó udvari pap; a bevárt ellenségre döntött fák, a bennszorultak levágása), középkorias vallásos képzetet (csatára buzdító, tündöklő palástú ferences; ima Máriánál a győzelemért; csata előtti földre borulás; hálaadás a templomban) és rituális

közösségi viselkedési formát (csatába vonuló nők kibontott és leeresztett haja, a győztesek viruló zöld ággal való visszatérése) tartalmaz, amelyeket egyházi értelmiségi ember a maga kútfejéből nem találhatott ki, ellenben népi körökben ilyen képzetek igenis terjedhettek. Feltűnő, hogy az ismert 18. századi szövegváltozatok jelentős mértékben és lényeges elemekben különböznek egymástól. (Mohay Tamás nem annyira a változatok *különbözőségéről*, mint inkább *fejlődéséről* beszél, de ez a „fejlődés” nem egészen egyértelmű, biztosat csak az eredeti forrásszövegek részletesebb szövegelemzése után lehetne mondani.) Úgy tűnik, mintha a szerzők nem egymást (vagy nem csak egymást) másolták volna, hanem valamiféle mögöttes szövegahagyomány ismert elemeiből szerkesztették volna meg a nagyerdei csata történetét. Az eredetmítoszhoz kapcsolódó mondahagyománynak eszerint lehetett valamiféle alapja, amint ezt korábban már mások is (pl. a csatában magában kételkedő Rugonfalvi Kiss István és Fodor Sándor is) feltételezték. Elképzelhető tehát, hogy a pünkösdi búcsú eredete körüli ún. népi „legendaképződés” jóval korábban kezdődött a 18. század végénél, és hogy a nagyerdei legendának méjös volt valamilyen történelmi alapja.

A nagyerdei csata konkrét lefolyásának története azonban mégis csak legenda – ezt voltaképpen már Mohay Tamás kitűnő könyve előtt is tudtuk, illetve sejtettük. (Az ő kutatói érdeme az, hogy alapos, szakszerű forrásfeltárással pontosan bemutatta a mitikus eseményről szóló történet megjelenését, majd további terjedését az írott kultúrában.) Az ellenben nem legenda, hanem még kellőképpen meg nem világított történelmi tény, hogy a reformáció megtorpanására valami módon valóban sor került, és hogy ebben a katolikus székelység ellenállásának is döntő része volt. A csíksomlyói pünkösdi búcsú pedig századok óta ennek az ellenállásnak, a hithez való ragaszkodásnak győzelmi emlékűnepe. Az önazonosság kinyilvánításának közösségi rítusaira ma a székelységnek nagyobb szüksége van, mint valaha.

De Csíksomlyó ma nemcsak székely, hanem magyar nemzeti kegyhely, és a pünkösdi búcsú a világ magyarságának közös ünnepe. Egyebek mellett ezért sem célszerű megtörtént eseményként fogni fel és nagy nyilvánosság előtt (szentbeszédekben, médiában, ún. történelmi és egyháztörténeti „szakmunkákban” stb.) valóságként emlegetni egy olyan legendát, amelyről tudva tudjuk, hogy *valóban megtörténtként* való idézése megbánthat és eltávolít tőlünk másokat. Azokat, akiknek pünkösdkor Csíksomlyón velünk együtt kellene ünnepelniük. Hiszen keresztényként, magyarként, emberként hozzánk tartoznak ők is, és öröklött hitüket ők is megtartották – éppen elég ok ez a közös ünneplésre. „A hit megtartása általános és átvitt értelemben éppúgy, mint konkrét vallási értelemben, egyaránt lehet az ünneplés, a pünkösdi búcsújárás tárgya és alkalma” – írja Mohay Tamás (133. old.), és ezzel felekezeti különbség nélkül mindannyian egyetérthetünk.

És akkor még nem is szóltunk arról, hogy *a hit megtartásán* kívül a csíksomlyói búcsú nagy rituális közösségi eseményének sok más szimbolikus tartalma, jelentése is van – olyan eszmék, amelyek közösségeket tudnak létrehozni: ilyenkor ide mindenekelőtt a segítő Máriához (*Maria advocata*) jönnek az emberek, aki a Regnum Marianumként felfogott magyar haza, az integer Magyarország védelmezője is (*Patrona Hungariae*); a pünkösdi idő az erőt, egészséget adó *Szentlélekkel való találkozás* kiemelt ideje is, aki ilyen kiemelt helyen és időben a felkelő Napban szokott megnyilatkozni. A csíksomlyói nagy pünkösdi esemény szimbolikus jelentéseinek sora még tovább folytatható. Vannak, akik egyik vagy a másik jelentést vélik hangsúlyosabbnak, sőt legitimnek vagy „hitelesebbnek”, de az tagadhatatlan, hogy épp ez a jelentésgazdagság teszi lehetővé, hogy ma is évről évre emberek százai jöjjenek el a búcsúba. Nagy hiba és keresztényietlen cselekedet volna egyik vagy másik jelentés túlhangsúlyozásával vagy félreértelmezésével testvéreink egy részét Csíksomlyótól távol tartani.

Tánczos Vilmos

A népviselet-kutatás fordulata

Tötszegi Tekla: A mérai viselet változásai a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2009. 420 lap, 84 színes tábla

Tötszegi Tekla *A mérai viselet változásai a 20. században* c. könyve 2009-ben jelent meg Marosvásárhelyen a Mentor Kiadónál. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar néprajzban ezzel született meg az első modern lokálisviselet-monográfia. Szerzője méltán nyerte el 2010-ben a Népi Hagyományok Alapítvány egyetlen kutatói teljesítményt honoráló rangos szakmai elismerését, a budapesti Néprajzi Múzeumban évente március 5-én átadott Bátky Díjat, s méltán ismerhette meg a magyarországi szakmai közönség is a díjátadón tartott érdekesítő előadásán keresztül mértékadó kutatásait, megnyerő egyéniségét.

A szerző néprajzos muzeológus az Erdélyi Néprajzi Múzeumban – ahol előtte hosszú évekig nem dolgozhatott magyar néprajzkutató –, valamint oktató a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén. Gazda Klára nyugdíjba vonulása után ő vezeti a tanszéken tanuló diákok muzeológiai szakgyakorlatát. Eredeti végzettsége magyar–francia szakos tanár, évekig dolgozott tanárként is. Népköltészeti témában, *A magyar népballadák szimbolikája* címmel írt egyetemi diplomadolgozatát 1986-ban védte meg Kolozsváron. Mérán élve régóta jelentős szerepet tölt be a helyi közösség művelődési életében. Férjével, Tötszegi Andrással (aki a kolozsvári tánc-házmozgalom egyik régi aktív tagja) megalapította a Mérai Hagyományörzők Egyesületét, 2002-ben gazdagon berendezett tájházat hozott létre, amely valódi múzeum és egyúttal nevelési központ is. Jelentős szerepet játszott Kallós Zoltán választói gyűjteményének szakszerű bejelentésében. Tagja az Eurethno nemzetközi társaságnak; 2007-ben közreműködésével szervezték meg a szervezet kolozsvári konferenciáját az európai fiatalok vasárnapi rítusairól, melynek konferenciakötete nemrégiben jelent meg (*A fiatalok vasárnapija Európában*. Szerk. Keszeg Vilmos–Pozsony Ferenc–Tötszegi

Tekla. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2009.). Tanulmányai románul és franciául is megjelennek.

A népviselet témakörben 2003-ban megjelent *A mérai kötetny* c. könyve (KJNT, Kolozsvár, Kriza Könyvek 18.) már jelezte azt a módszerességet, életközeli tárgyismeretet és alaposítást, amellyel Tötszegi Tekla egyetlen tárgy típus elemzésén keresztül rá tud világítani tágabb összefüggésekre is. Korábban nem találkozhattunk még egy olyan viseletdarab-elemzéssel, ahol az adatközlők jegyzékében ennyi (324) név szerepel, amelyben ennyi (2016) lefényképezett, kikérdeztet kötetny alapján készült (alig félszáz lapos) tanulmány, amely így értelemszerűen távolról sem csak „leíró”, hanem 20. századi változásfolyamatokat bemutató írás. Tötszegi Tekla dolgozott egy másik, Kolozs megye magyar népviseleteit bemutató háromnyelvű kötetben, noha ott csak fordítóként szerepel (Aurel Bodiu, Simona Munteanu red.: *Portul popular maghiar din județul Cluj*. Editura Mediamira, Cluj-Napoca, 2003). Következő könyve 2008-ban románul jelent meg, a walesi festőművész Denis Galloway 1920–30-as években készült erdélyi fotóanyagának feldolgozása: *Satul transilvănean văzut prin obiectivul lui Denis Galloway* (Argonaut, Cluj-Napoca). A bevezető tanulmány és a fényképhagyaték teljes katalógusának közlése után itt a gyűjtemény csaknem felének, 310 fényképnek gondosan felújított és jól adatolt reprodukcióját láthatjuk, ami időben és térben egyaránt távoli és valóban archaikusnak számító vidékekre kalauzolja az olvasót. Ebből az anyagból nemrég időszakos kiállítás is nyílt a budapesti Hagyományok Házában.

A mérai viselet változásai... c. könyv Tötszegi Teklának a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 2007-ben megvédett doktori disszertációjának megjelent változata, igényes, átfogó és nagy ívű kép a címben foglalt témáról; tárgyak, társadalom

és a 20. század története emberismerettel, élettapasztalattal, empátiával megírva. A szerző – aki nem az elnagyolt kalotaszegi viseletleírások sorát akarta gyarapítani – kitűzött célját így fogalmazza meg: „a kultúra e szeletét egy jól körülhatárolható közösségben szerettem volna a legapróbb részletekig megvizsgálni, abban a reményben, hogy a részletek mögül a falu önálló, jól körülhatárolható közössége, annak öltözködési gyakorlata is feltárulkozik.” (7.) A könyvből ennek megfelelően feltárul: 1. a mérai viselet minden eleme (részletes tárgyleírások, fényképek segítségével); 2. a rendszert működtető szabályok, melyek révén az egyes darabok rendszerré szerveződnek; 3. mindennek mikro- és makrotársadalmi összefüggésrendszere; 4. a viseletet létrehozó, azzal élő ember, vágyaival, törekvéseivel, gondolkodásmódjával, értékrendjével, a tárgyakhoz fűződő történetekkel, az emberi kapcsolatokkal, kapcsolathálókkal; 5. az a folyamatosság, ahogy a női viselet „a 20. század háborúkkal és impériumváltásokkal terhes forgatagában” életben maradt. A kötetnek mintegy a felét teszi ki az összefoglalással záruló főszöveg; utána áll a bőséges irodalom- és forrásjegyzék, majd mellékletben következik egy táblázatsorozat, mely a viseletek és ruhatárak összetételét, változását, eredetét, megoszlását dokumentálja helyi és családi szinten is; aztán olvasható külön-külön alapos tárgyleírás a viseleteleimekről és a szójegyzék. A kötet végén jön a gazdag ábra- és fényképanyag, 188, részben archív, többségében pedig saját friss, színes fotó. Román és angol rezümé teszi elérhetővé a könyvet külföldi olvasók számára is. Ez a fegyelmezett szerkesztés, a tárgyak leírásának és a hozzájuk kapcsolódó elemzésnek a részleges elválasztása, továbbá az ötletes dokumentáció lehetővé teszi azt a dinamikus olvasást, melynek során ide-oda lapozva észre sem vesszük, mikor ejtett rabul a méraiak viseletének gazdag világa, e világ gazdag vonatkozásrendszere.

A kolozsvári könyvbemutató (2009. február 26.) a könyvet Gazda Klára méltatta (Szabadság, 2009. március 3.). A szerző „értelmezése szerint

az öltözködés révén társadalmi kapcsolatháló rajzolódik ki: az asszonyok leleményességgel szerzik meg a viselet elkészítéséhez szükséges anyagot, vigyáznak rá, elkészítik a ruhát, felöltöztetik a fiatalokat, egyszóval története van az öltözködésnek.” A budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon, ahol Románia volt a díszvendég 2009. április 25-én, Kalotaszentkirályon pedig augusztus 7-én került sor kiadói könyvbemutatóra. Flórián Mária könyvismertetése az *Ethnographia* 2009/2. számában látott napvilágot.

A könyv értékének megértéséhez röviden ki kell térni a népviseletek kutatásának múltjára és teljesítményeire. A 19. század során már jelentős figyelem irányult az európai és magyar viseletek felé, mert a ruházat színesen fejezett ki foglalkozásokat, társadalmi rangokat, és a társadalom lassú polgárosodási folyamatában megörökítésre méltónak mutatkozott minden különös szín, ami az eltűnés határára került. Ugyanebben az időben a viseletek változatos forma- és mintakincset szolgáltatottak iparművészeknek, festőknek; rajtuk keresztül egy középosztályi és értelmiségi kör is közel kerülhetett azokhoz, akiknek kultúráját tudós elemzések sokkal kevésbé (vagy csak egy szűkebb szakmai kör számára) tudták közvetíteni. A 20. század első évtizedeinek sok eredményt felhalmozó pozitívista és gyakorta száraz tárgyismertető, tipologizáló leírásai mint kutatási paradigma még évtizedekig tovább éltek. A harmincas évek közepétől nálunk többek között Fél Edit modernebb, funkcionalista-strukturalista szemléletének köszönhetően lassan a társadalmi környezet, az ember-tárgy kapcsolatok sokasága is a viseletkutatás látókörébe került, de addigra alaposan megritkult a népviseletet rendszerként használó, működtető közösségek száma az egész Kárpát-medencében; ezért különös jelentőséget kaptak sárközi, martosi, palóc és másutt elvégzett kutatások. Amikor az 1950–60-as években Fél Edit és Hofer Tamás a monografikus tárgygyűjtés módszerével Átányban elvégezték a gazdálkodás, a gazdasági gondolkodás és a társadalomszervezet vizsgálatát, akkor (fennmaradt jegyzeteik és

a százával múzeumba gyűjtött viseletdarabok tanúsága szerint) bizonyára gondoltak arra is, hogy a ruházkodásról is elkészítenek egy monográfiát, ami végül nem valósult meg; példaszerű elemzést írtak viszont a kalotaszentkirályi kelengyéről.

Közben lezajlott a paraszti életforma radikális átrendeződése, és így vált a viseletkutatásban témává a (ma talán már kevésbé szerencsésnek érzett szóval) „kivetkőzés”-nek nevezett folyamat, ami a régi népviselet elhagyását akarta leírni. A továbbiakban történeti vizsgálatok bontakoztak ki, időben egyre korábbi korokra, térben pedig egyre tágabb, európai léptékre térve, főként Flórián Mária és Fülemlé Ágnes munkásságában. Mindeközben alig-alig készült alapos helyiviselet-monográfia; érdemben voltaképp Flórián Mária Rimócról (1966) és Horváth Terézia Kapuvárról (1967) készült kötetei lehet említeni. Közülük az utóbbi ismertette a kutató saját szűkebb pátriáját, tehát ott érezhetjük benne nemcsak a tudós invenciót, hanem a saját rokoni, családi, települési körében való tájékozódásának otthonosságát is. Húsz évvel később született még jó helyi viseletváltozás-elemzés Kazárról (Fülemlé Ágnes és Stefány Judit, 1989) és Zsámbokról (Péterbence Anikó, 1990). Az erdélyi, illetve kalotaszegi hagyományos viseletek néprajzi kutatása némileg hasonló utat járt be, azzal az eltéréssel, hogy itt még nagyobb volt a szakadék a feltárással és elemzésre váró anyag kimeríthetetlen gazdagsága és a felkészült kutatók kis száma között. Emiatt sem Palotay Gertúd és nemzedéke, sem később Szentimrey Judit, Nagy Jenő vagy akár Gazda Klára nemigen koncentráltak egy-egy településre, hanem az áttekintés tárgassága és a leletmentés sikere érdekében inkább vidékekre, tájakra vagy egész régiókra (Küküllővidék, Szilágyság, Székelyföld stb.). Az 1970-es évektől nem kutatói, hanem szélesebb társadalmi érdeklődés bontakozott ki a népviseletek iránt a táncházmozgalom és a folklorizmus-mozgalmak révén, ami egy sereg viseletdarabot felértékelte, sokaknak piacokat teremtett, és lehetővé tette színes, látványos (s ennek megfelelően erősen

felületes) albumok, kiadványok megjelentetését, ami megint csak nem használt az elmélyültebb kutatásoknak.

Ebben az összefüggésben látszik kimagasló jelentőségűnek mindaz, amit Tötszegi Tekla Méréában végiggondolt és végigvitt. Nem alap-talanul gondolhatjuk, hogy itt az egykori (és gyakorlatilag a maga eredetiségében senki által meg nem ismételt) monografikus tárgygyűjtés modernizált új változatának példaszerű alkalmazásával találkoztunk – azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy ezt olyasvalaki készítette el, aki helyben él, otthon van a helyi közösségben. Erre sem a vissza-visszatérő muzeológusok, sem az „állomásozó terepmunka” módszerét követő antropológusok nem szoktak képesek lenni. Aki a székelyföldi Gyergyódittről a kalotaszegi Méréba érkezik asszonyként, ott meggyökerezik, az bekerül egy új világba, ahol új módon lesz otthon; másfél évtizeden keresztül ő maga is szocializálódik, egy család figyelő szeme láttára és elvárásaihoz igazodva sajátítja el a szabályokat és azok alkalmazását, hogy aztán tudatos megfigyelőjük legyen, lehessen. Így láthat meg ezer olyan jelenséget és tehet fel ezer olyan kérdést (ezúttal a 2003–2006 között elvégzett) terepmunkája során, amiket egy külső kutató soha sem láthat és nem kérdezhet meg. Ez persze dilemmákhoz is vezet: a kutatónak szinte ki kell küzdenie a távolabbi szempontok érvényesítésének lehetőségét, saját magát is szinte mesterségesen kell eltávolítania otthonos környezetétől. Tötszegi Tekla mindezzel tudatosan vetett számot, és továbbfejlesztette a korábban már bevált módszert: az aprólékos dokumentálást, a leltárak készítését, az éveken át tartó módszeres fényképezést, a fényképanyag megbeszélését, a régi fényképeken szereplő tárgyak mikroszkopikus megfigyelését és a mostaniakkal való azonosítását (amitől azok rögvést egy nemzedéki kapcsolatrendszerben és egy helyi presztízshierarchiában is értelmezhetőkké válnak). Ezt a közelséget az „anyaghoz”, talán inkább az élet valós közegéhez eddig még egyetlen viselettanulmányban vagy monográfiában nem tapasztalhattuk. Ez

teszi lehetővé, hogy elemzéseiben a szerző tisztán lássa a különbséget a tipikus és a kivételes között; hogy pontosan érzékelje, mit tehet nyilvánossá az intim szférára (testápolás, családi konfliktusok) vonatkozó ismereteiből, hogy pontról pontra miniket is beavasson egy olyan rendszerbe, amelyet nemcsak maguk a viseletdarabok alkotnak, hanem a róluk szóló jól tagolt, jól formált beszéd is, a vélemények, ítéletek napi rendje. Egy viseletmonográfia így válik nemcsak a szűkebb szakterület művelői vagy a Kalotaszeg-Nádas menti terület iránt kiváltképpen érdeklődők számára értékessé, nemcsak a „tárgyi néprajz” vagy az életformák kutatója számára használhatóvá, hanem folkloristák, narratívakutatók, mentalitástörténészek számára is érdekfeszítővé – hiszen nemcsak az „adatok” és az interjúk sokasága az alapanyag, hanem a spontán beszélgetések, akár a mások fél füllel elkaptott beszélgetései is hasznosulnak. A bőséges idézetek sokat segítenek a tárgyak és emberek viszonyrendszerének megértésében, a lábjegyzetek újra meg újra tágas körből hoznak összehasonlítható anyagot és párhuzamokat, a tömör összefoglalások a fejezetek végén pedig mindig felvetik a továbblépés megértéséhez szükséges újabb gondolatokat is.

Imponáló nemcsak a könyvbe foglalt gazdag tárgyi anyag, hanem az elemzési szempontok, a felvetett gondolatok gazdagsága is; ezeket itt nincs tér, sem szükség aprólékosan ismertetni. A kutatástörténeti és módszertani bevezetést társadalomtörténeti vázlat követi. A *viselet rendszere* a könyv fő (120 oldalas) fejezete, itt van szó a viselet elemeiről (előállításukról, magáról a ruháról, a viseletdarabok életútjáról, a rájuk vonatkozó családi emlékezetéről, tárolásukról, gondozásukról) és az öltözködésről (annak menetéről, esztétikumáról, rendjéről, melyben rendre végigkövethetjük a nemek, az etnikum, a kor, a családi állapot, az alkalom szerinti rendet), továbbá a normakövetés-normaszegésről, az öltözködésben kifejeződő identitásokról. *A viselet változásának folyamata* c. rövidebb fejezet a 20. századot tagoló generációk szerint halad a változásfolyamatok

ismertetésében, és a legtöbb hasonló viseletelemzéstől eltérően itt nem a „kivetközés”-en van a hangsúly, hanem a rendszert alkotó részrendszerek folyamatos átértékelődésén, új meg új kontextusok kiforrásán, amiben gazdasági, társadalmi folyamatok, anyagi helyzet és értelmiségi kezdeményezések egyaránt megtalálják a maguk alakító szerepét. E fejezet közvetlen kapcsolatot is teremt a fényképek sorozatával, mintegy oda-vissza olvasható a kettő.

Néhány megragadó pontot csak mintegy az érzékenység megjelenítéseként szeretnék kiemelni a kötetből. Egy korábbi viseletkutatói paradigma fölényes alkalmazásával világosan láthatjuk a mérai női viselet helyét a viselettípusok rendszerében csupán formai jegyei alapján is (67–71.). A régi és mai beszerzésekről szólva ott lehetünk nemcsak a Kolozsvár főterén használt üzletben, hanem a Csehszlovákiából és Törökországból behozott-csempészett kiegészítők árusítói között is. A keszkenőkről szóló egyik idézet kommentárja: „A keszkenő látványa – akárcsak Proust madelleine-jének íze – aktiválja az emlékezet mélyén őrzött információkat, felidézi a kendőt előzőleg viselő körét.” (88.) Végezetül azt a gondolatot idézzük, amely talán Tötszegi Tekla kutató-emberi magatartásának megértése irányába is elvezetheti az olvasót: „Az érvényes kulturális minta szerint az egyén használója s egyszersmind »örizője«, »kurátora« épp aktuális ruhadarabjainak, egy láncszem a generációk, a család, a rokonság nőtagjainak sorában. [...] Az egyén egyes daraboknak átadója, másoknak »felügyelője«, élvezője, míg ismét másoknak várományosa.” (99.) A Mérán megismert hagyományos női viseletek generációs láncolatába mintegy „beállva” a szerző közvetett módon olvasóit is arra hívja: találják meg azt a helyet, ahol ők is „kurátorai” lehetnek mindannak a tudásnak, amely körülveszi őket, hogy az aztán a maga helyén és a maga módján hasznosulhasson mindazok körében, akik a jövő érdekében elődeik hagyományaira akarnak építeni, támaszkodni.

Mohay Tamás

A fiatalok vasárnapja egykor és ma, avagy a templomtól a diszkóig

Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tötszegi Tekla (szerk.): A fiatalok vasárnapja Európában. Kriza Könyvek 35. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár 2009. 214. lap

Az Európai Tanács által támogatott Eurethno nevű egyesület az európai tagországok hagyományainak összehasonlító kutatásait irányítja, az európai kultúra egységét és változatosságát kívánja feltárni a különböző kutatások során. A 19 ország egyetemi oktatóiból álló egyesület 21. munkatársi megbeszélésére kolozsvári tagjait kérte fel. A Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék és az Európai Tudományok Kar szervezésében, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság közreműködésével a rendezvényre 2007. augusztus 31. – szeptember 2. között került sor. Az itt elhangzott előadások válogatott anyagát jelentette meg 2009-ben *A fiatalok vasárnapja Európában* címmel a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság Kolozsváron. A kötetet Keszeg Vilmos egyetemi tanár, Pozsony Ferenc egyetemi professzor és Tötszegi Tekla néprajzos-muzeológus szerkesztette. A kolozsvári Eurethno-tagok által szervezett konferencia résztvevői úgy döntöttek, hogy az előadások anyagaiból megjelentetett kötetet Kallós Zoltán néprajzkutatónak, a választói tájékozódás alapítójának és a „kulturális örökség kommunista hatalom által üldözött és marginalizált kutatóinak” ajánlják.

Ubi charitas gaudet ibi est festivitas. Arany-szájú Szent János szavai arra mutatnak rá, hogy életünk és létünk lényegének, a dolgok lelkének keresése csakis az ünnepek által átélhető szemlélődésben lehetséges. Az ember különleges adottsága, hogy képes erre a szemlélődésre, és igényeli is azáltal, hogy megnevez és kiemel napokat, amelyek eltérnek a hétköznapi szürkeségétől, és lehetőséget nyújtanak arra, hogy betekintsünk a lényegi dolgok mögé, hogy szemléljünk. Ezek a kiemelt napok sajátos időstruktúrával rendelkeznek, átszövik a köznapi időt, a megszokottságból a szakrális

időbe és térbe emelnek, szakítanak a mindennapok megszokott egyhangúságával, és megszabadítanak a mindennapi kötelesség terhétől. Az ünneplés elkülöníti az embert a múlt időtől, amit az emelkedett hangulat állít meg.

Nyíri Tamás az ünnep jellemző tulajdonságait a következőképpen foglalja össze: „Az ünnep három mozzanata: a tobzódás, az életigenlés és a kivételesség összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt, s ezzel értelmet ad az emberi életnek.” (Uő: *Homo Festivus.* = Szennay András (szerk.): *Régi és új a liturgia világából.* Szent István Társulat, Bp. 1975. 142.)

Azáltal, hogy az ember megéli az ünnepet, kiemeli jelenét, egyben múltját és hagyományait fogadja el. Nyíri szavaival élve: „Az ünnep a szó legigazibb értelmében hagyomány; lehetetlen volna a jelen igenlése a múlt elfogadása nélkül: aki múltját elutasítja, jelenét sem tudja vállalni.” (Uo. 142). Az ünneplésben kivételesen nem áldozunk fel a jelent a jövőért: a tobzódásban és a bőségben a pillanatot becsüljük meg, amely se nem hasznos, se nem célszerű. Babos István szerint a megszokottal ellentétben a jövő válik a jelen áldozatává azáltal, hogy a haszonért végzett munkát felváltja a szabadon végzett foglalkozás, vagyis az ünneplés, ami ősidők óta magában hordozza ezt a lemondást. (Uő: *Az ünneplés a szeretet örvendezése.* = Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága.* Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Bp. 1991. 40.)

Ünnepeink, ezen belül vasárnapjaink a közösségi élményt erősítik, a hétköznapi után segítenek visszatérni önmagunkhoz, és felszabadítanak a mindennapi élet bélyegzőitől. A közös ünneplés által felerősödik a közösség összetartó ereje, amely az egyént is megerősíti. Ünnepeink vitalitásának megfoghatósága és a hagyományok elhomályosodása

az egyén elidegenüléséhez, a közösségtől való elszakadáshoz vezet. A fiatalok hétvégi élete bizonyítja, hogy a mai fiatalok is vágnak az ilyen és ehhez hasonló közösségi élményekre, azonban a hétvégék szórakozási lehetőségei az eksztázison túl nem nyújtanak igazi felszabadító és megtisztító élményt számukra.

Vajon mindnyájunkba bele van-e oltva az ünneplés képessége? – teszi fel a kérdést egyik tanulmányában a néprajzkutató Mohay Tamás. (Uő: *Töredékek az ünnepről*. Nap Kiadó, Bp. 2008. 5.) Szerinte ünneplési képességünk nyelvi készségeinkhez hasonlóan részben velünk született, részben pedig megtanulható. Az igazi kérdés talán az, hogy mennyire tudjuk átadni magunkat az ünnepnek.

A fiatalok vasárnapja Európában című tanulmánykötet bemutatja, hogy Európa különböző térségeiben és közösségeiben hogyan, milyen irányba változtak a fiatalok szórakozási szokásai és a vasárnapi időöltésük, valamint hogyan definiálódik az ünnep vasárnapi tevékenységük tükrében. A különböző nemzetiségű – magyar, román, olasz, belga, francia és lengyel – szerzők írásaikban az egykori vasárnapi szent idő strukturalizálódását és profanizálását, továbbá a fiatalok identitáskeresésének problematikuságát tárgyalják. A tanulmányok szerzői arra reflektálnak, hogy saját országaikban milyen szerepet tölt be a vasárnap a fiatalok életében. A szerkesztők a tanulmánykötet bevezetőjében a tanulmányok által érintett hét aspektust nevezik meg, amelyek a következők: 1. a vasárnapi munkaszünet, szórakozás, kikapcsolódás; 2. a vasárnapi vallásos rítusok; 3. a vasárnap szakrális és profán jellege; 4. a vasárnapi munkavégzés rituális jellege; 5. a vasárnapi együttlét szociális funkciói; 6. vasárnapi rítusok szimbólumai és kódjai; 7. a vasárnapot szervező intézmények.

Ünnepeink, hagyományaink közösséghez, nemzethez kötnek. Akár úgy is fogalmazhatnánk: „Mutasd meg, hogyan ünnepsz, és megmondom ki vagy!” A tanulmánykötetben felhozott példák arra engednek következtetni, hogy a különböző nemzetek, országok fiataljai hagyományaik, szokásaik, ünnepeik által lesznek tagjai egy

közösségnek, az itt átélt élmények pedig a fiatalok egész életére hatással vannak.

Keszeg Vilmos *A vasárnap: natúra vagy kultúra* című tanulmányában a vasárnapot a fiatalok affirmációjának keretként határozza meg. A vasárnap nem csupán a vallásos tevékenységek kiemelt ideje, hanem az intenzív kulturális élet ideje, a megemlékezési szertartások ideje és a pihenés, semmittevés ideje. Mint különleges idő a vasárnap megőrizte ambivalens természetét, egyszerre kapcsolódik a natúrához és a kultúrához. Keszeg Vilmos szerint ez az ambivalencia a fiatalok vasárnapi életében fokozottabban van jelen, ugyanakkor a vasárnap mindenkié, mivel kortól és társadalmi kategóriától függetlenül ezt az időt mindenki a hétköznaptól eltérően tölti el.

Az ünnepek közösségformáló erejének remek példája az, hogy Franciaországban a fiatalok által szervezett közösségek tagjai a közöttük lévő kapcsolatokat a testvéri viszonynál is erősebbnek tartják. Jocelyne Bonnet-Carbonell francia etnológus írja a mai francia fiatalok legényszervezeteiről: „Ez az intézmény az életkoron és a szomszédságból, barátságból, a csoportosulás és az ünnepek szervezésének szándékából eredő szövetkezésen alapszik.” (58.) A közös szervezés és a közös cél az, ami erőssé teszi a köztük lévő viszonyt.

A tanulmánykötet szerzőinek nagy része egyetért abban, hogy a vasárnapi tevékenység nem csupán egyszerű szabadidőtöltés, hanem ez a nap a fiatalok szocializálódásának intézményeként is működik. Keszeg Vilmos szerint ez a megállapítás három értelemben is igazolható: 1. az informális és a formális intézmények felnőtt tagjai fokozott figyelmet fordítanak a fiatalok nevelésére, a hagyományokba való integrálásra, valamint a fiatalok nyilvánosság előtti bemutatására; 2. a 20. század közepétől a vasárnapok bizonyos ideológiák népszerűsítésének eszközeivé váltak; 3. az 1989-es változást követően a fiatalok önállósodásának, vasárnapi tevékenységének ellenőrizhetetlensége tűnik szembe (33.).

A romániai magyar fiatalok vasárnapjainak bemutatása során kiderül, hogy a vasárnapok egyben

a beavatások ideje is: a keresztelés, a bérmlás, a konfirmálás, a kiöltözés és a legényavatás rítusai mind-mind erről adnak példát.

Jocelyne Bonnet-Carbonell *A vasárnapi séta, a fiatalok nagykorúsodása* című tanulmányában arra mutat rá, hogy a legényszervezetek rendezvényei és a vasárnapi közös időtöltések régen az ifjúság emancipálódását szolgálták, elősegítve a párválasztást (60.). A francia etnológus problémaként veti fel azt, hogy manapság egyre kisebb számban fordul elő az ilyen és ehhez hasonló önszerveződés. Manapság a hatóságok, a hivatalos intézmények tervezik meg a fiatalok szabadidejét, sőt ezáltal jelenét és jövőjét. A helyi hatóságok által szervezett események, a sportrendezvények a legényszervezetek és az ifjúság autonómiája ellenében bontakoztak ki. Ezáltal a vasárnapok többé nem az erkölcsök gyakorlásának lehetőségét kínálják fel. Ebben a rendszerben a fiatalok képtelenek lesznek arra a szocializációra, amelyet a hajdani legényszervezetek biztosítottak.

Azáltal, hogy a vasárnap az ideológiai küzdelmek helyszínévé változott (lásd felvonulások, kampányrendezvények stb.), meggyengült ünnepeink vitalitása. Vasárnapjaink a szakrális regiszterből a profán regiszterbe kerültek. Jocelyne Bonnet-Carbonell szerint ha a vasárnap lényegét vesszük figyelembe, ez a nap többé már nem az, ami volt, vagyis már nem az Úrnak szentelt nap. Laurent Sebastian Fournier úgy véli, hogy a vallásos kötelezettségek egyre elenyészőbbek. A fiatalok inkább a sport és a kulturális rendezvényeket részesítik előnyben. Általános jelenség, hogy a fiatalok és a felnőttek között egyre gyakoribb a vasárnap által képviselt értékekkel kapcsolatos vita (87.).

Eleonora Sava tanulmányában azt fejti ki, hogy a szent ünnepi idő Romániában hogyan módosult a televíziózással és miccsütéssel töltött pihenőidővé. A román etnológus terepkutatásai alkalmával megfigyelt két teljesen eltérő vasárnapi időtöltést mutat be. „Ezek közül az elsöben az egyház és a vallásos szertartás vált láthatóvá, többségben lévén a felnőttek és az idősek, a másodikban a kerthelyiség vált láthatóvá miccsel és sörrrel, a főszerep ezúttal a

fiataloknak jutva.” (Uo. 94.) A két vasárnap egyetlen közös pontja a szocializáció igénye.

Alexandra Tătăran az Erdélyi-szigethegységben található Râșca lakosai hagyományainak változását mutatja be. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a vasárnap ünnepi jelentése már csak a lakosok emlékezetében él, a fiatalok a vasárnapot kimondottan kikapcsolódásra és munkaszünetre fordítják.

Egy háromszéki kisváros (Kézdivásárhely) és egy falu (Zabola) példájából kiindulva a szabadidőkeret kommercializálódására világít rá Pozsony Ferenc tanulmánya is. A kolozsvári néprajzkutató megállapítja, hogy ma a székely fiatalok hétfégi szórakozását jobbra különböző egyéni vállalkozók szervezik meg. Általánosnak mondható, hogy a vállalkozók, esetleg az állam és a helyi hatóságok által szervezett rendezvények felváltják az egyházi rendezvényeket.

Jean Fraikin, a Belga Nemzeti Vallástörténeti Központ kutatója a vasárnap banalizálódásának fő okát a társadalmi törést szülő dekrisztianizációban látja. Ez a banalizálódás abban mutatkozik meg, hogy a ma embere számára a vasárnap és általában az ünnep legfontosabb eseményeivé a sportrendezvények, a baráti találkozások, a kocsmázások, a videojátékok válnak.

A kötet nemcsak különböző európai ünnepi időtöltési formák bemutatását tartalmazza, a benne foglalt tanulmányok elméleti vonatkozásban is figyelmet érdemelnek. A továbbiakban néhány ilyen újszerű gondolatot emelünk ki az egyes tanulmányokból.

Ha mindig ünnepelünk, akkor mindig ünnep van, vagy soha sincs ünnep? – teszi fel a kérdést Alfonsina Bellio, a Calabriai Tudományegyetem oktatója a fiatal olasz egyetemisták vasárnapi szokásait bemutató tanulmányában. A válasz egyértelműnek tűnik, ugyanis az ünnep attól ünnep, hogy eltér a hétköznapoktól, az ünnep lényegéhez hozzátartozik, hogy elmúlik.

Jocelyne Bonnet-Carbonell *A vasárnapi séta, a fiatalok nagykorúsodása. A fiatalok vasárnapi ünneplésének antropológiai gyökerei Európában*

című tanulmányában kiemeli, hogy a vasárnapi idő a falusi közösségek számára kitüntetett idő, különleges „szent idő”, és a nem mindennapi idő a megszokottól eltérő viselkedést, másfajta idő- és térkezelést követel meg. A szombat esti készülődés régen mint átmeneti rítus kötötte össze a hétköznapi és az ünnepi időt. A vasárnap egy időbeli átmenet, a két hét közé esik, a hétköznapi időn és a munkán kívüli idő. A francia etnológus a vasárnapot – Arnold van Gennep rítuselméletét követve – egy három szakaszból álló átmenetként nevezi meg. A vasárnapi idő első szakaszát az elválasztó rítusok képezik. Ezek a rítusok a purifikációt jelképezik. A nagy tisztálkodás ideje ez, például ilyenkor kicserélik az öltözetet is, az ember környezetében minden megtisztul, a vasárnap ezeknek a rítusoknak köszönhetően választódik el a munkával eltöltött héttől. A tanulmány bemutatja az otthoni tér megtisztításának rítusait (a lakás, a kocs, az udvar, a háziállatok stb.). Ezeket a rituális munkákat szombaton kell elvégezni, így jelezve az elhatárolódást a hét hat napján élt élettől, ugyanakkor ezek a rítusok előkészítői a vasárnapnak. Az eltávolító rítusok képezik az átmeneti rítus második szakaszát, amelyekre szombatról vasárnapra virradó éjszaka kerül sor. Mindez átmenetet jelent egy másik tudatállapotba, olykor valódi belépést egy szakrális térbe. Az átmeneti rítusok utolsó szakaszára vasárnap este kerül sor: ilyenkor beépítő rítusok zajlanak, amelyek által megvalósul a vasárnapi időből való kilépés, és lehetővé válik a szent időből a hétköznapi időbe való visszatérés.

A vasárnap mint szent idő megemeli a keretében történő tevékenységek jelentését – véli Verebélyi Kincső a *Les aïels du temps. Az ifjúság vasárnapja* című tanulmányában. A szabadidő és a megszabott munkaidő modern kori megjelenése határozottan megváltoztatta a szent idő szerkezetét. A szent idő és a szabadidő találkozása során a szent idő fölé emelkedett a szabadidő, ami viszont a fogyasztás alá rendelődik. A szociológiailag mérhető szabadidő megjelenése az időt pénzzé válthatóvá degradálta. Az idő pénzelv alapján a szabadidő helyét is közvetve átvette a munkaidő, azáltal, hogy

a fogyasztói társadalomban a szabadidő is pénzzé váltható. Ezáltal a szakrális jellegű cselekvések háttérbe szorultak, és a vasárnapok elveszítették ünnepi jellegüket. Ennek a folyamatnak a következménye, hogy a hétvégék legfőbb szórakozási formájává az úgynevezett *bulik* váltak. Verebélyi Kincső arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a szórakozási forma nem képes betölteni mindazokat a funkciókat, amelyekre a fiatalok hagyományos vasárnapja alkalmas volt. A szórakozás időpontjának elmozdulása, a szent időből való kikerülése a rendezettség feloldását jelenti, amivel együtt jár a színhely elhatárolódása. A rend széteséséhez vezet az is, hogy a hét bármelyik napja alkalmas a szórakozásra, összevegyül a profán térrel és idővel, ezáltal elveszíti kiemeltségét. A diszkók a valódi ünnep vitalitásának pótlékát kívánják adni, azonban az ebben részt vevő egyedek nem alkotnak és képviselnek egy közösséget úgy, ahogyan a hagyományos vasárnapi összejövetelek résztvevői.

Keszeg Vilmos is felveti ugyanezt a problémát, amikor arról értekezik, hogy szerinte a „20. század második felében a fiatalok éjszakai élete elveszítette ellenőrző, ítélkező, a fiatalok közösségi életét szervező jellegét. Az éjszakai élet központjává a diszkók váltak.” (30.).

A kolozsvári népviselet-kutató Tötszegi Tekla a fiatal lányok viseletéből kiindulva közelíti meg ugyanezt a problémát. Ő a kalotaszegi Méra fiataljainak vasárnapi idejét a délelőtti és a délutáni tevékenységek tükrében két szakaszra osztja: a délelőtti a szakrális események ideje, amelyek szakrális terekben történnek, a délutánra pedig inkább a profán idő és tér jellemző (121.). Ez a megosztottság a fiatalok ruházatára is kihat, főleg a nagylányok esetében szembetűnő ez a kettőség. A délelőtti szakrális idő különleges ruházatot igényel, ez az úgynevezett templomos ruha, amit régen csak vasárnap délelőtt lehetett felvenni. A kalotaszegi nagylányok ruházatának ez a legértékesebb darabja. A délutáni profán időhöz és térhez egy egyszerűbb viselet párosul: a hurboló öltözet, ami az ünneplő és a hétköznapi viselet közötti átmenet. Végig a 20. század során a viseletnek nagyon erős presztízsértéke van, a lány

ruhatárának gazdagsága az egész család hírét emelte. Magától értetődően egy presztízsversenyt alakult ki a nagylányok és családjaik között; a legmegfelelőbb hely a gazdag öltözék bemutatásához a templom, pontosabban a délelőtti istentisztelet, valamint az azt megelőző és követő rövid időszak.

A tanulmány szerzők nem jelentik ki egyhangúlag azt, hogy a hagyományos vasárnapi tevékenységek megszűntek volna a fiatalok számára, azonban abban mindannyian egyetértenek, hogy megfogytak a vasárnapi rítusok vitalitása.

Egykor a vasárnapi szórakozási formák mentén elhatárolódott egymástól a városi és falusi fiatalok csoportja. Mára azonban ez a különbség felszámolódott, a legtöbb városi és falusi fiatal számára a szórakozás vált az ünnep központi elemévé. „A szórakozás legáltalánosabb formája pedig a diszkó, ami a valódi ünnep vitalitásának a pótlékát kívánja adni a mindennapi formák áttörésének látszatával”, vonja le a köveket Verébelyi Kincső (78.). A szórakozási formák megváltozása vezetett oda, hogy az ünnep ideje kikerült a szent időből, a fiatalok nemcsak vasárnap délután szórakoznak, erre már lehetőségük van a hét bármelyik

napján. A szent tér is elindult a profanizálás útján, nincsenek jól meghatározott helyek, ahol el lehet tölteni az ünnepi időt, bárhol lehet szórakozni; a hagyományos szabályok és kötöttségek mind fellazultak. A szabályok eltűnése a közösségi jelleg megváltozását is maga után vonta. A hagyományos vasárnap délutáni programokban a közösség minden tagja részt vett, mindenkinek megvolt a maga szerepe és jól meghatározott helye, a legfiatalabb és a legidősebb generációk is részt vettek ezeken a rendezvényeken. A diszkó mint új szórakozási lehetőség megjelenése felborította ezt a rendet, hiszen csak a fiataloké.

A szerzők abban is egyetértenek, hogy a hagyományos vasárnapi tevékenységek nem tűntek el teljesen a fiatalok életéből. Legtöbb esetben a vallási rítusok kerültek háttérbe, de a vasárnap többi, a családi egységet erősítő rítusai is tovább élnek a fiatalok körében. A hagyományok erős hatása a fiatalokra azzal bizonyítható, hogy amikor ők maguk is szülőkké válnak, előbb-utóbb „rátalálnak a családi vasárnapra” (63.).

Haindrich Helga – Márkus Éva Laura

Újból a marosmagyarói szőttesekről és varrottasokról

Palkó Attila – Szentimrei Judit: Marosmagyarói varrottasok és szőttesek. Kriterion Könyvkiadó, Kvár. 2008. 143. lap

A 2008-ban Kolozsváron, a Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent *Marosmagyarói varrottasok és szőttesek* című kötet szerzői, Palkó Attila és Szentimrei Judit nevét jól ismeri a néphagyományok iránt érdeklődő magyar olvasóközönség.

Palkó Attila, nyugalmazott történelemtanár Magyaró szülőtte, aki tanárai, Gunda Béla és Szabó T. Attila ösztönzésére először 1946-ban gyűjt szűkebb szülőföldjén népdalokat, népszokásokat, hízmésmintákat, helyneveket. A későbbiekben számos, szülőfaluja gazdálkodásával, szállítási gyakorlatával, szokásaival, kézművességével

foglalkozó tanulmány, történeti-néprajzi monográfiák szerzője (*Magyaró. Egy Felső-Maros menti falu évszázadai*) vagy társszerzője.

A kötet másik szerzője Szentimrei Judit néprajzkutató, iparművész, a kolozsvári Ion Andreescu Képző- és Iparművészeti Főiskola nyugalmazott tanára, akit az erdélyi népi textilművészet kutatásának nagyasszonyaként ismer mind a szakma, mind a szélesebb közönség. Szentimrei Judit a *Székelly festékesek*, illetve a *Széki iratosok* című önálló kötetek, öt nagy népművészeti monográfia textilművészetre vonatkozó fejezeteinek, több mint 200 cikknek és tanulmánynak a szerzője.

A kötet első, a *Felső-Maros menti Magyaró varrottasai* című része az 1985-ben Palkó Attila–Portik Irén–Zsigmond József neve alatt a Kriterion Könyvkiadónál megjelent *Felső-Maros vidéki varrottások* című mintagyűjtemény anyagát hasznosítja. Annak a kiadványnak a Palkó Attila által írt bevezető tanulmányát olvashatjuk – apróbb módosításokkal – a jelen kötetben is. A korábbi mintagyűjteménynek csupán egy része, 120 rajz került be a jelen kötetbe. Az anyag újabb közzétételével a szerző bevallott célja segédanyagot biztosítani a kézimunkázók számára, illetve a közzítést fejleszteni esztétikus, pontosan dokumentált minták közrebocsátása révén.

Bár a cím kevesebbet ígér, a mintaanyag, illetve az ehhez kapcsolódó bevezető tanulmány adatai is rávilágítanak arra, hogy a szerző valójában egy nagyobb területen, több Felső-Maros menti településen, Magyaró mellett Fickón, Holtmaroson, Disznajón, Beresztelkén, Vajdaszentiványon, Marosvécsen, Nagyfülpösön, Tancson, Unokán és Pókán is gyűjtött. A terep alapos ismerete, sűrű fűsível való átvizsgálása és a gyűjtött anyag pontos dokumentálása jelenti – úgy érzem – a munka legnagyobb erényét.

A bevezető tanulmány tisztázza Magyaró közigazgatási hovatartozását, ismerteti a település névváltozatait, vázolja társadalmi szerkezetét. Beszámol a hímzés, a varrottások szerepéről a közösség életében, vázolja azokat a tényezőket, amelyek meghatározóak voltak a Felső-Maros menti varrottások iránti figyelem felkeltésében, ismerteti a közösség hímzéskultúrájáról megjelent első írásokat, Kelemen Lajosnak a Keleti Újságban, 1931-ben megjelent cikket, illetve Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila 1941-es Néprajzi Értesítőben megjelent tanulmányát. *A magyarói hímzés kialakulása* című alfejezetben a fenti írásokra hivatkozva, illetve történeti források alapján a 20. századra Felső-Maros mentiként ismert varrottások kialakulásának meghatározó tényezőiként a nemesi udvarházak szerepét, a szász falvakban való cselédeskedést, a 17–18. századi népmozgásokat, az iskola befolyását emeli ki.

A kötetben szereplő 120 szálánvarrott minta leírása tartalmazza a minta nevét, a varrottas rendeltetését, méreteit, alapanyagát, az alkalmazott öltésmódot.

A szerző külön taglalja a készítés helyét, idejét, a varró/varrató nevét, illetve a tulajdonos, adatközlő nevét, a gyűjtés helyét, idejét. A megjegyzések a kivitelezés módját, a minta közösségi megítélését, a tájegységen belüli elterjedtségét, a közösségbe való bekerülésének idejét és módját, néhány esetben a minta távoli párhuzamait illetően tartalmaznak értékes információkat. A minták alapjául szolgáló szálánvarrott párnávégek, derekaljvégek, lepedőszélek, abroszok többnyire a 19. század közepe – 20. század eleje intervallumban készültek, de szerepel a gyűjteményben egy 1633-as úrasztali kendő mintája is.

A tanulmány nem csupán a hagyományos lakástextíliák iránt érdeklődők számára tartalmaz érdekes adalékokat, de a viseletkutatót is megörvendezteti értékes információkkal. Ilyennek számít a fehér halotti öltözet igen kései, 20. század közepi használatára vonatkozó adat. A kötet 10. oldalán olvashatjuk: „Magyarón az öregasszonyokat egészen az 1930-as évekig, a férfiakat pedig az 1950-es évekig tiszta fehér ruhában, illetve fehér ingben és a két szárán hímzett bő gatyában temették el.”

Az 1970-es években végzett magyarói alapkutatásából Szentimrei Judit is közölt már korábban (1979-ben, 1996-ban és 2000-ben) rövid írásokat a Művelődés hasábjain.

A kötetben szereplő *Szöttesek, rakottások* című tanulmánya, bár fejezetcímei – *A szöttes alapanyaga, Kender, Gyapjúsöttesek, Vászonsöttesek, Az ünnepelő és alkalmi szöttesek, rakottások* s végül *A szöttesek, rakottások jellegzetes vonásai* – egy tárgycentrikus bemutatást ígérnek, ahogyan azt már a szerző korábbi munkáiban is megszokhattuk, mégsem elszigetelten mutatja be a tárgyakat, hanem megismerteti az olvasót a tárgy előállításának, használatának kontextusával, és emberközelbe állítja a tárgyat létrehozó, azt használó egyént is.

A *Kender* című fejezetben például – amellet, hogy szakszerűen taglalja a kender termesztésének és megmunkálásának fázisait a megfelelő termőföld kiválasztásától a fonal szapulásaig vagy színezéséig, a szövőszék szerkezetétől a szövőmódokon keresztül a kész vásznak felhasználásáig – a szerző arra is alkalmat talál, hogy a kapcsolódó mágikus

cselekedetekre, sőt ezek más erdélyi közösségekből ismert párhuzamaira is felhívja a figyelmet. A fonal szövőszékről való levágása kapcsán például kitér arra is, hogy a magyaróiak hite szerint annak módja a későbbiekben, a szövő halála pillanatában befolyással van rögzülő testhelyzetére, mimikájára. Az 1970-es években végzett terepgyűjtések adatai mellett a szerző a tanulmányban 16–19. századi történeti forrásokat, leltárokat, úrbéri összeírásokat, instrukciókat is megszólaltat. Szintén a *Kender* című fejezet idéz egy 1827-es adatot, amely szerint a nyüstök pl. a hűtlen férj visszacsábításának mágikus eszközeiként is használatosak voltak.

A szerző nem elégszik meg azzal, hogy saját mondanivalója kiegészítése, alátámasztása céljából személytelenül idézzon adatközlőitől. A gyapjúmunkák menetét felidéző szövegrészletet az adatközlő rövid bemutatása, a gyűjtési helyzet felelevenítése vezeti be. A *lomos pokróc*, a cserge méreteinek tényszerű bemutatására László Krisztina személyes példáján keresztül kerül sor: neki 14 sing fonalat kellett felvetnie csergének a szokásos 12 helyett, mert a férje az átlagosnál magasabb volt. A cserge takaróként való használatának a tényét is egy rövid vallomás („Mindig ezzel háltam. Meg is fulladnék a paplany alatt.”) teszi személyessé.

A különféle vásznak és ezek rendezetetésének bemutatása alkalmat kínál a kelengye koronként változó összetételének, a közösség által elfogadott „elég”,

„sok” vagy „kevés” mennyiségének jelzésére is. Az ünneplő és alkalmi szőttesek, rakottasok bemutatásából a lakásbelső 20. századi főbb változásait is megismerhetjük. Szentimrei Judit a magyarói magyarok szőtteseinek legfőbb sajátosságaként a többnyire egy szélesebb, tömöttebb csíkból s két szélén csipkeszerű szegélysorból álló sordíztítést határozza meg, ugyanakkor felhívja a figyelmet a geometrikus minták – technikából is eredő – univerzális jellegére is.

Szentimrei Judit tanulmányának zárszavai a kötet megjelenetése mögött meghúzódó szerzői szándékot is jelzik. „...a múltban az egyes minták és technikák az udvarházak, majd az iskola és helyi értelmiségiek közvetítésével jutottak el a falusi házakba, s azt alakították a maguk lehetőségeinek és ízlésének megfelelően. Az iskola s a helybeli és elszármazott értelmiségiek szintén sokat tehetnek abban, hogy a magyarói szőttesek és varrottasok is megkapják az őket megillető helyet a szakemberek, a nagyközönség és elsősorban a falu népe előtt. [...] Ha a régi öregek tapasztalatát, tudását, anyag- és munkaszeretetét összekapcsolnánk a fiatalok lendületével és lelkesedésével, úgy sokat tehetnénk itt is a népi hagyományok megőrzése és felhasználása érdekében”.

A kötet lapjait haszonnal forgathatják néprajzkutatók, textiles kézművesek és a népi textilkultúra iránt érdeklődő szélesebb közönség tagjai egyaránt

Tótszegi Tekla.

Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből

Benkő Loránd: A Szovárd-kérdés. Akadémiai Kiadó, Budapest 2010. 138 lap

A honfoglalást követő három-négy évszázad hiányos írásos forrásai kénytelen-kelletlen arra készítetik a kutatókat, hogy tőlük telhetően bővítsék a korszakra vonatkozó információs bázist. Két olyan tudományág is van, amelyik messzemenően segítségére lehet a történettudománynak: az egyik a régészet, a másik a nyelvtudomány. Mind a régészet, mind a nyelvészet a társadalom „írás nélküli” korszakaira, de még az azután következőkre

is fontos adatokkal tud szolgálni. Ugyan a nyelvtudomány és a történettudomány művelőinek kora középkorra vonatkozó eredményei nemegyszer szembekerültek egymással, ezeknek a vitáknak mégis megvolt a maguk hozadéka, és gyakran a történettudománynak kellett elfogadnia a nyelvtudomány helyesbítő eredményeit. Számos vonatkozásban a névtudomány, azaz a hely- és személynevek átalakulásának törvényszerűségei, e

szakterület kétségtelenül következetesebb módszertani megalapozása használhatóbb, azaz biztosabb eredményekkel szolgáltak, mint azok az elméletek, amelyekkel a történettudomány egyes művelői büszkélkedhettek.

A kortárs magyar nyelvészek közül kétségtelen, hogy ebben a vonatkozásban legtöbbet Benkő Lorándnak köszönhetünk, aki a nyelvtudomány számos ágának szakavatott ismerőjeként, művelőjeként, de egyúttal kutatójaként fontos kérdések egész sorát tisztázta. Kutatásainak egyik előszere-ttel művelt területe és csak látszólag „mellékterméke” Anonymus gesztájának a kérdése. Kevesen írtak annyi fontos részkérdést tisztázó tanulmányt Anonymus gesztájáról, mint ő.

Benkő Loránd frissen megjelent könyve – *A Szovárd-kérdés* – lényegében folytatja előző, elsősorban Anonymusszal és művével foglalkozó tanulmányköteteinek sorát (lásd *Név és történelem* – 1998 és *Beszélnek a múlt nevei* – 2003).

A szerző elképzelése szerint a kötet egy három tagolódású kérdéskör középső részeként íródott meg, amelyet a szerző eredeti szándéka szerint megelőzött volna Biborbanszületett Konstantin műve (DAI) magyar vonatkozású adatainak kritikai értékelése, beleértve a *szavarti aszfali* kérdést is, míg egy harmadik rész Anonymusszal és művével foglalkozott volna. Benkő Loránd választása nemcsak azért esett a Szovárd-kérdés bemutatására, mert a Névtelen és gesztája már régóta foglalkoztatja, hanem azért, mert szerinte a Szovárd-kérdésben „rejtőzhetik a kérdéskör egészének a kulcsa”, amint azt maga a szerző mondja.

Benkő nemcsak hogy elfogadja ifj. Horváth János és Sólyom Károly tételét, miszerint a geszta szerzője nem más, mint Péter győri püspök, aki maga is a Szovárd nemzetségből származik, hanem ő maga is számos új adattal támasztja alá ezt a tételt.

Bevezetőként és mintegy eligazításként a szerző nagyon tömören ismerteti azokat a módszereket, írói fogásokat, amelyeknek segítségével Anonymus úgymond megírja a honfoglalás történetét, egyúttal emléket állítva jó néhány kortársának. („...a Mester

egyik legjellemzőbb írói fogásának jegyében honfoglalás-történetét úgy formálja meg, hogy műve céljának megfelelően lehetőleg minél több saját korabeli személy, esemény, törekvés, érdekviszony tükröződjék a szövegben és szentesíttessék az írás erejével, ebbéli szándékai ugyanakkor ne fedődjenek fel közvetlenül kortársai előtt.” 33.) Ennek a „felfedve elrejtő szándék”-nak az eredménye, hogy a kortársai közül többeket is szerepeltet a honfoglalás történései során (lásd sógora, Miskóc nemzetségbeli Domonkos bán fia Bors ispán Borsként szerepeltetését). De ennek a módszernek a segítségével „lopja be” Anonymus családját, őseit is a honfoglalás történetébe.

Már ifj. Horváth Jánosnak és Sólyom Károlynak is feltűnt a geszta szerzőjének megkülönböztetett érdeklődése Szovárdék iránt. Azonban a geszta apró részletekig menő elemzése alapján Benkő Lorándnak sikerült újabb megfigyelésekkel is alátámasztani ezt a megkülönböztetett figyelmet. Szovárd és testvére, Kadocsa hadjáratainak ismertetésekor új adatokkal sikerül bizonyítani, hogyan is alkotott Anonymus az általa jól ismert vidékek helyneveiből honfoglalás kori szereplőket. Mint ahogy Szovárd és testvére, Kadocsa tetteinek tárgyalása során az is kiderül, hogy Anonymus az általa nagyon jól ismert vidékeken „hordozza végig” szereplőit. Ilyen a Tisza és a Körösök, illetve Nyitra, valamint az Al-Duna vidéke. Utóbbi régió azért ismerős a gesztairó számára, mert azon a vidéken volt birtokos N, a geszta dedikációjának címzettje, aki nem más, mint a Csák nembeli Miklós mester. Az említett két másik terület ismerete viszont abból adódik, hogy egyrészt Bihar és Békés, másrészt Komárom és Esztergom megyében voltak a Szovárd nemzetség egy-egy ágának – Fugyi és Bodon, illetve „nepos Vécs” – birtokai.

A geszta szövegének alapos elemzése vezette a szerzőt néhány nagyon jelentős, ugyanakkor több mint elgondolkodtató felismerésre. Ilyen például az, hogy a Negol, Örsur, Tekele nevekhez hasonlóan a Szovárd név sem található meg a helynevekben. Az is feltűnő, hogy a honfoglalás más

szereplőitől eltérően Szovárd és – Anonymusnál – testvére, Kadocsa nevéhez nem kapcsolódnak vitézi tettek, és eredményes hadjárataik nyomán Árpád részéről ők nem részesülnek birtokadományban, várat sem építenek, és más adott helyeket/helységeket sem neveznek el róluk. Az is elgondolkasztató, hogy – megint más „vezérektől” eltérően – a két testvér hirtelen, különösebb részletezés nélkül tűnik el végleg a geszta szereplői közül.

Figyelemre méltó Benkőnek az a fontos megfigyelése, hogy Anonymus használja először a nemzetség („de genere”) terminust (Csák, Szalók, Szemere stb. nemzetség), és ennek időbeni feltűnése rendkívül közeli e terminus első okleveles megjelenésének dátumához. Elgondolkodtató, de további magyarázatra szorul az a megfigyelés is, miszerint a névtelen családja ugyanattól az őstől származik, mint Árpád („de genere Magog”). A „felfedve elrejtő szándék” módszerének tipikus példája az is, hogy a geszta szerzője egyszer sem említi a Szovárd nemzetséget. Anonymus személyével kapcsolatban, ha csak futólag, még azt is megtudhatjuk, bár ennek kifejtésére nem kerül sor – ugyanis ez lenne a szerző által megemlített „trilógia” harmadik része –, hogy minden valószínűség szerint a gesztában szereplő Velek nem más, mint Anonymus apja, míg maga a névtelen Turda püspök néven szerepel a gesztában.

A Névtelen műve számos adalékkal szolgál nem csupán Anonymus módszerének, hanem a szerzőnek magának a jobb megismeréséhez. Amúgy az egész kötetet át- meg átszővi Anonymus rendkívül változatos és leleményes írói eszköztárának, illetve motivációjának részletes elemzése. Különben az egész kötet újra bizonyítja, hogy aki nincs birtokában a Névtelenre vonatkozó szakirodalom eredményeinek, aki nem ismeri írói leleményét és az általa alkalmazott módszereket – és itt újra utalnánk többek között Benkő Loránd előző két tanulmánykötetére –, az nem értheti meg, azaz félreértheti és félre fogja magyarázni III. Béla jegyzőjének a művét, és olyan tudománytalan te-repre téved, ahol különben – akaratukon kívül – jelles magyar történészek is megfordultak.

A kötet a Szovárd-kérdés részletes, mondhatni monografikus bemutatása, amint arra az alcím is utal („Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből”). A magyar nyelvtudomány nesztora a címben foglalt, e látszólag szűk és látszólag nem nagy jelentőségű téma kapcsán a Szovárd személy- és nemzetségnév eredetét, jelentését és társadalmi összefüggéseit tisztázza, részletesen elemezve mind tartalmi, mind nyelvészeti és történeti szempontból a rájuk vonatkozó forrásokat. Ebből a szempontból rendkívüli jelentőségű a Bíborbanszületett Konstantin által használt Σάβαρτοι άσφαλοι megnevezés és a Szovárd-kérdés közötti összefüggés tisztázása.

Részletes elemzése során a szerző megismertet a korai elbeszélő forrásainkban, nemkülönben a középkori okleveles anyagban szereplő Szovárd vezérrel, illetve a hasonló nevű nemzetségre vonatkozó adatokkal. Mindezeknek az elemzése felvillantja előttünk egyrészt a kort, amelynek elvárásaira született a geszta, másrészt megismertet Anonymusszal. Benkő széles időívet átfogva nem csupán a honfoglalás kori Szovárdal, majd az azonos nevű nemzetséggel kapcsolatos eseményeket, azok valóságosságát és körülményeit elemzi, hanem egybeveti ezeket a velük összefüggő Árpád-kori helynevekkel vagy akár eseményekkel és folyamatokkal.

Mint már említettük, III. Béla jegyzője a honfoglalás bemutatása során Szovárdról és Kadocsáról szól, de nem a Szovárd nemzetségről. Ezt Kézai említi először, miközben Ákos mester az, aki Léltől származtatja Szovárd nemzetségbeli Miklóst. Benkő Loránd nagyon alapos érvelése során kiderül, hogy az eddig a szakirodalom által elfogadott Szovárd és a Szovárd nemzetség közötti összefüggés, azaz rokonság valójában nem létezik.

Szintén a krónikák vezérnévsorait kutatva és elemezve bizonyítja Benkő Loránd egy rendkívül meggyőző levezetés nyomán, hogy a Turul nemzetség, amelyből az Árpádokat származtatták ez idáig, Kézai leleménye folytán született, és valójában nincsen semmilyen alapja, ugyanis Kézai az általa ismert besenyő nyelvből kölcsönözte a turul

fogalmat, és annak segítségével komponálta meg a Turul nemzetséget.

A Szovárd névvel foglalkozó fejezet névtani szempontból foglalkozik e kérdéssel. Fontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy az Árpád-kori nemzetségek az okleveles anyagban személynévként, másrészt nemzetségnévként, illetve helységnévként ismeretesek. A Szovárdok esetében helynévi adatok nincsenek, a nemzetségre az első hivatkozás a Várad Regestrumban található. A nemzetség két keleti ága, illetve a nyugati ág között, melyeknek közös nemzetségi monostora Szerepmonostora volt, birtokosztokodásra először 1283-ban kerül sor. A szerző érdekességként megemlíti, hogy a nemzetségnév jóval megelőzi az azonos személynév feltűnését a forrásokban, ennek ellenére azonban mindkettő megjelenése a 12. századra valószínűsíthető.

A továbbiakban a Szovárd név szemantikai és morfológiai elemzését ismerhetjük meg. Ennek során kiderül, hogy a Szovárd név a *szí(v)* ige származéka. A levezetés során már itt leszögezi Benkő Loránd, hogy a Szovárd név nincs semmilyen kapcsolatban a görög Σάβαρτοι άσφαλοι népnévvvel, amely Bátorbanszületett Konstantin történeti művében szerepel.

Benkő Loránd levezetése alapján a Szovárd név a régi magyar nyelvben szereplő felszívás-kiszáradás kettős jelentésű *szovár* névszó *d* személynévképzővel ellátott alakjának felel meg. Ennek viszonylag kései előfordulása mint család-név ismert a 15. századból. A Szovárd-hegy megnevezés megléte Bihar, Kraszna és Belső-Szolnok megyékben aszfaltkitermelésre utal, és valószínűleg ezzel kapcsolatosan alakult ki a nemzetségnév is.

Egy következő rövid fejezet és egy térkép megismerteti a Szovárd nemzetség birtokaival és azok elhelyezkedésével. Ezek közül a Fugyi-ág birtokai a legsűrűbben a Berettyó vidékén helyezkedtek el, míg a bodoni ág Szaránd vármegyében, a Fehér-Körös völgyében rendelkezett birtokokkal, míg a nyugati ág Komárom és Esztergom megyében volt birtokos.

A könyv utolsó fejezete a Szovárd-kérdés és a már említett Σάβαρτοι άσφαλοι név közötti összefüggéssel foglalkozik. A szerző, a megtévesztő alaki hasonlóság ellenére, éppen nyelvészeti érvek alapján elutasítja a Szovárd és a Σάβαρτοι görög név közötti összefüggést, amelyet Németh Gyula nyomán elfogadott a magyar történetírás. De ennél még tovább megy. Elemezve Bátorbanszületett Konstantin *De administrando imperio* című művének megfelelő passzusát egy, a magyar honfoglalást jóval megelőző, 9. századi „besenyő” támadásról szóló állítását, melynek következtében a magyarok egy része a Σάβαρτοι άσφαλοι néven a Kaukázuson túl telepedett volna le, elveti ennek a kitételnek a valószínűségét. Benkő, aki maga is járt azon a vidéken, képtelenségnek tartja, hogy a kétezer méter tengerszint feletti örményországi Kur folyó hegyektől szabdalt táján levő Szevan/Gökê-tó vidékére telepedhetett volna le nagytartó magyarság.

Rátérve ezután a bizánci császár állításának tényleges cáfolatára, a Σάβαρτοι άσφαλοι szókapcsolat elemzésére, Benkő elutasítja annak lehetőségét, hogy ez a magyarokra vonatkozhatott volna. Ennek kapcsán tévesnek nevezi ezek azonosítását a szabírokkal. Ezt követően Benkő a DAI besenyőkről szóló állításait elemezve kimutatja, hogy az ott említett besenyőket jelölő *kangar* név valójában nem létezett, pontosabban egy félreértésen alapulhatott. A szerző a *szavarti aszfali* megnevezést örmény eredetűnek minősíti (értelme 'fekete fiúk'), és egyáltalán nem tartja valószínűnek, hogy amennyiben ők keresztények voltak, a honfoglaló magyarok majd csak több mint száz év múlva tértek volna át a kereszténységre.

Az *aszfali* görög melléknévi jelző elemzése során Benkő kimutatja, hogy ez az aszfalt görög nevéből származik, de a jelentése lehet 'szilárd, erős' is. A magyar–görög szemantikai párhuzamoságról, amely a „szovárd” és az „aszfali” esetében fennáll a földszurok nevének vonatkozásában, a szerző azt állítja: „Ez nem lehet véletlen egybeesés, itt csak a görög és a magyar nyelvet beszélő személyeknek érintkezéséből, gondolatcseréjéből fakadó

képzettársításról lehet szó.” Sőt, miután ennek magyar forrásaként a Bizáncba látogató Termacsuékát nevezi meg a szerző, megpróbálja megmagyarázni, milyen tudós eljárás eredményeként kerülhetett be a császár művébe a szavarti aszfali azonosítása a magyarokkal.

A „Szovárd-kérdés” a nagy felkészültségű professzor sok évtizedes kutatómunkájának köszönhetően és a geszta részleteinek elemzése révén újra meg újra a Névtelen világába vezeti az olvasót, megismertet módszereivel és korával, motivációival. A Szovárd-kérdés részletes taglalása mellett Anonymus, illetve írói eszköztárának bemutatása méltán állítható párhuzamba bármelyik kortárs irodalmi mű kritikusanak elemző munkájával, ami azért oly figyelemreméltó, mert utóbbinak összehasonlíthatatlanul több életrajzi adat áll a rendelkezésére, mint Benkő Lorándnak a nyolc évszázaddal ezelőtti korról és szereplőiről. Miközben

a kötet olvasásakor mind jobban elmélyülünk az Anonymus-kérdés rejtelmében, észre kell vennünk azt a könnyedséget, amellyel a szakma eszközeit mesteri szinten kezelő szerző elvezeti az olvasót az egyedüli, logikus és meggyőző következtetésekhez.

A látszólag vékony kötet egy hihetetlenül tömény, információkban és magas szintű tudományos bizonyításokban gazdag KÖNYV, amelyik egyrészt egy hosszú és eredményekben nagyon gazdag életút újabb stációja, másrészt a magyar történetírás egyik legnagyobb feladványához, Anonymus gesztájához egy újabb érdekes és érdekfeszítő, egyben meggyőző adalék. Benkő Loránd ezúttal sem hazudtolta meg önmagát, és nemcsak a szakmát – nyelvészeket és történészeket egyaránt –, hanem az olvasót is igazi tudományos csemegével lepte meg.

Vekov Károly

Új utak a román történetírásban?

Tudor Sălăgean: Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán 1294-1315. Cluj-Napoca 2007. 224 lap

A román történésztársadalomban a 2000. év körül jelentkezett fiatal nemzedék egyik kiemelkedő tagja Tudor Sălăgean (sz. 1968), a kolozsvári Erdélyi Történeti Nemzeti Múzeum munkatársa, aki kolozsvári (BBTE), római és budapesti (CEU) tanulmányai nyomán elsősorban a 13–14. századi Erdély szakértőjévé képzezte ki magát. E témakörben szerezte meg doktori címét (2002); tézise utóbbi könyv formájában is megjelent *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca, 2003 (Erdély a XIII. század második felében. A közgyűlések rendszerének jelentkezése. Kolozsvár, 2003) címmel, mely, véleményem szerint, jelenleg a vajdaság 1241 és 1321 közti politikátörténetének legaprólékosabb monográfiája. Sajnálatos módon a magyar középkorászok nem igazán figyeltek fel a műre: így e sorok írója is csak bánni tudja, hogy a sokszor tervbe vett könyvismertetőt nem írta meg róla.

A mulasztás azonban talán jóvátehető Sălăgean újabb, Kán László erdélyi vajdaságát feldolgozó művének bemutatásával, annál is inkább, mert ez az előző könyv megfelelő fejezeteinek átfogalmazott, a szükséges (pl. genealógiai) kitérőkkel bővített, de lényegileg alig változó másának tűnik. Általa képet kaphatunk a fiatal medievista kutatási eredményeiről és láttatási módszereiről.

Kán nembéli László – akinek származását csak a múlt század derekán tudta megnyugtatóan felderíteni a szakma – Erdély történetének erőt sugárzó, már-már legendás szereplője: személyéhez a történelem iránt érdeklődők olyan hírhedt tetteket tudnak kötni, mint Ottó király elfogása vagy a Szent Korona lefoglalása. Milyen politikai folyamatok tették lehetővé a vajda hatalmának kiteljesedését és az önálló tartományi politikát? Hogyan értelmezhetjük említett cselekedeteit? Milyen hatást gyakorolt

Erdély további politikai-társadalmi berendezkedésére, a Magyar Királyságon belüli helyzetére? – ilyen s hasonló kérdésekre keres választ a szerző.

Az előzmények feltárását az 1280-as évek politikai közállapotának ismertetésével kezdi. Ennek során – ahogy utóbb is – Sälägean ismételtelen bizonyosságot tesz a magyar szakirodalom (kivéve a legfrissebb közlemények) viszonylag jó ismeretéről. Plasztikusan mutatja be, ahogy a bárói érdekek hatalmi hálójában vergődő IV. László király fokozatosan elszigetelődik, és – itineráriuma tanúsága szerint is – uralkodása vége felé tényleges hatalma már csak Kelet-Magyarországra terjed ki (22–28.). Nyomon követi Borsa nembéli Loránd erdélyi vajda (1282–1294) pályáját, akinek nemzetségét – Radu Popa elmélete alapján – román eredetűnek véli, és ezzel magyarázza kései felbukkasát és rövid ideig tartó szereplését a magyar arisztokrácia sorában (10–13.). A feltevést alátámasztó fő érve, miszerint a Borsák bihari ágának törzsbirtokai: (Tenke-)Széplak és (Belényes-)Szentmiklós a román településterületnek számító Belényesi-medencében fekszenek, könnyen cáfolható: 1291-ben és 1332-ben mindkettő életerős katolikus egyházközség. Azzal viszont maximálisan egyetérthetünk, hogy a Borsák felemelkedése a támogatást kereső királynak köszönhető, s talán Sälägean az első román kutató, aki kijelenti, hogy Loránd vajda Erdélyben sem a helyi partikularizmust, hanem a királyi hatalmat képviselte.

Igaz, ezt az állítást azzal semlegesíti, hogy vajdai hatalmát gyengének (az 1292. év után pedig már névlegesnek) állítja be, akivel az Erdélybe szorult király által kezdeményezett (31.) közgyűlésekben mintegy saját fórumot nyerő helyi nemesség eredményesen szegült szembe, és saját alvajdát (Gyógyi Andrást) is választott a vajda helyettesével (Borsa nb Szentmártoni Lászlóval) szemben (35., állítólag a vajda, mint külső birtokos nem is vehetett részt a közgyűlésen!). Egyébként a szerző egyik fő tézise az, hogy egészen 1321-ig a közgyűlések nem kifejezetten bíraskodási fórumok, hanem elsősorban rendi képviselői testületek, az alvajda és az erdélyi megyésispánok pedig nem a vajda familiárisai, hanem a helyi nemesség képviselői – ezt állítja pl. Torockói Ehellősről

is, aki Kán László idején töltötte be a tisztséget (vö. 63–64, 85–88, 189–190.). Bár úgy gondolom, ezen kijelentések alapvetően elhibáztak, mégiscsak ráirányíthatják a magyar történetírás figyelmét a még tisztázatlan kérdésekre (pl. a két alvajda párhuzamos működésére), illetve arra, hogy az Anjou-uralkodók központosító politikája milyen mértékben vágta vissza az általa is korai rendiségnek nevezett kezdeményezések friss hajtságait.

Sälägean ambivalens álláspontot képvisel a *regnum Transilvanum* fogalmának értelmezésénél is: szerinte ez a magyar korona egyik, a *regnum Hungarietól* különálló országát jelöli (amit pl. a *Descriptio Europe Orientalis* tanúsága is támogat), azonban – a korábbi román történészek (I. Lupaş, I. Moga, Şt. Pascu) véleményével szemben – nem az önállósodni kívánó vajdák törekvéséből, hanem a helyi nemesség területi alapú közösségéből vezeti le, mely a 10. századi Gyulák *regnumának* emlékét örzi (48–55.). Bár maga a következtetés is vitatható, itt csak arra a logikailag hibás érvelésre hívnám fel a figyelmet, miszerint Erdély nevének hiánya a magyar királyi titulaturában a helyi államiság korai meglétének bizonyítéka, mert a 11. századi magyar királyok még népek és nem országok urának címezték magukat (55.)! A későbbiekben viszont a szerző is leszögezi, hogy a helyi nemesség „transzszilván” öntudata egyúttal a Szent Korona iránti hűséggel is párosult (99.). (Ebben a kérdésben, úgy vélem, a magyar történetírás is túlzásba vitte az erdélyi különállás és sajátos identitás meglétének minimalizálását.)

III. András 1294-ben elmozdította Borsa Lorándot, és helyébe Kán Lászlót tette vajdává, amit szerzőnk – nemzetségét, Kristó Gyula nyomán, erdélyi eredetűnek tartva – a helyi nemesség nyomásának tulajdonít. Szerinte a vajda későbbi nagy hatalma is itteni gyökerein és az erdélyi elittel való harmonikus együttműködésén alapult, közös érdekük lévén a külső (értsd: magyarországi), de Erdélyben is birtokos arisztokrácia (pl. a Tomaj vagy Kókényesradnót nembéliek) kiszorítása (77.). 1301-ig e hatalom még nem tudott megnyilvánulni, mert Monoszló nembéli Péter erdélyi püspök (1270–1301) – akit a szerző a királyi tanács vezető főpapijának tart (pedig

a méltóságsorokban a sorrend nem erre utal, hanem arra, hogy ki a rangidős!) – ellenirányú tevékenysége nagymértékben korlátozta azt (65–72.). Az Árpád-ház kihalása után azonban – a könyv narratívája szerint – fordult a kocka, a vajda saját *protonotariusát*: János küiküllői főesperest tette meg a püspök kancellárjává, sőt vikáriusává, így kívánván ellenőrizni tevékenységét, s a főpap utódjának is őt szánta, végül mégis saját fiát választotta meg helyébe (81–84.). A konstrukció azonban több mint erőltetettnek tűnik (az adatok sora inkább a két hatalmas együttműködésére utal), a vikáriátust bizonyító hivatkozás pedig téves: valójában Tótsolymosi Apród János későbbi küiküllői főesperesre vonatkozik.

1301 után Kán László már csaknem szuverén uralkodóként járt el, kisajátítva a magyar királyok jogkörét. Ennek részleteit Sălăgean a magyar szakirodalom (Kristó Gy.) által felvázolt módon mutatja be: a vajda saját kezelésbe vonta a királyi birtokokat és jövedelmeket, saját udvartartást épített ki, embereit állította a megyék és a várak élére (74–81.), elfoglalta politikai ellenfelei javait, és hatalmát kiterjesztette a Maros alsó folyásának mentére, esetleg a Kelet-Temesközre is (89–90.). Bár a vajda a székelyek ispáni címét is felvette, a szerző szerint azok mégis inkább a körükben személyes kapcsolatokkal rendelkező alvajdától függttek (110–111.). A szebeni ispánság megkaparintása – a szerző olvasatában – az erdélyi vajdák és nemesség régi, a szász autonómia megtőrsésére irányuló törekvésének kifejeződése (eszerint még az 1277. évi szász támadás is ellenreakcióként értelmezhető) (99–107.). Kár, hogy a különféle jogállású szászokat egy kalap alá veszi (így az 1277. évi támadást a szebeniek, az 1308. évit viszont a sebesiek hajtották végre, eltérő okokból), továbbá téves az a véleménye is, hogy kísérlet történt a szászvárosi dékánáságnak főesperességgé való átszervezésére (vö. 106., 37. jegyz. – az itt hivatkozott adat valójában a sásvári, azaz ugocsai főesperességre vonatkozik). A románokkal ápolt viszony tekintetében üdvözlendő, hogy a szerző – noha ragaszkodik az őshonosság téziséhez, és ezért néhány okleveles adatot felháborítóan félreértelmez (114., 55. jegyz.) – nem sajátítja ki számukra a vajda személyét (amire korábban sokszor

történt kísérlet), s toleráns magatartásában IV. László király „szakadár” elemeket is integráló politikájának folytatását látja. Hogy ennek ellenére mégsem alakult ki külön román „rend”, azt sem a magyar elnyomás nyakába varrja, hanem a románság heterogén jogállásának, az egységes kiváltság hiányának tudja be (111–122.).

Az erdélyi kiskirály külpolitikájának ismertetésénél Sălăgean a román történetírást amúgy is jellemző tájékozottsággal vázolja fel a környező térség nemzetközi helyzetét, mindössze a II. Vencel cseh királyra és fiára, Vencel magyar, majd szintén cseh uralkodóra vonatkozó adatokat keveri többször is össze (123–125.). Igyekszik racionálisan magyarázni a vajda politikai húzásait: a korábban általa is pártfogolt Wittelsbach Ottó (ellen)király elfogásával és a Szent Korona megszerzésével szerinte nemcsak erős ütőkártyára tett szert a teret nyerő Anjou Károlyval szemben, de Habsburg Albert német király támogatását is biztosította (135–139.); míg a szerb uralkodóval kötött szövetség nemcsak arra szolgált, hogy megakadályozta az egyedül maradt királyjelölt frontális támadását, hanem egyúttal Valois Károly Bizánc-ellenes, kérésztöltű szövetségének is része volt (139–143, 146.).

Rámutat arra, hogy – bár jelenlevőnek mondják – Kán László legfeljebb meghatalmazott révén tehetett hűségesküt I. Károlynak 1308. november 24-én, mert ugyanezen időben Déván adott ki oklevelet (144–145.). Viszont az erdélyi püspöki szék betöltésével kapcsolatos egymást követő események bemutatása és az ügyben indult pápai vizsgálati jegyzőkönyv elemzése során Sălăgean egy igencsak elrugaszkodott összeesküvés elmélettel rukkol elő. Eszerint a vizsgálóbizottság előtt felmutatott oklevelek zömét a nagyúr és a káptalan vele összejátszó tagjai hamisították, a választásra pedig valójában nem 1309 júliusában került sor (ahogy állították), hanem két hónappal később (147–157.). Mindez azonban a korlátlan fantázia mellett csupán egyetlen félreértésen alapszik, s legfeljebb az 1308. november 14-i nyugta (melyet három kanonok állított ki a káptalan legátusi adójának törlesztéséről, mikor pedig Gentilis még csak a tengermelléken járt!) keverhető gyanúba.

Azzal viszont teljes mértékben egyetérthetünk, hogy az egyházi átokkal engedelmességre kényszerített oligarcha mégiscsak kedvező egyezményt kötött a királlyal: a Szent Korona átadása és néhány engedmény fejében csorbítatlanul megőrizhette hatalmát egészen 1315 elején bekövetkezett haláláig (157–162.). Igaz, szerzőnk már 1312-től ellene irányuló udvari lépésekkel számol (166.).

Az 1315–1321 közti polgárháború eseménytörténetét Engel Pál tanulmánya nyomán ismerteti (168–182., Kristó Gyulának ennek kapcsán tett kritikai megjegyzéseiről nincs tudomása). Az ekkor kibocsátott nagyvonalú privilégiumokat pedig szerinte eleve csak átmenetieknek szánták. A konszolidáció számára nem más, mint idegen megszállás, a helyi hagyományokat semmibe vevő rezsím meghonosítása, Szécsényi Tamás vajdasága pedig jogtalanságok sorozata (mindebben van is némi igazság). Mint említettem, úgy véli: csak ekkor szűkítették le a vajdai közgyűlések hatáskörét pusztán az igazságszolgáltatásra, továbbá az alvajda és az erdélyi megyésispánok is csak ez időtől származnak a vajdák familiárisai sorából (183–190.).

Milyen általános megállapításokat tehetünk a fentiek alapján Sälägean kutatói módszerei, történelemszemlélete kapcsán? Hozott-e megújulást a fiatal nemzedék a román történetírásban? Áttörő változást semmiképpen: a kontinuitás-alapú szemlélet továbbra is megkérdőjelezhetetlen marad, ám

manapság már csak a kutatási paradigma szerepét tölti be. Napjaink józanabb román történészei (szerzőnk mellett még pl. Adrian Andrei Rusu, Viorel Achim, Marius Diaconescu, Adinel Dincă) már nem e dogma folyamatos bizonyítására fektetik a hangsúlyt, és nem csak szorosan a saját etnikumuk történetéhez tartozó jelenségek vizsgálatát tartják feladatuknak, hanem figyelmük kiterjed az erdélyi középkor mind tágabb kérdésköreire, egyre inkább figyelnek a forrásanyag teljességére, valamint a részletekre. Bár hangsúlyozzák Erdély különállását, ezt már nem román etnikai alapon, hanem a sajátos társadalmi háttérrel, identitással magyarázzák. Körükben általános, még ha mélységét tekintve nem is teljesen kielégítő és naprakész a magyar szakirodalom ismerete (igaz, mikor szakterületétől messzebbre, pl. az Anonymus-kérdés területére kalandozik, Sälägean is elképesztő tájékozatlanságról tesz tanúbizonyságot). Szerzőnk az információk összekapcsolásánál többnyire jó kombinációs készséget mutat, bár ez nála gyakran túlbonyolított összeesküvés-elméletekhez vezet, és zavaró az is, hogy a cselekvők tevékenységét kizárólag a „hatalomért való harccal” értelmezi.

Mindezek a vonások, véleményem szerint, jó lehetőséget adnak arra, hogy a román–magyar szakmai érintkezés kilépjen a meddő etnikai lövészarok-szembenállásból, és a konkrét kérdések mentén termékeny párbeszédé alakuljon.

Hegyi Géza

„Mert nem minden borkorban terem olyan felséges és híres-neves fejedelem”

A reneszánsz Kolozsvár. A kötetet összeállította Kovács András.

Szerkesztette Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár Társaság, Kvár 2008. 255 lap

Az 1989-es fordulat után igen gyorsan ívelő városkutatás egyik legtöbbet kutatott témája Kolozsvár. Az okait viszonylag egyszerű felsorolni. Egyrészt nyilván a kutatás szabadsága, a megsokszorozódott publikálási lehetőségek, az egyetemi oktatásban kibővült magyar történész helyek száma indította el a történetkutatás ezen ágának fellendülését is. Másrészt Erdély legjelentősebb

magyar centrumáról van szó, amely erdélyi viszonylatban igen jó és könnyen használható forrásadottságokkal rendelkezik, ugyanis már a 16. század második felétől Kolozsvár polgári adminisztrációja felcserélte a latin hivatalos nyelvet a magyarral. Harmadsorban pedig mélyre nyúló hagyománya van Kolozsvár modern történetírásának. Jakab Elek 1870–1888 között megjelent nagy

lélegzetű, oklevéltárral kiegészített városmonográfiaját (*Kolozsvár története*, I–III.) a Kolozsvár-kutatók máig legidézettebb referenciáját képező munkáját mindig követték olyan monográfiák vagy a témát alaposan kiaknázó tanulmányok, a történelem, művészettörténet és régészet terén, amelyek az elkezdett szálát továbbvitték. Jakab Elek kortársai közül is kiemelhető Szabó Károly, Deák Farkas, Barabás Samu vagy Lindner Gusztáv, akik résztanulmányokkal vagy forrásközlésekkel segítették a következő nemzedékek városkutatóit, kik immár elődeikkel ellentétben, inkább forráscsoportokat kiemelve, tematikusan próbálták az egykori Kolozsvár történetét hol önállóan, hol tágabb kontextusban tárgyalni. Gondoljunk csak Komáromy Andor *Magyarországi boszorkányperek oklevéltárának* kapcsán született résztanulmányaira, Bíró Vencel a kolozsvári jezsuiták és katolikus főgimnázium történetét tárgyaló munkáira.

A századfordulós nemzedék kiemelkedő hármasa, Herepei János, Balogh Jolán és Kelemen Lajos a régészet, művészettörténet és művelődéstörténet terén Kolozsvár történetírását a ma is követett mederbe terelte, s mára műveik nem csupán referenciákká váltak, hanem forrásértékkel is bírnak, egy olyan korról, olyan tárgyi emlékekről, amelyek akkor még láthatók, felkutathatók, élő emlékek voltak, de mára nyomuk veszett. Ezt az állítást Herepei János a Házsongárdi temető régi sírköveit megörökítő munkája igen jól példázza. De ugyanúgy igaz Balogh Jolán két alapvető munkájára, az *Erdélyi Renaissance* és a *Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. századára* is vagy éppen az 1935-ben megjelent *Kolozsvár műemlékei* című nagyobb tanulmányára, melyek szinte kivétel nélkül minden a korszakkal foglalkozó munkának alappillérvé váltak, s bizonyíték erre éppen a jelen kötet művészettörténeti munkáinak (Mihály Melinda, Papp Szilárd, P. Kovács Klára, Kovács András) kritikái, illetve bibliográfiai apparátusa is. Kelemen Lajos munkásságát a művészettörténet talán jobban felfedezte, mint a művelődéstörténet, annak ellenére, hogy Erdély egyik legnagyobb levéltárosának ezen a téren is jelentős volt a befolyása. A

posztumusz kötetként megjelent *Művészettörténeti tanulmányok* I–II mellett a Keresztény Magvető hasábjain közreadott tanulmányaihoz ma is szívesen nyúl a kutató. Nem véletlenül emeltem ki ezt a két nevet, hiszen Balogh Jolán és Kelemen Lajos a Kolozsvár történetével foglalkozó mindenkori kutatók mérföldköve volt. Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila vagy Kiss András, akik még Kelemen Lajos személyes irányítása alatt is dolgozhattak, mára ugyanolyan alapvető bibliográfiai tételei a kutatásnak. Nyomukban pedig Kovács András, Sipos Gábor, Vekov Károly, Kovács Kiss Gyöngy és Jakó Klára az ők irányítása alatt felnövő generációt képviselik, és mára ugyanolyan hivatkozott szerzőkké váltak a kora újkori Kolozsvárt kutatók számára, mint elődjeik.

A *Reneszánsz Év* apropóján megjelent *A reneszánsz Kolozsvár* című tanulmánykötet is remekül tükrözi a generációkon átívelő, egymásra építkező, ihletődő és ösztönző hagyományt. Három generáció mutatkozik meg ebben a kötetben, ami akár véletlen, akár tudatos szerkesztői vezérelv következménye, kétségtelenül a kötet egyik legnagyobb erénye. De ne szaladjunk ennyire előre, s kanyarodjunk vissza a kötet témájához és előzményeihez.

2008. január 22-én debütált a tematikus évek közül az egyik legsikeresebbnek bizonyult *Reneszánsz Év* rendezvénysorozat, ami Mátyás trónra lépésének 550. évfordulója kapcsán több mint egymillió embert csalogatott kiállításokra, kulturális rendezvényekre, konferenciákra. Az első látásra ámulatba ejtő siker valójában természetes, hiszen aligha van Mátyáson kívül széles körben ismertebb személyisége történelmünknek. Nincsenek ismereteim arról, hogy készült-e olyan felmérés, amely az első „történelemélményt” mérte volna fel a magyar ajkú emberek körében, de meggyőződésem, hogy erre nincs is szükség, hiszen a válasz egyértelmű: Mátyás király. Akár történelemkönyvekből, akár gyermekkort idéző mesékből, szállóigékből Mátyást mindenki ismeri, s mindenkinek akad gyermekkori emléke a neve által fémjelzett korról kapcsolatban. Talán éppen gyermekorból

hozott „történelmi benyomások” teszik már-már természetessé, hogy a Mátyással kapcsolatos események nagyobb publicitásnak örvendenek, mint más tematikájú rendezvények.

A *Reneszánsz Év* keretén belül szinte természetes, hogy Mátyás szülővárosában megjelent egy kötet a város reneszánsz kori történetéről. Kovács András vállalta ennek összeállítását, aki a reneszánsz művészet itthon és a határon túl is elismert kutatója. A kiadás pedig a Kolozsvár Társaság gondozásában, Kovács Kiss Gyöngy szerkesztőmunkája nyomán látott napvilágot 2008 nyarán.

A tanulmányok a fülszövegben is megjelölt tárgykörökhöz igazodva tárják az olvasó elé a késő középkori és kora újkori város történeti sajátosságait. Kolozsvár legdinamikusabb fejlődési időszakáról van szó, amikor nem csupán a városvezetés struktúrája kristályosodott ki, de a gazdasági élet is átalakult, kiépült a céhrendszer, megváltozott a városarculat. A Mohács előtti időszakban a fejlődés elsősorban Luxemburgi Zsigmond várospolitikájának és a megszerzett tucatszámú kiváltságnak, majd ezt követően Mátyás rendeleteinek volt köszönhető. Mohács után a megváltozott geopolitikai helyzet és a kereskedelmi útvonalak változása, de ugyanakkor a Szapolyai-ház támogatásából kiváltott előnyök mind hozzájárultak ahhoz, hogy a 16. századi Kolozsvár mind gazdasági, mind társadalmi és szellemi téren Erdély első városává nője ki magát. Egy igazi reneszánsz várossá, ahol festett házak, díszesen faragott ajtók mögött rendes mesterekből, papok és tanítók rendezték be színes és kényelmes otthonaikat, érdeklődésüknek megfelelően gyűjtötték könyvesládákba a kor nyomdatermékeit, peregrinációikból hazahozott tézislapjait, s ahol borkimérések alkalmával hangoskodva bizonygatták Luther, Kálvin, Melancthon és Dávid Ferenc igazát. S szinte észrevétlenül, a kor szellemiségéhez, az antikvitáshoz visszaforduló humanisták nyomán kialakul a *respublica* által kifejezett együvé tartozás, történelmi és közösségi tudat és lojalitás. Nem véletlen tehát, hogy Mátyás uralma „a 16. századi Kolozsvár polgárainak szemében a nyugalom, a biztonság, elveszett és

visszavágyott aranykor nosztalgikus, mindegyre felemlegetett szinonimájává vált”.

E világ részleges bemutatására vállalkozik a jelen kötet, arra, hogy a város épített örökségétől térszerkezet és történelmi tudaton és hagyományon át a mindennapok és szellemi élet, valamint a városi hagyományok megőrzésére irányuló polgári intézkedésekig megmutassa mindazt, amit a jelen történettudomány tud ezekről a kérdésekről.

A városvédelmi rendszerek megerősítése, melyről Mihály Melinda alapos kutatásai alapján értesülünk, s amelyek történetét szintén a fiatal művészettörténész vezető végig az olvasó számára, nem véletlenül kap ebben a 16. században jelentőséget. Egyrészt az állandó török veszély ösztökélte a városvezetést, hogy az 1405 után kiépült védrendszerét tökéletesítse, karbantartsa, helyenként átépítse. Másrészt azonban ekkora erősödött meg a város gazdaságilag annyira, hogy a 18 toronyból álló erődítményen költségesebb felújításokat végezzen. Természetesen a tisztesség megköveteli, hogy elismerjük, ebből a századból maradtak fenn azok az írásos emlékek, amelyek a munkálatokról, ha szükséges is, de tudósítanak. S nem elhanyagolandó részlet az sem, hogy ebben a korban, a 16. század második felében igen jól képzett kőfaragók, pallérok dolgoztak a városban, akik, mint P. Kovács Klára tanulmányából is kiderül, Gyalu várától Szamosújvárig ellátták reneszánsz faragott kővel a környék jelentős építkezéseit. Olyan jól képzett szakemberek, akik a város polgárai közül kerültek ki, s akik felváltották az idegen földről jött mestereket. Nem volt már szükség ekkor János testvérekre, mint egy évszázaddal korábban a Mátyás-kori építkezéseknél. Papp Szilárd a 15. századi gótikus építkezéseket bemutató tanulmányából, mely nyilván Mátyás uralkodásának apropóján került a kötetbe, s P. Kovács Klára reneszánsz epigráfiai emlékeket bemutató írása nyomán remekül kirajzolódik a két építészeti stílus, a két kor, a két szemlélet közötti különbség. Az olvasó komolyabb történeti ismeretek nélkül is érzékelheti a 15. századi, főként királyi és egyházi adományokból épülő város, illetve a 16–17. század

magán- és városi, funkcionális vagy reprezentációs építkezési befektetések közötti különbséget. A töredékeiben ma is gyönyörködtető reneszánsz épületmaradványok és plasztikák pedig érzékeltetik a szemlélővel a letűnt kor szépségigényét, mesterek ügyességét, megrendelők ízlését.

A 16. század két, társadalmakat és városarculatokat egyaránt átrajzoló nagy irányzata a reneszánsz és humanizmus, illetve a reformáció Kolozsvár történetét is gyökeresen, évszázadokra meghatározta. S a humanizmus ihlette mentalitásváltozás a kötet két tanulmányából is kiütközik. Itt elsősorban arra a polgári öntudatra gondolok, ami akár a Mátyás-, akár a Bocskai-szülőház története körül kialakult, s ami a kor embere számára egyszerre képezte a múlt megszépült ideálját és a jobb jövőbe vetett hitet. Kovács András a Bocskai-ház történetét, illetve a ma is látható emléktábla készítését, keletkezési körülményét és tartalmát bemutató tanulmánya, illetve Kovács Kiss Gyöngy a Mátyás-ház történeti hitelét megkérdőjelező történettudományi toposz, „hagyomány” tisztázását célzó írása, ha látszólag két külön műfajról, művészettörténeti, illetve történeti megközelítésről is van szó, igen tanulságos a modern történetírásnak, hiszen jól tükrözi a történeti források esetleges értelmezésének csapdáját és a történész felelősségét is. Hiába hagyott ránk Heltai Gáspár Mátyás szülőhelyéről pontos helyleírást, hiteles adatokat, a történettudományból mégis úgy tűnik, nehezen kopik ki a gyanú, hogy mindez csupán a népi hagyomány szüleménye. A Bocskai István szülőházával kapcsolatosan jóval kevesebb kételkedő vélemény született, s úgy gondolom, hogy ez, a különböző történelmi jelenségek mellett, ebben a kötetben is részletesen bemutatott, 1606-ban állított emléktáblának is köszönhető. A két remekül felépített tanulmány kapcsán kerül felszínre a teljes kötet jelentősége is: színvonalas kutatásokkal leépíteni a szárnyra kapott városi legendákat.

A reformáció előtti, illetve az azt követő egyházi értelmiségi karrierek messze megelőzték a városi szinten elterjedő humanista törekvéseket. Sleyinig Jakab vagy Wolphard Adorján életútja,

amit Vekov Károly tollából ismerhet meg az olvasó, példaértékű lehetett egy gazdaságilag is gyarapodó polgárság számára, tevékenységük pedig, mint ahogy ebből a kötetből is kiderül, döntően befolyásolta a következő generációk életútját. A Wolphard Adorján, majd unokaöccse István és Kakas István által összegyűjtött könyvtár, amit Jakó Klára ismertet igen kiválóan, hatását a város értelmiségére nem is tudjuk lemérni, de talán nem túlzás a példaértéket feltételezni. Mint ahogy Wolphard Adorján 1524-ben Bécsben nyomtatott tankönyveinek jelentőségét is csupán sejtethetjük, ha arra gondolunk, hogy a kolozsvári plébániai schola diákjai is abból tanulhattak. Abban az iskolában, melynek történetét megismerheti az olvasó Sipos Gábor tanulmányából, s melyből az ügyesebbek később megjárták Európa egyetemait. Az alapismeretek megszerzésének fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint Dávid Ferenc életútja, amely Balázs Mihály irodalomtörténész tollából a legteljesebben rajzolódik ki. A kézműves családban született reformátor, akit brassói tanulmányait követően egészen más szándékkal küldtek Wittenbergbe patrónusai, s aki jelentősen hozzá tett Erdély történetéhez, Mátyás és Bocskai mellett szintén a város híres szülöttje, de akit, éppen a felekezeti elkülönülések miatt, mindmáig nem fedezett fel valódi jelentőségében az utókor. Balázs Mihály tanulmánya talán előremozdít ezen a folyamaton.

A város vezetésébe és funkcionálisába, a városi fertályok és negyedek területi elhelyezkedése és megszervezése kapcsán nyújt betekintést Kiss András tanulmánya. A városi levéltár anyagát máig legteljesebben ismerő nyugalmazott főlevéltárosról elmondható, hogy munkássága és személyisége kialakított egy olyan láthatatlan műhelyt, amelynek ajtaján ma is folyamatosan kopogtatnak a kutatók, hogy munkájukhoz segítséget kérjenek. A város történetét tárgyaló számos tanulmánya közül Kiss András bemutatása a fertályok és tizedek szerint felépülő városi életről egyben a mindennapok történetéhez is kiváló bevezetés. Azokhoz a mindennapi élet szintjén megmutakozó új időkhöz, amelyek a 16. századi Kolozsvár történetének

legizgalmasabb, de talán a legnehezebben megragadható részletei.

A reformáció irányzatainak puritanizmusával ellentétben Kolozsvár polgársága, bár csatlakozott a megújult hitelvekhez, úgy tűnik, a reneszánsz kultúra és művészet, életmód pompájáról nem akart lemondani. A Heltai által magamutogatóknak nevezett városiakok, akik társadalmi rangjukhoz mérten talán túlóltöztek, otthonaikat díszítették, házaikat színesre festették, valójában jómódjuknak megfelelően, a peregrinációk és kereskedelmi utak által megnyílt nyugati világ tapasztalatait próbálták hazai környezetbe átültetni. Erről a világról tart tükröt elének utánozhatatlan pontossággal Jakó Zsigmond első ízben 1957-ben megjelent nagyszabású tanulmánya, amely értékéből semmit sem veszítve ebben a kötetben is helyet kapott. A hagyatéki leltárakra épülő tanulmány a kora újkori Kolozsvár anyagi kultúrájának bemutatása mellett, a polgári élet mindennapjainak részletei által mutatja be a kolozsvári polgár olykor ámulatba ejtő jómódúságát, amely egy-egy vidéki nemes gazdagságával is vetekedhetett. S a gondolat továbbfűzéséhez kínál alkalmat a fiatal kutató Pakó László munkája. A vertikális mobilitást, a polgári és nemesi státus közötti átmenetet vizsgáló tanulmányában választ kapunk a vidéki nemesség városi ingatlanok iránti érdeklődésére, a városvezetés tiltakozására és ellenlépéseire, illetve a polgárság nemesi címszerzési törekvéseire is.

Mint említettem, s mint ahogy a rövid bemutatásból is remélhetőleg kiderült, a kötet egyik erénye a generációs együttműködés. Óriások és vállukra kapaszkodók egymást követik a tartalomjegyzékben. Igazán kár, hogy a szerkesztők nem készítettek a kötethez előszót, amelyben ezt, illetve a kötet összeállításának vezérelvét ismertették volna az olvasóval, hogy ezek a részletek a szakmában kevésbé jártas olvasó számára is nyilvánvalóvá váljanak. A fülszöveg nyújt némi magyarázatot arra, hogy milyen nagyobb témakörök köré csoportosulnak az írások, de egyáltalán nem meggyőző, s azt az érzést kelti, hogy a szövegek összegyűjtése után próbálták meg azokat valamilyen

kategóriákba beteszkolni. Ami véletlenül sem baj vagy súlyos hiba, inkább csak mulasztásból fakadó hiány, hiszen érdemes lett volna egy rövid lélegzetű ismertető erejéig reflektálni azokra is, akik ebben a kötetben szerepelnek, az írók, a hagyományokra. Sőt egy előszó jó alkalmat nyújtott volna arra is, hogy a fülszöveg utolsó mondatát, miszerint a kötet által az „olvasó betekintést nyerhet a várossal kapcsolatos kutatások legújabb eredményeibe”, megmagyarázza. Hiszen azok számára, akik a szakirodalmat nem ismerik, furcsa lehet, hogy a kötetben szereplő tanulmányok egy kivételével másod- vagy harmadközlések vagy fordítások, 1957 és 2006 között már valahol valamilyen formában megjelentek. A témával foglalkozó kutatók nyilván tudják, hogy a szerkesztők reprezentatív tanulmányokat akartak összeválogatni, olyanokat, amelyek, ugyan ha 1957-ben jelentek is meg, mindmáig felülmúlhatatlannak bizonyultak.

Egy másik igen erős érv, amely a kötet mellett szól, az az erdélyi történetírás hagyományát képező forráshűség, ami ebben az esetben nagyon jól példázható. Nincs ugyanis *A reneszánsz Kolozsvárban* olyan írás, amely nem a kútfők tanulmányozásából született volna, generációtól, témától függetlenül. A várostörténetben ennek a hagyománya nem új keletű. Jakab Elek és Kelemen Lajos után a kötetben is szereplő Jakó Zsigmond és Kiss András, nyugodtan kijelenthetjük, iskolát teremtettek, melynek diákja, az egykori plébániai scholához hasonlóan, a megszerzett alapokra bátran építkeztek és építkeznek.

A reneszánsz Kolozsvár szerkesztőinek másik nagy érdeme, hogy gondoltak a kötet román nyelvű fordítására és kiadására is, amely jelentős lépésnek számít, még akkor is, ha egyelőre ennek súlyát nem tudjuk felmérni, s még akkor is, ha akadnak gondok a fordítás, illetve a terjesztés terén. Mindenképp fontos azonban, hogy hangunkat nem csupán hallhatóvá, hanem érthetővé is tegyük. Úgy, ahogyan a reneszánsz korában humanisták és hitújítók tették, s akik nyomában elindult a jelen kötetben is jól szemléltetett változás.

Flóra Ágnes

Erődített helyek – a honfoglalástól a 19. századig

Karczag Ákos – Szabó Tibor: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei.

Váarak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. Semmelweis Kiadó, Bp. 2010. 758 lap

Előre kell bocsátanom, bár tudtam e könyv megjelenésének előkészületeiről, a nyomdát elhagyó mű volumene meglepett. Lenyűgöző és irigylésre méltó az a kitartó, komoly erőfeszítéseket, szorgalmat és háttértudást igénylő terep- és könyvtári munka, mely néhány év alatt lehetővé tette e fajsúlyos kötet elkészülését. Mindez igényes, jól szerkesztett, szépen illusztrált kivitelben.

Karczag Ákos és Szabó Tibor 2003-ban kezdtek el erdélyi terepmunkáikat, évente több héten keresztül nemcsak a közismert várakat, kastélyokat, templomvárakat stb., hanem a szakma által is kevésbé ismert várhelyeket, régészeti lelőhelyeket keresve fel. A megfeszített tempóban folyó terepmunkák, melyeknek harmadik főszereplője a nélkülözhetetlen Jakab József volt, általában kora reggeltől késő estig zajlottak, időjárás viszonyoktól szinte függetlenül, kihasználva a nap minden percét (olykor még egy kávészünet is komoly szabálysértésnek számított). Nekem is volt szerencsém néha-néha csatlakozni a csapathoz, olyan várhelyeket keresve fel, ahová önmagamban talán még mindig nem jutottam volna el (pl. a Hunyad megyei barlangvárak, a Kárpátok keleti oldalán található karácsonykői vár vagy a Tatárhavas gerincén magasodó Keresztvár).

Karczag Ákos „civilben” a Magyar Képzőművészeti Egyetem rektori hivatalának munkatársa, újságíró, valamint a Váarak, Kastélyok, Templomok c. folyóirat szerkesztője Szabó Tiborral együtt, aki képzettségét illetően gépészmérnök, manapság szabadúszóként műszaki ellenőrzéssel és szaktanácsadással foglalkozik. Terepi tapasztalataik és önképzésük során a szerzők, holott nincsen történelmi vagy régészeti végzettségük, sok tekintetben elsajátították a szakma fogásait és módszereit, így nyugodtan nevezhetők amatőr régészeknek és várkutatóknak.

Munkájuk lényegében Erdély és a középkori Magyar Királyság további, Romániához csatolt területeinek védelmi jellegű objektumainak a számbavétele, egy olyan helyzetfelmérés, mely műemlékeink és régészeti lelőhelyeink eme csoportjáról a lehető legpontosabb képet mutatja. A legfőbb cél, mint azt maguk a szerzők is leírják, „nem a történeti ismertetés, hanem a pontos helymeghatározás, a felkeresési útvonal ismertetése és a mai állapotok leírása, fényképes bemutatása volt”. A terepbejárások, azonosítások, leírások, vázlatok, fényképek képezik tehát a közzétett ismeretek legfőbb értékét, a pontos, megbízható helyleírást. Ilyen helyismerettel a szakma nagy többsége – valljuk be – nem rendelkezik! És még manapság is tömegesen hagyják el a nyomdát olyan szakkönyvek, melyek helyleírásai, állapotfelmérései esetenként a valóságtól teljesen elütnek. Mint tudjuk, a terepismeret nélküli elemzések gyakran tévutakra vezetnek, még akkor is, ha azokat képzett szakemberek végzik.

A hatalmas adattár, ismeretanyag – melyek jó részét a www.varak.hu weboldalon is megtaláljuk – könyv formájában való kiadását lényegében az indokolta, hogy „mindmáig nem készült magyar nyelven teljességre törekvő összefoglaló munka Erdély összes, sokszor csak alig látható erődítményeiről”. Az indoklás egyben figyelmeztetés is az erdélyi és nem csak erdélyi magyar szakma számára, hogy vannak lemaradásaink és adóságaink, és hogy kulturális értékeink, épített örökségünk és identitásunk megőrzése a jövőben is elválaszthatatlan a tudományos munkától. Addig is ennek az ürnek a betöltésére hivatott kötet hiánypótló munka, annak ellenére, hogy elsősorban nem a szűk szakma számára íródott.

Jellegét tekintve szintézis, műfaja nehezen határozható meg, olyan helyzetfelmérés és állapotleírás, mely történeti adataival és tárgyyszerű leírásaival

egy lexikon alapja lehet a jövőben. Összetett és szerteágazó tematikáját a hosszúra sikeredett cím is mutatja, tükrözve a teljességre igyekvő törekvést. A történész, régész és művészettörténész szakma sok mindent kifogásolhat benne, pl. a szerteágazó tematikák egybefogását, a tipológiai csoportosítások mellőzését, a forráskritika hiányát, a régészeti leletanyag súlytalanságát, az alsó és felső időhatár megválasztását. E módszertani hiányosságok ellenére azt hiszem, a munkát szakemberként is nagy haszonnal lehet forgatni akkor, ha olvasásakor és használatakor eltekintünk a szigorú és kritikus elvektől, hisz talán éppen ez volt a legfőbb akadálya annak, hogy a szakma részéről nem születhetett meg ilyen szintézis az elmúlt húsz évben. Nézzük tehát így ezt a grandiózus munkát!

A kötet paraméterei: A/4 formátum, 758 oldal, és hogy jobban érezzük súlyát: 3,75 kg.

Bevezető fejezetének – melyet angolra is lefordítottak – első felében a mű születési körülményeit, célkitűzését és alkalmazott módszereit olvashatjuk. A munka vezérelve a terep ismerete, a történeti források összegyűjtése, a forráskritika, a régészeti leletek és művészettörténeti adatok ismerete és felhasználása már esetleges, a szerzők képzettségét és lehetőségeit tekintve nem is lehetett teljes körű. E hiányt a szakirodalmi tájékozódás volt hivatva valamelyest pótolni, a címszavak tartalmának ismertetésében a terepi viszonyok mellett ez kapta a legnagyobb hangsúlyt, a szerzők, mint azt hangsúlyozzák is, az egymásnak ellentmondó véleményekben nem kívánnak állást foglalni.

Részletekbe menő, elemző fejezetekre a Karczag–Szabó szerzőpáros érthető okoknál fogva nem vállalkozhatott. A történeti háttérrel a Bevezető gerincét kitevő, alfejezetekre felosztott tematikák kronológiai sorrendben való bemutatása hivatott képezni, a témakörök rövid, áttekintő kutatástörténetével és a magyar történelemben elfoglalt szerepükkel.

Az első ilyen tematika „A magyarság által használt legkorábbi várak” csoportja, mint Kozárvár, Sajósárvár, Várkudu stb. esetenként őskori alapú földvárjai, nem tudni milyen alapon

képeznek önálló egységet (mindössze egy kutatástörténeti prekonceptióra utalnak a szerzők), hisz tipológiailag és a kutatás jelenlegi szintjén korukat illetően is megegyeznek az „Ispánsági várak” alfejezetben tárgyalt földvárak korai periódusaival (Kolozsmonostor, Doboka, Bihar stb.). Míg utóbbiak a Magyar Királyság közigazgatási, vármegyei központjai voltak, az Árpád-kori földvárak jelentős része ún. megyei háttér nélküli várispánságként működött, a királyi vármegyék központjaihoz hasonló várszervezettel, elsőrendű szerepet töltve be az ország védelmében. A „kelet-erdélyi várrendszer” (Firtos vára, Budvár, Tartód vára, Herec vára stb.) és a székelyföldi töltésvonalakat (pl. Kakasbarázda, Ördög útja), mint a szerzők is érzékeli, már pusztán kutatástörténetük kapcsolja össze. Az Erdélyben található töltésvonalatok vagy hosszanti sáncok kutatásának legújabb eredményei alapján a terület új, még eléggé homályos történetéről beszélhetünk. Dél-Erdély egyszerű gyűrűfalas várait (pl. Breáza, Felek, Cód, Szibiel, Tilicske) legfőljebb formai elemeik kötik össze, és védelmi rendszerbe nehezen illeszthetők, mint ahogy a szerzők időzijeles csoportosítása is jelzi. A Német Lovagrend barcasági várainak problémátörténete a kutatásban e téren leggyakrabban idézett várak bemutatásán keresztül történik, tudatában annak, hogy a lovagokkal kapcsolatba hozott várak egy részében (Bodzavám, Hóltövény, Podu Dâmboviței) a régészeti kutatások alapján még nem sikerült Árpád-kori építési fázis nyomát kimutatni. Ha az alfejezetek tematikáját nézzük, akkor érzékelhető, hogy a 12/13–14. századi várak sorából kimaradt egy fontos vár csoport, a klasszikus nemesi magánvárak vártípusa. A Zsigmond-kori al-dunai végvárrendszer elemei (Drankó vára, Szentlászlóvár, Szörényvár stb.), a Vaskaputól az Adriáig a török elleni védelem jól körülhatárolható vár csoportját alkotják, viszont fontos kihangsúlyozni, hogy ez a végvárrendszer Hunyadi Mátyás idején épült ki teljesen (kettős várvonal, védelmi szervezet), így az alcím „Zsigmond-kori” utalása hiányos, és mellőzi a Hunyadiak tevékenységét. Ezzel szemben – egyébként jogosan – önálló alfejezetben

különítik el a török várakat és palánkokat (Orsova, Szentjobb, Tótvár). A templomvárak típusa jól elhatárolható alfejezetet alkot, benne nemcsak szászföldi és székely, védelmi elemekkel ellátott templomokkal, hanem az Erdélyi-medence középső és nyugati részeire is kiterjedő megerősített templomokkal. Erdélyben általában a késő középkortól, a török veszély hatására erősítik meg a városok egy részét (Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Medgyes) falakkal (és tornyokkal) – szintén önálló alfejezet foglalkozik e témakörrel. A castellumok-várkastélyok tematika az Erdély-szerte is széles körben elterjedt, védelmi és reprezentációs célokat egyaránt betöltő nemesi vagy főúri építésű lakóépületekre, kastélyokra terjed ki. A barlangvárak az erdélyi önvédelem sajátos formái. A mészkőben képződött barlangok védőfallal való elzárása a török korban főként az Erdélyi-érchegységben terjedt el (Máda, Erdőfalva, Rév), viszont Székelyföldön is előfordul (Vargyas-szoros erősített barlangjai). E védelmi forma sajátos alcsoportját alkotják a puha konglomerátumba mesterségesen ásott, viszonylag kisméretű, főként Udvarhelyszékre jellemző barlangok, melyek bemutatását a telekfalvi kivételével mellőzik a szerzők, arra hivatkozva, hogy ezeknél nem találni épített védelmi elemeket. Eljárásuk módszertani szempontból kifogásolható, ugyanis a kőzetbe vájt barlangkamrák védőfalát a sziklafal természetes mellvédje képezte, erre tervezték a bejáratot és a kémlelőnyílásokat/lőréseket. (Egyébként a földfelszín átalakításával kiképzett várarkoknak általában nincsenek épített összetevői, védelmi szerepük ettől még nem vitás, ugyanis a védelmi funkció nem csak az épített elem függvénye.) A bástyás várak, újkori fellegvárak és erődök (pl. Nagyvár, Gyulafehérvár, Arad, Fogaras) tematika után az „Újkori tartós harcállások és tábori erődítések” alfejezet részletesen foglalkozik a 18–19. századi osztrák, magyar (1849) és osztrák–magyar katonai létesítményekkel. A korszak már valóban kívül esik a régészeti kutatások időhatárán, noha a Kárpátok szorosaiban (Gyimesi-szoros, Úzvölgye, Ojtozi-szoros, Tömösi-szoros stb.) manapság jól felismerhetők és tanulmányozhatók ezek az

objektumok. A szerzők a bécsi Kriegsarchivban úttörő kutatásokat végeztek e téren, több eddig nem ismert hadmérnöki tervrajzot téve közzé.

A kötet tárgyleíró része, adataira mindössze két csoportra oszlik: várak, várkastélyok, városfalak, barlangvárak, sáncok és erődítmények együttesére, valamint templomváraakra. Szakmai szemmel ez a felosztás joggal kritizálható, hisz összemos olyan objektumtípusokat, melyek eltérő jellegét és szerepét adott tipologizálás során önálló tanulmányokban kellett volna elemezni.

Az objektumok névsor szerint kerülnek bemutatásra, világos, könnyen érthető szerkezetben: szöveges leírás történeti adatokkal, kutatástörténettel, helyleírással és mai helyzetképpel, a címszó végén rövid könyvészeti tájékoztató. A szöveg előtt háromnyelvű helységnevet, mai közigazgatási beosztás és GPS koordináták találhatóak. A sokszínű illusztratív anyagot a III. katonai felmérés térkép-szelvénye – az adott objektum helyével és annak környezetével –, fényképek, vázlatok és alaprajzi rekonstrukciók képezik. (A szerkezet kialakításában Hermann Fabini szintén grandiózus művének hatása érződik, pozitív értelemben.)

A várak, várkastélyok stb. csoportja 360 címszavat tartalmaz, mely viszont több mint 400 objektumot jelent, ugyanis egy-egy címszó alatt több vár vagy erődítmény is előfordul. A második csoportban 271 templomvár kapott helyet. Mindkét csoport végén egy-egy kiegészítő fejezet található az azonosítatlan vagy kérdéses objektumokkal.

A kötet végén válogatott bibliográfia és több szempontú helynévmutató, valamint egy kihajtható Cartographia térképmelléklet szerepel a tárgyaló objektumokkal és helyszínekkel.

A hatalmas adattár legnagyobb erénye a pontos lelőhely-ismertetés és a mai helyzetkép bemutatása. A szerzőket ez oldalról biztosan nem érheti kritika, hisz számos esetben pontosították, helyesbítették a korábbi topográfiai kutatásokat. A várak leírásában – kár, hogy ez nem kapott önálló alcímet a bevezető fejezetben – a Fehér megyei Felsőpián és Sebesláz kisméretű, árokkal, illetve sánccal övezett földvárait a szerzőpáros joggal az

Árpád-kori nemesi várak jellegzetes csoportjával, az ún. kisvárakkal, a mai Magyarország területéről jól ismert vártípussal vélik azonosnak, ilyenek Erdély területén is jelentős számban álltak (néhány példát említve: Szászdálya, Küküllőfehéregyháza, Sajómagyarós, Küküllővár, Kustalyvár stb.). A vártípus pontosabb elkülönítését és esetpéldáinak keltezését eddig a kis számban folyt régészeti kutatások nem igazán tették lehetővé.

A gyűjtőmunka és a közlés minden téren a teljességre törekvés jegyeit viseli magán. A „Székelyföldi töltésvonulatok” cím alatt a szerzők igyekeznek állást foglalni egy olyan témakörben, amelyről meglehetősen ellentmondásos vélemények hangzottak el az elmúlt másfél évszázad folyamán. A kérdéskör meglehetősen bonyolult és szerteágazó. A Görgényi-havasok, a Hargita- és a Persányi-hegység nyugati oldalán vagy vízválasztóján húzódó, földből, illetve kőből rakott sáncok és árkok fő vonulatából (Ördög-útja, Ördögborozda, Kakasborozda) vett faszénminták C-14 elemzése a késő népvándorlás korra keltezte ezek építésének idejét. Viszont több olyan, eddig a székelyföldi „töltésvonulat-rendszer” részeként leírt, általában 100–300 m közé tehető sánc és árok ismert a fenti terület várainak környezetében (pl. Rapsónné vára, Firtosvár, Kustalyvár, ún. rikai várak) és a Vargyaszoros mellett, melyek – terepi megfigyeléseink szerint – szoros kapcsolatban álltak a várakkal és a középkori úthálózattal. Ez a meglátás természetesen további régészeti kutatómunkával és tárgyi leletanyaggal lesz bizonyítható. A teljesség igényének jegyében hiányolható a háromszéki Homárka, a barcasági Papok sánca, vagy a partiumi, illetve bánági töltésvonulatok kimaradása a kötetből.

A Küküllővár címszó alatt több várra történik utalás, amint a szövegből kiderül. Küküllő vármegye ispánsági váráról nagyon szerények az ismereteink, abban ma már többnyire konszenzus van a kutatók közt, hogy a királyi vármegye sáncvára a reneszánsz, szabályos alaprajzú, négy saroktoronyos kastélyt övező területen állt az Árpád-korban. A Kis-Küküllő mocsaras partjára épült középkori kövővár 1969–1971 között kutatták (Gh. Anghel),

melynek során egy 9-10 m-es oldalhosszúságú, 2,5 m vastag falú, kőből és téglából épült, sánccal és vizesárokcal, később kőfallal övezett toronyvárat tártak fel. Az ásatási eredményeket csak röviden közölték a feltárt falakkal és feltételezett alaprajzzal együtt, a 13. század közepére keltezte a vár legkorábbi fázisát. A helyszín, valamint a közzétett alaprajzok és ásatási eredmények bemutatása sajnos nem került be a legújabb várszintézisbe.

A pontosság és hitelesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a kötetben több helyen előfordulnak hivatkozás nélküli vagy minden alapot nélkülöző adatok. A sebeslázi kisvár területén az 1942-ben végzett feltárás során nem találtak régészeti leleteket, a kászoni Szetyevár régészeti ásatására és késő Árpád-kori leleteire a szakirodalom nem utal (meglehet, hogy közöletlen ásatásról van szó). Nem tudni, leletek híján, milyen alapon keltezik a keresztvári Nagyvárhegy várát a szerzők a 12. századra, vagy a vármezei várat a 12–13. századra, ahonnan középkori régészeti leletek mind ez idáig nem ismertek. Az ellenőrizetlen források egyik kiemelkedő példája az ojtói vár 1538-as említése, ugyanis a várat a 17. század előtt írott források nem említik, és 15. századi építése több szempontból kérdéses. A Keresztúrszékhez sosem tartozó Székelyderzs templomának 1274-es adománylevelében a Barcaság határkijelölésben „Szentmiklósvárra” nem történik utalás, az Oltparti Miklósvárra az oklevélben említett gyepükből („indagines Nicolai”) következtet a kutatás. Egyébként, akár Ugra vagy Halmágy esetében, Miklósvár is megérdemelt volna egy önálló szócikket a várak címszavai közt, a 13. század eleji várra utaló szerény, ám jelentős feltételezésekkel (a kötet a templomleírással együtt tárgyalja). Ugyanez vonatkozik Szászváros korai, 12. századra keltezett, földsánccal megerősített lakótornyára, mely szintén a templomváras fejezetbe került.

A templomvárak címszavakat átfutva kiderül, hogy a szerzők a típusba minden olyan templomot besoroltak, amelyeknél a védelem valamiféle formája megtalálható vagy feltételezhető, pl. az egyszerű

kerített templomokat is. Árokalja, Marosszentimre, Ozsdola, Pinták, Szászfenes, Tövis és több más templom cinteremfalairól pusztá létükön túl alig tudunk valamit, középkori keltezésük a legtöbb esetben mindössze hipotézis. Véleményem szerint a templomvár fogalom azokra az esetekre, ahol mindössze egy lőrészzerű kémlélőnyílásokkal ellátott tornyot találunk, csak fenntartásokkal alkalmazható, ilyenkor maximum védelmi elemről lehet beszélni. Ugyanis ilyen alapon pl. több udvarhelyszéki templom hiányolható a címszavak közül („védelmi” jellegű tornyok: Bordos, Bögöz, Erdőfüle, Rava, Rugonfalva; „középkori” kerítőfalak: Kúsmód, Vargyas). Székelyudvarhely középkori plébánia-templomát 1734-ben még lőrészű nyílásokkal át-tört fal övezi, masszív kaputoronnyal. Régészetiileg megkutatott és a 15–17. századra keltezett a székelykeresztúri és a kányádi középkori templom kerítőfala, akárcsak Méréfalva cinteremfallal egybeépített kaputornya. Az oklándi templom különálló harangtornya a legújabb dendrokronológiai kutatások szerint, az írott forrásokkal összhangban „csak” a 17. század közepén épült, Agyagfalva kerítőfallal egybekötött kaputornya negyedszázaddal korábban. A felsőcsernátони Szentkert kápolna kerítőfalainak Árpád-kori keltezése nem bizonyított, és a székelyudvarhelyi Jézus Szíve kápolnához hasonlóan a templomvárak közé való besorolása kérdéses.

Úgy gondolom, „Templomvárak, kerített templomok és más védelmi elemekkel ellátott egyházi épületek” cím pontosabban kifejezné a szétagázó témakört. A kutatásnak előbb-utóbb ki kell dolgoznia a „templomvárakra” egy több paraméteren alapuló kritériumrendszert (tornyok, bástyák, védelmi emeletek, gyilokjárók, lőrések, falvastagság, falmagasság stb.), amelyek alapján a gyűjtőfogalom kellőképpen altípusokra lesz bontható. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a középkor embere a világi jellegű, védelmi funkciót (is) betöltő épületekre több fogalmat használt, nemcsak a vár kifejezést, melynek szintén voltak gyakorlati okai. Hasonlóképpen különbséget tett a különféle templomok és ezek kiegészítő védelmi elemei közt, mint ahogyan a székelyek 1571-ben, sérelmeiket felrovo panaszelevelükben, hangsúlyozva, hogy Háromszéken „vadnak keozottek magok oltalmara epített ereos Casteliok es Cijnteremek”.

Észrevételeim, kiegészítéseim parányi morzsák az óriási gyűjtőmunka adataihoz képest. Módszertani megjegyzéseim szintén nem csorbítják a minden eddiginél teljesebb és mondhatni sok tekintetben legmegbízhatóbb erdélyi várszintézis jelentőségét, mely meggyőződésem szerint nemcsak várkedelő amatőrök, hanem szakemberek gyakran forgatott kézikönyve lesz.

Sófalvi András

Emberarcú történetírás

Kéri Katalin: Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon. 1867–1914.

Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs 2008. 224 lap, 104 illusztráció

Talán sokunkban megfogalmazódott már az a kérdés, hogy a történetírás sokszor úgy mutatja be a történelmet, hogy hiányzik belőle az ember, mintha a nemeknek nem lett volna jelentősége a történelemben. A *Hölgyek napernyővel* című könyvet is hasonló megfontolások hívták életre, hogy minél hitelesebb korpépet rajzoljon a dualizmus kori magyarországi nők életéről, összehasonlítva azt az európai és tengerentúli helyzettel.

Mindenekelőtt az ideális nő alakjának körvonalazására tesz kísérletet: „a korszakban egy olyan feleség volt, aki vezette a háztartást; nem csupán hozománnyal bírt, de a házasságkötés után is egész életében takarékoskodott; csinos és ápolt volt, és férje, gyermekei küllemére is ügyelt; nem volt pletykás és erkölcstelen; magát folyamatosan művelte, hogy férjének kellemes beszélgetőtársa legyen; és női mivoltához az elvárások szerint

az is hozzátartozott, hogy gyermekeket szüljön és neveljen” – olvashatjuk, hogy milyen volt az „ideális” nő a dualizmus korában.

A szerző, Kéri Katalin a Pécsi Tudományegyetem docense, a nevelés- és a művelődéstörténet elismert szakértője. Az azték, reneszánsz kori francia, valamint a muszlim nők története mellett kutatásai hozzájárulnak a magyarországi társadalomtörténet-írás sokszínűségéhez. A könyv pécsi 2009. február 24-i bemutatóján a kutatással kapcsolatos módszerek között említette a szerző a francia Annales-iskolát, amelynek hagyományait mind a könyvben érintett témák sokszínűsége, mind pedig az alkalmazott látásmód alátámasztja.

A nők történetével foglalkozó nőket leggyakrabban azzal vádolják, hogy érintettségüknel fogva nem tudnak saját nemükhöz objektív módon viszonyulni. A *Hölgyek napernyővel* erőssége, hogy önmagát kívülről is látni tudó magatartás jellemzi, mely a megfelelő forráskritika és a felvetett problémák minél több perspektívából való megvilágításának köszönhető. A főcím és az alcím közti „diszszonancia” miatt felmerül a kérdés, hogy milyen társadalmi réteget céloz meg az adott kutatás: az elit „hölgyeit” vagy a „nőket” az egész társadalom szintjén? A válasz: is-is. Főként a források jellegéből adódóan (korabeli naplók, sajtóanyagok, kalendáriumok stb.) bizonyos részek, mint például a divatot vagy a társasági életet tárgyaló fejezetekben a felső tízezer, valamint a városi polgárság jelenítődik meg, a nevelést, a hagyományos (anya, háziasszony, honleány) szerepeket illusztráló részekben pedig a társadalom különböző rétegeinek bemutatására kerül sor az arisztokratától a városi cseléden keresztül a vidéki parasztasszonyig. A szerző széles körű tájékozottságára utal, hogy úgy vizsgálja a dualizmus kori Magyarországon élő nők helyzetét, hogy folyamatosan reflektál, összehasonlíja azt a nemzetközi viszonylattal.

Stílusát tekintve olvasmányos könyvet tarthat kezében az olvasó. Gazdag képanyaga rendkívül érdekessé és változatosá teszi szövegét. A kötet szerkezetében a linearitás érvényesül: egyik kérdés mintegy következményeként tárgyalja a

következőt. Az elemzések esetében a ráközelítéses technika, az általánosból az egyedibe való vonalvezetés figyelhető meg, az első lévén a nemzetközi, a második pedig a magyarországi helyzetkép.

A kötet 10 fejezetből áll, az általános bevezető után a nőtörténet kutatása és forrásainak ismertetése következik, majd a nőkről alkotott korabeli véleményeket gyűjti csokorba. A nőemancipáció fogalmi tisztázását és korszakolását a nevelés, munkavállalás és a nők otthoni tevékenységének bemutatása követi. Utolsó mozzanatként a „magánélet”, a háztartás, majd a szabadidős tevékenységek, az ünnepi alkalmakon való részvétel bemutatására kerül sor. Mindezeket összegzés és bibliográfia, illetve forrásanyag követi.

Számos nőkről, nőknek szóló alkotás született, különösen a 19. századtól kezdődően. Mégis a nőtörténet tudományos szinten való kutatására való igény csak a 20. század közepén mutatkozott Nyugat-Európában. Magyarországon az 1960-as évektől kezdődtek el a komolyabb kutatások, Erdélyben pedig még meglehetősen gyermekcipőben járnak. A *Hölgyek napernyővel* nemzetközileg elismert kutatók munkáira is támaszkodik (Cott, Donne), ugyanígy magyar vonatkozásban Fábri Anna, N. Szegvári Katalin és mások neve többször megjelenik hivatkozásként. A kor gondolkodói közül John Stuart Mill, ifj. Alexandre Dumas, Máday Andor, Madách Imre, Beniczky Irma írásából idéz, hogy csak néhányat említsünk. A munka szerves részét képezik a sajtóban megjelent cikkek, tudósítások, karikatúrák, így a Vasárnapi Újság, a Pesti Divatlap, a Veréb Jankó és az egyéb lapok hasábjain közöltek. Mindezeket az első három fejezet foglalja össze.

A következő részben kissé konkrétábbá válik a kép, hiszen korabeli véleményeket olvashatunk a nők biologikumáról, lelki és szellemi képességeiről, hivatásáról mind hazai, mind pedig a külföldi írók tollából. Ezek olyan vizsgálatokról számolnak be, amelyek a nők fizikai-szellemi-lelki alkátával kapcsolatosak. A könyvben közölt illusztrációk, karikatúrák kellően érzékeltetik a társadalom többségének szkepticizmusát a nők nevelésével és

munkavállalásával kapcsolatban, de sok esetben a női hiúságot is kipellengérezik. A külföldiek úgy ismerik és mutatják be a magyar nőt, mint akik híresek hazaszeretetükről és jó feleségek. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez nem mindenhol és minden esetben általánosítható, hiszen nem ritka a „ledér” vagy a Dél-Amerikában használatos „hungara” jelző sem, derül ki a szövegből.

Női emancipációs mozgalom és feminizmus között különbség van, hívja fel a figyelmet Kéri Katalin az ötödik részben. E kettő közötti különbség válik nyilvánvalóvá a nőtörténet eltérő szempontú korszakolásakor is (Cott, Donne, Máday). A szerző átveszi a 19. században tevékenykedő Somogyi Géza gondolatait, amelyek szerint két típust lehet megkülönböztetni: németet és amerikaiat. A német változat társadalmi egyenlőséget, a férfakkal egyenlő munkakörökért való küzdelmet, az amerikai politikai emancipációt feltételez. Magyarországra eszerint az előbbi irányzat a jellemző, állapítja meg. Ugyanebben a fejezetben kerül sor a dualizmus kori nők jogi helyzetének, főként a vagyonjog, a választójog és a házasságon belüli jogok tárgyalására.

Az oktatás és a munka ügyének külön fejezetet szentel a szerző. A nők választójogáért folytatott küzdelem a francia forradalomig vezethető vissza. Amerika jelentette a követendő példát Európa és Magyarország számára is ebben, ahol 1869-ben Wyoming államban elismerték a nők ezen jogát. A nők választójogát illetően különböző álláspontokat sorakoztat fel. Meglepő módon az ellenzők táborának női tagjai is voltak, mintegy alátámasztva a szerző későbbi meglátását, mely szerint a Magyarországon 1919-ben hatályba lépett választójogi törvény után megrendezett választások tükrében elmondható, hogy „nem volt tömegigény” a választójog elnyerése.

A továbbiakban Kéri Katalin kitér a nőemancipáció mozgalom közéletre gyakorolt hatásának „következményeire”: a nőegyletekre. 1861-ben Magyarországon is megalakult az első női egyesület, a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, majd sorra a különböző jótékonyági

és vallási alapokon szerveződő egyletek, így 1906-ban a Feministák Egyesülete is, melynek rövid történetét a szerző külön fejezetben tárgyalja. Kéri Katalin itt is megvillantja a kortársak ellentmondásos viszonyulását a jelenséghez. Voltak olyanok, akik csak „tüneti kezelésnek” tartották az egyleteket. Ennek is köszönhető, hogy a századfordulóra az egyesülési láz „lecsitult”.

Az oktatási helyzet, a leánynevelés és a nők művelődésének jogai és lehetőségei a további, *Leánynevelés* című fejezet témája. A 19. század, a pedagógia „nagy százada” lévén, a szerző külön fejezetet szán az oktatás kérdésének tárgyalására. Részletesen foglalkozik a nemzetközi szinten történő előrelépésekkel, törvények ismertetésével, példaként említve az amerikai, orosz és svájci oktatási rendszert. A statisztikai adatok egy kissé nehézkessé és tömörré teszik a szöveget, de kétségtelenül hozzájárulnak a kérdés behatóbb elemzéséhez. Természetesen a sajtóban megjelent cikkek, tudósítások sem maradhatnak ki, érzékeltetve az ügy fontosságát és aktualitását.

A nőnevelés iránt táplált ellenszenv oka leggyakrabban az volt, hogy a tanulás a családi élet rovására megy, a művelt nő ugyanakkor éppolyan „veszélyes”, mint a tudatlan. Innen tehát egyenes út vezetett a női munkavállaláshoz való hasonló viszonyuláshoz. A tárgyalt fejezet részletesen foglalkozik a női munkakörök, a bérezés és a munkavédelmi szabályok tárgyalásával is. Az 1896-os bécsi anket adatai szerint Európában a nők átlagosan 7–18 órát dolgoztak, a magyar nők 11–14 órát. Megtudhatjuk, hogy a Magyarországon 1872-ben érvénybe lépett ipartörvényben van először utalás arra, hogy a munkaprogramot a nők fizikai erejének figyelembevételével kell összeállítani, majd 1876-ban ezt kiegészítették egy 4 hetes szülési szabadság bevezetésével. 1907-ben jelent meg a baleset- és betegbiztosítás, az éjjeli munka beszüntetéséről 1911-ben döntöttek. A női szerepek közül tehát a családban betöltött szerep volt a legfontosabb, az anya, a feleség és a háztartásvezetői feladatkör. Számos tanácsadó mű született gyermeknevelésre, illetve a házi életre vonatkozóan.

A „női lét” eddigi dimenzióit figyelembe véve jutunk el a társasági életben való részvétel igényéhez, ugyanakkor az öltözködés, szépségápolás kérdéseihez is. Elérkeztünk a Nőiséghez. Talán ez a könyv – hétköznapi értelemben vett – legnőiesebb fejezete, melynek egyik dimenzióját egy a szövegben is idézett, beszélgetés részletével illusztrálnám: „— Jaj, Mici, ez a ruha olyan jól áll nekem, hogy szinte kedvem lenne templomba menni.” Ugyanakkor ebben a fejezetben nyilvánul meg a nő mint a mozgalom olyan szereplője, aki nem pusztán csak fontoskodásból vagy dacból harcol különböző jogokért, hanem azért, hogy emberi mivoltából eredő egyenlősége miatt élhessen a haladás által felkínált lehetőségekkel. Ezért

akar biciklizni, korcsolyázni, utazni, táncolni, színészkedni, írni, festeni, tanulni stb. Mindezeket természetesen úgy, hogy ne veszítse vagy tagadja meg „nőiségét”.

Maradnak tehát a kérdések: Vajon hol van a határ? Miért akarják a férfiak időtlen idők óta megismerni a nőt? Van-e a nőknek történelmük, van-e létjogosultsága a nőtörténet kutatásának? Kéri Katalin könyve főleg elsődleges források feltárássával és tényszerű elemzésével az utóbbi kérdésre adott igenlő választ hivatott igazolni, egyszersmin könnyed és gördülékeny stílusával avatottak és kevésbé vájtfüllek számára is egyaránt kellemes és hasznos olvasmány.

Vas Réka

A prédikációírás mestersége és művészete

Régi magyar prédikációk 16–18. század. Egyetemi szöveggyűjtemény. Szerkesztette Szelestei N. László, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 2005. 468 lap

A barokk korszak mindennapi műfaját, a prédikációt teszi hozzáférhetővé, értékelhetővé Szelestei N. László válogatása. A szöveggyűjtemény kettős igényt kíván kielégíteni. Egyrészt az egyetemisták, kutatók segítségére szándékszik lenni, másrészt a régi magyar irodalom és művelődéstörténet iránt érdeklődők figyelmét szeretné felkelteni az igehirdetés 16–18. századi magyar nyelvű szövegelemkeivel.

Fontos szólni a válogatás alapelveiről. Az érvényesített szempontok tudományos igényűek. A műfaj jellegéből adódóan újabb szemléletválasztás elé került a kötet szerkesztője (annál is inkább, hogy éppen a 16–18. századok prédikációit kellett csoportosítani) – és elfogulatlanul sikerült végrehajtania feladatát: katolikus, evangélikus, református és unitárius prédikációszerzők munkáit sorakoztatva fel a kötet lapjain

A szentbeszédek sorát bevezető, rendkívül értékes tudásanyagot hasznosító tanulmányában Szelestei N. László megteremti a művek történeti-műfaji kontextusát, és a recepció(k) tükrében is

látatja a prédikációkat. Többféle befogadásról van szó ugyanis: a korabeli és a kortárs hallgató- és olvasóközönség számos különbségének függvényében. A bevezető néhány alapvető kijelentését hangsúlyoznám. Jelentőséggel bír például az a számítás, miszerint 10–50 éves korig egy ember átlagosan 5000 óra igehirdetést hallgathatott ebben a korszakban – fontos, hogy írni-olvasni nem tudó emberek is. „Mindezeket a prédikáló papnak akkomodálnia, a hallgatóihoz alkalmaznia kellett, ezért aztán a mai olvasó gyakran értesül a prédikáció korának mindennapjairól, káros viselkedési formákról és szokásokról” (pl. Alexovics Vazul Quinquagesima vasárnapi prédikációja, ugyanígy a Hajjas Istváné vagy a Somodi Istváné a farsang menetének „rossz gyakorlatairól”). Emellett a prédikáció olyan értelemben számított mindennaposnak, hogy a híveket *ténylegesen* végigkísérte családjuk, környezetük jeles alkalmain. Szelestei N. László bevezeti az olvasót a műfaj szabályaihoz is, ismerteti azt a hagyományos szövegvilágot, amelyből a beszédek szerzői tanulták, később pedig gyakorolták az írás

mesterségét-művészetét. Tisztázza a kéziratok esetleges idegnyelvűségének problémáját, indokolja a magyar szövegek líraibb hangvételét is. A (jövendő) kutatóknak segít az esetleges buktatók felismerésében, mindenekelőtt az irodalmiság, eredetiség megítélésével kapcsolatosan. Közös forrásokból készültek ugyanis a papok prédikációikra, Szelestei megfogalmazásával „a rendelkezésre álló képek felhasználási módja teszi irodalomká a prédikációkat”.

Külön erénye a kötetnek, hogy az esetek nagy részében az egyes prédikációszerzőktől két vagy több munkát is tartalmaz. Egy-egy beszédet – szinte találmányra kiragadottan is – jellemzőnek találhatunk Szelestei N. kategorizálását alapul véve. Geleji Katona Istvánnál például (akinek két igehirdetése került be a szöveggyűjteménybe) nyomom követhető az egyetlen életművön belüli változatoság. Az első, karácsonyi prédikációja tematikusan/belsőleg meglehetősen tagolt, a virágvasárnap beszéd a retorikai fázisoknak csupán a zárójeles megjelöléseit tartja meg. A karácsonyi beszéd több szöveghelyet idéz, a virágvasárnap szikárabb, néhány alapgondolatra építi fel a saját(os) gondolatmenetet. Stánkovátsi Leopoldnak a házasság szentségéről szóló prédikációjában jól nyomom követhető, amint a szerző az erkölcsi tantételeket magyarítja, de ugyanakkor folyamatosan a jelen időkre alkalmazza őket, kimondva egyúttal ítéletét a korabeli szokásokra, viszonyokra nézve.

Enyedi György unitárius püspök értekezése (*Ki nagyobb a mennyek országában*) – árnyaltan fogalmazott, precízen felépített, filozofikus beszéd. Az Enyedi-kódexben található kézirat másolatból fennmaradt prédikáció a felvetett kérdést újabb kérdésekre bontja, azonban következetesen visszatér az alapigéhez. A zárlat didaktikussága líraisággal társul, mi több, eleget tesz annak az útmutatókban is megfogalmazott kívánalomnak, miszerint a híveknek nyugalommal és szeretettel kell távoznuk az Isten házából.

Nagyon nehéz megállapítani, hogy a prédikációk elhangzottak-e a talált formában – állapítja meg Szelestei N. a bevezető tanulmányban. Jelzés

értékű viszont, hogy ezek az írott szövegek szép számmal tartalmaznak szóbeli fordulatokat. Ilyen szempontból Verestói György *Halotti orációja Borberek Alvinczi Krisztina felett* egyik kivételt képező darab – rögtön az alcímbe ez szerepel ugyanis: „Mondatott Széplakon 1733dik esztendőben, március első napján”. A személyes hangvételű prédikációban feltűnően sok retorikai kérdés szerepel; másik különlegessége, hogy a latin nyelvű idézeteket eredeti formában és saját fordításban is közli hallgatóival a püspök – minden bizonnyal szélesebb olvasói rétegek megszólítása céljából. Mindemellert önmagukban véve is figyelemre méltóak ezek a fordítások: olyan pillanatai a kötetnek, amelyekben valóban érzékelhető a szerkesztő által említett irodalmiság.

A felsorakoztatott igehirdetések alkalmi igen-csak változatosak. Találhatunk itt az egyházi év jeles alkalmaira írott beszédeket, katolikusoknál a szentek ünnepeire írottakat, halotti beszédeket, de gyakran a tematikus szempont is érvényesült (pl. a Szenci A. Pál *Részegesek jajos pohara* című prédikációja esetében). Vallásfelekezeti tekintetben, amint fentebb erre már történt utalás, meglehetősen széles skálájú a válogatás, viszont arányaiban nem épp ennyire következetes: református szerzőtől 17, katolikusától 26, evangélikusától 5, unitáriusától mindössze egy prédikációt találunk a kötetben. Az egyházi ranglétrán elfoglalt hely tekintetében a szerkesztő nem tesz különbséget: minden jel szerint a minőség és a jellegzetesség szempontjai érvényesültek a szelekcióban.

Az első ilyen jellegű válogatás ez a kötet; olyan szerzőket is felsorakoztat, akiket eddig a szakirodalom sem tartott nyilván (pl. Bárkányi Jánost, Stockinger Mátyást). Emellett a teljes magyar nyelvterületről választ képviselőket, így részletesebb, kimunkáltabb képet kaphatunk a korabeli (többrendbéli) egyházi szónoki viszonyokról. Szelestei N. a befogadást segítő tanácsokkal is ellátja olvasóit. Megszívlelendőnek tartom javaslatát (attól függetlenül, hogy a mindenkor befogadó kutató vagy laikus érdeklődő), miszerint fontos az olvasó oldaláról az őszinte odafigyelés. A kötetben nincs

jellemzés a szerzőket illetően, minősítés a prédikációkra vonatkozóan: „Azt szeretnénk, ha a felfedezés és minősítés az olvasóban születne meg.”

A szövegek – noha eredeti (szóbeli) környezetükből kiragadottan – rendkívül hitelesen, árnyaltan rögzítik a kort, melyben megalkották őket. Összességükben tekintve pedig: még pontosabb rálátás nyílik arra a kapcsolatra, amelyet szerző és közönség mindig is fenntartott egymás között. Érezhető például számos esetben a konkrét helyzetekre való alkalmazása a beszédnek, ugyanígy funkcióval bírnak az egyes kiszólások vagy éppen értelmezhetetlennek tűnő utalások. És nem utolsósorban jellemekről kapunk képet, egyházi emberek mentalitásába nyerünk betekintést a négy-öt évszázados szövegek tanulmányozásával, megismerésével.

A kutatást segíti, hogy az összegyűjtött szövegek mind teljesek, magyar nyelven íródtak (fordítás nincs közöttük, legalább kompiláltak), ezek mellett közlésük szöveghű, és a mai helyesírással adták ki őket. A technikai szerkesztés világos: a járulékos szövegek, margón található feljegyzések apróbb betűkkel bekerültek a szöveg megfelelő helyeire, a szerkesztők megjegyzései pedig szögletes zárójelbe.

Tematikájukat, alkalmiságukat tekintve ezek a prédikációk lehetőséget teremtenek arra is, hogy az adott korszakot a maga tágabb összefüggéseiben is

tanulmányozhassa az olvasó. Kiválasztásuk szempontjait nem a könyv széles körben való eladhatósága szabta meg, hanem az átfogó bemutatás igénye, az alaposág.

A kiadvány alkalmas összehasonlító elemzések végzésére, az egyes prédikációk hiteles tanulmányozására, de mindazok számára élvezetes olvasmány lesz, akik a kor irodalmát vagy történelmét szeretnék mélyebben megérteni. A gyűjteményben szereplő 73 szöveg alkalmas a műfaj reprezentatív értékű bemutatására. Az egymás melletti szövegek viszonylag magas száma lehetővé teszi a különböző elvek alapján történő csoportosítást, értékelést – és nem utolsósorban látni engedi az egyes prédikációk irodalmi értékeit (vagy esetenként hiányosságait).

Az elegáns megjelenésű könyv a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomtudományi Intézetében a Régi magyar prédikációk speciális kollégium keretében készült Bartha Zsuzsanna, Devecseri Andrea, Kálmán Péter Peregrin, Kiss Adrienn, Maczák Ibolya, Pekarik Zita és Martí Tibor részvételével. Irodalom- és művelődéstörténészek, teológusok, nyelvtörténészek figyelmére is méltán tart igényt, de mindenkinek ajánlható, aki szeret(ne) szép magyar nyelven olvasni, beszélni.

Farkas Wellmann Éva

Változatok Kazinczy Ferencre

*Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán.
Szerkesztette Czifra Mariann. Gondolat Kiadó, Bp. 2009, 254 lap*

Kazinczy Ferenc alakja és munkássága 2009-ben fokozottan is az érdeklődés középpontjába került. Születésének 250. évfordulója alkalmából több kezdeményezés is arra irányította a figyelmet, hogy mennyire hiányosak azok az ismeretek, melyek nem csupán az irodalmi vezér szerepére, hanem a korszak tendenciáira, fogalomhasználatára, történéseire vonatkoznak. 2009-et a magyar nyelv évének nyilvánították, ezzel talán azt is elismerve, hogy a 18. század végének és 19. század elejének

nyelvújítási mozgalmi, a nyelvújítás hatása az irodalomra, illetve nyelv és nemzet, nyelv és politika viszonya, bár már többször is elemzésre került, nem adott véglegesnek tekinthető válaszokat a felmerülő problémákra.

Kazinczy Ferenc esetében a kutatások megfoghatatlanul szerteágazóak, hiszen maga az életmű is az. Igen komoly eredmények születtek az egyes részterületeken, viszont nem beszélhetünk az életműre vonatkozó átfogó tudásról, már csak azért

sem, mert még ma sem nevezhető teljesnek a megjelent Kazinczy-alkotások sora. Arról nem is szólva, hogy a ma olvasott szövegek többnyire nem kritikai igényrel készültek, ami már csak azért is egy torz Kazinczy-képhez vezethet, mert a szerző munkáin szinte haláláig dolgozott, gyakran korrigálta, átírta azokat, a jelenlegi szövegkiadások pedig csupán egyetlen rögzített időpont szövegvariánsát tették elérhetővé az olvasók és elemzők számára. E hiányosság kiküszöbölésére kezdődött meg a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében működő akadémiai kutatóhelyen (Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport) az a kutatási és szövegkiadási program, mely a Kazinczy-életmű tervszerű és teljesre törekvő feltárását tekinti céljának. A 250. éves évfordulóra három terjedelmes kötet jelent meg, a *Pályám emlékezete* Orbán László szerkesztésében, a *Külföldi Játsszószin* Cibula Katalin és Demeter Júlia szerkesztésében, valamint a *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig* Borbély Szilárd és Bodrogi Ferenc Máté szerkesztésében. Az életmű és a korszak különböző vonatkozásait kívánta feltárni az az interdiszciplináris konferencia is, melyet 2009-ben Debrecenben szerveztek, s melynek bevallott célkitűzése a kort és az életművet vizsgáló diszciplínák közötti párbeszéd elmélyítése, az együtt gondolkodás előmozdítása volt. Kazinczy Ferenc jelentőségét hangsúlyozza az a tény, hogy tiszteletére a Petőfi Irodalmi Múzeum sikeres kiállítást nyitott, melyet a nagyfokú érdeklődés miatt 2010 márciusáig meg is hosszabbítottak. A *Szép és a Jó* címet viselő kiállítás arra vállalkozik, hogy az életpálya főbb állomásait is áttekintve bemutassa a különféle irodalmi műfajokban alkotó Kazinczy gondolkodását, írói reflexióit a művészetek egyes területeivel, illetve bizonyos, általa kiemelkedőnek tartott alkotásaival kapcsolatosan. A szobrászatot, festészetet, könyvtervezést, zenét, színházat, építészetet, kertépítést, belsőépítészetet, életmódot, illetve a viseletet, öltözködést is érintő tematikus egységekben elhelyezett műtárgyakat Kazinczy kommentárjai kísérik. Mindezek mellett számos Kazinczy munkásságával foglalkozó elemzés jelent meg 2009-ben, folyóiratok tematikus

számai vagy akár önálló könyvek is foglalkoztak a kérdéskörrel. Érezhetően történik tehát valami a Kazinczy-kutatásban, a jubileumi év elérte azt a célját, hogy felhívja a figyelmet a kutatás szükségességére.

A tárgyalandó kötetet kezünkbe véve, mielőtt még a tanulmányok elolvasásához kezdenénk, néhány kérdés fogalmazódhat meg bennünk. Mi lehet a célja a mellszobor leleplezésének? Milyen irányú kutatásokat takarhat az a cím, mellyel a kötet szerkesztője egy új Kazinczy-kép létrehozásának igényét jelenti be? Mi a baj a régi Kazinczy-képünkkel? A kötet szerkesztője, Czifra Mariann a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának tagjaként a Kazinczy-levelezés digitális kritikai kiadásán és a Kazinczy-hagyaték kéziratkatalógusán dolgozik. Munkájából kifolyólag tisztában van azzal a ténnyel, melyet már érintettünk, ám nem lehet kellőképpen hangsúlyozni: a ma ismert Kazinczy-kép, „amely a megjelent irodalmi és egyéb Kazinczy-szövegek alapján vagy különböző irodalomtörténeti, sokszor kultikus írások hatására klasszicista mellszoborrá merevedet az olvasók számára, olyan szövegek hatására keletkezett, amelyek hiányosak, és a legkritikább esetben nevezhetők hitelesnek”. (8.) Ezzel szemben a kötet azt kínálja, hogy azon fiatal irodalomtörténész-nemzedék eredményeit mutatja be, mely kiismeri magát a monumentális, közel negyven magyarországi és európai gyűjteményben szétszórt Kazinczy-hagyatékban, mindezek mellett pedig olyan kérdésekkel fordul a kézirat tömeg felé, melyek válaszaiból a mai olvasó számára is izgalmas Kazinczy Ferenc-portré mutatható fel. A szerkesztői bevezető tehát nagyon ígéretes, hiszen amennyiben Kazinczy Ferenc képes elevenné és megfoghatóvá válni a mai olvasó számára, ez azt jelenti, hogy a korszakról alkotott képünket is érdemes újrafogalmazni, valamint a tágabb olvasóközönség számára is bizonyítani, hogy ez a több irányzatot is magába foglaló korszak mai napig is tartogat meglepetéseket az érdeklődők számára.

A kötet alapkérdése tehát az, hogy mennyiben módosul az általunk ismert Kazinczy-kép akkor, ha

bizonyos témakörök kapcsán nem csupán a megjelent szövegeket vizsgáljuk mint úgynevezett végtermékeket, hanem az alkotás folyamatát, a szövegvariánsok eltéréseiből származó következtetéseket, az egyes szövegek megírásának kontextusait is figyelembe vesszük. Az első tanulmány némileg eltér ettől a tendenciától, hiszen egy olyan témakört jár körül, amely ebben a formában eddig nem jelentkezett a Kazinczy-kutatásban. Mivel nem kell egy már ismert képet fölülrírnia, a szerző, Keszeg Anna Kazinczy és a divat viszonyát vizsgálva (*A szabó Kazinczy. Módi és viselet összefüggései Kazinczy Ferencnél*) bátran kérdezhet rá olyan összefüggésekre, melyek elkerülték az eddigi kutatók figyelmét. Eddig is ismert volt, hogy Kazinczy életében jelentős szerepet töltött be a viselet, a módi, hiszen az ízlés, a csinosság és kellem életprogramként is tételezhető Kazinczy esetében. Keszeg Anna viszont arra kérdez rá, hogy milyen kapcsolatban áll a viselet, a módi Kazinczy sajátos nemzetfelfogásával, mennyiben nevezhető az önreprezentációs eszköztár részének, hogyan manifesztálódik olyan tematikaként, mely nem csupán ízlésbeli jártasságot, hanem történeti ismereteket is feltételez. A tanulmány remek érzékkel választja ki azokat a szöveghelyeket, melyekből kiderülhet Kazinczy és a rendi hierarchia viszonya, a viselettel kapcsolatos metaforika vagy pedig a viselet mint az emlékezet tárgya. Ugyanakkor néhány olyan nehézségre is felhívja a figyelmet, mellyel nem csupán a kötet többi tanulmányának szerzője küszködik, hanem a teljes Kazinczy-kutatás: kritikai igényű életrajz hiányában nagyon nehezen megfogalmazhatók az egyes életszakaszok látásmódjai, illetve azok a látásmódban bekövetkező változások, melyek miatt néha az egyes témákról Kazinczy különböző időpontokban egymástól homlokegyenest különböző nézeteket vall. Ennek ellenére érdekesítő, ahogyan a szerző felvázolja azokat a helyzeteket, amikor Kazinczy válsztani kényszerül a nemzeti viselet (vagyis a rendi reprezentáció eszköze) és az idegen módi (mint egyes társadalmi csoportok által elítélt viselet) között. Az öltözködés mindkét esetben a társasági műveltség része, viszont nem

beszélhetünk arról, hogy Kazinczy elkötelezte volna magát egyik vagy másik változat mellett. Keszeg Anna természetesen figyelembe veszi a különböző korszakok életkörülményeit is (mikor mennyit áldozhatott Kazinczy a ruházkodásra), végül pedig azt a következtetést vonja le, hogy esetre szabott elképzelései voltak az öltözködéstről, a rendi reprezentációt vállaló vagy az idegen, csinos módit magára öltő Kazinczy annak függvényében ítél, hogy éppen milyen kontextusban merül fel a kérdés. Ez korántsem mellékes megállapítás, hiszen hasonló következtetésre jut Vaderna Gábor Kazinczy esztétikai elvárásrendszeréről vagy pedig Völgyesi Orsolya a politikai elképzeléseiről szólva. Azért fontos minden esetben megvizsgálni a szövegek kontextusát, mert Kazinczy esztétikai, politikai, gondolkodási vagy akár ruházkodási rendszerét (amennyiben rendszerről beszélhetünk) nem egy-egy átfogó munkából ismerhetjük meg, hanem szépirodalmi műveiből, kiadói-szerkesztői tevékenységéből, cikkeiből és persze levelezéséből. A kontextusok figyelembevétele megóvhat néhány téves következtetéstől, ám a teljes rekonstrukció sohasem sikerülhet.

Közelebb vihet a megértéshez az, ha megkíséreljük feltárni Kazinczy információszerzésének forrásait és azonosítani annak formáit. Erre tesz kísérletet Szilágyi Márton *Párhuzamos történetek. Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel* című tanulmányában. Alapvető kérdése az, hogy mennyire tekinthető a szöveg forrásértékűnek. Az eddigi kutatások nem vették figyelembe azt a tényt, hogy Kazinczynak szövegírás közben egyik célja valóban az általa ismert igazság feltárása volt, viszont a morális példaadás célja sem téveszthető szem elől. A kötet zárótanulmánya ismeretének fényében pedig fokozottan is releváns lesz a kérdés, hiszen Orbán László azt bizonyítja igen meggyőzően, hogy Kazinczy gyakran manipulálja élményeit, a megírandó szöveg kontextusa meghatározza, hogy mire hogyan is emlékszik. Szilágyi Márton példaadó módszerességgel járja körül a témáját, ám szintén felhívja a figyelmet az ilyen irányú kutatások nehézségeire: az igazságtartalmak

kinyomozásában alig akad kontrollanyag, hiszen Kazinczy fogolytársai talán szépirodalmi alkotásokká szublimálták a fogság élményanyagát, forrásértékű szöveg viszont nem keletkezett belőlük. Kazinczy Ferenc forrásai tehát a tanulmány szerint feljegyzések, valamint levelei, természetesen a mindenkori emlékezettel kiegészítve. Nem sok, mondanánk, különösen, hogy tudjuk, mennyire szelektív vagy éppen átalakító jellegű tudott lenni Kazinczy memóriája. A tanulmány szerzője viszont olyan kontrollanyagot talált, mely ebben az esetben azt bizonyítja, hogy bár a fogságot megélt Kazinczy a szellem embereként jeleníti meg magát szövegében, akiben a morális kötelességtudat még a legnehezebb helyzetekben is győzedelmeskedik, igazából nem manipulálta emlékeit, s nem is ferdítette azokat a maga dicsőítésének szándékával. A munkácsi várbörtönben töltött időszakot ugyanis hitelesen jeleníti meg a foglyokat felügyelő Udvari Haditanácsból származó iratanyag, mely elsősorban a fogolytárs, Andreas Riedelre irányult, ám Kazinczy emlékei realitásként jelennek meg ebben az anyagban is. Szilágyi Márton aprólékosan utánajárt minden kérdésnek, Kazinczy ebben az esetben győztesen kerül ki abból a harcból, mely az emlékek megszépítése és a valóságos események között zajlik, a tanulmány pedig módszertani következetességének köszönhetően olyannyira meggyőző, hogy a szakma a 2009-es év Martinkó-díjával jutalmazta.

Míg Szilágyi Márton az emlékezés manipulatív jellegének vádja alól, Czifra Mariann a *Tövisek és Virágok* keletkezéstörténetét vizsgálva (*Az írás megmarad? Kazinczy Ferenc és a Tövisek és Virágok*) a kötet tudatos támadási jellegének vádja alól menti fel Kazinczyt. A tanulmány abból az eddigi szakirodalmi tételből indul ki, hogy a *Tövisek és Virágok* megjelentetése tudatos döntés volt, a kötet célja hadüzenet az ellenségekkel tétélezett szerzőknek, a nyelvújítási küzdelem egyik fontos darabja, mely kijelöli a pozíciókat, a támadók és támadottak helyét és stílusjegyeit. Czifra Mariann a keletkezéstörténet, valamint a levelezésben körvonalazódó kötetkompozíció-változásokat, a

jegyzetapparátus alakulását is figyelembe véve arra a váratlan következtetésre jut, hogy Kazinczy nem komponálta tudatosan, elméleti meggyőződések is működtetve ezt a kötetet, hanem csupán a róla való beszéd által vált támadó jellegű, Kazinczy ítéletalkotásának megkérdőjelezhetetlenségét alátámasztó munkává. A kötet darabjai eredetileg más céllal születtek, ez lehetett például a nevetetés vagy csupán a versírási kényszer, az esztétikai-irodalmi kritika csupán megjelenése és megtámadása után válik olyan írói intencióvá, mely a mai olvasó számára evidenciaként jelenik meg. A tanulmány olvasása tehát újra ahhoz a meglátáshoz vezet az olvasót, hogy a Kazinczy-szövegek értelmezésében nem hagyható figyelmen kívül az a kontextus, melyben keletkeznek. Czifra Mariann azt mutatja be, hogy időnként Kazinczy is szenvedő alanya lesz a szövegek önálló életének: annak ellenére, hogy ismeri szövegei létrejöttének esetlegességét, a későbbiekben ő maga is irodalmi-esztétikai példatárként olvassa kötetét, s a művet az utólagosan hozzárendelt elméleti tartalma felől határozza meg.

A már említett Vaderna Gábor ezúttal Kazinczy Ferenc és gróf Dessewffy József vitáinak elemzéséből vezeti le Kazinczy szépirodalmi-esztétikai elképzeléseit. (*Egy érzékeny barátság természetrajza. Kazinczy Ferenc és gróf Dessewffy József barátságáról*). Kazinczy és Dessewffy barátsága azért is oly jelentős, mert ritka az irodalmi barátság és az ebből fennmaradt irodalmi levelezés két olyan személy között, akik oly kevésbé vallanak közös politikai, esztétikai, nyelvfilozófiai nézeteket, mint a fenn nevezett személyek. Vaderna tanulmánya azt bizonyítja, hogy a viták rekonstrukciójában tudásunk nagyon sok esetben korlátozott, bizonyos sérelmekre csak utalások vannak, a történeti esemény azonban felgöngyölíthetetlen. Kazinczy és Dessewffy nézetkülönbsége Vörösmarty költészetének megítélése, egy Dessewffy által magára vonatkoztatott versbeli sértés és Csokonai verseinek kijavítása kapcsán bontakozott ki. A tanulmány tanulsága szerint inkább a gróf fejtette ki tisztán és követhetően esztétikai álláspontját, Kazinczy nem élezte ki a közöttük levő ellentéteket, hiszen érezte,

hogy esztétikáról, irodalmi kritikáról vallott felfogása itt olyan támadásban részesül, melyet nem könnyű áthidalni. Ugyancsak egy vitaszituációt mutat be Szabó Ágnes *A szászok lázadása – avagy a vérremenő irodalom esete Kazinczynál* című tanulmányában, ám ebben az esetben Kazinczy sokkal keményebben lép fel. A kötet többi tanulmányához hasonlóan tulajdonképpen itt is az életmű egy olyan epizódjáról van szó, amelyre azt is mondhatnánk, hogy marginális jelentőségű, ám ha alaposan megvizsgáljuk, kiderül, hogy nem csupán a szerző alkotói stratégiáiról, hanem politikai és életvezetési elveiről is sokat elárul. Szabó Ágnes a szászok negatív ábrázolásában két tendenciát fedez fel, egyrészt Kazinczy tudatos promóciójának tekinti, hogy kijátszotta a nemzetiségi kérdést, másrészt pedig a negatív megjelenítésben a korszak általános szászellenességének lecsapódását látja. Mindkét tételt hosszasan bizonyítja és tágabb összefüggésbe is helyezi: az *Erdélyi Levelek* részletének sikerességében Kazinczy annak reményét látja, hogy műveinek összkiadása is megfelelő számú olvasóközönségre találhat. Kérdéses viszont a második tétel bizonyíthatósága. Cáfolhatatlanok azok a tények, melyeket Szabó Ágnes a korszak szászellenességének bizonyítására előállít, viszont nem tudjuk, hogy a belső erdélyi problémák milyen mértékben és milyen interpretációban jutottak el Kazinczyhoz. A szász partnerekkel folytatott levelezés azt bizonyítja, hogy nem lehetett meggyőzni állításainak újragondolásáról, ez viszont azt is jelent(het)i, hogy jól meghatározott elképzelései lehettek a negatív megjelenítés miéjtéről, ezt pedig túlmutat(hat) a kortársak szászellenességén, s talán inkább Kazinczy politikai elképzeléseivel magyarázhatók. Ez az állítás akkor lenne bizonyítható, ha fel tudnánk mutatni Kazinczy politikai rendszerét, ennek koherens és viszonylag stabil mivoltát. Az életmű kutatásának talán ez az egyik legnehezebben megfogható pontja, melyet még az is nehezít, hogy a korszak politikai törekvései sincsenek megnyugtatóan feldolgozva. Mindezekkel a nehézségekkel számolva kísérli meg Völgyesi Orsolya Kazinczy 1820-as évekbeli közéleti tevékenységét,

illetve a megyei politika szereplőinek Kazinczy-féle szubjektív megítélését elemezni a *Kazinczy és az 1822–23-as megyei ellenállás* című tanulmányában. Az eddigi tanulmányok módszertani megfontolásaihoz hasonlóan tágabb kontextusba helyezi a kérdéskört és onnan indít, hogy milyen közéleti viselkedésmintákat szab Kazinczy elé az a társadalmi réteg, melyből származik. Különböző források bevonásával vizsgálja azt, hogy hol helyezkedik el és hogyan ítél Kazinczy abban a politikai helyzetben, melynek egyik véglete az alkotmányt felforgatók tábora, a másik pedig az európai mozgalmakat követő veszélyes újítóké. Bármily meglepő is a válasz, a tanulmány meggyőzően bizonyítja, hogy Kazinczy ebben az esetben sem makacsul rögzült politikai elméletekkel operál, sokkal inkább valamiféle egyensúlyt szeretne elérni, csakúgy, mint a nemzeti viselet vagy európai módi esetében, ráadásul a kiélezett politikai helyzetekben is inkább az érdekelte, hogyan sikerül az egyes embereknek saját integritásuk megőrzése.

Mindezek után csöppet sem éri váratlanul az olvasót a kötet zárótanulmánya, melynek az önéletrajzi szövegek sajtó alá rendezője, Orbán László némileg enigmatikus címet adott: *A tinta színe*. A tinta színe annak a módszernek lehet a metaforája, mellyel Kazinczy saját mellszobrát próbálta megalkotni. Orbán László magabiztosan mozog a levelek, önéletrajzi munkák variánsai, feljegyzések és megjelentetett munkák kijelentései között, s azt bizonyítja, hogy legtöbb esetben ugyan nem megtévesztési szándékkal, ám Kazinczy kétségkívül válogat, átcsoportosít, megsemmisít vagy akár meghamisít emlékeket. Ha a szépipró Kazinczyt vesszük figyelembe, el kell fogadnunk azt az állítást, hogy itt már nem emlékekről, hanem az emlékezést valamely ponton leállítani és rögzíteni akaró szövegekről van szó.

A szerkesztői intenció az volt, hogy különböző típusú források bevonásával rámutasson az eddigi Kazinczy-kép torzulásaira, és egy eleven és izgalmas Kazinczy-portrét mutasson fel. A tanulmány szerzők megbízható módszerességgel, egymás munkásságának ismeretében a különböző

szövegvariánsokat összevetve valóban azt bizonyítják, hogy újra kell gondolnunk eddigi tudásunkat. Egy újabb portré felmutatásához azonban azzal a nehézséggel kell megküzdenie a szakmának, hogy maga Kazinczy is igen gyakran felülírja, módosítja, átszínezi saját alakját. A szinte hibátlanul összeszerkesztett tanulmányok azt bizonyítják, hogy csupán közös gondolkodás, interdiszciplináris kutatások segítségével, több tízezer

oldalnyi szövegvariáns összevetésével kaphatunk majd egy többé-kevésbé koherens képet Kazinczy Ferencről. A kötet tanulsága szerint Kazinczy már öt éves korában is filológiai problémákat alkotott, kétségkívül izgalmasok hát azok a módszertani és szemléleti újítások, melyek segítségével a kutatók a későbbiekben egyre csak bonyolultabbá váló Kazinczy-portrét próbálják megismerhetővé tenni.

Biró Annamária

A kommunikáció mint gyorsító

Gagyi József – Pletl Rita – Ungvári Zrínyi Ildikó – Ungvári Zrínyi Imre – Varga Attila:

A társadalmi változások kommunikációs univerzuma. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2009. 266 lap

Gondolom, nem kell a társadalomkutatás szükségessége mellett érvelnem. A szűkebb kutatói nyilvánosság mellett azok a szintetikus tények, amelyeket a kutatók feltárnak, a közösségi nyilvánosság elemeivé is válhatnak, az önismeretet, eszmélést elősegítő tényezővé. A mi szűkebb erdélyi társadalmunkban ezt nem nagyon tapasztaljuk, ezért csak üdvözölhetjük ezt a kötetet, amely úttörő formában újítja meg a szemléleti kereteket is, amikor a modernizációs folyamatok középpontjába a kommunikációt helyezi mint afféle gyorsítót.

A kötet egy olyan anyagot tartalmaz, amelyet 2003 és 2006 között, tehát három kutatási pályázati ciklusban végeztek el a kutatók. Mi volt a kiinduló álláspontjuk? A következő volt: „a közép- és kelet-európai országok gazdasági viszonyaiban, politikai intézményrendszerében vagy jogrendszerük állapotában bekövetkezett változások vizsgálatát mind ez idáig nem követte az életvilágnak és az életvilág legfontosabb szervezőelvének, a kommunikációnak alapos vizsgálata.” (9.) Ennek a megfogalmazásával a kutatási szempontokat jegyző Gagyi József és Ungvári Zrínyi Imre azokat a történelmi és társadalmi feltételrendszerket is összefoglalják, amelyekben immár az információs és tudásalapú társadalom első igényei és fokozatosságai is megjelennek, és amelyekben a kommunikációs mechanizmusok és szokások

elterjedése és kiterjedése gyorsító tényezőként hat a megkésett modernizációban, ugyanakkor, amikor az 1989-es változásokat követően visszaalakult földtulajdon premodern visszaalakulást is eredményez. „A mai életmód mindenekelőtt a megnövekedett vásárlási igénnyel, mozgásigénnyel és választási igénnyel jellemezhető. Ezekkel az igényekkel kell hogy lépést tartsanak ma nemcsak a termelés és fogyasztás, hanem a közlekedés, az oktatás és a kommunikáció formái is.” (11.) Tegyük hozzá, hogy az információ megszerzés, -tárolás, és -használat szokásai is jelzik vagy összefoglalják ezeket a folyamatokat. Ez lesz a társadalmi tervezés és kutatás következő nagy fordulópontja. A modernizációban való radikális áttörést ugyanis a hálózati társadalomba való egyénileg és közösségileg tudatos, megtervezett, irányított és restrikciónált betagozóddással lehet majd elérni. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az interakció, az interaktív, a partnerre is figyelő cselekvés elterjedőben van: „létezik a feltételek változásának egy további körülhatárolható csoportja, amely csupán az interakcióban részt vevők tudatában létezik, mint amilyenek például a szokások, cselekvési minták, az összeegyeztethetőre és összeegyeztethetetlenre vonatkozó képzetek, a törvényes keretek és általában az erkölcs, az ízlés és a jogtudat átalakulása.” (11.)

Tegyük hozzá: a tradicionális falu eltűnése. Románia néprajzkutatói ma megegyeznek abban, hogy a román falu, abban a formában ahogy ismerjük, meghalt.

Nézzük meg a módszertani megállapításokat, mivelhogy ezek adják meg az egyes tanulmányok tematikáját, a kötet formáját. A közös kutatómunka tehát két kérdésre keresett választ: „1. Milyen, adott esetben alig változó keretek szabnak irányt a jelenlegi kommunikációnak? 2. Milyen szerepet játszik a kommunikáció a keretek átalakításában?” (11.) A kutatás irányát meghatározó alapgondolat tehát a következő: milyen hatást gyakorol az emberek kommunikációs magatartására 1989 után Erdélyben a látható és láthatatlan (illetve az álló és mozgó) szerkezetek változása? A kommunikatív problémakörök szerint: a) tér és látvány kommunikációs viszonya, b) a közlekedési és önmegjelentési eszközök, c) a kommunikatív eszközök, d) a normatív szabályozás intézményei és dokumentumai, e) az iskola kommunikációs kultúrája, f) a társadalom átalakuló nem formális intézményi szerkezete. Mindennek ad elméleti keretet egy talán túlságosan is rövid elméleti bevezető fejezet (Gagy József–Ungvári Zrínyi Imre: *Hagyományos, átmeneti, modern*). Azért tűnt nekem rövidnek, mert a mi életvilágunkat leginkább befolyásoló balkáni posztmodern, idők-terek, keletkezések és megszűnések: plazák és szétesett vagy múzeummá vált százsz kultúra nehezen artikulálható, de nagyon szükséges elméleti *frame* kellene nekünk legyen.

Gagy József tanulmánya *Modernizáció és a motorizáció folyamata. Önjáró gép: önjáró életmód* szinte irodalmi élvezetet jelent, intuitive is a leginkább átlátható, hogy a motorizáció mobilitást jelent, az pedig modernizációt: egyéni kezdeményezést, piackeresést, gazdasági szemléletet. Mivel szűkösek a lehetőségek, népünk mindent megragad a Daciák polifunkcionális tételére. Az égegyadta világon mindenre használja. (Vad Árpád bácsi trójai költő: malac- és utasszállítás, kereskedelem a Szent Anna-tó partján.) Külön színfoltja a mechanizációnak a daktari-jelenség, igazán remek társadalmi elemzés foglalja össze a székely

falvakat is annyira meghatározó traktorizációt. A traktoristák mint falusi elitek. Fontos az is, ahogyan a szerző a különböző gépi eszközök megvásárlásának, használatának, a szokásrendbe való beépülésének a tényezőiről ír.

Mivel a romániai társadalom évtizedekig túlélő társadalom volt, a jogi normákkal kapcsolatban a duplicitás jellemezte: a betartás és kijátszás kettősségéről van szó, amely ráépült a meglehetősen átjárható balkáni jogszokások intézményére. Alapvető szemléleti fontosságú tanulmányában – *A kommunikáció problémája a jog világában. (A jogi kommunikáció mint a kultúra része)* – Varga Attila módszertanilag is példamutatóan építi fel a tematikát. „Ebben a jogi kultúrában a jogi kommunikációs készség meglehetősen fejletlen, az állampolgárok alig ismerik jogosítványaikat, mire jogosultak és mire nem, és felfogásukban az állam intézményei, a törvényhozás, kormány, közigazgatási intézmények, hivatalok a legnagyobb jogsértők.” (47.) Kijelenti, hogy a mi társadalmunk is a jog fejlődésének azon az útján járt, amelyben a jogszabályok, de különösen az alkotmányos értékek és maga az alkotmány is normák kompilációjának az eredménye, aminek következtében a társadalom és tagjainak jogi tudata nem eléggé fejlett, a joghoz való viszonya sérült, vagy legalábbis sérülékeny. Ennek alapján meghatározza a jogi kommunikáció fogalmát: „A jogi kommunikáció alapvető formái tehát a jogalkotás, a jogszabályok társadalmi elfogadottsága, az intézmények belső működése, az egyének és intézmények jogilag szabályozott viszonyrendszere, valamint az egyének egymás között létrehozott jogviszonyai.” (49.) Kitér a kommunikációs formákra és szinterekre, valamint külön alfejezetként a kommunikációs alapjogokra, a kommunikációs törvénykezésre az 1989 utáni Romániában.

Tanulmánya olvastán gondoltam arra, hogy külön téma lehetne a jogi viszonyok, eljárások és intézmények ellentmondásos, gyakran kaotikus kommunikációja a médiában, magának a bírói hatalomnak mint önálló hatalmi ágazatnak (a bírói testületek személyeikben is) „megrendítő”

jelenléte az írott és elektronikus médiákban, hogy a CNSAS kazuisztikájáról ne is beszéljek.

Pletl Rita tanulmányának (*Az iskolai kommunikáció átalakulása*) első részében összefoglalja mindazt, amit az iskola mai szocializációs, integratív, a kódok elsajátításával kapcsolatos szerepéről tudni kell. Nagyon sok érdekes kérdést fogalmaz meg, olyanokat, amelyek a romániai magyar értelmiség jövőjével vagy a jövő értelmiségével kapcsolatban fel kell tenni. „Az iskolai tananyag miért nem épül be a diákok élő nyelvhasználatába? Hogyan lehet oldani a diákok nyelvi megformáló képessége és az iskolai nyelvi elvárások közötti különbségből fakadó feszültséget? Hogyan csökkentheti az iskolai nyelvi nevelés a különböző diákcsoportok közötti egyre mélyülő nyelvi szakadékot? Milyen speciális feladatok hárulnak a nyelvi nevelésre a kétnyelvűség körülményei között?” (67.) A tanulmánynak van egy olyan része, amelyben egyetemi oktatókként közvetlenül is érdekeltek vagyunk. *A Hagyományos olvasási szokások a változó iskolában* alfejezetben a szerző egy kutatás eredményeit mutatja be, amelyet a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium X. osztályos diákjai között végzett, éspedig az olvasás motivációs kérdéseivel kapcsolatban. Szívet melengető a kirajzolódó kép, tehát hogy a diákok fenntartják az (iskolai és otthoni) olvasás fontosságát az általános műveltség megszerzésének, valamint a társadalmi integrációnak a szempontjából. A mi tapasztalataink azonban ennek a képnek ellentmondanak, hiszen az utóbbi években folyamatosan azzal szembesülünk, hogy még az olvasási szokások sem alakulnak ki az iskolában, nemhogy a differenciált olvasás. Azt is meg kell jegyeznem, hogy manapság azonban az olvasásnak az információszerzésben játszott hegemón szerepét nem az ismeretterjesztő filmek és a rádió, hanem alapjában véve az elektronikus médiák (televízió és számítógép – internet) döntik meg, illetve azoknak a stratégiáknak a hiánya, amelyek a kettő viszonyát funkcionálisan és meggyőzően összerendezik. Ebben a hazai oktatástervezés katasztrofális lemaradásokat halmoz.

Ungvári Zrínyi Imre tanulmánya (*Kommunikációs változások a társadalmi viszonyokban*) eléggé nem dicsérhető módon a társadalom intézményrendszereit helyezi a kommunikációs hálózottság középpontjába. Az intézmények ugyanis a társadalom legkonzervatívabb valóságát képezik, míg a kommunikáció alkalmas arra, hogy átvilágítsa az intézmények erőszakos rendjét, s minden, ami funkcionális, vagy a változást képviseli, az a kommunikációban kezdődhetik és abban teljesezhetnek ki. Az elemzésben aztán sorra veszi – egy bizonyos tipológiának megfelelően – a magánélet és a társas élet intézményeit a kommunikációs viszonyaik szempontjából, a nyelvi viselkedés leíró funkcióit is bekapcsolva az elemzésbe. Ezt a tipológiát emeli át egy következő szintre második tanulmánya, *Kommunikáció és erkölcsi szocializáció (tekintélyelvűség és szolidaritás között)*. Átalakul a család – jelzi az etikai kutatások szakembere. „A családon belüli viszonyok változása, a bizalom és együttérzésnek a hierarchiával szembeni felértékelődése és ennek következtében a felnőtt és a gyerek kapcsolatában bekövetkező viszonylagos »szerekiegyenlítődés« az új környezetben berendezett családi lakás térhasználatában is kifejezésre jut.” (111.) A proxemikai szempontok figyelembevételével meghatározhatjuk a családi teret a térben, annak a kommunikációs topikáját. Mivel a kommunikációs közösségeket erkölcsi viszonyok is hálózják, ennek az implementációját vizsgálta az iskolai viszonyok között, vagy abban a formában, ahogyan az egyház indukál erkölcsiséget a különböző társadalmi viszonyokban.

A kötet első részét záró blokkban napjaink domináns térhasználati struktúráinak bemutatása következik.

Ungvári Zrínyi Ildikó tanulmányában (*A mindennapi kommunikáció tér- és eszközhasználata*) a vonatkozó szakirodalom majdnem teljes idézettségével és beépítésével a teret sajátos szövegnek tekintti, amelyet mintegy beírunk. Szerinte a napjaink kommunikációjára jellemző eszközök (mobiltelefon, palmtop vagy WAP-os telefon) olyan érzékelési és elmozdulási formákat eredményeznek, amelyek

intim tereinket mintegy buborékként mozdítják tovább a közösségi térben. Ezzel kapcsolatosan látási szenzibilitásunkat is átalakulnak tartja, olyan nagyságrendben, mint valaha a reneszánsz idején bekövetkezett fordulatkor. Tehát: „Mai látásmódunkat, érzékelésünket a különböző intenzitású, minőségű terek és időformák fragmentáltsága, váltogatásuknak a tapasztalata alakítja, ezek pedig nagyrészt a médiákból, a médiák által átstrukturált társadalmi nyilvánosság-felfogásainkhoz kapcsolódó szokásainkból erednek.” (127.) Megváltozik az észlelés irányultsága. A posztmodern élménytársadalomban minden aktor eljátsza a szerepét. (Különösen akkor látványos és mulatságos ez, ha például a mobiltelefon használó ember jelzi is a környezetének, hogy most ő telefonál, hogy ő az, aki ilyen módon telefonál, stb. Mindannyiunknak vannak ilyen jellegű tapasztalatai.) Ungvári Zrínyi Ildikó másik tanulmánya (*Tér és látvány: a város színháza*) következménye az egyéni érzékenységről és mobilitásról kialakított eme felfogásának. Leírja azt a folyamatot, ahogyan a mai városok – még a romániai nagyobb városok is – új funkciókat alakítanak ki a megváltozott életmódból következően. A látványfelületek a közeledés és távolodás távolságaiban válnak funkcióssá, nem önmagukban azok, egy virtuáliss központ figyelmi terének megfelelően. Maguk a városi életben részt vevő közösségek és egyének is önmaguk látványképét építik az inkább vízszinteségben realizálódó interaktív észlelési terekbe. Tapasztalati és csoportnarratívák olvashatók az urbánus szövegben. A bevásárolt képeken többnyire követhetők ezek a jelenségek, cigány honfitársainkon például jól látható ez az erős megfigyeléses részvétel, az alakítás.

Ez a jelenlét akár egy művészi paradigmában is összefoglalható közösségi ön-kommunikáció formáját is öltheti: erről szól Ungvári Zrínyi Imre rövidebb tanulmánya, amely Hans Belting elképzeléseiből indul ki, és a marosvásárhelyi Café Tutun produkcióját a kulisszanyilvánosság afféle kísérletező nyilvánosságának tekinti.

A kötet második fele szorosan kapcsolódik az elsőhöz, de nemcsak afféle illusztráció, esettanulmány az elméletibb részekhez kapcsolódva, inkább

az érvelésnek a teste. Egy kissé összevegyítvén a dolgokat:

Gagyai József egy nagyobb tanulmányban (*A televíziózás új formái vidéken a kilencvenes években*) jeleníti meg a televíziózás szokásait – amelyek döntően még mindig az évszakokhoz és az agrárciklusokhoz kapcsolódnak. Másik tanulmányában (*Televíziós családi együttlét a diákok szemszögéből*) főleg a motivációs kérdéseket, valamint a televíziózó közösség nemzedéki szétválását illesztálja.

Ungvári Zrínyi Ildikó összefoglalása a *Tizenévesek mobil kommunikációjáról* szintén kapcsolódik tértanulmányához. Kiderül belőle, hogy a fiatalok élethelyzeteket oldanak meg SMS-eikben, pénzt kérnek a szüleiktől, és ebben a falusiak nehezkesebbek a városiak célratörőbbek, összefogottabbak.

Szintén a fiatalok társadalmának egy sajátos jelenségével foglalkozik Ungvári Zrínyi Imre is, kapcsolódóan ahhoz, amit az együttműködő közösségek szocializálódási módjaival, értéktelítődésével kapcsolatban elmondott. *A fiatalok konfliktusainak kommunikatív formái* a konfliktuskategóriákat rendszerezi, kiemelve a nemzedéki konfliktusok (69 százalék) döntő szerepét. Itt is találkozunk a nyelvi megjelenítésre utaló elemekkel.

Ez a rész egyébként Pletl Rita összefoglalásával kezdődik (*Erdélyi magyar tizenévesek kommunikációs szokásainak vizsgálata*) a tanulók írásbeli kifejezőkészségének a színvonalát, valamint az írásbeli kommunikációs készség színvonalát vizsgálja; az eredmény: közepes és alacsony teljesítményátlagok. Ez egy európai összehasonlító vizsgálatokban is működő mutató, és eszerint az itt mért teljesítmények hasonlóak a magyar átlaghoz. A legnagyobb hiányosság az, hogy a tanulók nem tudnak kreatív-alkalmazó módon viszonyulni az iskolai mintáktól eltérő életszerű kommunikációs helyzetekhez.

Néhány általánosabb következtetés kézenfekvő: a fenti kép elsősorban az anyagi szféra, eszközhasználat terén bekövetkezett jelentős változások mentális következményeit jeleníti meg, egy

olyan adaptációs mechanizmust, amelynek jelentős következményei vannak a térség továbbra is megkívánt modernizációjára. Úgy vélem, az is nyilvánvaló, hogy csupán ezek nem fognak nagyszágrendi változásokat létrehozni, eléggé kaotikusak, nehezen összerendezhetőek, „naturálisak”. Itt a társadalom megegyesítésének lett volna az a legfontosabb követelmény, amelyre a romániai társadalmat jól ismerő szociálpszichológusok, például Ion Vianu már a kilencvenes évek eleje óta figyelmeztettek. Varga Attila tanulmányában megfogalmazódik, hogy például a jogi kommunikáció a politikai kommunikáció „vivőáramában” létezik. Ez pedig a tintahal tintasugarának a kommunikációja, legjobb esetben is ellentmondásos,

önellentmondásos, félrevezető, végeredményben hazug kommunikáció. Márpedig a hazug kommunikáció – amelyet a központi médiák strukturálisan fenntartanak, reprodukálnak és nem korrigálnak – nem eredményezheti egy társadalom terápiáját. Amelynek életét ráadásul a múltjával kapcsolatos ideologikus, tabusított kommunikáció is megnehezíti.

E kötetet méltatva elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy – konkrét kutatási eredményei mellett – jelentős szemléleti elemeket, kereteket ad a jelen társadalmának a megértésében, evolúciós erővonalainak a feltételezésében. Ezért igencsak használható eszköz a további kutatások számára.

Egyed Péter

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Egyed Ákos elnöki megnyitóbeszéde az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2010. évi tisztújító közgyűlésén

Tisztelt Közgyűlés!

Nem mondok újat azzal, hogy az elmúlt év messze legjelentősebb eseménye az EME-jubileum volt: emlékeztünk és ünnepeltünk. Emlékeztünk az elődökre, a megtett másfél százados útra, és ünnepeltünk is, hiszen Egyesületünk a legnagyobb múlttal rendelkező akadémiai jellegű hazai intézmény. De alapvetően mégis az Erdélyi Múzeum-Egyesület értékmentő és értékkerentő munkájának eredményeit igyekeztünk felmutatni – azzal a céllal, hogy ezáltal a jövő útját egyengessük.

Ennek a törekvésnek – ezt még Jakó Zsigmond professzorral együtt gondoltuk ki – a természetét, a gyümölcsét jelentik a megjelentetett jubileumi kötetek, amelyek az alapítók céljait, kiemelkedő tagjainak tudományos teljesítményeit s az egész intézmény sokoldalú tevékenységét tükrözik. Az emlékezések folyamatosak voltak: utalok arra az előadássorozatra, amely az EME székhelyén hangzott el igen nagy számú hallgatóság előtt, élénk visszhangot váltva ki a médiában is.

A jubileum azonban – és ezt hangsúlyozni szeretném – nemcsak az EME, hanem az egész magyar tudomány ünnepe is volt. Legnagyobb rendezvényeinket együtt tartottuk a Magyar Tudományos Akadémiával, elnökének, Pálinkás Józsefnek fővédnökségével és számos akadémikus személyes részvételével és hozzájárulásával. Együtt voltunk Budapesten október 14-én, valamint Kolozsvárt is november 20–21-én, előbbre vive vagy megerősítve ezek s más rendezvények által az erdélyi magyar tudományosság integrálódását az egyetemes magyar tudományosságba. Ezt segítette s jelképezte is az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum, az MTA elnökségének Határon Túli Elnöki Bizottsága (Görömbei András elnök úr vezetésével), a Magyar Történelmi Társaság, a Gróf Mikó Imre Alapítvány (Monok István főigazgató irányításával) és más intézmények részvétele.

Elégtételt jelentett számunkra a Román Akadémia képviselője a kolozsvári bizottság elnökének, Camil Mureșanu akadémikusnak személyében s az akadémia elnökének üdvözlőtávirata. Talán nem vagyok túlságosan optimista, amikor azt mondom, hogy ez a jövőbeli szorosabb együttműködés útját egyengette az EME és a Román Akadémia között.

Az elmúlt év eseményeit részletesen tartalmazza a főtitkári jelentés, ezekre az elnöki jelentésnek nem kell tehát kitérnie.

Azonban legyen szabad a jelentéshez hozzáfűznöm, hogy az EME választott vezetősége, természetesen beleértve a szakosztályok vezetőségét is, valamint a titkárság teljesítette feladatait, és sikerült biztosítani Egyesületünk működőképességét és működésének folyamatosságát mandátuma mindkét szakaszában.

A továbbiakban Egyesületünk belső struktúrájáról, szervezetségéről szeretnék röviden szólni azzal a szándékkal is, hogy a következő elnökség figyelmébe ajánlhassam néhány észrevételemet, tapasztalatomat.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület sajátos szerkezetű, több részintézményt magában foglaló, működtető intézmény, s mint ilyen egyedülálló Erdélyben. Egyesületünk hét szakosztályt, három könyvtárt, könyvkiadót, kutatóintézetet működtet, s fiókegyesületeket tart fenn. Ez teszi lehetővé többsíkú funkcionalitását, ha úgy tetszik, a szerepét. Ezek a következők:

1. Az EME az erdélyi magyar tudományos élet egyik jelentős integráló központja. A szakosztályi előadások messze visszanyúló hagyományt folytatnak, de a mai tudomány igényei szerint teszik. A *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* című, 2002 óta rendszeresen megrendezésre kerülő nagy rendezvényünkkel új fórumot is nyitottunk az erdélyi magyar tudomány számára. A tudományos élet kellékei: az Erdélyi Múzeum és más folyóirataink, ugyancsak hozzájárulnak egyesületünk presztízisének növeléséhez.

2. Az EME tudományos műhely elsősorban az 1990-es újjáalakulása után fokozatosan szervezett kutatócsoportok által, amelyeket 2005–2006-ban sikerült tudományos Kutatóintézzé alakítanunk. A jól felkészült s a tudományos kutatással elkötelezett, nagyrészt fiatal kutatóink olyan feladatot teljesítenek az erdélyi történeti források feltárása és kiadása által, amelyet más intézmény nem vállal fel, s jelenleg aligha tudna felvállalni. Sajnos az EME tudományos kutatóinak anyagi javadalmazása korántsem tekinthető kielégítőnek.

3. Egyesületünk szolgáltató háttérintézmény, elsősorban a tudományos könyvtárai és gyűjteményei, valamint az utóbbi években létrehozott Elektronikus Adattára által. És ide sorolandók az elmúlt évben kezdeményezett szaktanfolyamok is.

4. Intézményünk tudományterjesztő munkát is teljesít a többfolyamú s -irányú előadássorozatokkal. Ez járul hozzá a szélesebb érdeklődésű közönség megszólításához, hogy a tudomány növekvő szerepére s támogatásának szükségességére felhívja a közfigyelmet. És itt nem feledkezhetünk meg az egyre gyakoribb könyvbemutatókról, az író-olvasó találkozók szerepéről sem. Az előbbieken felvázolt tevékenységeket végzik a vidéki fiókegyesületek is.

A szakosztályi elnökként, majd 2002-től egyesületi elnökként szerzett hosszas tapasztalataim alapján szeretném kijelenteni, hogy az EME különböző, de szerves belső intézményei közötti szoros és folyamatos együttműködés nem kis mértékben képezheti intézményünk egésze hosszú távú fennállásának s további fejlesztésének, megújításának zálogát. A közöttük való mindennapi kommunikáció – amely azért hagyott kívánnivalót maga után – javítása elengedhetetlen feladata lesz elsősorban a titkárságnak.

Az EME vezetősége tisztában van azzal is, hogy az erdélyi-romániai magyar tudomány jövője eredményessége-hasznossága előfeltétele a különböző hazai tudományos műhelyek, intézmények közötti együttműködés rendszeressé tétele. Szeretnénk kijelenteni, hogy az EME ezután is részt kíván venni az intézményközi együttműködési láncban, amelynek létrehozása elsősorban – de nem kizáróan –, úgy gondolom, hogy a Kolozsvári Akadémiai Bizottság feladatai közé tartozik.

Ezelőtt 150 évvel az alakuló közgyűlésnek kellett döntést hoznia arról a kérdéstről, hogy milyen nyelven kívánja működtetni az akkor létrehozott Egyesületet. És a gyűlés 383 szavazatképes tagja egyöntetűen a magyar nyelv mellett szavazott. Ez olyan örökségünk, amelyet azóta is féltve őriz az EME. Ez elsőrendű kötelességévé teszi az EME mindenkori vezetőségének a magyar tudományos nyelv őrzését és fejlesztését. Azonban ez nem zárhatja ki és nem zárja ki azt, hogy a magyar mellett közleményeit ne adja közre valamely nemzetközi nyelven is.

Visszatérve az eme 150 évéhez és a tavalyi jubileumhoz, úgy látom, hogy sikerült megszólítanunk a tagságunkat, a magyar tudomány képviselőit s nem kis mértékben a társadalmat

is. És sikerült meggyőző bizonyítékokat felmutatnunk arra nézve, hogy az EME-re mint történelmi örökséget őrző és értékeket teremtő magyar intézményre továbbra is akkora szükség van, mint volt az eltelt 150 évben. Erre ad reményt az is, hogy 2002-ben Magyar Örökség díjat kapott, s Nemzeti Jelentőségű Intézményként tartja nyilván a magyar tudománypolitika, az utóbbi időben ilyennek kezdi elismerni a román tudományszervezet is. A jövőt természetesen mégis a legnagyobb mértékben maga az EME mindenkori vezetősége és tagsága alakítja, ezért a felelősség súlya is rájuk nehezedik.

Megköszönve figyelmüket ez évi tisztújító közgyűlésünket megnyitottnak nyilvánítom.

Egyed Ákos,
az EME elnöke
2010. március 27-én

Görömbei András köszöntőbeszéde

Tisztelt Elnök Úr, Kedves Barátaim!

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Pálinkás József akadémikusnak az üdvözlét, jókívánásait szeretném átadni, megkért, hogy tolmácsoljam üdvözlétét. Lélekben velünk van, más elfoglaltságai miatt nem tud itt lenni.

A Magyar Tudományos Akadémia a magyarság akadémiaja, ezért mindenkit magához tartozónak számít, aki a magyar tudománnyal foglalkozik. Ezért a Magyar Tudományos Akadémiának most a határtalanítás az aktuális, időszerű feladata, az, hogy a Trianonban létrehozott határokat szellemileg, lelkileg, gondolatilag szüntessük meg, mert mi összetartozunk.

Egy rendkívül érdekes tanácskozáson vettem részt hétfőn Budapesten, Pálinkás József elnök úr nyitotta meg. *Határtalanítás* volt ennek is a címe. Tíz fiatal tudós számolt be arról, hogyan képzelik a határtalanítást a maguk területén. Tehát nagyon fontos az, hogy akik összetartoznak, azok ne engedjék magukat szembeállítani egymással, szétválasztani, hanem igenis a tudomány és a közösség segítsen bennünket összetartozni.

Az Magyar Tudományos Akadémia rengeteget tesz ezért. Valamennyien tudnak a Domusról, arról a házról, amelyikben, az utóbbi évtizedben 3000-nél több hónapot töltöttek határon túli magyar kutatók azzal, hogy kutattak, hogy folytatták a munkájukat, emberi kapcsolatokat alakítottak. Számptalan más hasonló program van, a magyar állam rengeteg pénzzel és gondolattal segíti a magyarság összetartozástudatának erősítését. Nagyon fontos feladatunk ez most, amikor látjuk, hogy az Európai Unió sem oldotta meg a problémáinkat, hogy ott is nagyon sokszor értetlenséggel találkozunk. Mi senki ellen nem vagyunk, de a magunk érdekeit, céljait a leghatározottabban védelmeznünk kell. Ez elemi kötelességünk.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület most ünnepelte a 150 éves évfordulóját, a 150 évben 40 év hiány van, de ámulok azon, hogy milyen értékes kiadványok, értékes összegzések jelentek meg. Magam is írtam több könyvről, és az a könyv, amelyik 16 nagy erdélyi tudós az életművét mutatta be, arra is vezetett engem gondolatban, hogy a ma élők közül is ki lehetne

választani ilyen remek 16 tudóst. A folytonosság nagyon erős, az erdélyi tudományosság, az erdélyi magyar szellemiség eleven, fontos értékeket teremt.

Rengeteg sok bajunk van ebben a húsz évben, nem gondoltuk, hogy ennyi lesz. De szembenézünk vele, összefogunk, segítjük egymást, segítjük a magyar öntudatot, segítjük azt a Tamási-gondolatot, hogy „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”. Mi a magyarságban akarunk otthon lenni, úgy, hogy Európához tartozunk, úgy, hogy az európai otthonosságot és a magyar otthonosságot összekapcsoljuk.

Az EME beszámolóját, értékelését elolvastam, csak gratulálni tudok a gazdag tevékenységhez, amit felmutat ez a beszámoló. Persze probléma nagyon sok van, főleg azt látom gondnak, hogy a fiatalok részvétele nagyon hiányos a törekvéseinkben. Mindent elkövetünk azért, hogy utánunk újak jöjjenek.

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke nevében megköszönöm az eddigi vezetőségnek, Eged Ákos elnök úrnak és társainak a munkáját, és nagy tisztelettel köszöntöm mindnyájukat az EME tisztújító Közgyűlésén.

Szilágyi Mátyás főkonzul köszöntője

A Magyar Köztársaság kolozsvári főkonzuljaként köszöntöm az Erdélyi Múzeum Egyesület tisztújító közgyűlésének résztvevőit, az erdélyi magyar tudóstársadalom itt megjelent kiváló személyiségeit!

A mai napon egyúttal tisztelegnünk illő gróf Mikó Imre alapító előtt, akinek 150 évvel ezelőtt formába öntött eszméje, úgy gondolom, ma is tökéletesen aktuális: az erdélyi magyar nemzeti közösségnek a magyarországiéhoz hasonlóan elidegeníthetetlen igénye és szükséglete az, hogy saját, önálló Nemzeti Múzeuma és Tudományos Akadémiája legyen. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tehát két, kardinális jelentőségű magyar nemzeti intézmény Erdélyben egy személyben, egyazon intézmény képében.

Ma sem fogalmazhatná meg senki aktuálisabb, találőbb módon ezt a szükségletet, mint 1856. március 31-i, az EME megalapítására vonatkozó felhívásában gróf Mikó Imre. A nagy intézményalapító szándéka az volt, ahogyan a felhívás elején is kifejti, hogy – idézem – „a magyar fajnak általában, különösen pedig annak Erdélybe szakadt s ez idő szerint egy vagy más-képp túlnyomósággal bíró népfajok között élő részének önfenntartása, gyarapodása és egykori tekintélyének, befolyásának, erkölcsi és társadalmi súlyának mikénti érvényesítése tárgyában” állítson fel nemzeti stratégiát, rendszerezze nézeteit, és ezek gyakorlati megvalósítása céljából hozzon létre megfelelő intézményi keretet.

A Erdélyi Múzeum-Egyesületet az erdélyi magyar nemzeti közösség hozta létre, ez a közösség adta össze az anyagi eszközöket létrehozásához, ez a közösség adományozta nagylelkűen gyűjteményeit, vagyonát, épületeit.

Ez a hatalmas szellemi-kulturális, tudományos gazdagság és ez a felmérhetetlen tárgyi vagyon, a számos tudományos, képzőművészeti és egyéb gyűjtemény ma is elidegeníthetetlenül az erdélyi magyar nemzeti közösséghez tartozik. A jogállamiság és az európai uniós civilizáció, valamint az érvényben lévő emberi és kisebbségi jogi normák szellemében mindennek a gaz-

dagságnak előbb vagy utóbb teljességében vissza kell kerülnie jogos birtokosához, az erdélyi magyar közösséghez, annak intézményi képviselőjéhez, az EME-hez.

Ennek elérése a mi közös feladatunk, a magyar kül- és nemzetpolitika a diplomáciai tárgyalások eszközeivel változatlanul támogatja e kérdés megnyugtató megoldását, természetesen egy jól működő, jószomszédi kétoldalú kapcsolatrendszer keretei között, valódi európai partnerekként.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületet mint magyar nemzeti jelentőségű intézményt Magyarország a legjelentősebb magyar közösségmegtartó fórumok sorában tudja, és lehetőségeihez mérten a legmesszebbmenő módon támogatja.

Örvendetes, hogy a közeli jövőben jelentős lépésekkel folytatódik a magyarországi és az erdélyi magyar tudományosság egységesülési folyamata, összhangban az egységes magyar kulturális nemzet koncepciójával. Ismeretes, hogy 2010 júniusában kerül megrendezésre Kolozsváron a magyarországi rektorok konferenciája, 2011 augusztusában pedig a VII. Hungarológiai Kongresszusnak ad helyet a kincses város.

Szeretnék végezetül a tisztújító közgyűlésnek sok sikert, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a magyar nemzeti közösséget erősítő, az erdélyi, egyúttal az egyetemes magyar kultúrát, tudományosságot ápoló, fejlesztő tevékenységéhez további szép sikereket kívánni!

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2009. évi munkájáról

A 2009. év a jubileum jegyében zajlott, ám az ünneplés nem pusztán elődeinkre való emlékezésből, múltbéli tudományos eredményeiknek felmutatásából állt, hanem alkotó tevékenységből is. Építkeztünk, s a jövőre tekintve dolgoztunk, ki-ki a maga szakterületén. Így, az EME tevékenysége révén, értelmet, értéket, fejlődési lehetőséget, perspektívát nyithattunk a tudományművelésre vállalkozó fiatal kutatóknak.

Egy dinamikus, folyamatosan fejlődő intézmény egyéves tevékenységéről szóló számadás előtt fontos szót ejteni magáról a folyamatról s a stratégiai terveknek megfelelő egyes ciklusokról is. Hiszen csakis így lehet láttatni az építkezés eredményeit, a fejlődési szakaszok értékét, lényegét.

Nagy múltú intézményünk neve kötelez: arra int, hogy felelősségteljesen, kellő tisztelettel őrizzük meg és adjuk tovább a meglévő értékeket, miközben integráljuk az újakat. Mindehhez olyan térről, lehetőségéről kell gondoskodni, mely a jövő kutatóinak, oktatóinak kibontakozását segíti elő. A modernizáció, az EME Kutatóintézetének fiatalítása eredményes lépés volt, és meggyőződésünk, hogy a jövőben is érzékelhető hatása lesz az intézmény fejlődésére, a kutatás intézményesítésére.

A kutatás intézményesítése

Az EME egyik jelentős feladata a tudományok művelése s eredményeinek terjesztése. Több pilléren nyugvó intézményként sajátos módon tudta/tudja ezt megoldani. Biztosítja a kutatáshoz szükséges alapfeltételeket (Információs és Dokumentációs Központja s ezek szolgáltatásai

révén), s majd minden tudományágat felölelő szakosztályai révén több tudományágban – akár interdiszciplinárisan – a kutatásba bekapcsolódni kívánó tagtársainak széles lehetőségeket kínál. Az EME a kutatási eredmények terjesztéséről is gondoskodik, hiszen szakosztályai felvállalták a tudományszervezést és -terjesztést, gyakran tartanak szakmai fórumokat, keretet biztosítva a tudományos eredmények bemutatásának, megvitatásának. Az EME következetesen gondoskodik a tudományos kutatások eredményeinek közléséről. 2006-tól akkreditált kiadóként működik. Évente átlagosan 10 tudományos kötet lát nálunk napvilágot, s ugyanakkor több szakterületen tudományos periodikákat, folyóiratokat is megjelentetünk.

A kutatók számára infrastrukturális bázist alakított ki, intézményét minősítette a romániai normáknak megfelelően.¹ A nemzetközileg elismert, publikációkban közzétett kutatási eredmények alapján az EME-t a romániai kutatóintézetek rangsorolt, a Thomson-ISI index által nyilvántartott listájában is jegyzik, a 130. helyen az összes 282-ből.²

Mindezek által az EME a kisebbségi tudományszervezés és tudományos kutatás megfelelő integrációs kerete, önálló, de egyetemi háttérintézeti és akadémiai feladatokat egyaránt ellátó tudományos intézmény.

Távlati terveink között kiemelt fontosságú a Regionális tudásközpont létrehozása, melynek visszaigényelt főtéri ingatlanunk adna majd otthont. Megvalósítását a 2006-os stratégiai célkitűzéseink szerint 2013-ra terveztük.

Az EME gyűjteményeit felölelő virtuális tár kialakítása (a digitális adattár)

Mit tehet egy intézmény, míg gyűjteményeinek jogi viszonyait nem tudja rendezni? Megpróbálja leltárba venni, feldolgozni, virtuálisan elérhetővé tenni, a kutatásban hasznosítani a gyűjtemények darabjait. (E lépéseket akkor is meg kellene tennie, ha mindezen értékek saját tulajdonát képeznék.)

A feldolgozás hosszú folyamat, ezért célszerű mielőbb elindítani. Az EME a jubileumi évben építette ki Digitális Adattárát (<http://dspace.eme.ro/>). Az adattár révén archiváló és szolgáltató rendszert működtet, gyűjteményeket épít és gondoz, valamint szolgáltatásokat fejleszt és üzemeltet.

Az adattár létrehozása, kialakítása már önmagában jelentős teljesítmény, ugyanakkor egy folyamat része is, létrejötté újabb lehetőségeket teremt az elkobzott gyűjtemények feldolgozására, a forrásdokumentumok feltárására, megjelentetésére s egy olyan adat-mennyiség gyűjtésére, mely az oktatást, a kutatást egyértelműen szolgálja.

Az adattár létrehozásával követni kívánjuk a jelenlegi trendet, mely szerint a helyi vagy regionális jellegű digitális gyűjtemények nagy portálokhoz csatlakoznak, amelyek lehetővé teszik az egységes felületen való keresést s ezzel a széles körű nyilvánosságot.

A 2009-es év eseményeit áttekintve tartalmas, eredményekben gazdag évet zárhatunk, a továbbiakban ezt mutatjuk be.

¹ Unități și Instituții de Cercetare-Dezvoltare Atestate, Conform HG nr. 551/2007, (Decizia ANCS nr. 9821/12.12.2008.) Forrás: <http://www.mct.ro/index.php?action=viewart&artid=1510&idcat=38&sub=%29>

² Lista instituțiilor cu activitate de cercetare din România, <http://www.ad-astra.ro/cartealba/institutions.php>

Rendezvényeink, tudományterjesztés

A 2009-es év a jubileum esztendeje volt, rendezvényeink is főként ehhez az eseményhez kapcsolódtak. Havonta tematikus jubileumi rendezvénnyel emeltük az esemény fényét. Az évet a januári sajtótájékoztató nyitotta meg, melynek az OSZK adott helyet. A sajtótájékoztatót Monok István nyitotta meg, majd Egyed Ákos és Bitay Enikő tájékoztatta az érdeklődőket a jubileumi év jelentőségéről és a tervezett programokról. Az EME márciusi közgyűlése is a jubileum jegyében telt. Árpilis 16-án Kovács Kiss Gyöngy tartott előadást *Az Erdélyi Múzeum c. folyóirat helye és szerepe az erdélyi magyar tudományos életben* címmel. Április 24-én a jubileum tiszteletére, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiummal és a Székely Nemzeti Múzeummal közösen az EME kerekasztal-beszélgetést szervezett a székelyföldi középkori kutatás problémájáról. Május 12-én Gaal György tartott előadást *Az Erdélyi Tudományos Füzetek története és könyvszete* címmel, 15-én Gyergyószentmiklóson tartottak történészkonferenciát az EME megalakulásának 150. évfordulója tiszteletére a helyi és a marosvásárhelyi fiókegyesület szervezésében. A júniusi rendezvény központi témája a könyvtár volt, az EME egykori és jelenlegi könyvtáráról, valamint Információs és Dokumentációs Központjáról beszélt Bitay Enikő, Papp Kinga és Sipos Gábor. Júliusban az első jubileumi kötet bemutatójára került sor: Egyed Ákos–Kovács Eszter (összeáll.): *Gróf Mikó Imre beszédei és felhívásai*. Szeptember 10-én *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) 150 éve* című kiállítás megnyitójára került sor az OSZK-ban. A kiállítást Monok István főigazgató nyitotta meg, előadást tartott Egyed Ákos, Bitay Enikő, Káldos János, a kiállítást Perjámosi Sándor és Csobán Attila mutatta be. Október 12-én Kiss András tartott előadást *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának története* címmel. Október 14-én az MTA volt házigazdája a *150 éves az Erdélyi Múzeum-Egyesület* ünnepi rendezvénynek, amelynek fővédnöke Pálincás József, az MTA elnöke volt. A rendezvényen Pálincás József, Egyed Ákos, R. Várkonyi Ágnes, Orosz István és Görömbei András tartott előadást, majd az EME jubileumi kiadványait mutatták be. Ugyanaznap délután került sor a Babus Antal, Isztray Simon, Mázi Béla (Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) és Dancs Szabolcs (Gyűjteményszervezési Osztály) által rendezett emlékkiállításra az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapításának 150. évfordulója tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, amelyet Téglási Ágnes az MTA Könyvtárának főigazgató-helyettese nyitott meg, ezt követően Mázi Béla főkönyvtáros és Egyed Ákos, az EME elnöke tartottak előadást. Október 17-én az *Az EME vándorgyűléseit* mutatta be Pál- Antal Sándor.

November 12-én került sor *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 150 éve* című kiállítás megnyitójára a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban, amelyet a könyvtár munkatársai, Kovács Mária, Kolumbánné Mihály Judit és Kovács Eszter szerveztek. A megnyitőünnepségen Doru Radosav, a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár igazgatója és Sipos Gábor, az EME alelnöke tartottak előadást, majd Kolumbán Judit, a Különgyűjtemények Osztály munkatársa ismertette a kiállítást. A kiállításon az EME alakuló közgyűlésének dokumentumait, szemelvényeket Mikó Imre levelezéséből, az EME egykori könyvtárának néhány reprezentatív darabját (kódexek, ösnyomtatványok, térképek, pecsétek, leltárkönyvek stb.), régi és új EME-kiadványokat tekinthetett meg a nagyközönség. A kiállítás december 10-ig volt látogatható.

November 20–21-én tartottuk meg az immár hagyományossá vált A Magyar Tudomány Napja Erdélyben konferenciát, amelyet az EME 150 éves jubileumának szenteltünk. A rendezvényen köszöntőbeszédet mondott Pálincás József, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke,

Camil Mureşanu akadémikus, a Román Akadémia Kolozs Megyei Fiókjának elnöke, Füzes Oszkár, Magyarország bukaresti nagykövete, aki Sólyom László köztársasági elnök levelét olvasta fel, Szilágyi Mátyás kolozsvári főkonzul Gémesi Ferenc szakállamtitkár üdvözlőlevelét adta át, Markó Béla RMDSZ elnök, Kovács Tibor, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Monok István, a Gróf Mikó Imre Alapítvány elnöke, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, Péntek János, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság elnöke, valamint Dáné Tibor Kálmán, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület elnöke. A köszöntőbeszédek követő előadásokon Egyed Ákos EME-elnök az 1859. november 23–26-án lezajlott alakuló ülést elevenítette fel, Görömbei András az EME és az erdélyi magyar tudósok kapcsolatáról, Orosz István Mikó Imrének a Magyar Történelmi Társulat élén betöltött szerepéről, Benkő Samu az EME 1990-es újjászervezéséről, Keszeg Vilmos az EME szakosztályairól érkezett. A rendezvényen a Magyar Tudományos Akadémia részéről Pro Scientia Hungarica érmet adományoztak Benkő Samu történésznek, az EME 1994–2002 közötti elnökének és Egyed Ákos történésznek, az EME jelenlegi elnökének. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület részéről Gróf Mikó Imre emlékérmek átadására került sor. A november 21-én megtartott szakosztályi rendezvényeken összesen 281 szerző munkájának eredményéből született 125 tudományos előadást mutattak be, mozgósítva a kutatókat majd minden szakterületről. A fórum keretét biztosított a legújabb tudományos eredmények megismertetésének, a szakmai párbeszédnek, a kapcsolatteremtésnek, az új irányok meghatározásának, s ezzel méltóan hozzájárult az EME 150 éves jubileumához. A jubileumi év és a Magyar Tudomány Napja jegyében szervezte az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály november 12–14 között Csíkszeredában az Erdélyi Orvosnapokat, amelynek megnyitóján Egyed-Zsigmond Imre egyetemi tanár, a Szakosztály alelnöke ismertette az EME tudományszervezésben betöltött szerepét és működésének tervezett alakulását. Az ünnepélyes keretek között zajló Erdélyi Orvosnapokon ebben az évben 210 résztvevő 26 hazai és külföldi előadást hallgatott meg.

Az EME Kutatóintézete *Erdélyi históriák* címmel szervezett előadássorozatot: februárban Hegyi Géza *A honfoglalás és államalapítás erdélyi vonatkozásainak vitás kérdései*, májusban W. Kovács András *Az erdélyi vajdai tisztség eredete és fejlődése a XIV. század végéig*, júniusban Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei* címmel tartott előadást.

Október 10-én Egyed Ákos elnököt a Bolyai János Alapítvány Bolyai-díjjal tüntette ki „a megalapításának 150 éves jubileumát ünneplő Erdélyi Múzeum-Egyesület élén kifejtett kiemelkedő jelentőségű tevékenységéért”.

Jakó Zsigmond professzor tiszteletére emléktábla-avatásra került sor június 14-én a biharfőlegyházi református templomban, október 25-én pedig a Magyar Tudományos Akadémiával, a Babeş–Bolyai Tudományegyetemmel, a Kolozsvári Akadémiai Bizottsággal és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társasággal közösen a micskei (Bihar megye) szülői háznál.

December 18-án újabb jubileumi kötetek bemutatójára került sor.

A jubileumi év rendezvényeit, illetve egyes szakcsoportjaink munkáját filmen is megörökítette Tóth Orsolya operatőr tagtársunk, az eseményekről készült filmek hamarosan bemutatásra kerülnek, illetve az EME Adattárában digitálisan is elérhetők lesznek.

Könyvbemutatóink

2009-es év folyamán tizenhat könyvbemutató házigazdája volt intézményünk, amelyeken saját kiadványainkon kívül más kiadók munkáját is megismerhette a nagyközönség. Bemutatott saját kiadványaink: Wilhelm Sándor: *A lápi póc*, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Samu 80. születésnapjára*, Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke (összeáll.): *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, Egyed Ákos–Kovács Eszter (összeáll.): *Gróf Mikó Imre beszédei és felhívásai*, Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Hivatás és tudomány: az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*, Újvári Mária (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak bibliográfiája 1859–2008*, Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, Gábor Csilla–Luffy Katalin–Sipos Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza. I-II.*, Bagyinszki Gyula–Bitay Enikő: *Felületkezelés*, Forgó Zoltán: *Bevezetés a mechatronikába*, Tolvaly-Roşca Ferenc: *A számítógépes tervezés alapjai*. Ezenkívül intézményünk házigazdája volt a Mentor Kiadó és más kiadók könyvbemutatóinak.

Szervezés

Nyilvántartásunk szerint jelenlegi taglétszámunk 3427, ebből 95 alapító, 1587 rendes tag (aktív és nyugdíjas), 1760 pedig egyetemi hallgató. 2009-ben 190 új tag lépett be egyesületünkbe. Jelenleg 61 külföldi pártoló tagot tartunk nyilván. A 2009-es jubileumi évben összesen 702 tag fizette ki a tagdíjat. Alapító és rendes tagjaink közül 1296 fizette rendszeresen a tagdíjat (a 2005–2009 közötti időszakban), 291 pedig 2001 óta hátralékban van. Ez utóbbiakat alapszabályzatunk szerint nem tekinthetjük rendes tagoknak, nyilvántartásunkból azonban mégsem töröltük őket, gyakran előfordul ugyanis, hogy a hátralékosok utólag törlesztik több évi adósságukat. A tagdíjfizetést néhány év után felfüggesztő egyetemi hallgatók csupán könyvtárunk használata végett lépnek be egyesületünkbe, és az egyetem elvégzése után általában nem tartják fenn a kapcsolatot intézményünkkel.

Szakosztályok, ifjúsági szakcsoportok, fiókegyesületek

Szakosztályaink és fiókegyesületeink tevékenysége az elmúlt évben is nagyon tartalmas és sokszínű volt, számos tudományos rendezvényre és konferenciára került sor. A konferenciák avagy a résztvevők számának folyamatos növekedése azt jelzi, hogy a romániai magyar tudóstársadalom hozzászólt a tudományok ilyen formában való népszerűsítéséhez. A konferencia lehetővé teszi a kiválasztott téma több szempontú megközelítését, a tudományos párbeszédet, valamint az interaktív információáramlást, a legfrissebb tudományos eredmények azonnali átadását.

A szakosztályi beszámolókból kitűnik, hogy a konferenciák tematikáját tekintve két irányvonal érzékelhető: egyrészt a nemzetközi trendekhez felzárkózó elméleti megközelítés (az orvostudományi és gyógyszerészeti, a műszaki szakosztály előadásait általában az információközlés szándéka jellemzi), másik oldalon az alkalmazott tudományok előretörése, a romániai társadalom újrafelfedezésének igénye látszik erősödni.

1. A Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály a 2009-es évben 5 konferenciát szervezett vagy vett részt szervezésében, ezekre a rendezvényekre a tudományos önreflexió,

a források jellegének, értelmezhetőségének, az értelmezés módszerének tematizálása jellemző: május 15-én a gyergyószentmiklósi történészkonferencián vettek részt a szakosztály tagjai, május 20-án Gyulai Pál halálának 100. évfordulója alkalmából tartottak konferenciát, június 4–7-én *Drámaszövegek metamorfózisa* címmel tartottak nemzetközi konferenciát az Interkulturali-THÉ Egyesülettel és a KAB-bal, június 19-én *Kutató tanárok* címmel szervezett a szakosztály az Interkulturali-THÉ Egyesülettel közösen konferenciát, amelyen 9 forrásfeltáró előadás hangzott el. Október 23-án a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke, az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya, a KAB Néprajzi és Antropológiai Szakbizottsága, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság szervezésében került sor *A kolozsvári néprajzkutatás alakjai* konferenciára.

A szakosztálynak jellegzetes és népszerű rendezvénytípusa volt az egy-egy tudós által tartott előadás. Ebben az esetben a szakosztály a kutatók és a közönség találkozását segítette elő: ilyen volt június 24-én Kelemen Attila *A lappok nyelvéről*, valamint december 10-én Tóth Pál Péter *A Kárpát-medencei magyar népességfejlődés* című előadása.

A Magyar Tudomány Napja Erdélyben fórum szakosztályi rendezvényén az elmúlt évben megvédett doktori disszertációk kerültek bemutatásra (történelem: Pakó László, irodalomtörténet: Luffy Katalin, Bíró Annamária, nyelvészet: Zsemlyei Borbála, néprajz: Kinda István, egyháztörténet: Fejér Tamás). Ugyanekkor osztották ki a Debüt-díjat, amelyet idén a bizottság a beérkezett 12 pályázatból három pályázónak ítelt oda (Gáll Erwinnek és Gergely Balázsnak, valamint Peti Lehelnek). A konferencia után a nemrégiben megjelent Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XIII. kötetének bemutatására is sor került. A szakosztály 12 könyvbemutatót szervezett, amelyeken az EME és más kiadók köteteit ismertették a nagyközönséggel. A szakosztályi közgyűlést január 19-én tartották, az újonnan megválasztott tisztségviselők: Egyed Emese szakosztályi elnök, Fejér Tamás szakosztályi titkár.

2. A **Természettudományi Szakosztály** a 2009-es évben is rendszeresen folytatta az előző években sikeresnek bizonyult *Az élet- és természettudományok időszerű kérdései* ismeretterjesztő előadássorozatot, amelyet a Szülőföld Alap, az MTA és a Mindentudás Egyeteme Tudományos Kht. támogatott. A Mindentudás Egyeteme (ME) egy-egy előadásának DVD-ről való vetítését követően a résztvevők ezúttal is megvitathatták a hallottakat, illetve feltehették kérdéseiket. A kérdésekre a megfelelő szakterületeket jól ismerő vitavezetők válaszoltak. Ezenkívül a havi tudományos előadások keretén belül a következő előadások hangzottak el: májusban Porubszky Tamás (a budapesti Joliot Curie Sugárbiológiai Intézet fizikusa): *A sugárvédelem szabályozása és szervezete Magyarországon, különös tekintettel az orvosi röntgendiagnosztikára* (az EME Természettudományi Szakosztályának és a KAB Sugárbiológiai munkabizottságának közös szervezésében), októberben Sáfrány Géza (a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem professzora): *A sugárzás okozta rosszindulatú daganatok előfordulásának gyakorisága*. A szakosztály keretében a következő könyvbemutatókra került sor: januárban Wilhelm Sándor *A lápi póc* című kötetét ismertette Kászoni Zoltán, áprilisban a Természettudományi Szakosztály az Agrártudományi Szakosztállyal tartott közös könyvbemutatót Manoliu Alexandru–Bartók Katalin–Danila Doina–Bontea Vera: *Fitopatológiai szótár hét nyelven* című kötetét Uray Zoltán ismertette; Karácsonyi Károly *Üzenek a pálmák Nagykarolyba* című könyvét Farkas Zoltán mutatta be. A könyvbemutató után Karácsonyi Károly a világ különböző tájaira tett utazásait elevenítette fel DVD-ről. A szakosztály konferenciákat is szervezett: az Agrártudományi Szakosztállyal közösen *A globális felmelegedés okai és következményei* címmel

tartottak kerekasztal-beszélgetést, amelynek meghívottjai Makkai Gergely, Lingvay József. Az MTNE keretében tartott éves konferenciát Őszi Természettudományi Konferencia '09 (ÓTK '09) címmel rendezték, 80 résztvevővel, 2 plenáris ülésen 18 előadást és 19 posztert mutattak be a szerzők. A szakosztályi közgyűlésre január 29-én került sor, amelyen Veres Erzsébet elnököt és Katona Miklós titkárt választották meg.

3. Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály tevékenységének homlokterében tudományos összejövetelek szervezése, valamint az Orvostudományi Értesítő rendszeres megjelentetése állt.

2009 márciusában Székelyudvarhelyen szervezte (közös a Hargita megyei Orvosi Kollégiummal és a Pápai Páriz Ferenc Alapítvánnyal) a XV. Családorvosi továbbképző konferenciát (348 résztvevővel), külföldi és hazai előadókkal. A hazai előadók közül megemlítjük Fekete Lászlót, Zaharie Kézdi Iringót, Benedek Istvánt, Barabás Enikőt, Nagy Örsöt, Balla Árpádot, Kikeli Pált, külföldi előadók: Szöcs Károly, Süveges Ildikó, Czigner Jenő, Rostás László, Gyurkovits Kálmán, Galuska László, Márton Hajnalka, Döngölő László.

Április 23–25. között Marosvásárhelyen került megrendezésre az EME Orvosi és Gyógyszerésztudományi Szakosztályának XIX. Tudományos Ülésszaka 520 résztvevővel, ebből mintegy 70 külföldi, főleg magyarországi – budapesti, szegedi, debreceni, pécsi stb. Az ülésen 16 szekcióban 151 előadás hangzott el, és emellett 19 posztert is bemutattak a résztvevők, amelyek az orvostudomány szinte minden ágát felölelték.

Június 2–4. között a Szakosztály társszervezésében zajlott Marosvásárhelyen a VII. Nemzetközi Intervencionális Kardiológiai Kongresszus.

November 12–14. között a szakosztály Borsa István alelnök segítségével megszervezte a XIII. Erdélyi Orvosnapokat (szakosztályunk állandó őszi konferenciáját), közös a Kolozsvári Akadémiai Bizottsággal, a Hargita megyei Orvosi Kollégiummal és a csíkszeredai Megyei Kórházzal. Az igen sikeres rendezvény helyszíne a csíksomlyói Jakab Antal Tanulmányi Ház volt, 210 résztvevővel és 26 hazai és külföldi előadóval.

November 28-án került sor a Mártha Krisztina egyetemi tanársegéd vezette Dr. Pongrácz Antal Fogorvostudományi Szakcsoport továbbképzőjére Marosvásárhelyen, melyen közel 70 fogorvos és fogorvostanhallgató vett részt.

November 21-én, az EME megalakulásának 150. évfordulója alkalmából megrendezett emlékülésen, a kolozsvári szakcsoportvezető, Bódizs György által szervezett rendezvényen előadást tartott Péter Mihály, Péter H. Mária, Vass Zoltán, Gaal György és Bódizs György. Ebből az alkalomból Gróf Mikó Imre-emlékéremmel tüntették ki Brassai Zoltán akadémikust, az EME alelnökét, Kovács Dezső professzort, a szakosztály elnökét, Sipos Emese titkárt és Vitályos Zita titkárnőt.

A Szakosztály területi központjai közül a legélénkebb tevékenység Csíkszeredában, Székelyudvarhelyen, Szilágysomlyón, Nagyváradon és Sepsiszentgyörgyön folyik. Székelyudvarhelyen, május 10-én került sor a tízéves Pápai Páriz Ferenc Alapítvány ünnepi ülésére, melyen Péter H. Mária Pápai Páriz Ferenc-díjban részesült, és ebből az alkalomból az eddigi Pápai Páriz Ferenc-díjasoknak az Alapítvány Kuratóriumának elnöke, Balla Árpád főorvos Emléklapot nyújtott át.

Szeptember 25–26. között Szilágysomlyón, Széman Péter szervezésében került sor a Báthory Napokra; az ennek keretében megtartott kreditpontos továbbképzőn 201-en vettek részt. A Szatmári Területi Csoport és a Szentgyörgyi Albert Társaság szervezésében alakult meg a Lisztérzékenyek Baráti Köre. A fenti két szervezet égisze alatt *Hit és gyógyítás* címmel tartottak vitát orvosok, papok, színészek részvételével.

A területi csoportok rendezvényein a szakosztály gyakran más szervezetekkel társszervezőként szerepel, mint például a Hargita Megyei Orvostudományi Csíkszeredában és Székelyudvarhelyen, a Pápai Páriz Ferenc Alapítvánnyal Székelyudvarhelyen, a Szentgyörgyi Albert Társasággal Szatmárnémetiben, a Báthory István Alapítvánnyal és a Magyar Egészségügyi Társasággal Szilágysomlyón. A szakcsoportok közül élénk tevékenység folyik a fogorvostudományi, családorvosi, orvostörténeti szakcsoportban. A szakosztályt mint orvostovábbképzőket szervező egyesületet 2009-ben is akkreditálták az országos Orvosi Kollégiumnál és Fogorvosi Kollégiumnál.

Az Orvostudományi Értesítő 82. kötetének két száma jelent meg, a harmadik szám szerkesztés alatt áll. Elegendő kézirat hiányában a negyedik szám megjelenésében további késés várható. Továbbra is működik az Értesítő saját honlapja (www.orvtudert.ro). A folyóirat a B kategóriás tudományos folyóiratok csoportjába tartozik. A szerkesztőbizottság a továbbiakban is legfontosabb feladatának tartja a lap szakmai színvonalának emelését. A 82. kötet minden számának nyomdai költségeit a Gedeon Richter Románia Rt. gyógyszergyártó cég fedezte.

November 13–15. között a Budapesten megrendezett *XIV. Congressus Pharmaceuticus Hungaricus* keretében Gyéresi Árpád professzort, az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály alelnökét a Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság tiszteletbeli tagjává választották. Ugyancsak 2009-ben Kovács Dezső professzort a Magyar Arc- és Állcsontsebészeti Társaság tiszteletbeli tagjává választották. Májusban, Egerben az MGYT által szervezett Rozsnyay Mátyás Emlékversenyen a szakosztály képviselőjében Sipos Emese előadótanár a szakzsűri tagjaként vett részt.

A Szakosztály által 2005-ben létrehozott Lencsés György-Ars Medica-díjat a Kuratórium Nagy Őrs egyetemi tanárnak, a MOGYE rektorhelyettesének ítélte.

Hagyományos módon adták át a Pápai Páriz Ferenc Alapítvány díját. 2009-ben Pap Zoltán, Albert István és Nagy Előd a díjazott, a Spielmann András egyetemi tanár által alapított „Legjobb orvostörténeti előadás” díját Gaal György vehette át. Szakosztályi díjban részesült orvostanhallgatók: Pintér Tímea, Petcu Blanka és Szövérfi Zsolt. A Kopp Elemér pályadíj is kiosztásra került. A Krizsbai István által felajánlott díjat Kirizs Tekla orvostanhallgató, míg a Kata Mihály egyetemi tanár által felajánlott díjat három gyógyszerész kolléga, Vancea Szende, Rédei Emőke és Székely Pál doktorandusok kapták meg. A 2007-ben létrehozott kutatási ösztöndíjban (3 hónapra, havi 800 RON) Szöcs Katalin részesült. 2010-re ismét meghirdetik ezt a pályázatot. A Csögör Lajos Emlékdíjat 2009-ben is az egyetemi éveket záró ballagáson adták át a Vártemplomban, az Orvos-, Fogorvos- és Gyógyszerész Kar legjobb eredményt elérő végzős hallgatójának. A Pécsi Tudományegyetem és Klinikai Központ Radiológiai Klinikájának felajánlása alapján a Szakosztály által meghirdetett pályázat nyerteseként 2009 májusában Baróti Beáta marosvásárhelyi radiológus szakorvos kéthetes tanulmányúton vett részt az említett klinikán.

A szakosztály február 13-án tartott közgyűlésén megválasztott tisztségviselők: Egyed-Zsigmond Imre elnök, Sipos Emese, Szilágyi Tibor, Tatár Márta alelnökök, Mártha Krisztina titkár, Szatmári Szabolcs jegyző.

4. A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztálynak a 2009-es évben a korábbi évek teljesítményét a könyvbemutatók kivételével minden tekintetben sikerült túlszárnyalnia. A korábbi esztendőkhöz hasonlóan ezúttal jó szakmai kapcsolatot ápolt a MEDEA Egyesülettel, a POLITEIA Romániai Magyar Politikatudományi Társasággal, a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézettel, a Bolyai Társasággal, illetve a Kolozsvári Akadémiai Bizottsággal. A szakosztály a következő konferenciákat szervezte: A Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvényre a szakosztály az Egyesület 150 éves évfordulójához méltó emlékkonferenciát rendezett. Három egymással párhuzamosan zajló szekcióülés (jogtudományok, közgazdaság-tudomány, valamint társadalomtudományok) keretében közel ötven résztvevő tartott színvonalas előadást. A jogtudományi szekcióülés – legalábbis nevében – ez alkalommal is Sipos István nemrég elhunyt iskolateremtő jogász-oktató emlékének adózott. A közgazdaságtudományi szekcióülés vonultatta fel a legtöbb előadót, akiket három külön egy időben szervezett panelbe kellett osztani. A társadalomtudományok szekcióülés is több – de egymás után következő – panelt ölelt fel, s így egész naposra sikeredett. Május 9-én került sor a médiaszakos doktori hallgatók hatodik konferenciájára, amelyen a KAB és a Magyar Újságírók Romániai Egyesületének a képviselői is megjelentek. A színvonalas rendezvény tizenhat fiatal kutató számára teremtett lehetőséget munkájuk bemutatására és vitafórumot is egyben. A tanácskozással egyúttal a szakcsoport ötödik, 2008. decemberi konferenciájának dolgozatait összegyűjtő kötet bemutatására is alkalmat adott. December 5-én, az előbbiéhez hasonló körülmények között került sor a hetedik, ezúttal is kötetlen tematikájú Médiaszakos Doktori Hallgatók Konferenciájára, amelyen – nemcsak doktori, hanem magiszteri hallgatók jóvoltából is – huszonegy dolgozat került bemutatásra. A szakosztály tagjai a következő kiadványokat jelentették meg: *Közbeszéd és önismeret* címmel Botházi Mária gondozásában – a Medea Egyesület kiadásában, valamint a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Karának és a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézetnek a támogatásával – májusban megjelent a médiaszakos doktori hallgatók ötödik konferenciáján bemutatott dolgozatokat tartalmazó kötet. Ugyanennek a munkacsoportnak a hatodik kötete Botházi Mária és Péter Árpád szerkesztésében *Nyelv és kommunikáció* címmel decemberben jelent meg. Ezt a kötetet is az előbb említett két intézmény támogatta. 2009-ben az ME.dok című folyóiratnak négy száma jelent meg a Communitas Alapítvány és a Szabad Sajtó Alapítvány támogatásával. A február 19-én tartott közgyűlésen megválasztott tisztségviselők: Vincze Mária elnök, Kokoly Zolt, Szász Alpár Zoltán alelnökök, Bíró Biborka titkár.

5. A Műszaki Tudományok Szakosztály március 26–27-én tartotta a Fialat Műszakiak XIV. Nemzetközi Tudományos Ülésszakát, amelynek tudományos bizottsága 58 dolgozatot fogadott el. A rendezvény alkalmával a Műszaki Tudományos Füzetek sorozatában megjelent a Fialat Műszakiak Tudományos Ülésszaka 14. tanulmánykötete. A szakmai kirándulás helyszíne Verespatak volt, ahol a kitermelési terveket bemutató előadásra s azt követően szakmai vitára került sor, mindkét fél álláspontját áttekintve. Az EMT XVII. Nemzetközi Gépészeti Találkozó gyergyószentmiklósi szervezését Márton László választmányi tagunk segítette,

illetve április 23-án a plénumban előadást is tartott *Székelyföldi vízimalmok térben és időben* címmel. Ugyanakkor munkája elismeréseként a Főgépész Díjat vehette át. Az év első felében készült el a KAB felkérésére két szakág felmérésének beszámolója a kutatási stratégiai tervezethez (az anyagtudomány, anyagtechnológia, illetve a technikatörténet).

A szakosztály technikatörténeti csoportja július–augusztus időszakban négy alkalommal vett részt terepmunkán. Ekkor készült el a magyargyerőmonostori malmok, bányák terepszemléje, a gözmalom felmérése, a kovácsolás filmezése, s interjúk is készültek. A terepmunkákat levéltári kutatások egészítették ki (a református egyház kolozsvári levéltárában, illetve a helybeli református egyházközség levéltárában).

Június 27-én az EMT által szervezett II. Tudomány- és Ipartörténeti Konferencián a szakosztály 4 előadással képviseltette magát, népszerűsítve munkáját. Ekkor mutattuk be a Budapesten díjazott *Bánki Donát élete és munkássága* című pályamunkát, mely a Sapientia Egyetem technikatörténeti szakkörének eredményeként született az EME támogatásával.

A Technikai örökségek Erdélyben című alkotótábor harmadik rendezvénye 2009. augusztus 27–30. között zajlott Bánffyhunyadon. A rendezvény fő eseménye a bánffyhunyadi református templom és toronyórájának tanulmányozása és felmérése volt.

November 21-én a szakosztály tizedik alkalommal szervezett tudományos ülészakot A Magyar Tudomány Napja rendezvénysorozat keretében. A Műszaki Tudományos Ülésszak 10. évfordulója alkalmával a megnyitó előadásban az elmúlt tíz év fórumait összegezte a szakosztály elnöke. Az idei rendezvényen is az együttműködések, az intézményközi kutatások hatékonyságát érzékelhettük, 31 kutató munkájának eredményét 11 dolgozat foglalta össze. A fórumon 9 egyetem és 4 kutatóintézet képviseltette magát. A konferencia alkalmából műsorfüzetet jelent meg, amely az előadások háromnyelvű kivonatait is tartalmazta.

November 26-án Gyenge Csaba akadémikus, az EME alelnöke Bécsben jubileumi aranyérmet kapott a 20. DAAAM-konferencián, tudományos tevékenységéért.

A szakosztály közreműködött a Rajka Péter Vállalkozók Egyesülete és a Kolozsvár Társaság által szervezett *Régi kolozsvári gyárak. Kolozsvári ipartörténeti fotókiállítás* című rendezvényen, melynek megnyitóján (november 27.) *A kolozsvári ipartörténeti kutatások lehetőségei és módszereiről* tartott előadást a szakosztály elnöke, ugyanakkor kitért a szakosztály munkájára is, bemutatva az ipartörténeti dokumentumgyűjtés programját, melyben a továbbiakban a lakosság segítségére is számítanak.

A szakosztály az elmúlt évben is több intézménnyel működött együtt kutatási projekteken, szakmai tanácskozásokon, rendezvényeken képviseltette magát. Ezek közül a legjelentősebbek: III. Fazola Napok Miskolcon, Közép-európai Ipari Örökség Útja Egyesület elnökségi ülése, az MTA Anyagtudomány és Anyagtechnológia Bizottság ülése, szakmai találkozók. Az Óbudai Egyetemmél és a Sapientia EMTE-vel közös kutatásokat végeztek az elmúlt évben is, melyek eredményeit közös tanulmányokban publikálták, ezek nagy része a szakosztály Műszaki Tudományos Füzetek sorozatában jelent meg. Ugyanakkor a DIKOSZ-szal együttműködve folytatta a szótárszerkesztési munkálatokat.

Könyvkiadás: a Műszaki Tudományos Füzetek sorozat legújabb köteteinek szerkesztése folyamatban van, a Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek újabb kötete is előkészületben van. Mindezek május végére jelennek meg. 2009-ben a szakosztály gondozásában a következő kötetek jelentek meg: a *XIV. Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszak* konferenciakötet, Bitay Enikő–Márton László–Talpas János: *Technikatörténeti örökség a kalotaszegi Magyarvalkón.*

Bagyinszki Gyula–Bitay Enikő: *Felületkezelés*, Forgó Zoltán: *Bevezetés a mechatronikába*, Tolvaly-Rošca Ferenc: *A számítógépes tervezés alapjai*.

A december 17-i szakosztályi közgyűlésen megválasztott tisztségviselők: Bitay Enikő elnök, Máthé Márton, Márton László alelnökök, Baki Hari Zoltán Gábor titkár.

6. A Matematika-Informatika Szakosztály évek óta együttműködik a az egyetemi oktatókat tömörítő Farkas Gyula Egyesülettel és a Matlapot kiadó Radó Ferenc Matematika Művelő Társasággal különböző rendezvények, szimpóziumok, nyári iskolák szervezésében, valamint a Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a Sapientia Tudományegyetem matematikus és informatikus tanszemélyzetével, a KAB Matematika, Informatika, Fizika és Csillagászati Szakbizottságával. A szakosztálynak A Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvény keretében tartott jubileumi ülésére november 6–7-én került sor, a rendezvény első része (5 előadás) tudománytörténeti visszatekintés volt a 19. és 20. század elején folyó, az EME felolvasóületein és folyóirataiban közzétett matematikai kutatásokra, illetve a kolozsvári matematikai iskola megalakulására. Ezután a Természet Világa folyóiratot mutatták be, amit a közép- és elemi iskolai matematikatanítás aktuális problémáinak szentelt kerekasztal-beszélgetés követett, majd a Farkas Gyula Emlékérmek átadására került sor. Másnap 11 tudományos előadás hangzott el. A rendezvénynek több mint negyven regisztrált résztvevője volt.

A szakosztályi közgyűlésen megválasztott elnök Bege Antal, titkár Darvai Zsolt.

7. Az Agrártudományi Szakosztály október 29-én Csíkszeredában tartotta meg A Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvényét, amelynek meghirdetett témája *Hegyvidéki takarmánytermesztés, takarmányozási alapelvek, minőségi állati termelés* volt. A konferencián 15 előadás hangzott el. Ezenkívül a szakosztály előadásokat, könyvbemutatókat tartott: januárban Farkas Zoltán, Lázár László mutatta be a marosvásárhelyi Sapientia Tudományegyetem Kertészmérnöki tanszékének tanárai által kiadott tankönyveket, Papp Péter Enyed hegyaljai borairól tartott előadást. Februárban Wagner István *Rózsák és kenguruk. Ausztrália rózsakertjei* címmel tartott vetítettképes úti beszámolót. A szakosztály márciusban a budapesti Corvinus Egyetemmel közösen szervezte meg a Nyáradszeredai Kertésznapiakat. Áprilisban a Természettudományi Szakosztállyal tartottak közös könyvbemutatót. Farkas Zoltán Bartók Katalin munkásságát méltatta. Manoliu Alexandru–Bartók Katalin–Danila Doina–Bontea Vera *Fitopatológiai szótár hét nyelven* című kötetét az egyik szerző, Bartók Katalin ismertette. Karácsonyi Károly *Üzennék a pálmák Nagykárolyba* című kötetét Uray Zoltán mutatta be. Májusban Lázár Csilla–Sajgó Szilárd *Új eljárások a növénytermesztésben. Vízkultúra – Salátatermesztés a vízen* címmel tartott előadást. Júniusban a szakosztály képviselői a Kolozsvári Agrártudományi és Állatorvosi Egyetem munkatársainak felkérésére, a Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma közvetítésével találkoztak a Magyarországi Mangalica Tenyésztők Országos Egyesületének elnökségével egy lehetséges kölcsönös EU-s együttműködés létrehozása érdekében. Ugyanebben a hónapban a természettudományi szakosztállyal közösen tartottak kerekasztal-beszélgetést *A globális felmelegedés okai és következményei* címmel, amelynek meghívottjai Makkai Gergely és Lingvay József voltak. Novemberben *Veress István életének közel egy évszázada* címmel tartottak megemlékező összejövetelt.

A január 14-én tartott szakosztályi közgyűlésen megválasztott tisztségviselők: Farkas Zoltán elnök, Nyárádi Imre István alelnök, Lázár László titkár.

Ifjúsági szakcsoportjaink

A **GEKKO** (Geológus Egyetemisták Kolozsvári Kutató Osztálya) tagjai 2009-ben túrákon vettek részt, ezenkívül általános iskolás diákokat vontak be tevékenységeikbe természet- és környezettudományi ismeretek terjesztésével. A március 26-án elkezdődött GEKKO-előadássorozat keretein belül számos vendégelőadást tartottak különböző belföldi és külföldi meghívottakkal. Július 29. – augusztus 2. között szervezték meg a GEKKO-tábort Torockón több mint 50 résztvevővel. A csoport a 2009-es évben az Erdélyi Kárpát Egyesület kolozsvári fiókszervezetével működött együtt különböző programok szervezésében. December 27–30. között Hargitafürdön tartották a GEOLIMESZ elnevezésű rendezvényt. Az előadásokról és az előadókról bővebben, illetve a GEKKO-val kapcsolatos más információk elérhetők a www.gekko.ro honlapon. A GEKKO tisztségviselői: Márkus Izabella elnök, Biró Richárd alelnök és Faluvégi Bernadett titkár.

A **KoMaTE** (Kolozsvári Magyar Történezhallgatók Egyesülete) 2009-ben is tevékeny és gazdag évet zárt. Az akadémiai év folyamán rendszeresen zajlott az Ókor, Középkor, Újkor és Jelenkor Szakosztályok tevékenysége, havonta új előadásokkal örvendeztetve meg a közönséget. Az év folyamán egy-egy előadásra, beszélgetésre vendégük volt Fr. Páll Leó Ferenc-rendi szerzetes, Nagy Mihály hadtörténész és Novák Zoltán jelenkorász is.

Az előadások mellett nagy sikert aratott a május elején megszervezett tanulmányi körút, melynek során a Vaskapuig kalauzolták el a szervezők a kirándulni vágyókat. Emellett szakmai megmérettetésre is lehetősége volt a KoMaTE tagjainak, hiszen az ETDK (Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia) Történelem és Régészet Szakosztályában mind szervezőként, mind előadóként a Történelem Kar diákjait várták.

Az őszi évben is leginkább az elsőévesek toborzásával, megszólításával telt el, erre szolgáltak a várostúrák, a Földrajz és a Jogi Kar magyar szakos hallgatóival közösen rendezett gólyabál, valamint a nagy sikernek örvendő gólyatábor is. Fontos esemény volt még a debreceni történezhallgatók fogadása, amely esemény kapcsán több együttműködésre szolgáló javaslat is felvetődött; valamint az október közepén megtartott tisztújító közgyűlés, melynek eredményeképpen két másodéves hallgató vette át a stafétabotot az eddigi elnökségtől.

A KoMaTE tevékenységének elismeréseként az elmúlt évben megkapta a KMDSZ (Kolozsvári Magyar Diák Szövetség) Legjobb Szakosztály díját. Ugyanekkor felvetődött annak a keretegyezménynek a szükségessége, amely kimondja, hogy a KoMaTE mint diákszervezet a KMDSZ égisze alá tartozik, szakmai téren viszont továbbra is az EME berkein belül mozog. A KoMaTE elnöke Széman Csilla, alelnökök Fodor János és Simon Norbert, titkár Laczkó Nándor.

Intézményünk tudományos tevékenységeket folytató műhelyeket, szakcsoportokat is támogat. Székházunkban továbbra is helyet adtunk a Pósta Béla Egyesületnek, ezáltal hozzájárulva működéséhez.

Az **EME Nagyváradi Fiókegyesületének** csekély létszámú tagsága az elmúlt évben is meglehetősen passzív volt. Az orvos- és gyógyszerésztudományi szakosztály különutasként működik, a természettudományi szakosztályt továbbra is Venczel Márton biológus egyszemélyes tudományos műhely képviseli. A Partiumi Keresztény Egyetem (PKE) továbbra is támogatja a fiókegyesületet, ám folyamatos anyagi nehézségei és finanszírozási problémái közepette anyagiakkal immár nem tudja segíteni a váradi EME-fiókot. A fiókegyesületnek az elmúlt évben

egyetlen, a kolozsvári központon keresztül lebonyolított Communitas-pályázata volt, melyen 1000 RON összeget sikerült megpályáznia. A rotációs elv jegyében ezúttal a természettudományi szakosztály szervezett egy kisebb, kiállítással egybekötött házikonferenciát és egy szakmai kirándulást. A szervezéshez hiányzó összeget a helyi EME-vezetőség adta össze. Az egyébként sikeres esemény az egyetlen volt a 2009. év folyamán. A jubileumi évre tervezett váradi tanulmánykötet kiadását a Partiumi Keresztény Egyetem vállalta fel, finanszírozását (a kolozsvári központunkon keresztül beadott pályázat kudarca után) helyi forrásból oldották meg. Látván a helyi értelmiség és politikum totális érdektelenségét az EME főkegyesület vezetősége fontolóra vette, hogy a továbbiakban az EME valamelyik szakosztályának tevékenységébe kapcsolódjon be, vándorgyűlések, kihelyezett konferenciák házigazdájaként, lebonyolítójaként, a szükséges anyagi támogatás felvállalása nélkül. A főkegyesület vezetősége felajánlotta, hogy a továbbiakban, amennyiben az EME vezetősége is úgy látja jónak, tevékenységeiket, azaz időszakosan adódó szakmai rendezvényeiket (a PKE partnereként) besorolhatnák a kolozsvári központi szakosztályok rendszeres tevékenységei közé.

A Nagyváradi Fiókegyesület jelenlegi tisztségviselői Emődi András elnök és János-Szatmári Szabolcs titkár.

A **Marosvásárhelyi Fiókegyesület** tagjainak nagyobbik része nem végez folyamatosan tudományos munkásságot. Akik tudományos tevékenységet folytatnak – elsősorban a természet- és műszaki tudományok művelői –, azt nem az EME keretében, hanem egyéb szakmai intézményekben, egyesületekben vagy egyéni úton, szabadidejükben fejtik ki, de az 1. szakosztályból is többen az EME-n kívül más tudományos szervezetekhez is kapcsolódnak, így például a történészek a marosvásárhelyi Borsos Tamás Egyesülethez, a néprajzosok a Kriza János Néprajzi Társasághoz. A főkegyesület Pál-Antal Sándor és Simon Zsolt révén két konferenciát szervezett: április 28-án *Marosvásárhelyi személyiségek* címmel, amelyen 9 előadás hangzott el, valamint 2009. november 14-én Szovátán A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 8. fóruma keretében, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásának 150 éves jubileuma jegyében tartottak egész napos ülésszakot *A tudomány szolgálatában* címmel, amelyen 16 előadást hallhattak az érdeklődők. A szakmai szempontból aktív tagok részt vettek egyéb tudományos intézmények által szervezett hazai és külföldi tudományos megnyilvánulásokon, és szakmai folyóiratokban és tanulmánykötetekben több tanulmányt tettek közzé. Mindezek mellett a tapasztalt kutatók elsősorban – de nem csak – a pályakezdő fiataloknak szakmai tanácsadást nyújtottak, és ajánlóleveleket írtak nekik. Végül megemlítjük, hogy elnöke révén a fiókszervezet több szakmai és művelődési rendezvényen is képviseltette magát. A Marosvásárhelyi Fiókegyesület elnöke Pál-Antal Sándor, titkára Simon Zsolt.

A **Zilah és Vidéke Fiókegyesület**: Szilágy megyében az EME-nek két fiókszervezete működik: Szilágysomlyón (korábban alakult) és Zilahon. Az utóbbi a megyeközpontot és a környező településeket próbálja összefogni (kb. a református egyház zilahi egyházmegyéjére terjed ki a hatásköre). A két főkegyesület tevékenysége sok szempontból összefonódik, mint például közös rendezvények, kölcsönös meghívások stb. A Zilah és Vidéke Fiókszervezet célja az állandó jelenlét, létezésünk tudatosítása, az EME szándékainak képviselése. Tagjai közül 15–20 személy veszi ki részét kitartoan és állandóan a különböző kulturális rendezvények megszervezésében, képviselve valamilyen formában az Egyesületet is. Ezek közül többen közszereplést

is vállaltak, előadásokat tartottak, mint például Lakóné Hegyi Éva, László László, Gáspár Attila, Kovács Kuruc János, Fejér László, Bajusz István. Sokan viszont a háttérbe maradtak, de segítségük nélkül számos rendezvényre nem került volna sor. Ők azok (és nem is kevesen), akik a nem elhanyagolható anyagi háttérrel, a szervezést önzetlenül felvállalták és biztosították, jó szívvel és jó szándékkal. A fiókegyesület igyekezett jelen lenni minden jelentősebb, főleg magyar vonatkozású megyei kulturális eseményen, függetlenül attól, hogy ki volt a rendező. Együttműködik a zilahi EMKE-vel, a Pro Zilah Egyesülettel, a szilágysomlyói EME fiókegyesülettel, a szilágysomlyói Báthory István Alapítvánnyal, a szilágycsehi Tövishát Kulturális Társasággal, a Hepehupa művelődési folyóirattal, a zilahi megyei múzeummal stb. A fiókszervezet képviselve volt különböző falunapokon, a történelmi évfordulók megemlékezésein, a szilágysomlyói *Báthory Napokon*, a szilágycsehi *Tövishát-napokon*, az Atelier Z művészeti galéria rendezvényein, a zilahi *Szüreti napokon*, a megyei múzeum rendezvényein, a költészet tavaszán stb. Tagjai közül kerül ki az immár több éve élő és működő, negyedévenként rendszeresen megjelenő Hepehupa c. szilágysági művelődési folyóirat szerzőgárdájának java része. A lap főszerkesztője, Fejér László fiókszervezetünk tagja. Az immár hagyományossá váló a *Szilágyság-kutatás napját* 2009 májusában tartották a Szilágysomlyói Fiókegyesülettel közösen. A rendezvény célja a szórványban élő és ezért eléggé elhanyagolt szilágysági magyarok önazonossági tudatának erősítése, a közösség összeforrasztása a tudomány megnyilvánulásain keresztül. A kétnapos rendezvény első napján 10 előadást hallhattak az érdeklődők, ezt követően a Petri Mór-díj átadására került sor. A második napon honismereti kirándulást szerveztek a történelmi Erdély határához, a Meszesi kapuhoz és Porolissumra (Mojgrád) 50 résztvevővel. A Zilah és Vidéke Fiókegyesület elnöke Bajusz István.

A **Szilágysomlyói Fiókegyesület** 2009 februárjában a Báthory István Alapítvány, valamint a Szilágysomlyó és Vidéke EMKE-vel közös Kálvin-megemlékezést rendezett, és tagjai részt vettek Wágner Péter budapesti építész kiállításának megnyitóján („Szilágysági útirajzok”). Az EME-OGYSZ által rendezett áprilisi marosvásárhelyi tudományos ülésen 18 EME-tag vett részt. Májusban került megrendezésre a Szilágyságkutatás Napja, közösen a zilahi EME-csoporttal. Ez alkalommal megemlékeztek az EME megalakulásának 150. évfordulójáról. Május 22-én a Báthory István könyvtár napja alkalmából Szilágysági Domokosra emlékeztek a kolozsvári Alterego csoport segítségével. Szeptember 25–27-én került sor a Báthory Napok megrendezésére, melynek keretében a közös orvos- és pedagógustovábbképzőn 201 regisztrált résztvevő volt jelen. A továbbképzőt a román orvosi kamara kreditponttal jutalmazta. Október 6-án, közösen az EMKE – Szilágysomlyói Magyar Házzal megemlékezést tartottak az aradi vértanúk kivégzésének 160. évfordulójáról. A csoport aktívan részt vett a Magyar Tudomány Napja rendezvényein, valamint közreműködött a III. szakosztály kolozsvári rendezvényének megszervezésében. A Szilágysomlyói Fiókegyesület elnöke Széman Péter, titkár Gáspár György.

A **Gyergyószentmiklósi Fiókegyesület** a 2009-es évben tevékenységét az EME megalapításának 150. évfordulója megünneplése szellemében szervezte meg. Az évforduló tiszteletére előadásorozatot szerveztek a város és a vidék középiskoláiban, a nyugdíjasoknak, illetve a Babeş–Bolyai Tudományegyetem gyergyószentmiklósi kihelyezett tagozatán tanuló egyetemistáknak. Író-olvasó találkozók társszervezője volt. A fiókegyesület legfontosabb rendezvénye az

Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásának 150. évfordulója tiszteletére, 2009. május 15-én megszervezett Nemzetközi Történeztudományi Konferencia volt. A Gyergyószentmiklósi Fiókegyesület elnöke Garda Dezső.

Kutatóintézetünk, kutatási programjaink

Kutatóintézetünk elsősorban az ún. nemzeti tudományok művelésére jött létre s olyan kutatók nevelésére, akik az erdélyi magyarság történetéhez és kultúrájához szorosan kapcsolódó történelmi és nyelvészeti források feltárásán dolgoznak. Alapítója s szakmai irányítója néhai Jakó Zsigmond volt, kinek szellemét, munkásságát az általa kinevelt tanítványok követik. Az intézet jelenlegi igazgatója Kovács András egy. tanár, művészettörténész. A kutatóintézetnek jelenleg 10 belső munkatársa van, ugyanakkor az EME a kutatási projektjei keretében időszakos kutatómunkára évente további 25–30 személyt kap megbízást, ezek többsége fiatal kutató, egyetemi hallgató. Munkájukat egyetemi oktatók, a programvezetők irányítják, ezzel segítve az egyetemen folyó tudományos szakkörök munkáját is.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének folyamatban levő kutatási programjai:

A) Humán- és társadalomtudományi osztály

Ezeknek a kutatásoknak a kiindulópontjait a Szabó T. Attila által gyűjtött és elindított *Erdélyi Magyar Szótörténelmi Tár* folytatása mellett a középkori, illetve a fejedelemség kori erdélyi, valamint a romániai magyarság történetének a kutatása jelentette.

I. Fejedelemség kori források feltárása és kiadása: Erdélyi Királyi Könyvek kivonatokban való közzététele.

Programvezető: Kovács András igazgató.

1. Bocskai István (1606; MOL, F1: 5), Rákóczy Zsigmond (1607–1608, MOL, F1: 7) és Báthory Gábor (1608, 1609–1610; MOL, F1: 8, 9) Királyi Könyveinek kivonatos formában történő kiadásának előkészítésében Fejér Tamás, Pakó László és Szász Anikó vesz részt.

2. A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori hiteleshelyi tevékenységének feltárásán Bogdándi Zsolt dolgozik.

3. Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredékének (1504–1518) kiadását Gálfi Emőke készíti elő.

Együttműködés: Magyar Országos Levéltár.

II. Az *Erdélyi Okmánytár* köteteinek szerkesztésében, Erdély középkori történetének kutatásában W. Kovács András és Hegyi Géza működik közre. Tervbe vett munkájuk:

1. Az *Erdélyi Okmánytár* IV. kötetének (1360–1369) szerkesztése.

2. Erdélyi megyei hatóságok a középkorban (az oklevelek regesztázása és kiadásra történő előkészítése, megyei archontológiák elkészítése).

III. A 18–19. századi Erdéllyel kapcsolatos kutatásokkal jelenleg egyetlen kutatónk, Biró Annamária foglalkozik. Ezek elsősorban kapcsolattörténelmi kutatások: a magyar–szász–német kulturális kapcsolatokra vonatkoznak. Intézménytörténelmi vizsgálódásai az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetére, Aranka György kéziratok hagyatékának feldolgozására, illetve az EME történetére vonatkozó német nyelvű források feldolgozására irányulnak.

IV. Politikai eszmetörténelmi kutatások

A nemzetiségi kérdés az Erdélyi Múzeum című tudományos folyóiratban a periodika indulásától annak 1947-es megszűnéséig, Hajós József kéziratos hagyatékának feldolgozása. Ezek Ilyés Szilárd munkatervi célkitűzései.

V. Lexikonok

1. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* XIV. kötetének szerkesztése Tamásné Szabó Csillára hárul együttműködésben a BBTE Nyelvtudományi Tanszékével.

2. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* V. kötet kiadásra való előkészítése Dávid Gyula vállalt feladata.

VI. Irodalmi és színháztudományi kutatások

Programvezető Egyed Emese egyetemi tanár. Együttműködés: MTA Irodalomtudományi Intézet, a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, a 18. század kutatóit tömörítő nemzetközi egyesület, a KAB, egyetemi kutatócsoportok (BBTE, Partiumi KE, Sapientia EMTE, ELTE, Szegedi Tudományegyetem, Debreceni Egyetem, Veszprémi Egyetem), továbbá az aradi Kölcsey Egyesület, a kolozsvári Georgius Aranka Társaság, az EMKE, a Romániai Magyar Pedagógusszövetség.

B) Természettudományi és műszaki osztály

Egyesületünk a természettudományok és a reáltudományok terén több éve elősegít olyan kutatásokat, melyeket többnyire intézmények közötti együttműködés tett lehetővé. Ezek a partneri viszonyok gyakran az ilyen kutatásokhoz szükséges – de nálunk hiányzó – infrastruktúrát is pótolják, s a tudományos szakkörök támogatásával az egyetemi hallgatókat is bevonják a kutatási munkálatokba.

I. Az Erdélyi Mezőség kutatása

Programvezető Nagy-Tóth Ferenc, az MTA külső tagja.

Szárazgyepek diverzitását befolyásoló tényezők az Erdélyi Mezősége (Ruprecht Eszter és Szabó Anna)

Együttműködés: Rendszertani és Ökológiai Tanszék, BBTE Kolozsvár, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete Vácrátót, Tájökológiai és Tájépítészeti Tanszék, Justus Liebig Egyetem Giessen, Növénytani és Vegetációökológiai Tanszék Hamburgi Egyetem.

II. Anyagtudományi kutatások

Programvezető Bitay Enikő, egyetemi docens, EMTE.

Anyagtudomány- és technológiakutatások, valamint az ezek eredményein alapuló Műszaki Tudományos Füzetek szerkesztése, melyeket három egyetemi intézmény közös oktatási rendszerében alkalmaznak (Bagyinszki Gyula, Bitay Enikő, Czinege Imre).

Együttműködés: Óbudai Egyetem Budapest; Sapientia EMTE Marosvásárhely és a Győri Szent István Egyetem.

III. Műszaki örökségvédelem (Bitay Enikő, Márton László, Veres Erzsébet, Talpas János, valamint egyetemi hallgatók)

1. Technika- és ipartörténeti kutatások.

2. Archeometallurgiai és archeometriai kutatások.

3. Kulturális források felkutatása a vidékfejlesztés érdekében a Szilágyság magyarlakta területén.

Interdiszciplináris kutatások egyetemi hallgatók és oktatók bevonásával. Együttműködés: EME Természettudományi Szakosztálya, EME Műszaki Tudományok Szakosztálya, Posta Béla Egyesület, a Sapientia EMTE Marosvásárhely, BBTE, GAMF Kecskemét, Óbudai Egyetem,

MTA-MFA, MTA Geokémiai Kutatóintézet, MTA Izotópkutató Intézet, Szatmár Megyei Múzeum, Miskolci Egyetem, Közép-európai Ipari Örökségek Egyesülete.

Az intézet belső- és külső munkatársainak előkészületben levő kötetei:

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1576–1599.

Aranka György Erdély történetét feldolgozó írásának jegyzetelt kiadása.

Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei II. 1606–1608. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 4–5) VII/4. Bocskai István Királyi Könyve 1606; VII/5. Rákóczy Zsigmond Királyi Könyve 1607–1608.

Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. III. 1608–1610. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 6) VII/6. Báthory Gábor Királyi Könyvei 1608–1610.

Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1612.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XIV.

Erdélyi Okmánytár IV.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon V.

Műszaki Tudományos Füzetek: Hegesztéstechnológia, Hegesztéstervezés.

Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1590–1594.

Magyar–német eredetvita Erdélyben.

Technikatörténeti örökségek Magyargyerőmonostoron.

Kulturális adottságok a Szilágyságban – Borpincék.

A 2009-es évben kutatóink összesen 9 könyvet, 19 tanulmányt, 5 recenziót, 8 cikket jelentettek meg, 30 szakmai előadást s 4 könyvismertetőt tartottak, ugyanakkor elkészült egy díjazott pályamunka is.

Előkészületben van egy együttműködési keretegyezmény a Kolozsvári Magyar Diákszövetséggel (KMDSZ), amelynek célja az egyetemi hallgatók kutatómunkára való ösztönzése és tudományos tevékenységükhöz szakmai háttér biztosítása a tudomány majdnem minden területén (az EME kutatóintézete, szakosztályai és Információs és Dokumentációs Központja által).

Könyvtárunk, Információs és Dokumentációs Központunk

Az EME könyvtárai és könyvtárosai aktívan részt vettek a jubileumi rendezvényeken, bemutatják az EME jelenlegi gyűjteményeit.

A Rhédey-házban az év során 1162 könyvet vettünk leltárba, melyek egyrészt hagyatékokból, másrészt cserekapcsolatainkból származnak. A központi olvasóterem teljes állománya be van vezetve az Erdélyi Közös Katalógusba (kb. 4000 kötet), folyamatosan katalogizáljuk a beérkező és a raktárban levő természettudományi köteteket. Központi könyvtárunk látja el az EME kiadványainak terjesztésével járó feladatokat (forgalmazás, raktározás stb.), valamint a bel- és külföldi cserekapcsolatok lebonyolítását. Egyre többen használják az Információs és Dokumentációs Központunkban elérhető EISZ adatbázist, valamint a kábel nélküli internetet.

A Jordáky-házban működő könyvtárrészlegünk (melyben szépirodalom, nyelv- és társadalomtudományok, illetve szakfolyóiratok gyűjteményei találhatóak) továbbra is nagy olvasói forgalmat bonyolított le, a helyhiány és raktározási gondok viszont nehezítik a célszerű munkát

és a kihasználhatóságot. A Jordáky-könyvtár 24 000 kötetes állományából körülbelül 10 000 kötetet sikerült bevezetni az Erdélyi Közös Katalógusba. A katalogizált könyvek a könyvtár raktártermében vannak, még hátravan az olvasóteremben és az alagsori raktárteremben levő könyvek bevezetése.

Lakatos utcai intézetrészegünk a történelem, a művészettörténet és a régészet iránt érdeklődő olvasókat fogadja. Itt 2009 folyamán elkezdődött a könyvek számítógépes katalogizálása: az állomány egynegyedét sikerült feldolgozni. Ezzel párhuzamosan az Intézet munkatársai digitalizálták az Erdélyi Országgyűlési Emlékeket. A kéziratári gyűjtemények a Moll-házból átszállított kéziratokkal, levelezésekkel gyarapodtak (Váczy Kálmán levelezése és kéziratjai, Heinrich László fizikus kéziratjai). Péter Mihály tagtársunk a Marosvásárhelyi Orvostudományi Egyetem működésére vonatkozó levelezését adta át kéziratárunknak. Adományát köszönettel vettük, reméljük, hogy gyűjteményünk a továbbiakban is gazdagodhat hasonló jellegű forrásokból.

Vremir Mátyás bejelentette, hogy két őslénytani leletet adományoz az EME-nek: a világ eddigi legnagyobb repülő őshüllőjének nyakcsigolyáját, egy új európai húsevő dinoszaurusz részleges csontvázát. Megfelelő elhelyezésük és formaságainak rendezése még folyamatban van.

Az EME Digitális Adattárának fejlesztése

Az EME az Adattárát azzal a céllal hozta létre, hogy archiváló és szolgáltató intézményként gyűjteményeket építsen és gondozzon, valamint szolgáltatásokat fejlesszen és üzemeltessen az oktatás és a kutatás elősegítésére.

A több éve folyó digitalizálási munka (az OSZK-val együttműködve) eredményeként akkora anyag gyűlt össze, hogy azt a régi rendszerünk, tárolóink már nem voltak képesek megfelelő biztonságban megőrizni s megfelelő minőségben szolgáltatni. Ezért – s a további nagyszabású tervek megvalósítása érdekében is (az EME gyűjteményeinek feldolgozása) – egy komoly keretrendszer kiépítésére volt szükség. Ezért jött létre az EME Adattára s az ehhez szükséges infrastrukturális háttér.

A 2009. év fejlesztései következtében az EME első 75 évének kiadványai (könyvek és folyóiratok, mintegy 60 000 oldal) jelentek meg rendszerezett, digitalizált formában, s kereshetővé és az interneten keresztül szolgáltathatóvá váltak. A keretrendszer hozzájárult az intézményben folyó egyéb digitalizálási és feldolgozási munkálatok elvégzéséhez s a biztonságos tároláshoz.

Az adattár révén széles körben lehet terjeszteni és megismertetni az erdélyi tudományos munkákat, illetve könnyebben el lehet érni e kiadványokat, s teljes szövegükben mód van a keresésre.

A keretrendszer kiépítése által a továbbiakban lehetőség nyílik az EME gyűjteményeinek feldolgozására is. Ez lenne az adattár további fejlesztésének terve, egyik jelentős modulja, hiszen ez az erdélyi magyarság egyik legfontosabb gyűjteményének összegzését, feldolgozását és közzétételét teszi lehetővé.

Fontosabb digitalizálási programok megvalósításai a 2009-es évben:

A) *Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek köteteinek digitalizálása.* A Szülőföld Alap támogatásával az EOE hat kötetének (XIII., XIV., XV., XVI., XVII., XVIII.) mintegy 3400 oldalnyi

anyagát dolgozták fel. A MEH támogatása révén pedig az EOE három kötetét (VI., XIX., XXI.), mintegy 1506 oldalnyi anyagot digitalizáltak karakterfeldolgozással, teljes szövegfelismeréssel. A program része annak a hosszabb távú tervnek, amely az EME digitális könyvtárának a fejlesztését tűzte ki céljául. Ennek a tervnek alapvető feladata olyan kézikönyvek hozzáférhetővé tétele, amelyek az erdélyi történelem, kultúra és művelődés megismerése érdekében nélkülözhetetlenek, de ennek ellenére nehezen hozzáférhetők. A digitális megjelenítés által a könyvek anyagában való tájékozódás egyszerűbbé válik. Programvezető Fejér Tamás.

B) Az EME egykori gyűjteményeinek digitalizálása.

1. A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium Biológiai Múzeumában található nagyon értékes és gazdag növénytan gyűjtemény feldolgozása indult el. Programvezető Ruprecht Eszter.

2. Az Érem- és Régiségtár feldolgozását elindító program. Nevezetesen a kolozsvári honfoglalás kori leletanyag feldolgozása (öt kolozsvári lelőhely régészeti leletanyagára és ásatási dokumentációjára alapozva). Programvezető Gergely Balázs.

Eszközberuházás. Az eszközök komplex feladatkört látnak el az adatok biztonságos tárolásától kezdve feldolgozásukon keresztül a megjelenítésükig. Az EME Adattár kiépítésének tervezett moduljai a következők voltak (a teljes megvalósításhoz három pályázat is hozzájárult a MeH és a Szülőföld Alap támogatása által):

- adattárolás (adattároló egység, megfelelő tárolókapacitással);
- adatfeldolgozás (digitalizáló munkaállomás, szükséges szoftverekkel, megfelelő háttérrel, adathordozóval és szkennelvel);
- adatmegjelenítés (szerver, internetes adatmegjelenítéshez, megfelelő tárolókapacitással).

A kiépítés tartalmazza az adattároló szerver, az adatmentő egység, illetve a digitalizáláshoz szükséges alapvető hardver és szoftver kiegészítők beszerzését, valamint a rendszer továbbfejlesztését, a szükséges adattároló modulok kiépítését.

Mindez megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a már meglévő digitalizált anyagot biztonságosan tároljuk, megjelenítsük, folyamatosan mentsük a feltöltött adatállományokat, illetve a további bővítéshez is elegendő tárhelyet biztosítsunk, s mindezek mellett a folyamatosan intenzívebbé váló adatszolgáltatást is lehetővé tegyük.

Az alkalmazott DSpace szoftver egy a felsőoktatási, a nonprofit és a kereskedelmi szervezetek által használt nyílt forráskódú digitális dokumentumtár, amely mindenfajta formátumú elektronikus dokumentumot képes a legmodernebb szabványok szerint tárolni, rendszerezni és közzétenni. A DSpace digitális adattároló rendszer alkalmazása lehetővé tette az EME jelentős mennyiségű anyagának hatékony tárolását, archiválását, egységes metaadatolását és a keresést a teljes szövegben.

Kiadónk, kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az Erdélyi Múzeum (az Elnökség, a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály közlönye) 2009. év 1–2. és 3–4. füzetje jelent meg (a 3–4-es füzet tanulmányai az EME jubileumához kapcsolódnak), az Orvostudományi Értesítő (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) 2009. évi 1–2. száma nyomdában van, az *Acta Scientiarum-Múzeumi Füzetek* 16/3. biológia száma jelent meg és a 17/1 biológia nyomdában van, a Fiala Műszaki Tudományos Ülésszaka konferenciakötet 14. száma jelent meg a tavaly. A Műszaki Tudományos Füzetek sorozatban 3 új kötetet adtunk ki: Bagyinszki Gyula–Bitay Enikő: *Felületkezelés*, Forgó Zoltán: *Bevezetés a mechatronikába*, Tolvaly-Roşca Ferenc: *A számítógépes tervezés alapjai*. Az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban két új kötet jelent meg: 261. W. Kovács András: *Magyar vonatkozású oklevélközlések Romániában*; 262. Gaal György: *Az Erdélyi Tudományos Füzetek története és könyvészete*. Két új sorozat indult a tavalyi évben Jubileumi kiadványok címmel a 150. évforduló tiszteletére: Egyed Ákos–Kovács Eszter (összeáll.): *Gróf Mikó Imre beszédei és felhívásai*; Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Hivatás és tudomány: az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*; Ujvári Mária (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak bibliográfiája 1859–2008*; Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei* kötetek jelentek meg, valamint a Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek sorozat első kötetét: Bitay Enikő–Márton László–Talpas János: *Technikatörténeti örökség a kalotaszegi Magyarvalkón*. A 2009-es évben adtuk ki, az idén először csak saját kiadványként, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* XIII. kötetét. Ezenkívül megjelentek: Gábor Csilla–Luffy Katalin–Sipos Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza I–II.*; Gáll Erwin – Gergely Balázs: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez* és Egyed Ákos–Kovács Eszter (összeáll.) *Okmánytár az Erdélyi Múzeum-Egyesület Történetéhez* I. Nagyvárad fiókegyesületünk adta ki a Czibula Katalin–Emődi András–János–Szatmári Szabolcs (szerk.) *Dráma-múlt színház-jelen* c. konferenciakötetet, valamint Pálfi József *Református felsőoktatás Erdélyben* és Hermán M. János *Johannes à Lasco 1499–1560* című kötetét.

Könyveink és folyóirataink megjelenése a Miniszterelnöki Hivatal, a Szülőföld Alap, a magyarországi Nemzeti Kulturális Alap, az MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram, a romániai Communitas Alapítvány, az AFCN (Romániai Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága) és a Gedeon Richter Románia Rt. támogatásának, valamint magánszemélyek adományának köszönhető. Öröndetes tény, hogy e kiadványok egy része az egyesületünk keretében folyó szervezett kutatómunka eredményeként született meg.

Az EME kiadójának honlapja (www.eme.ro/kiado) kiadványainkat ismerteti, ugyanakkor forgalmazásukat kívánja megkönnyíteni, ezáltal lehetővé téve e kiadványok hálózaton keresztül történő megrendelését.

Tudományos folyóirataink évenkénti akkreditálását a továbbiakban is folytatjuk, törekszünk a tudományos szintű B+ kategória megszerzésére. Sikerként könyvelhetjük el, hogy két folyóiratunk, az Erdélyi Múzeum (www.eme.ro/erdelyimuzeum) és az Orvostudományi Értesítő 2010-re B kategóriás értékelést kapott. A jövőben a Dolgozatok az EME Érem- és Régiséggyűjteményéből és a Múzeumi Füzetek folyóiratainkat is akkreditáltatni kívánjuk. Az EME-t

mint kiadót 2006-tól akkreditálták, az újonnan leadott iratsomó eredményeként folyó év során ezt az akkreditációs besorolást érvényesítették a 2010–2012 közötti időszakra is.

Adományok, támogatások, pénzügyi forráslehetőségek

Egyesületünk fenntartásához egyre kisebb arányban járulnak hozzá a tagdíjak, és egyre nagyobb szerepe van a pályázatokból elnyerhető általános és céltámogatásoknak. Egyéni belföldi támogatóink 2009-ben: Máté András ügyvéd, Kötő József parlamenti irodája, SC Evoline SRL, SC Decorint SRL, SC EVVV SRL, valamint kisebb adományok magánszemélyektől, ezek az éves költségvetésünk 0,94%-át alkották. A személyi jövedelemadó 2%-ának felajánlásából befolyt támogatások az össztámogatás 0,71%-át tették ki. Belföldi intézményi támogatók: Communitas Alapítvány, Kolozsvári Polgármesteri Hivatal, Eurotrans Alapítvány, AFCN (Romániai Nemzeti Kulturális Alap Igazgatóság), az innen befolyt támogatások az össztámogatás 11,29%-át képezik. A 2009-es költségvetést is nagyrészt a magyarországi forrásokra kellett építenünk. A külföldi támogató intézményektől befolyt összegek az össztámogatás 87,06%-át képezték, támogatóink: a Szülőföld Alap Iroda, a Miniszterelnöki Hivatal, a Magyar Tudományos Akadémia és az NKA.

Az MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram, az MTA-OKM Domus Hungarica Ösztöndíjprogramjai ebben az évben is nagy segítséget nyújtottak kutatásainkhoz. Ugyanakkor köszönjük a Gróf Mikó Imre Alapítvány folyamatos támogatását is.

Tulajdonjogunk, egykori ingatlanunk

Az EME hazai elismertetési és integrálódási törekvéseinek vannak ugyan eredményei, de nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a hatalmas értéket képviselő tudományos gyűjteményeink státusa rendezetlen. Tulajdonjogunkat ezek fölött nem sikerült elismertetni, bár az elnökség több alkalommal szorgalmazta beadványai által. Ugyanez vonatkozik kolozsvári főtéri ingatlanunkra, a Wass Ottilia-házra (Fötér 11. sz.) is, amelyet visszaigényeltünk, és visszaszerzése érdekében évek óta pert folytatunk. Jogigényünket természetesen továbbra is fenntartjuk.

Zárszó

Az EME egyes szakosztályai, fiókegyesületei keresik a helyüket, szerepüket, ami korunk információs társadalmában természetes és szükséges, hisz a régi felolvasóülések által betöltött tudomány- és ismeretterjesztést napjainkra a hagyományos és új média (tévé és internet) kisajátította, jóllehet a tudományosság szempontjából az e csatornákon áramló információk szelektálásra szorulnának.

Törekedjünk-e a szakosztályok fenntartására olyan körülmények közepette, amikor a civil intézmények szakosodása és sokasodása (néha párhuzamossága) az emberek figyelmét sok irányba szórja szét, a szakmai nyilvánosságot megosztja? Érdemes-e energiát fordítani és anyagi forrást előteremteni a szakosztályok működtetésére, fejlesztésére? Határozottan állítom – más vélekedések ellenében is –, hogy szükséges.

Több éve figyelhetem közvetlen közlőrl egy szakosztály tevékenységének alakulását, fejlődését, esélyeit, lehetőségeit és a tudományszervezésben betöltött szerepét. A szakosztályok, fiókegyesületek az EME többi pilléréhez (könyvtár, kutatóintézet, tudományos könyvkiadó) hasonlóan közösséget építenek, közösséget szolgálnak, teret adnak a tudományművelésnek, s ezzel lehetőséget teremtenek a fiatal nemzedék fejlődésére.

Éppen ezért meggyőződése, hogy a szakosztályok és a fiókegyesületek megerősítése termékeny vállalkozás. A továbbiakban a szakosztályok és a fiókegyesületek tevékenységére érdemes jobban odafigyelnünk, munkájukat lehetőség szerint minden szakterületen fokozottabban segítenünk s ugyanakkor a központtól távolabb eső régiók fejlődésének a tudományosság terén valós esélyt teremtenünk.

Erre nemcsak a múlt kötelez, hanem főként a jövő, mert a jövő értékeit ma alapozzuk meg, az oda vezető utat már építjük, egyengetjük. Van feladat bőven, s úgy érzem, van hozzá ember és akarat is, a fiatalok körében igény a tudásra. A mi teendőnk, hogy irányt mutassunk, az elérendő célokat megfogalmazzuk, és tudatos szervezéssel a kutatómunkához megfelelő anyagi feltételeket teremtsünk.

Ehhez kérem valamennyiük segítségét, ugyanakkor megköszönöm az eddigi eredményes munkát is.

Tisztelettel kérem jelentésem elfogadását.

Kolozsvárt, 2010. február 19-én

Bitay Enikő főtitkár

A főtitkári jelentés szóbeli kiegészítése

A 2009. év a jubileum jegyében zajlott, ugyanakkor lezárt egy négyéves ciklust is, mely a 2006-ban kidolgozott stratégiát precízen követte, s így a megvalósítás sem maradt el.

Tartalmas, eredményekben gazdag évet zárhatunk, mindezeket részletesen tartalmazza a főtitkári jelentés, most csupán képekben fogjuk feleleveníteni a kivetítővászonon.

Fontosnak tartanám viszont arról szólni, hogyan fejlődött és modernizálódott az intézmény a négyéves ciklus alatt, hogyan lehetett mindezt a dinamikus, folyamatos fejlődést megtartani, s tudatosan követni a kitűzött célokat.

A három legfontosabb eredményt emelném ki, melyek valamilyen formában egymásra épülnek, egymást kiegészítik, s elősegítették az EME modernizációs folyamatát.

A) Információs és Dokumentációs Központ kialakítása, fejlesztése

Az első évben Információs és Dokumentációs Központot alakítottuk ki, hisz ez közérdek volt, nemcsak az EME mint intézmény fejlesztése és érdeke, hanem a pár ezer főnyi tagság számára szolgáltatás, dokumentációs lehetőség. Lényegében ezáltal az EME az oktatás és a kutatás erős háttérintézményévé vált, mely a klasszikus könyvtári szolgáltatáson felül az elektronikus és az interaktív információszolgáltatást is felvállalta.

B) A kutatás intézményesítése

A következő fontos lépés a kutatás intézményesítése volt.

Célok, törekvések:

A kinevelt fiatal kutatókat megtartani, a hosszú távú kutatási programok megvalósításához lehetőség szerint gyarapítani a létszámukat.

Az intézményt minden lehetséges szinten és téren elismertetni, minősíteni, avagy akkreditálni. Beillesztetni a romániai tudományos intézményrendszerbe, hogy ezáltal hathatós állami forrásokhoz is hozzájuthassunk, illetve elismertessük tudományos szintű tevékenységünket.

Eredmények:

Jelenleg 10 főállású kutatót foglalkoztatunk 34 éves átlagéletkorral.

Az EME kiadóját 2006-ban akkreditálták, két tudományos folyóiratunk: az Erdélyi Múzeum és az Orvostudományi Értesítő 2010-re B kategóriás értékelést kapott.

Az EME mint tudományos intézmény minősítetté vált (2008. december 17.). Ugyanakkor lehetőséget teremtett a külső munkatársak révén olyan kutatási projektek megvalósítására, mely az egyetemi hallgatókat ösztönzi kutatásra, lehetőleg több szakterületen, akár interdiszciplinárisan is s több egyetemi intézmény bevonásával.

Mindezek által az EME a kisebbségi tudományszervezés és tudományos kutatás megfelelő integrációs kerete, önálló, de egyetemi háttérintezeti és akadémiai feladatokat egyaránt ellátó tudományos intézmény.

Távlati terveink között kiemelt fontosságú a Regionális tudásközpont létrehozása, melynek visszaigényelt főtéri ingatlanunk adna otthont. Megvalósítását 2006-os stratégiai célkitűzéseink szerint 2013-ra terveztük.

C) Az EME Digitális Adattárának kialakítása

Az EME jubileumi évének kétségkívül legjelentősebb fejlesztése a digitális adattár kialakítása volt. A gyűjtemények jogi helyzete még mindig rendezetlen, de ez is arra ösztönzött bennünket, hogy számba vegyük értékeinket, hiszen csakis így tehetjük közkinccsé a bennük megtestesülő tudást, ismereteket. Ezért lépéseket tettünk az EME dokumentumgyűjteményében levő tételek teljes körű leltárba vételére, feldolgozására és virtuális szolgáltatásukra.

Az EME Digitális Adattárában, a <http://dspace.eme.ro/> felületen hozzáférhetővé tettük az eddig feldolgozott dokumentumokat, s bár tudjuk, hogy a feldolgozás hosszú folyamat, mihamarabb a kutatók, az oktatók, illetve a diákok rendelkezésére kívántuk bocsátani a már egységesített adatok tárába tömörített dokumentumleírásokat, illetve magukat a dokumentumokat is. A digitális adattárral eleget tettünk és teszünk archiválási és szolgáltatási kötelezettségünknek, s az eredmények jótékonyan hatnak vissza az elkobzott gyűjteményekkel kapcsolatos erőfeszítéseinkre is.

Adattárunk nem helyi adatbázis. A kor progresszív törekvéseivel összhangban nagy portálokhoz csatlakozik, s ennek révén – egységes keresőfelületen – széles körű nyilvánosságig jut el. A feldolgozási folyamat hosszadalmas, de tervszerűen, szilárd jövőkép felé haladva, a technikai megoldásokat következetesen fejlesztve zajlik a továbbiakban is.

Mi az, ami nem sikerült?

S persze nem mehetünk el amellett, hogy mi az, ami nem sikerült a négyéves ciklusban, minden törekvésünk ellenére: a hatalmas értéket képviselő tudományos gyűjteményeink státusának rendezése.

Tulajdonjogunkat ezek fölött nem sikerült elismertetni, bár az elnökség több alkalommal szorgalmazta beadványaival. Ugyanez vonatkozik kolozsvári főtéri ingatlanunkra, a Wass Ottilia-házra is, amelyet visszaigényeltünk, és ennek érdekében évek óta pert folytatunk. Jogigényünket természetesen továbbra is fenntartjuk, s úgy érzem, ennek mielőbbi megoldásához politikai akarat is szükséges.

Mi az, amire még figyelnünk kell?

Az információs társadalom korában természetes, hogy újra és újra meg kell fogalmazni céljainkat, szerepünket, megoldásainkat. Helyénvaló tehát az, hogy az EME szakosztályai, fiókegyesületei is erre törekednek. Ennek folyamán számos döntést is meg kell hozniuk nekik is és magának az EME-nek is. Hiszen másfajta küldetése van az EME-nek egy olyan korszakban, amikor szabadon alakulnak az intézmények, a civil szervezetek, s a szakmaiság, a tudományosság nem kötődik kizárólagosan egy-egy műhelyhez, tudásközpontoz. Hiheti-e azt az Erdélyi Múzeum-Egyesület, hogy fontossága nem csökkent, hogy szerepe napjainkban is jelentős?

Meggyőződésem és tapasztalatom az, hogy igen. Nem csak a múlt, a hagyományok iránti tisztelet kötelez erre bennünket. A jövőépítés, a fiatalok bevonása, szakmai és erkölcsi támogatása központi feladata az egyesület tudományos részlegeinek. Nyilvánosságot, megerősítést kapnak tőlük és általuk, s közösséggé formálódásukban e szakmai szervezeti egységeknek jelentős szerepe van.

Törekednünk kell tehát szakosztályaink fenntartására – különösen a központtól távolabb működőkre –, energiát kell fordítani megerősítésükre, és elő kell teremtenünk az ehhez szükséges anyagi feltételeket. S ha mindannyian – a fiatal kutatók, illetve jelöltek és tudós kollégáim is – e közös hajóban egy irányban evezünk, olyan hagyománytisztelő, mégis modern tudományos bázist alkothatunk, mely teret ad a tudományművelésnek, a tudomány népszerűsítésének, a tudományosság alapján létrejövő közösségiségnek.

Röviden: mit akar az EME?

Avagy: mire van szüksége a 21. században a régió magyarságának ahhoz, hogy kiemelkedjen, kibontakozzon, s jövőt építsen? Önbizalomra, tudásra, megvalósítási (kibontakozási) térre!

Úgy érzem, az EME keretrendszere mindezeket biztosítani tudja, és fogja is tudni megfelelő partnerek segítségével.

Ehhez szükség van valamennyiük segítségére. Köszönöm az eddigi eredményes munkát!

Tisztelettel kérem jelentésem s ezen szóbeli kiegészítés elfogadását.

Kolozsvárt, 2010. március 27-én

Bitay Enikő főtítkár

Sipos Gábor székfoglaló beszéde

Tisztelt Közgyűlés!

Mielőtt elnöki beköszöntőt mondanék, szeretném azt jelezni, hogy nem csupán a EME vezetősége, hanem a szakosztályok vezetősége is megújult, és úgy érzem, hogy most kötelességem a Közgyűlést tájékoztatni erről a vezetőségről, amint az EME honlapján már olvasható.

1. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály: Egyed Emese szakosztályi elnök, Fejér Tamás szakosztályi titkár.

2. Természettudományi Szakosztály: Veres Erzsébet elnök, Katona Miklós titkár.

3. Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály: Egyed Zs. Imre elnök, Sipos Emese, Szilágyi Tibor, Tatár Márta alelnökök, Mártha Krisztina titkár, Szatmári Szabolcs jegyző.

4. Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály: Vincze Mária elnök, Kokoly Zsolt, Szász Alpár Zoltán alelnökök, Bíró Biborka titkár.

5. Műszaki Tudományok Szakosztály: Bitay Enikő elnök, Máthé Márton, Márton László alelnökök, Baki Hari Zoltán Gábor titkár.

6. Matematika-Informatika Szakosztály: elnök Bege Antal, titkár Darvay Zsolt.

7. Agrártudományi Szakosztály: Farkas Zoltán elnök, Nyárádi Imre István alelnök, Lázár László titkár.

Tisztelt Közgyűlés, látták a szavazás eredményét, hallották, hogy a Választmány egyharmada megújult, ez tehát az az egyesületi vezetőség, amely az elkövetkező négy évben arra vállalkozik, hogy továbbvigye az EME ügyeit.

Nem hinném, hogy különösebb programbeszédet kellene itt nekem tartanom, főképp azért nem, mert kiváló elődeim, Jakó Zsigmond az újjáalakuló közgyűlésen, Benkő Samu és Egyed Ákos pedig a maguk rendjén megtették. Egyben az újjáalakulás óta eltelt lassan húsz év azt bizonyította be a számunkra, hogy ahogyan és ahonnan elindult az EME, igazából azt kell nekünk folytatnunk, gyökeres programváltásra tehát nincsen szükségünk.

Ugyanúgy folytatnunk kell a Kutatóintézet fenntartását, működtetését, az ahhoz szükséges pénzek és egyéb feltételek biztosítását, és arra kell törekednünk, hogy a romániai tudományos értékelések, szabályok szerint akkreditáltassuk is.

Hasonlóképpen folytatnunk kell a könyvkiadónk fejlesztését, tudományos szigorának fenntartását, már csak azért is, mert a tagtársak jól tudják, hogy éppen mostanában zajlik a romániai könyvkiadóknak a rangsorolása. Tudományos könyvkiadói minőségünk fenntartásához például évi 10 szakkönyvet kell megjelentetnünk, viszont az is tény, hogyha ez sikerül, akkor a nálunk megjelentetett kiadványok többet számítanak abban a bizonyos tudománymérési rendszerben, amely egyre inkább szorítja a tudományos és egyetemi világot.

Hasonlóképpen emiatt is feladatunk a folyóirataink, az Erdélyi Múzeum, illetve az Orvostudományi Értesítő akkreditációjának a folyamatos fenntartása, és ezt meg kellene szerezni az Acta – Múzeumi Füzetek és a Dolgozatok az EME Érem- és Régiségtárából című folyóiratoknak is. Persze nem arról van itt szó, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület ebben a tekintetben csupán a hagyományokat igyekszik folytatni, hanem a tudományos kutatások eredményeinek közzétételében igyekszünk a lehető legmodernebb módszereket is alkalmazni.

Tehát ha az Erdélyi Múzeum folyóirat friss számai is hozzáférhetők a világhálón, akkor ezt kell folytatnunk, és persze a korábbi tudományos közlemények digitális módon való hozzáférését is biztosítanunk kell.

Megint csak a folytatásra, az eddigi jó kapcsolatok fenntartására tennem a hangsúlyt, amikor arra gondolok, hogy a Magyar Tudományos Akadémiával, annak Kolozsvári Bizottságával, az Országos Széchényi Könyvtárral, a magyarországi egyetemekkel való tudományos kapcsolatainkat hogyan kell továbbvinnünk.

Hogy a Román Akadémiával – most úgy tűnik – ígéretesen alakuló kapcsolataink miként fejlődnek tovább, az persze kettőn múlik. Az előbb említett intézményekkel az együttműködés szinte természetes, ugyanazt az egységes magyar tudományt szolgáljuk, függetlenül attól, hogy ki hol dolgozik, viszont a román tudománnyal való kapcsolataink kialakítása és a létezők továbbfejlesztése kétoldalú. Részünkről megvan a jó szándék és a segítőkészség, a fogadó-készség is, ezért reméljük, hogy talán a másik oldal, a román tudomány is jobban fog majd érdeklődni irántunk, eredményeink iránt.

Az egységes magyar tudomány területein nyilvánvalóan nagyon fontosak azok a létező politikai határokon átívelő kutatási programok, amelyek eddig is futottak az EME-nél, és amelyekben remélhetőleg ezután is részt vehetünk a magunk ereje szerint.

Arról persze nincsen szó, hogy ne lenne bőven teendője ennek a következő négy évre szövetkezett és megválasztott vezetőségnek. Például a Kutatóintézetet most, ezzel az alapszabály-módosítással jobban beillesztjük a Erdélyi Múzeum-Egyesület rendszerébe, viszont a Kutatóintézet már három éve jóváhagyott szervezeti és működési szabályzata szerint egy tudományos tanácsot is kell állítani a kutatók és az igazgató mellé. A jövő feladata, hogy ezt a nagy tekintélyű szakemberekből álló tanácsadó testületet létre is hozzuk.

Többször is szó esett a gyűjtemények tulajdonjogának kérdéséről, Vincze Zoltán tagtársunk most hangsúlyosan is emlegette, és azt is hallottuk ma, hogy ebben a vonatkozásban megfelelő támogatásra is számíthatunk Magyarország részéről. Hiszen, legyünk őszinték, a könyvtár, levéltár, kéziratár, érem- és régiségár, képtár, néprajzi gyűjtemény anyagának jókora része, azon kívül, hogy egyetemes tudományos értékű, határozottan a magyar honismereti értékek közé tartozik. Magyarán tehát az, hogy egy-egy Erdélyben őrzött levéltári irattal vagy egyedi régi magyar könyvvel mi történik, hozzáférhető-e vagy nem, mennyiben kutatható, mennyire kézbe vehető, az nem csupán az erdélyi kutatóknak fontos, hanem a magyarországi, felvidéki szakembereket, akár az egész világ hungarológusait érdekelheti, és reméljük, hogy érdekelni is fogja.

Azt persze jól tudjuk, hogy nem ez a mostani vezetőség fogja elkezdeni a tulajdonjog rendezését. Jól emlékszem, ebben a teremben hangzott el Benkő Samu akkori elnök szájából a felhívás, hogy az RMDSZ-től azt igényeljük, teremtsen meg a politikai kereteket, kapcsolatokat gyűjteményeink jogi helyzetének a rendezésére, egyáltalán induljon el valami a sajátos demokratikus berendezésű Romániában. E téren sajnos nem sok történt, azt is tudjuk, hogy erre vonatkozóan a restitúciós törvények sem igen rendelkeznek, egyelőre a törvényi keret és, úgy tűnik, a politikai akarat is eléggé hiányzik. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne lenne remény a változásra, csak kicsivel nehezebb feladat ilyen körülmények között előrelépni.

Anélkül azonban, hogy a gyűjteményeink tulajdonjogának rendezését feladnánk, a mostani helyzetben is fontos számunkra az, hogy ami egyelőre még megvan – szerencsére a gyűjtemények túlnyomó százaléka megvan –, annak meglegyen a szabad használata. Bizonyos gyűjtemények, például a könyvtár és kéziratár esetében ez működik, a levéltár is sokat javult, de az

EME képtárát őrző Művészeti Múzeum raktári anyagához való hozzáférés már jóval nehezebb, erről Murádin Jenő tagtársunk tehetne tanúságot. Tehát már az is egy lépés lenne előre, ha ezeknek a szabad használata megvalósulna, akár a jelen tulajdoni körülmények között. A másik lépésben a modern technika siethet a segítségünkre, hogy ezeket a értékeket lehetőleg digitális formában közkincsé telessük, tehát kialakuljon az a virtuális gyűjtemény, Adattár, amelyről Bitay Enikő főtitkár asszony szólt. Hangsúlyozom, mindez nem helyettesíti a tulajdonjogi ügyek rendezését, de legalább a tudományos hozzáférést elősegítheti.

A továbbiakban a következő négy évet olyanformán képzelném el a magam részéről, hogy ne egyedül legyek én okos ember – már csak azért is, mert hálstennek nálam sokkal okosabbak vannak a vezetőségben is –, hanem mindenképpen kollektív vezetésben gondolkodnék, és bizonyos vagyok benne, hogy a kedves alelnök társaim és a főtitkárt asszony is ebben a segítségemre lesznek. Ez annál is inkább fontos nekem, mivel ha az elnökök eddigi sorát nézik Jakó Zsigmondtól Egyed Ákosig, akkor nyilvánvalóan látják a színvonalbeli különbséget közöttük és köztem, így tehát én inkább azt szeretném megvalósítani az elkövetkező négy évben, hogy az 1990-ben újjáalakult Múzeum-Egyesület irányítása legalább olyan jól menjen, mint az előbb említett kiváló elnökök vezetése alatt, megtartva a hagyományokat, folytatva a jónak bizonyult kezdeményezéseket. Ugyanakkor pedig mindig figyelve az új kihívásokra, tehát a mi tudományos egyesületünk és kutatóintézetünk, egész tudományos tevékenységünk ne valami múltba forduló legyen, hanem igyekezzünk mindig ráérezni az újra, elsősorban azokon a tudományterületeken, ahol mi mint EME és kutatóintézete tényleg konkrét és hasznos tudományos munkát tudunk végezni. Abban bizonyos vagyok, hogy sem az informatika, sem az orvostudomány vagy a kísérleti fizika területén mi mint tudományos egyesület és kutatóintézet nem tudunk labdába rúgni, nyilvánvalóan sosem fogunk versenyezni a nagy kutatólaboratóriumokat fenntartó akadémiákkal, bizonyosan nem is ez a célunk. Feladatunk inkább az, hogy akár mindegyik tudományágban is azokat a területeket keressük meg, ahol mi a magunk körülményei között hasznosan, értelmesen, eredményesen tudunk kutatni. Másik feladatunk pedig az, hogy ezeket a tudományos eredményeket lehetőleg magyar nyelven közöljük (melléje nyugodtan odatehettük a román és angol nyelvű kivonatot), hogy a magyar nyelvű tudományművelést itt és most Erdélyben, a kisebbségi körülmények között se hagyjuk meghalni.

Még egyszer köszönöm a tisztelt Közgyűlés és az egész Múzeum-Egyesület bizalmát, amellyel engem, erre nem túl érdemes embert választott négy évre elnöknek, és még egyszer kérem a kedves alelnöktársak és a főtitkár asszony segítségét, és bízom benne, hogy meg is kapom. Talán egyetlen előnyöm van ebben a számomra új helyzetben, hogy 1990 óta eléggé ismerem az újjáalakult Múzeum-Egyesület minden gondját-baját belülről és kívülről is, így emiatt joggal reménykedhetem az együttműködés sikerében. Abban a reményben zárom szavaimat, hogy négy év múlva talán nem lesz egészen eredménytelen az a beszámoló, amit majd a közös munkánkról tehetünk.

Köszönöm szépen!

A Gróf Mikó Imre-díj odaítélése 2010-ben

Az EME bizottságának javaslata

A bíráló szakbizottság áttekintette a 2005–2010 között megjelent vagy nyomdakész állapotban levő – a kiírás szerint – „az erdélyi/romániai magyarság múltjára és jelenére vonatkozó adattárakat, forráskiadványokat és tudományos monográfiákat”, amelyek Romániában élő, fiatal (35 év alatti) szerzők munkája nyomán születtek.

Az *Erdélyi Történelmi Adatok* VIII. 1. kötete, amely *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyveit* teszi közzé az 1222–1599 közötti időszakból, 2006-ban jelent meg az EME kiadásában. Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke a 608 lapos kötetben magyar nyelvű regesztákba foglalta a 16–17. századi hiteleshelyi protocollumoknak az 1600 előtt keletkezett oklevelekre vonatkozó bejegyzéseit, munkájuk magas fokú nyelvtudásukat és paleográfiai ismereteiket bizonyítja. Több mint 20 lapos bevezetőjükben részletesen bemutatják a gyulafehérvári székeskáptalan hiteleshelyi működését a középkorban, kora újkori szekularizációját és tevékenységét, a protocollumköteteket. A kiadványban igen alapos név- és tárgymutató segíti az eligazodást Bogdándi Zsolt összeállításában.

Az erdélyi református egyháztörténet-írás forrásbázisának megújulását szolgálja az 1990-es évek végén megindult *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* c. sorozat. Ennek 2. száma alatt tulajdonképpen három vastkos kötet látott nyomdafestéket *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere* címmel (Kolozsvár 2003, 2005, 2007), ebből kettő a most vizsgált időszakunkra esik. A Buzogány Dezső és Ósz Sándor Előd összeállította, bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátott kötetek ennek a mára már szinte elsüllyedt magyar világnak a 17–18. századi emlékeit teszik közkinccsé, mégpedig sajátos formában, a vizitációs jegyzőkönyvek bejegyzéseit egyházközségek szerint és azon belül időrendbe rendezve. A kiadványt a tárgyalt egyházközségek templomainak és klenódiумainak fényképei díszítik, a 2/3. kötetben az úrasztali készleteket Kovács Mária Márta, Barabás Hajnalka és Horváth Iringó mutatta be.

A sorozat 4. száma *a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései* címmel jelent meg 2007-ben Buzogány Dezső és Ósz Sándor Előd összeállításában.

A sorozat 6/1. kötete *A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései. I. 1638–1720.* címmel 2008-ban jelent meg Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd és Tóth Levente összeállításában.

A kibővített egyháztörténeti munkaközösség 2008-ban új sorozatot indított *Fontes Rerum Ecclesiarum in Transylvania* címmel, ennek 1/1. kötete jelent meg a mondott évben *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. I. Ádamos–Dányán. 1648–1800* címmel Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd és Tóth Levente összeállításában, 678 lap terjedelemben. A hunyadi kataszterhez hasonlóan ez is egyházközségek szerint és azon belül időrendbe rendezve adja a vizitációs jegyzőkönyvek bejegyzéseit. A kötetet az egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak névsora egészíti ki, Horváth Iringó az egyházközségek textiliáiról, Kovács Mária Márta az ötvösművészeti és önművészeti emlékekről, Sipos Dávid pedig az orgonákról közöl tanulmányt és katalógust. A munkaközösség öt tagja, Ósz Sándor Előd, Tóth Levente, Horváth Iringó, Kovács Mária Márta és Sipos Dávid illik bele a „fiatal kutató” kategóriába.

Ugyancsak jelentős forráskiadvány *Teleki Mihály udvartartási naplója*, amelyet Fehér János szerkesztésében az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány kiadásában jelent meg (Kolozsvár 2007). A sokáig elveszettnek tartott napló a maga száraz névfelsorolásaival és szűkszavú bejegyzéseivel az eddigieknél sokkal pontosabban megismerhetővé teszi a nagy hatalmú 17. századi tanácsúr belpolitikai és diplomáciai kapcsolatait, ugyanakkor az erdélyi főúri udvarok mindennapjait hitelesen és részletesen mutatja be. Fehér János a bevezetőben az udvartartási napló műfajáról szól, és áttekinti a kézirat kutatástörténetét, kiemelve Herepei János szerepét a „postálkodási diárium” felfedezésében és anyagának első hasznosításában. A *Teleki Mihály udvara* című következő tanulmányban pedig a tanácsúr kivételesen nagy udvartartásának különféle jellegzetességeit veszi számba az udvari tisztségviselőktől, familiárisoktól, szolgálóktól kezdve azok fizetéséig, az udvari élet nevelési és művelődési aspektusait is áttekinti. Az igen alapos név- és tárgymutató mellett a tanácsúr 1674–1679 közötti itineráriuma egészíti ki a szinte 700 lapos kötetet.

Dáné Veronka a 2000-es években Torda vármegye teljes 17. századi törvénykezési jegyzőkönyvi anyagát lemásolta és kiadásra előkészítette, ebből jelent meg 2009-ben a 17. század első felében keletkezett protocollumszövegeket közlő *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658. c.* kötet az EME kiadásában az *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozat IX/1. köteteként. Dáné Veronka kiadványa az erdélyi történetkutatás régi adósságát törleszti, amikor a Jakó Zsigmond és Kiss András kezdeményezésére megindult forrásfeltárás keretében olyan intézménytörténeti forrásszövegeket tesz közzé, amelyeket a kora újkori erdélyi társadalom- és településtörténet is bőven hasznosíthat. A kötet egyik lektora, Oborni Teréz megállapítását idézzük: „A közreadó a legmagasabb szintű szakmai erudícióval oldotta meg a latin és magyar nyelvű szöveg átírását és közreadását. Az elvégzett munka nem csupán a kötet nagysága miatt igényelt óriási kitartást, de az olvasati és nyelvi problémák megoldása során egyúttal érteni és értelmezni is kellett az egyes bejegyzéseket, ami kiváló jártasságot igényelt a korszak jog- és közigazgatástörténetében is. Mindeme feladatok kivételesen magas színvonalú megoldása is a kézirat elkészítőjét dicséri.” A kötetet a kutatástörténetet áttekintő és intézménytörténeti információkat közlő bevezetés egészíti ki, amely teljes egészében olvasható román fordításban is. Igen alapos név- és tárgymutató teszi használhatóbbá a kiadványt.

Megjegyzendő, hogy e források alapján született Dáné Veronka *„Az őnagysága széki így deliberála.” Torda vármegye fejedelemségekori bírósági gyakorlata c.* (EME–DTE 2006, ETF 259) korszerű jogtörténeti monográfiája.

Gáll Erwin–Gergely Balázs *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez c.* ívrétű, 200 lapos kötete az EME kiadásában jelent meg 2009-ben. Kötetük a Kolozsvár területén előkerült honfoglalás kori és Árpád-kori temetők régészeti leleteinek katalógusát adja a leletanyag értékelésével, ezeket összefoglalva nyújtja a város 10–13. századi, immár a régészeti adatokat is hasznosító történetét. Négy térkép és 67 fekete-fehér tábla egészíti ki a munkát.

Mérlegelve a fenti munkák tudományos értékeit a bizottság azt javasolja, hogy a kuratórium megosztva adja a Mikó Imre-díjat Dáné Veronka *Torda vármegye jegyzőkönyvei* és Fehér János *Teleki Mihály udvartartási naplója c.* kötetekért.

Kolozsvárt, 2010. március 9-én

Fejér Tamás

Kovács András

Sipos Gábor

Számunk szerzői

- Bartha Katalin Ágnes (1978) – kutató, levéltáros, Szabédi emlékház, Kolozsvár
 Biró Annamária (1980) – kutató, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
 Egyed Péter (1954) – filozófus, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
 Farkas Wellmann Éva (1979) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
 Ferenczi Szilárd (1977) – tanügyi szakreferens, Iskola Alapítvány, Kolozsvár
 Flóra Ágnes (1978) – levéltáros, doktorandus, Román Állami Levéltár Kolozs megyei igazgatósága, Kolozsvár
 Fried István (1934) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
 Györgyjakab Izabella (1975) – szerkesztő, Kolozsvár, egyetemi adjunktus, PKE, Nagyvárad
 Haindrich Helga (1987) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
 Hegyi Géza (1981) – kutató, doktorandus, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
 Kovács Flóra – irodalomkritikus, PhD, Szegedi Tudományegyetem
 László Lóránt (1977) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
 Lukács Klára (1969) – könyvtáros, Apáczai Csere János Líceum, Kolozsvár
 Márkus Éva Laura (1987) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár
 Mohay Tamás (1959) – néprajzkutató, egyetemi docens, ELTE, Budapest
 Monok István (1956) – könyvtáros, kandidátus, tudományos főmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem
 Pál Judit (1961) – történész, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
 Sántha Emese (1979) – könyvtáros, magiszter hallgató, Petru Maior Egyetem, Marosvásárhely
 Schmidt Dániel (1979) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
 Sófalvi András (1973) – régész, muzeológus, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely
 Tánzos Vilmos (1959) – néprajzkutató, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
 Tötszegi Tekla (1964) – néprajzos muzeológus, Erdély Néprajzi Múzeuma, Kolozsvár
 Vas Réka (1988) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
 Vekov Károly (1947) – történész, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár

Contents

István Monok: The Readings of Students from Transylvania and Hungary During their Study in the Netherlands in the Early Modern Age	1
Judit Pál: About the Transylvanian Historiography in the Modern Age	10
Szilárd Ferenczi: Contributions to the Highest Taxpayer's History of Kolozsvár (Cluj-Napoca) – 1872-1917	17
Lóránt László: Details about the Highest Taxpayers (Virilists) in Marosvásárhely (Tg. Mureş)	30
Emese Sántha: Students' Social Background in the Marianum Roman Catholic School of 42 Kolozsvár (Cluj Napoca)	42
Klára Lukács: Students from the Armenian Schools of Szamosújvár (Gherla)	54
István Fried: „Your temples, look, stand ready-built here / Nine saint Virgins of me”	73

Workshop

Dániel Schmidt: Possibility as Logical and Ontological Category	80
Izabella Györgyakab: Speech as the Possibility of Continuous Recreation of Meanings in the Case of Lévinas	103
Katalin Ágnes Bartha: Theater Career and the Earnings of Actor István Szentgyörgyi	112
Flóra Kovács: Reading Methods in Theatrical Language	124

In memoriam

Ákos Egyed: In memoriam Elek Csetri (1924–2010)	131
Enikő Bitay: In memoriam Attila Pálfalvi (1930–2010)	133

Review

Vilmos Tánczos: Invented Tradition?	135
Tamás Mohay: About National Costumes	143
Helga Haindrich – Éva Laura Márkus: Youth's Sunday Once Upon a Time	147
Tekla Tötszegi: About Homespuns and Peasant Embroideries from Aluniş (Magyaró)	151
Károly Vekov: About an Old Hungarian Progeny	153
Géza Hegyi: New Points of View in the Romanian Historiography	157
Ágnes Flóra: Kolozsvár – Cluj: the Renaissance Town	160
András Sófalvi: Historical Buildings in Transylvania	165
Réka Vas: Anthropomorphic Historiography	169
Éva Farkas Wellmann: The Trade and Art of Sermon-Writing	172
Annamária Biró: Ferenc Kazinczy-Variations	174
Péter Egyed: Communication as Accelerator	179

Society Communications

Ákos Egyed: General Assembly – 2010. Presidential Opening Speech	184
András Görömbei's Salutatory	186
Hungarian General Consul Mátyás Szilágyi's Salutatory	187

Enikő Bitay: Secretary General's Report.....	188
Gábor Sipos: Inaugural Address	212
The Count Imre Mikó-Prize in 2010.....	215
<i>Our Authors</i>	217

Cuprins

Monok István: Lecturile studenților din Ungaria și Transilvania în timpul anilor de studenție în Olanda în epoca modernă timpurie	1
Pál Judit: Câteva considerații despre istoriografia din Transilvania privind epoca modernă	10
Ferenczi Szilárd: Date privind istoria virilismului la Cluj (1872–1917).....	17
László Lóránt: Cei mai importanți contribuabili din Târgu Mureș între anii 1881–1916	30
Sántha Emese: Marianum din Cluj: recrutație și autoreproducție (1911–1923).....	42
Lukács Klára: Școlile din Gherla și elevii acestora între anii 1716–1919	54
Fried István: Crângul liric a lui Kazinczy Ferenc	73

Atelier

Schmidt Dániel: Posibilitatea – o categorie de logică și de ontologie.....	80
Györgyjakab Izabella: Vorbirea ca posibilitate de reformulare continuă a sensurilor la Lévinas.....	103
Bartha Katalin Ágnes: Remunerarea actorilor de teatru ca indiciu de orientare pentru cariera lor: veniturile lui Szentgyörgyi István	112
Kovács Flóra. Modalități de interpretare privind limbajul teatral	124

În memoriam

Egyed Ákos: În memoria lui Csetri Elek	131
Bitay Enikő: În memoria lui Pálfalvi Attila	133

Recenzii

Tánczos Vilmos: O tradiție inventată?	135
Mohay Tamás: Un eveniment de cotitură în cercetarea portului popular	143
Haindrich Helga – Márkus Éva Laura: Duminica tinerilor azi și în trecut.....	147
Tötszegi Tekla: Din nou despre cusăturile și velințele din Aluniș	151
Vekov Károly: Capitole din istoria unei ginte maghiare vechi	153
Hegyi Géza: Noi orientări în istoriografia română	157
Flóra Ágnes: O carte despre Clujul epocii renașterii	160
Sófalvi András: Cetăți și locuri întărite de la descălecarea pâna în secolul 19.....	165
Vas Réka: Istoriografie cu față umană	169
Farkas Wellmann Éva: Meșteșugul și arta prediciei	172
Biró Annamária: Variațiuni pe Kazinczy Ferenc	174
Egyed Péter: Comunicarea ca mijloc de accelerare.....	179

Comunicări ale Societății

Egyed Ákos: Cuvânt de deschidere la Adunarea generală pe anul 2010.....	184
Salutul academicianului Görömbei András	186

Salutul consulului Szilágyi Mátyás.....	187
Raportul secretarului general asupra activității pe anul 2009.....	188
Completarea verbală a raportului.....	209
Cuvântul inaugural al președintelui nou ales, Sipos Gábor.....	212
Acordarea Premiului Mikó Imre pe anul 2010.....	215
<i>Autorii numărului de față.....</i>	<i>217</i>
<i>Contens</i>	<i>218</i>

Tartalom

Monok István: Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban	1
Pál Judit: Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről	10
Ferenczi Szilárd: Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)	17
László Lóránt: Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között	30
Sántha Emese: A kolozsvári Marianum: rekrutáció és önreprodukció (1911–1923)	42
Lukács Klára: Szamosújvár iskolái és diáksága 1716–1919 között	54
Fried István: „Templomtok ím épülve áll / Kilencz szent Szűzeim”	73

Műhely

Schmidt Dániel: A lehetőség mint logikai és ontológiai kategória	80
Györgyakab Izabella: A beszéd mint a jelentések folyamatos újraképzésének lehetősége Lévinasnál	103
Bartha Katalin Ágnes: Színházi fizetés mint a karrier mutatója: Szentgyörgyi István jövedelmei	112
Kovács Flóra. Olvasási módok a színházi nyelvben	124

In memoriam

Egyed Ákos: Csetri Elek emlékére (1924–2010)	131
Bítay Enikő: In memoriam Pálfalvi Attila (1930–2010)	133

Szemle

Tánczos Vilmos: Kitalált hagyomány?	135
Mohay Tamás: A népviselet-kutatás fordulata	143
Haindrich Helga – Márkus Éva Laura: A fiatalok vasárnapja egykor és ma, avagy a templomtól a diszkóig	147
Tötszegi Tekla: Újból a marosmagyarói szöttesekről és varrotasokról	151
Vekov Károly: Fejezetek egy ómagyar nemzetiség történetéből	153
Hegyi Géza: Új utak a román történetírásban	157
Flóra Ágnes: „Mert nem minden bokorban terem olyan felséges és híres-neves fejedelem”	160
Sófalvi András: Erődített helyek – a honfoglalástól a 19. századig	165
Vas Réka: Emberarcú történetírás	169
Farkas Wellmann Éva: A prédikációírás mestersége és művészete	172
Biró Annamária: Változatok Kazinczy Ferencre	174
Egyed Péter: A kommunikáció mint gyorsító	179

Egyesületi közlemények

Egyed Ákos elnöki megnyitóbeszéde az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2010. évi tiszújító közgyűlésén	184
--	-----

Görömbei András köszöntő beszéde.....	186
Szilágyi Mátyás főkonzul köszöntője	187
Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2009. évi munkájáról	188
A főtitkári jelentés szóbeli kiegészítése	209
Sipos Gábor székfoglaló beszéde.....	212
A gróf Mikó Imre-díj odaítélése 2010-ben	215
<i>Számunk szerzői</i>	217
<i>Contens</i>	218
<i>Cuprins</i>	220

